

Михайло Возняк

ВЕЛЕТЕНЬ
ДУМКИ І ПРАЦІ

SEP 58

~~4472~~

~~2161~~

~~20334~~

2160

~~8446~~

В 64 Михайло Возняк

ВЕЛЕТЕНЬ ДУМКИ І ПРАЦІ

*Шлях життя і боротьби
Івана Франка*

ЛЬВІВСЬКИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

Міністерство вищої освіти УРСР
Львівський державний
університет ім. Ів. Франка
СТУДЕНТСЬКА БІБЛІОТЕКА

Державне видавництво
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
Київ ~ 1958

Підготували до друку
О. Н. Мороз і М. Ф. Нечиталюк

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Ім'я дійсного члена АН УРСР М. С. Возняка широко відоме як ім'я одного з найстарших і найсумлінніших дослідників життя і творчості великого сина українського народу, письменника-революціонера Івана Франка.

За 50 років наукової діяльності М. Возняк написав понад 400 праць і статей, присвячених різноманітним темам і проблемам історії української літератури, з них понад 100 — це дослідження творчої спадщини Ів. Франка. Завдяки невтомним розшукам М. Возняка були знайдені і опубліковані цінні матеріали про революційно-громадську діяльність Ів. Франка, про соціалістичні елементи в світогляді письменника, про його зв'язки з прогресивними діячами української і російської культури. Від М. Возняка літературознавці вперше дізнались про те, що Франко вивчав і популяризував марксизм. Це питання (сьогодні до кінця ще не вивчене) було висвітлене в статтях «До соціалістичного світогляду Ів. Франка», «Енгельс у Франковому перекладі», «Розділ Марксового «Капіталу» в перекладі Франка».

Найпліднішим у науковій діяльності М. Возняка був останній період його життя, коли вчений опублікував величезну кількість рукописних матеріалів, зокрема листування Франка з письменниками і тогочасними діячами культури. З-під пера вченого вийшов ряд актуальних робіт про Франка, зокрема такі, як «Іван Франко—популяризатор передової російської літератури», «Іван Франко в боротьбі з Ватиканом» та ін. З його ініціативи і за його участю у Львівському університеті почав виходити науковий збірник «Іван Франко. Статті і матеріали».

Незадовго перед смертю, що сталася 20 листопада 1954 р., М. Возняк підготував до видання важливіші свої наукові праці і написав цю монографію про Ів. Франка. Але завершити свою роботу

Підготували до друку
О. Н. Мороз і М. Ф. Нечиталюк

БІБЛІОТЕКА
Інституту
Лінгвістики

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Ім'я дійсного члена АН УРСР М. С. Возняка широко відоме як ім'я одного з найстарших і найсумлінніших дослідників життя і творчості великого сина українського народу, письменника-революціонера Івана Франка.

За 50 років наукової діяльності М. Возняк написав понад 400 праць і статей, присвячених різноманітним темам і проблемам історії української літератури, з них понад 100 — це дослідження творчої спадщини Ів. Франка. Завдяки невтомним розшукам М. Возняка були знайдені і опубліковані цінні матеріали про революційно-громадську діяльність Ів. Франка, про соціалістичні елементи в світогляді письменника, про його зв'язки з прогресивними діячами української і російської культури. Від М. Возняка літературознавці вперше дізнались про те, що Франко вивчав і популяризував марксизм. Це питання (сьогодні до кінця ще не вивчене) було висвітлене в статтях «До соціалістичного світогляду Ів. Франка», «Енгельс у Франковому перекладі», «Розділ Марксового «Капіталу» в перекладі Франка».

Найпліднішим у науковій діяльності М. Возняка був останній період його життя, коли вчений опублікував величезну кількість рукописних матеріалів, зокрема листування Франка з письменниками і тогочасними діячами культури. З-під пера вченого вийшов ряд актуальних робіт про Франка, зокрема такі, як «Іван Франко—популяризатор передової російської літератури», «Іван Франко в боротьбі з Ватиканом» та ін. З його ініціативи і за його участю у Львівському університеті почав виходити науковий збірник «Іван Франко. Статті і матеріали».

Незадовго перед смертю, що сталася 20 листопада 1954 р., М. Возняк підготував до видання важливіші свої наукові праці і написав цю монографію про Ів. Франка. Але завершити свою роботу

він не встиг. Посмертним виданням вийшли в 1955 р. збірники його праць «З життя і творчості Івана Франка» та «Нариси про світогляд Івана Франка». Не встиг завершити він і свою роботу над монографією «Велетень думки і праці», яку присвячував 100-річчю з дня народження письменника.

Книга М. Возняка є цікавою спробою монографічного дослідження життя і творчості одного з найвидатніших після Шевченка письменників в українській класичній літературі. В ній на багатющому фактичному матеріалі розкривається весь життєвий і творчий шлях великого Каменяра. Автор показує Франка в складній суспільно-політичній і літературній обстановці; постає титанічний образ письменника як борця проти буржуазної ідеології і реакційного застою, як видатного політичного діяча, палкого публіциста і журналіста, талановитого поета і вченого.

В основі композиції монографії лежить хронологічний принцип. Це, звичайно, не могло не позначитися на повноті висвітлення постаті Франка. Робота М. Возняка дещо перевантажена цитатним матеріалом, місцями не має чітких висновків і узагальнень; в ній мало приділено уваги аналізу художньої творчості Ів. Франка. Все це недоліки, які міг би виправити, зрозуміло, тільки автор шляхом переробки свого рукопису.

Робота редакторів О. Н. Мороза і М. Ф. Нечиталука зводилася лише до уточнення окремих думок, перевірки цитат за першоджерелами, редагування мови і стилю; в тексті зроблені скорочення деяких повторень. В цитатах з листування І. Франка та праць інших діячів збережені авторські виправлення правопису та окремих слів.

В наявному вигляді книга М. Возняка, при окремих її недоліках, є таким багатим джерелом фактичного матеріалу, що її з вдячністю прочитають і використають і франкознавці, і викладачі вузів, і вчителі середніх шкіл.

ОСВІЧЕНІ ШАРИ ОСТОРОНЬ ПОТРЕБ НАРОДУ

Хвиля революційного руху 1848 року вдарила на Австрію, спричинивши скасування панщини, але слабо зачепила колишню так звану Галичину, оживляючи дещо її політичне й культурне життя. Справа революції в Австрії була програна. Внаслідок цього залишки панщини пригнічували життя народу аж до кінця існування австрійської держави. «Як у тій народній загадці «з вола, що зарізано серед села, тягнуться кишки до кожної хижки», — писав Іван Франко в своїй праці «Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині», — так із скасованої панщини потяглися три довжезні кишки і величезним тягарем упали на наш край, а особливо на наше селянство. Це були ті три сестриці з чужоземними назвами, що так нам далися взнаки: індемнізація, справа сервітутова та пропінація»¹.

Після програної революції поміщики зажадали викупу за землю, яка під час скасування панщини була віддана буцімто безкоштовно. Цей викуп називався латинським словом індемнізація. В Східній Галичині викупна сума складала на початку 1858 року 48.353.842 золотих ринських. Галичина була найбільше з усіх країн обтяжена індемнізацією; галицький селянин був зобов'язаний виплачувати втрое більший викуп від заможного селянина під Віднем і в п'ять разів більший від чеського селянина. З часом індемнізаційна сума значно зросла і саме через те, що її не можна було сплатити відразу. Хоч до п'ятдесятиріччя скасування панщини (1898 рік) Галичина сплатила

¹ І в. Ф р а н к о. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. Друге, поправлене, видання, Львів, 1913, стор. 186—187.

більш 121 мільйона золотих ринських, але ще залишалося мало що не 9 мільйонів боргу до державної казни¹.

Великої шкоди завдала селянським господарствам так звана сервітутова справа. За панщини селяни користувались поміщицькими лісами й пасовиськами. Після революції 1848 року поміщики позбавили селян цього права. Селяни звернулися до суду, але він захищав інтереси поміщиків. До 1881 року було 32000 процесів за ліси й пасовиська, а більше ніж 30000 з них селяни програли, оплативши ще й великі судові витрати². В сервітутову справу вводить нас оповідання І. Франка «Ліси і пасовиська».

Пропінацією називалось спадкове (ще з часів Польщі) право поміщиків і більших міст в межах їх маєтків виробляти і продавати міцні напитки: горілку, пиво й мед. Австрійський уряд не змінив цього порядку. Галицький економіст Володимир Навроцький у 1876 році обрахував, що наш народ у Галичині щорічно видавав на пропінацію 54 мільйони золотих ринських³. Таким чином пропінація була, з одного боку, сильною підпорою для поміщиків, а з другого боку несла нужду і моральний розклад у селянські маси. Згаданий економіст у своїй іншій праці, «П'янство й пропінація в Галичині», про наслідки пропінації для народу писав: «Кожний новозаложений шинок відбирає майже сотні селянських дітей можливість шкільної освіти; на кожному гульдені, більше видушенім із орендаря шляхтичем східної Галичини, проти його західного товариша, котрих закрєплена кров самовбивців і тих п'яниць, що гинуть кожного року в шинкових і весільних війнах; кожний крейцар, добутий паном на продажі горілки, облитий не тільки кривавим потом, але й слізьми селянських родин над утратою дорослих і недорослих рідних, котрим горілка завчасу відібрала, посередньо чи безпосередньо, життєві сили»⁴. Бачачи щораз більшу нужду, заборгованість селян і продаж їх ґрунтів на прилюдних торгах, навіть австрійський уряд натискав на галицьку шляхту, щоб вона згодилася ліквідувати пропінацію.

¹ І в. Ф р а н к о. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. Друге, поправлене, видання, Львів, 1913, стор. 193—199.

² Там же, стор. 206.

³ В. Н а в р о ц ь к и й (Василь Н.). Що нас коштує пропінація? (Кілька цифер до в'яснення народної нужди в Галичині). «Правда», Львів, 1876, стор. 117.

⁴ В. Н а в р о ц ь к и й (Онисим). П'янство й пропінація в Галичині. «Громада», т. V, Женева, 1882, стор. 55—56.

Але галицька шляхта завзято відстоювала свою «національну святість», і лише через погрозу уряду, що він сам скасує пропінацію, з тяжким серцем продала своє право пропінації, але без шинків і гуралень, за 66 мільйонів золотих ринських¹.

Крім того, за конституційних часів від старої панщини залишилися інші чималі хвостики. До таких хвостиків Іван Франко зарахував так звані шарварки (ремонт доріг), право на полювання і риболовство, право патронату (тобто право поміщика надавати парафію священникові), поділ між громадою і панським двором. Та одним із найважливіших політичних хвостиків панщини було розмежування між селянськими й панськими землями та відповідно до цього поділ політичних прав, особливо ж страшенна нерівність виборчих прав між куріями селянською та великих земельних власників. Іван Франко писав, що «тільки позбувшись всіх отих хвостиків панщизняного ладу, які лишилися досі, тільки здобувши повну громадську та політичну рівноправність», український народ Галичини здобуде справжню свободу. Але їм до цього ще далеко². І дійсно, залишки панщизняного ладу зникли з життя галицьких українців і замість них настала повна громадська та політична рівноправність лише в останніх днях 1939 року з приходом Радянської влади слідом за Червоною Армією, що з натхнення Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу визволила західноукраїнський народ з економічної, політичної і національної неволі.

Бризки революційної хвилі 1848 року трохи оживили політичне життя українського народу в Галичині. В перших числах травня того року заснувалося перше українське політичне товариство в Галичині. Українці Галичини називали себе русинами, тому й перше їх політичне товариство мало спочатку назву «Рада народна руська», потім «Головна народна руська рада» й, нарешті, «Головна руська рада».

Але бурхливий громадсько-політичний рух в Галичині був короткочасний. Про так зване відродження Галичини дуже яскраву характеристику дав Ів. Франко в своїх критичних листах про галицьку інтелігенцію, де писав: «Кож-

¹ І в. Ф р а н к о. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині, стор. 216.

² Там же, стор. 217.

ному, хто з якою-небудь застановою дивився на цілий рух нашого так званого «відродження» від року 1848, звісно, що, вийнявши коротеньку живіщу хвилину в самім початку, весь той рух відзначається дивною пустотою мислі, пустотою бесіди і пустотою діла. Цілий тринадцятилітній протяг нашого «відродження» не зродив ані одного значного письменника або ученого, ані одного розумного політика, ані одного діяча на полі освіти, виховання, публіцистики, — словом не зродив нічого такого, що би могло свідчити про правдиве, здорове життя інтелігенції. Правда, були у нас за той час свої домашні «пророки», «поборники», «отці народу», але коли придивимося їм ближче, то побачимо, що один удостоївся назви «пророка» не за свою діяльність, а за свої гроші, другого величають «отцем Русі» за його німецький титул «барон», третій славився тим, що вміє дурити народ у очі псевдонаукою і псевдонародолюбством, а поза очі величає той самий народ «хамами та мургами, задля котрих не варто й раз рота відкрити»¹. Від 1848 року в Галичині всі «партії» кричать про потребу народної освіти, але нічого не зробили в цьому напрямі, а в популярних виданнях і «народовців» і «москвофілів» замість освіти ширяться переважно темнота і наукова фальш. Перші віддавна кричали про самостійність української мови, але для підтвердження цієї самостійності не видали ні її словника, ні граматики; другі віддавна кричали про спільність «русской» мови й потребу введення її як літературної мови в Галичині, але самі не знали ні російської мови, ні жодного з передових російських письменників, а писали свої твори такою мовою, яку самі росіяни мусили перекладати на російську мову.

Від 1848 року існували в Галичині різні товариства, і кожне з них мало більшу або меншу претензію бути народним товариством, захищати інтереси всього народу. «В товариствах тих і їх органах, — писав Франко, — не раз навіть говориться широко про народ, про його хиби (п'янство, лінівство, темноту і т. д.), говориться раз тоном протекційним, добродійським, то знов гнівним, обуреним або жалібно плачевним»². Повторивши слова Шевченка: «Музика та й годі», Франко спинився над тим, як народ дивився на ті товариства, про які знав, і чого домагався від них.

¹ І в. Ф р а н к о. Критичні письма про галицьку інтелігенцію. Письмо перше. «Молот. Галицько-українська збірка», Львів, 1878, стор. 81.

² Там же, стор. 82.

Найбільша маса народу навіть нічого не знала про існування якоїсь підпори для себе, бо «за вічною, непроглядною працею, плаченням усяких податків, додатків і передатків не могла якось ані разу за 30 літ побачити, що є й в неї на світі якась підпора». Одначе в останніх роках деякі люди прочули про товариства, бували на їх зібраннях, записалися в члени. Ось і враження від москвофільського товариства: «А що, проше пане, та там щось говорили,— вже-м забув, що такого, ну, ксьондзу Наумовичові многая літа співали, та й по всьому». Далі Франко розповів про те, свідком чого сам був на зібранні народовського товариства «Просвіта» в 1876 році з участю селян: «Посадили їх (селян.— М. В.) у передній ряд — ладно. Почалося балакання — ех, як почали різні правники, педагоги, панотці та «високоповажники» рубати по-своєму,— і параграфи видобувають, і «личності», і формальне трактування,— спорять, говорять та й ще голосу просять, а все пан біг знає про що. Селяни сидять-сидять, слухають-слухають, крутяться на кріслах, далі встають і прощаються,— мусимо-ді йти,— треба ще нині домів вертати».— «А що, може би, й ви що сказали від себе? Ось тут говорено про книжки,— яких би ви книжок найбільше потребували?»— каже один з правління. Селяни поставали тихо,— далі один каже: «Та ми би просили, якби можна таку книжку... щоби там були наші права, щоби так народ не дерли не здирали». Бідні просвітяни не почули важкого ляпаса, котрий завдало їм те просте слово селянина, і почали плескати та кричати браво, а коли селяни, зачудувані «дивною панською поведінкою», вийшли, один зараз поставив внесення — перекласти і видати в книжечках «Просвіти» статут громадський, котрого-ді самі селяни домагаються. Цей факт дуже характеристичний,— підсумовує далі Франко.— Він показує, з одного боку, як бачить і як розуміє наша інтелігенція потреби народу, а з другого, чого домагається народ від інтелігенції, чого жде загалом від науки, від літератури, від поступу. «Такої книжки, щоб були наші права, щоби так народ не дерли»— ось чого хоче і жде народ, не знаючи, що ще той не родився, хто би зміг написати таку книжку, і що, хоч би вона й була написана,— наша інтелігенція певно б йому її не дала»¹.

¹ І в а н Ф р а н к о. Критичні письма про галицьку інтелігенцію. Письмо перше. «Молот. Галицько-українська збірка», Львів, 1878, стор. 81.

З наведених фактів Франко зробив висновок, що «наші партії — це свого роду фата-моргана — оптична луда, котра обом сторонам показує різниці, котрих в дійсності зовсім нема. Основа обох наших партій — одна і та сама, а різниця між ними чисто формальна. Чи одна має верх, чи друга — для народу користь з того однакова — ніяка»¹.

Основою українських партій в Галичині Франко вважав лібералізм, чи, краще, буржуазні інстинкти, що зароджувалися в інтелігенції. Хвиля революції 1848 року так слабо зачепила Галичину, що її вияв нагадував більш пародію на справжню революцію. І всі наслідки 1848 року в Галичині також були пародіями західних установ: постали нібито демократичні товариства, але їх практичне життя було протилежне самому поняттю демократії, національне питання «швидко в наших руках зробилося не тільки пародією національних питань Заходу, але й пародією на здоровий розум», зародився, нарешті, й лібералізм, що теоретично обстоював свободу, рівність і братерство, а в дійсності «святе право власності», «вільну угоду» з голодним робітником і, нарешті, «одне велике широке і глибоке «Я», котре обіймає, прикриває і задавлює всю прославлену свободу»².

Для лібералізму на галицькому ґрунті характерні такі риси, як нестійкість, страх перед критикою, перед аналізом і відкритим висловленням своїх переконань, фразерство і логічна плутанина. В кожній сміливій думці, в кожному слові ліберали вбачали революцію, руїну порядку, віри, моральності. Характерну для них вічну тривогу Франко порівняв з тривогою хворого на сухоти, якому лікарі пророкують швидку смерть, але який, незважаючи на це, старається переконати себе, що він здоровий, ще буде довго жити, а після кожного дотику блідне, хапається за груди й дивиться, чи вже не приходить його невблаганна смерть.

Лібералізм такого гатунку був властивий обом галицьким партіям, незважаючи на те, що в москвофільській партії переважали клерикально-консервативні, а в народовській національно-консервативні елементи. Однак ця «специфіка» проявлялась лише тоді, коли обидві партії сперечалися

¹ І в а н Ф р а н к о. Критичні письма про галицьку інтелігенцію. Письмо перше. «Молот. Галицько-українська збірка», Львів, 1878, стор. 83.

² Т а м ж е, стор. 84.

за дрібниці, за формальності, але в кожній важливішій справі вони виступали разом або, й сперечаючись, робили так, щоб їх праця виходила майже на одне. Словом, обидві партії були типовими буржуазними партіями на зразок західноєвропейських того часу, на який припадає перший критичний лист Ів. Франка про галицьку інтелігенцію.

Визволення українського народу від панщини викликало серед нього рух у напрямку до освіти і культурного прогресу, витворило значний гурт світської, різночинної інтелігенції (судових і адміністративних урядовців, гімназичних учителів, нотарів, журналістів і їм подібних), яка внесла сильний фермент в українські суспільні й політичні відносини. І. Франко у своїй статті з 1891 року називав їх «інтелігентними пролетарями», що вносили «опозиційний і критичний елемент, спочатку мало ще усвідомлений, мінливий, але будь-що-будь такий, що виявляв сильні буржуазні апетити, отже, прагнув узяти в свої руки кермо національних і політичних справ».¹ Ці молоді сили буржуазної інтелігенції, завдяки своїй освіті, критицизмові та відносній незалежності у висловлюванні політичних поглядів, відразу виявили свою значну перевагу над малоосвіченим і консервативним духівництвом. «Отже,— підсумовує Франко,— на чільне місце серед народу виступили професори (тобто учителі середніх шкіл.—М. В.), адвокати, урядовці; газети почали набирати щораз більшого значення, і в міру цього слабшала сила святого Юра»².

Святий Юр, або святоюрський собор у Львові, був головною силою так званої москвофільської партії. Москвофіли нерадо привітали конституційну добу 1861 року, бо вона давала перевагу шляхті й міській інтелігенції. В 1861 році святоюрці, які до 1879 р. відігравали невелику роль у сеймі й державній раді, почали видавати свою газету «Слово», яка виходила двічі на тиждень. Два перші номери «Слова» викликали знамениту статтю революціонера-демократа М. Чернишевського «Национальная бестактность», надруковану в липневій книзі «Современника» за 1861 рік.

Чернишевський бажав, щоб його стаття дісталася в руки галицьких українців. Він написав свою статтю «з найщирішим співчуттям до них, з найпалкішим бажанням

¹ [І в. Ф р а н к о]. Після з'їзду українських радикалів (Po Zjeździe radykalów guskich), «Kurjer lwowski», 1891, № 283.

² Там же.

добра їм». «Галицькі малороси,— писав цей щирий друг українського народу,— або, як вони себе називають, русини,— відзначаються всіма властивостями, спільними цілому малоруському племені. А якщо є племена, які можуть до себе привертати симпатію більше, ніж інші племена, то саме малоруси — одно з племен найбільш симпатичних. Чарівне поєднання наївності і тонкості розуму, лагідність нравів у родинному житті, поетична мрійність характеру, непохитно настійливого, краса, витонченість смаку, поетичні звичаї,— все поєднується в цьому народі, щоб очаровувати вас, так що іноплеменець стає малоруським патріотом, якщо хоч трохи поживе в Малоросії. А їх становище! Це плем'я переважно — плем'я селян, доля яких тяжка. Їх патріотизм чистий від помислу про поневолення інших; вони бажають лише того, щоб їм самим було легше жити на вільному світі; ніяке інше плем'я не хочуть вони підкоряти собі або кривдити. Не можна не співчувати їм. Та нехай же вони, не ображаючись, вислухають думки, може, дразливі для них, але висловлювані тільки з бажання успіху їх прагненням»¹.

Чернишевський дивувався, чому він не побачив української мови в «Слові» — «Органі галицьких малоросів». Він навів ряд фраз з першої сторінки першого номера «Слова» і стверджував: «Це мова, якою говорять у Москві і Нижньому Новгороді, а не в Києві або Львові. Львівське «Слово» угрунтовує свої права і надії на тому, що малоруське плем'я — плем'я з 15 мільйонів чоловік. Навіщо ж говорити про племінну єдність каліченою мовою, якою ніхто не пише ніде, крім Львова? Наші малороси вже виробили собі літературну мову, незрівнянно кращу: навіщо відокремлюватися від них? хіба вона така далека від мови русинів, що їм треба писати іншим наріччям? А якщо так, ви — вже не малороси, ви, як лужичани, — окреме плем'я. А якщо так, вас тільки 3 мільйони, і ви не можете вдержати своєї народності. Що за дивні люди! захоплюються думкою про свою національність і хочуть дробити своє плем'я на дрібні частини без усякої потреби»².

Чернишевському не подобався також політичний напрямок «Слова», що проголосило галичан «вірними захисниками Австрійської імперії». З приводу такого схиляння

¹ М. Г. Чернишевський. Вибрані філософські твори, том 3, Київ, 1952, стор. 397—398.

² Там же, стор. 398—399.

Чернишевський писав: «Навіщо ж говорити про національність, якщо не хочеш національної єдності? Ми розуміємо, що не всяке прагнення можна виявляти в даному становищі. Але якщо зовнішня необхідність примушує відкладати на деякий час якусь заповітну думку, то ніхто не примусить же людину проголошувати протилежний догмат. Мовчання ми зрозуміли б; але не розуміємо, що таке і до чого говорить львівське «Слово» про своє почуття до Австрійської імперії, або, краще сказати, не розуміємо, навіщо ж при такому почутті видається «Слово» — такі почуття багато краще викладати німецькою мовою»¹.

А вже висування на перший план українсько-польського антагонізму в минулому для оправдання своїх симпатій до австрійського уряду Чернишевський уважав браком політичного такту в редакції «Слова», яка класову боротьбу підмінила національними суперечками. Він писав: «Дуже можливо, що при найточнішому розгляді живих відносин львівське «Слово» побачило б в основі справи питання, зовсім далеке від племінного питання, — питання станове. Дуже можливо, що воно побачило б і на тій і на другій стороні — і русинів, і поляків, — людей різного племені, але однакового громадського стану. Ми не думаємо, щоб польський мужик був ворожий полегшенню повинностей і взагалі побуту русинських селян. Ми не думаємо, щоб почуття землевласників русинського племені в цій справі дуже різнилися від почуттів польських землевласників. Якщо ми не помиляємося, корінь галицького спору лежить у станових, а не в племінних відносинах»².

Тому що перша програмна стаття «Слова» закликала галицького митрополита Григорія Яхимовича, того «отця Русі» з німецьким титулом «барон», як писав І. Франко, очолити українців у їх політичних справах, Чернишевський вказував, що про світські справи повинні дбати світські люди. А якщо галицьке плем'я українців «настільки нерозвинене, що не знаходить у своєму середовищі добрих керівників, людей, які обізнані з справою і не можуть зрадити його, воно не може сподіватися собі користі від боротьби з іншими племенами; воно повинно

¹ М. Г. Чернишевський. Вибрані філософські твори, том 3, Київ, 1952, стор. 398—399.

² Там же, стор. 402.

шукати дружби з ними, яка тільки й може захистити його інтереси»¹. З уваги на ідеологію «Слова» Чернишевський не бажав визнавати цю газету представницею українців, але що не мав даних, щоб відкинути цю її претензію, застерігався: «І ми з сумом примушені сказати, що поки самі русини не відхилять претензію львівського «Слова», ніхто з тих, хто бажає добра їм, неспроможний буде передрекати їм нічого доброго для них, якщо хоч трохи розуміє хід історичних справ. Цей висновок сумний для нас, що бажають русинам всього доброго без усяких застережень і винятків»². Тому що «Слово» пішло фальшивим шляхом, Чернишевський обурювався на нього, бо воно завдавало шкоди місцевому українському народові без уваги на те, якою мовою воно друкувалось, і закликав «взяти справу з рук, в яких вона тільки компрометується»³.

Чернишевський радив «Слову» запитати місцевого селянина, де йому краще жилося — чи в українського, чи у польського пана. При цьому він посилався на людину, ім'я якої дороге кожному українцеві, на Тараса Шевченка, додаючи: «А втім, львівське «Слово», можливо, не визнає Шевченка своєю людиною: адже він не русин і в львівському «Слові» напевне не писав би»⁴. Таке читаємо в тексті статті Чернишевського, який пропустила царська цензура. В закресленому цензурою тексті Чернишевський писав, що Шевченко «остаточно роз'яснив» йому ту істину, яку вже давно він сам передбачав, а саме, що «малоруському селянинові не було б ні на волосину легше, якби всі пани в Малоросії були малороси, — навпаки, було б малоросові важче від цього, як свідчив нам Шевченко». І далі: «Ми знаємо, що дуже багато хто з освічених малоросів і крім поміщиків-малоросів не захоче визнати цієї думки за істину: вона суперечить національному забобонові, тому багатьма буде відкинута, принаймні на перший раз. Проте ніякі голослівні заперечення не захитають нашої думки, що спирається на такий авторитет, як Шевченко. Не спростовувати наші слова ми радимо друзям малоруського народу, а замислитись над ними і перевірити їх фактами. Факти підтвердять їх, ми в тому певні, бо Шевченко дуже добре

¹ М. Г. Чернишевський. Вибрані філософські твори, том 3, Київ, 1952, стор. 407.

² Там же.

³ Там же, стор. 412.

⁴ Там же, стор. 416.

знав побут малоруського народу. Спираючись на цей непохитний авторитет, ми твердо говоримо, що ті, які захотіли б говорити протилежне, засліплені забобою і що малоруський народ нічого, крім шкоди, не може чекати собі від них»¹.

Стаття Чернишевського «Національна безтактність» зачепила ряд важливих, злободенних питань суспільно-політичного життя галицьких українців, таких, як справа мови і літератури, непослідовність їх у відношенні до матернього пня українського народу, національні чвари з своїми сусідами замість дружби з ними й вирішення справи на ґрунті класової боротьби, верховодство духівництва тощо. Ці й інші питання відігравали в Галичині важливу роль в її житті, спiniaючи здоровий розвиток його за Австрії і панської Польщі аж до возз'єднання західних областей України в єдиній Українській Соціалістичній державі, як складовій і невід'ємній частині неосяжного Радянського Союзу.

Забувши пересторогу Чернишевського, що не всяке прагнення можна виявляти за даних умов, після поразки Австрії під Садовою у війні з Пруссією в 1866 році «Слово» проголосило національну єдність галицьких українців з росіянами. Таким чином, з святоюрського органу воно стало органом так званого москвофільського напрямку. Як висловився Ів. Франко, «з старим святоюрством цей новий напрямок мав спільним погорду до народної мови, мови мужиків і пастухів, яка нібито нездатна до літературного розвитку. На дні цієї погорди,— відмічав далі Франко,— лежав той самий старий святоюрський аристократизм, та сама схильність вибитися з упослідженої й експлуатованої верстви в ряди упривілейованих і експлуатуючих. Отже, геть мову мужиків, коли «в один час» малорусин може навчитися по-великоруському. Геть думку про витворення якоїсь окремої літератури й науки для цих мужиків, коли можемо без праці прийняти готову літературу Крилових, Жуковських, Пушкіних, Лермонтових, Хомякових і Аксакових (про новішу російську літературу, що виросла на плечах Гоголя, у нас не знали тоді, а коли довідалися пізніше, то відкинули її з огидою саме як «мужицьку», «неморальну» й «неестетичну»)².

¹ М. Г. Чернишевський. Вибрані філософські твори, том 3, Київ, 1952, стор. 417.

² [Ів. Франко]. Після з'їзду українських радикалів, «Kurjer lwowski», 1891, № 283.

Проголошуючи такі заяви, як заява з 1866 року, партія «Слова» повинна була подбати про те, щоб стати сильною, незалежною партією, однаково опозиційною і до польських верховодів, і до австрійського уряду. Насправді, вона не була, як висловився Ів. Франко, навіть політичною партією, але тільки фракцією, яка не мала ні вироблених політичних принципів, ні ґрунту під ногами. Для суспільної праці необхідно спертися на народ і діяти в його інтересах, але для цього треба любити свій народ. Москвофіли любили тільки «минуле, князів, боярів і єпископів, любили абстрактні ідеї самостійності Русі в якихось прадавніх, часто видуманих межах, чистоту якоїсь видуманої мови, могутність Русі й таке подібне, але за ніщо в світі не могли здобутися на те, щоб полюбити цього конкретного, часто брудного та п'яного мужика, який мучився і працював тут же коло них, ходив пішки до Відня, баламучений і експлуатований боровся з «панами» за ліси й пасовиська і за йосифінські інвентарі, руйнувався добровільно, експлуатований, темний, непорадний і висміюваний вороже настроєною шляхетською пресою»¹. В аристократичному розумінні москвофілів простий народ не являв собою ніякої політичної сили. Працювати для нього — це було б жертвою понад їх сили. Зайняти ворожу позицію до австрійського уряду москвофілам не дозволяла постійна тривога за власну шкуру, бо це були переважно люди, цілком залежні від уряду, члени бюрократичної машини, які в душі, може, й не раз проклинали цей уряд і не раз в думках виходили «за межі чорно-жовтих стовпів, але в дійсності мусили щодня покійно згинати шию перед паном радником, паном директором, паном інспектором і тому подібним»².

Рух народоловної інтелігенції, після періоду свого занепаду в зв'язку з засиллям найреакційніших елементів — святоюрців, почав знову оживати в 60-х роках. Цьому сприяло поширення в Галичині творів Т. Шевченка і Марка Вовчка. Охоплена ентузіазмом молодь, як писав І. Франко, «підняла й у Галичині прапор української народності, народної мови в розмові й літературі, а разом з цим і деякого точніше не визначеного демократизму в політичних справах»³. Проте народоловна молодь не зро-

¹ [Ів. Франко]. Після з'їзду українських радикалів, «Kurjer lwowski», 1891, № 283.

² Там же.

³ Там же.

1560997
зуміла суспільних і філософських поглядів Т. Шевченка, а тому її діяльність не мала послідовного демократичного спрямування, виявляла перевагу рис українофільства, «формального» патріотизму. Революційний демократизм Шевченка не дійшов до частини галицької молоді, що була охоплена народолобством, головню через те, що на неї мала вплив література іншого ідеологічного напрямку — головню твори П. Куліша. Не сприйнявши Шевченка і опинившись в полоні націоналістичної ідеології П. Куліша, галицькі народовці виробили собі націоналістичний ідеал і керівну думку, за словами І. Франка, «про якусь самостійну Україну, могутню і нещасливу, про козаків, що репрезентують ідеал лицарства, відваги й патріотизму, про поляків і москалів як гнобителів цієї України».

Окремого відтинку набрала діяльність шкільної молоді, що гуртувалася в громади. Про цю форму вияву народолобства І. Франко писав у своїй праці про Остапа Терлецького: «Тодішнє українофільство галицької молодіжі проявляло себе не лише широкою фразеологією, де раз у раз говорено про могили, степи, море, козаків, жупани, шаблі і інші такі гарні речі, яких молоді ентузіасти ніколи не видали, але також модою на козацькі костюми. Хлопці навперейми купували сукно (по провінціальних містечках його треба було спроваджувати зі Львова), мучили кравців, щоб ті видумували «козацькі» жупани, «козацькі» шаровари, «козацькі» шапки та пояси, і з гордощами парадували в тих костюмах у школі й по місті, в церквах і на празниках»¹.

Але слід відмітити, що народовський рух висунув із рядів шкільної молоді кількох прогресивних діячів, які глибше розуміли завдання розвитку національної культури, підносили ідеї демократизму і намагалися повернути весь рух в цьому напрямі. До таких діячів належав Володимир Навроцький, який боровся проти поширення українофільської моди серед галицької молоді. Про козаколюбство молодих народовців Навроцький висловився так: «Все те — панська забавка. Чого ви малпуете козаків, яких ніколи не видали, вигадуете костюми, яких козаки, може, й не носили? Коли любите народ, то зачинайте любов від того народу, який маєте перед собою. Хочете вдягатися по-народному, то вдягайтеся в ті сардаки, кептарі, опанчі та по-

¹ І в. Франко. Др. Остап Терлецький. Спомини і матеріали, «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», т. 50, Львів, 1902, стор. 10.

лотняники, які носять наші селяни. Тоді й вони побачать, що ви близькі до них. А тепер ви, чи в козацьких одягах, чи в сурдутах, для них однаково чужі, паничі та й годі»¹.

В. Навроцький був одним з піонерів народовського руху, політичним діячем, що стояв на більш прогресивних, більш демократичних позиціях, ніж його сучасники. В статті з 1887 р. «Українські партії в Галичині» Франко хвалив Навроцького за його критичний, тверезий розум, за те, що «він перший вказав на інтереси робочого народу як на єдину й необхідну підставу народної партії і, ясно розуміючи, що організація такої партії не може здійснитися без докладного пізнання цих інтересів, зайнявся статистикою і економічним становищем народу і в цілому ряді блискучих статей висвітлював ці незвичайно важливі та складні справи, в цей бік направляючи головну увагу читачів і молоді, що підростала. Його праці про пропінацію, про домовий податок, про ґрунтовий податок, про народні школи тощо ясно вказували іншу мету для прагнень народовців, далеко важливішу від боротьби за правопис і за принцип національності, а саме — боротьбу проти визискування й отуманювання народу, оборону його інтересів перед класовою політикою шляхти й перед урядовим фіскалізмом. До такої боротьби бажав Навроцький втягнути всякі елементи щирої думки, незважаючи на їх правописні й етнографічні переконання; у своїх працях він однаково гаряче захищав інтереси польського і українського народу, не перестаючи вказувати на спільність цих інтересів перед спільним визискуванням»².

На смерть В. Навроцького Франко написав 9 квітня 1882 р. вірш, в якому возвеличив його заслуги перед українським народом і дав високу оцінку всій його суспільній діяльності:

Но що в своїй житні важкій здобував,
всі плоди невпинного труду,
усе те він в жертву сердечну складав
для бідного свого люду.
І світлом ума свого він освітив
шинки брудні, бідні хати,
і всюди незрячим очам він відкрив
недолю, і здирство, і страти.

¹ І в. Ф р а н к о. Др. Остап Терлецький. Спомини і матеріали, «Записки наукового товариства ім. Шевченка», т. 50, Львів, 1902, стор. 10.

² М. В о з н я к. З життя і творчості Івана Франка. Київ, В-во Академії наук УРСР, 1955, стор. 144.

Він в школу зирнув, відки, кажуть, біжить
між темних освіта й наука,
приглянувсь, аж бач!—і там кривда сидить,
стара людодіда звірюка.
В газети зирнув і зирнув між пани,
що людською працею дишуть,
і вєдрів, що тягар для народу вони
подвійною крейдкою пишуть...¹.

Австрійська монархія була багатонаціональною і експлуататорською. Експлуататорська держава охороняє інтереси панівного класу та пригнічує інші класи. В багатонаціональній державі охороною інтересів панівного класу користується державна нація, внаслідок чого постають безперервні конфлікти між панівними класами державної нації і пригнічених народів, бо буржуазія пригніченого народу намагається стати його господарем і експлуатувати його в своїх цілях, що викликає рішучу протидію з боку панівної державної нації.

В багатонаціональній австрійській монархії панівний клас пригніченої нації домовлявся з панівним класом державної нації, щоб спільно експлуатувати трудящих, внаслідок чого він отримував деякі привілеї в державі. Конституція з 26 лютого 1861 року була замінена в Австрії конституцією з 21 грудня 1867 року. В ній говорилося, що «всі народності держави рівноправні, й кожна народність має право охороняти й розвивати свою національність і свою мову». Але в дійсності народності Австрії ніколи не були повноправними. Вся система її законодавства й управління створила умови для класового й національного гніту з боку німецьких поміщиків і буржуазії в Австрії, які йшли на поступки лише тим панівним класам пригнічених націй, які допомагали їм мати більшість в державній раді.

Класові інтереси зблизили німецьких і польських землевласників, особливо в ставленні до пригнічених національностей. За вірну підтримку австрійського уряду святоюрці, замість рівноправності української народності, діждалися того, що вона потрапила в залежність від поль-

¹ І в: Франко [Мирон]. На смерть Володимира Навроцького, автора «Пропінації», «Народних шкіл», «Подвійної крейдки» і ін. «Світ», Львів, 1882, стор. 301—302.

ської шляхти. Вже в часи конституції 1867 року австрійський уряд заявив устами міністра Фрідріха Фердинанда Бейста: «Полякам залишається, як домашню справу, вирішити, наскільки українці мають існувати».

В статтях, об'єднаних під заголовком «Россия и Польша», Герцен ще в 1859 році відмічав, що «загибель Австрії — єдина умова життя народів, скованих нею до купи». І далі: «Австрійська імперія не має ніякого майбутнього; коли її с к а с у ю т ь, тільки тоді люди справді здивуються, як могла існувати така безглуздість, зшита з клаптиків конгресами та зміцнена глибокими дипломатичними міркуваннями»¹. Він назвав багатонаціональну австрійську державу «б а с т і л і є ю н а р о д і в», готових кинутися вперед»².

Зокрема придушені були в австро-угорській монархії слов'янські народи. В листі до французького історика Жюльє Мішле Герцен висловив 1856 року думку, що «поза Росією немає майбутнього для слов'янського світу; без Росії він не розів'ється, — він розпливеться і буде поглинутий німецьким елементом; він стане австрійським і втратить свою самостійність»³.

✓ Лицемірство національної політики австрійського уряду та конституції, її консервативність та її наслідки Франко змалював у двох тюремних сонетах, написаних 4 жовтня 1889 року. В надрукованому за життя поета тексті обидва сонети нібито стосуються царської Росії. Відкритий в посмертній спадщині письменника оригінал стверджує, що вони звернені до Австрії, на що вказує їх зміст. В першому з цих сонетів Франко звертається до Австрії з такою характеристикою:

Багно гнилее між країв Європи,
покрите цвіллю, зеленню густою,
розсаднице недумства і застою,
о Австріє, де ти поставиш стопи,

повзе облуда, здирство, плач народу,
цвітє бездушність, наче плісень з муру.
Ти тиснеш і кричиш: даю свободу;
дреш шкуру й кажеш: двигаю культуру.

¹ «Колокол», Избранные статьи А. И. Герцена (1857—1869), Женева, 1887, стор. 95.

² Там же, стор. 145.

³ Герцен А. И. Полное собрание сочинений и писем, т. VI, Пет-роград, 1919, стор. 439.

Ти не січеш, не б'еш, в Сибір не шлеш,
лиш, мов опир, із серця соки ссеш,
багно твоє лиш серце й душу душить.

Лиш гадь і слизь росте й міцніє в тобі,
свобідний дух або втікати мусить,
або живцем вмирає в твоїм гробі.

Не менш влучну характеристику Австрії як тюрми народів бачимо у другому сонеті. Він починається строфою:

Тюрмо народів, обручем сталеним
ти обліпила їх живі сугриви
й держиш не для пожитку, не для слави,
а лиш для жиру клевретам мерзенним.

Австрійські народи автор порівнює з кінями, яких пастух попутав через ногу в полі: здається, коні мають три вільні ноги, а все-таки вони в неволі, бо не можуть ні іти, ні бігти, а ржуть і гризуться. Поет звертається до Австрії:

Оттак і ти попутала народи,
всім давши зверхні вигляди свободи,
щоб одні одних гризли і дусили.

І хоч всі дружно рвуться з твого круга,
та в різні боки шарпають друг друга —
сей колот — джерело твоєї сили¹.

З усіх народів, що опинилися під Австрією, український народ відчував чи не найважчий, потрійний гніт: економічний, політичний і соціальний. Придавлені панщизняними залишками й різними тяжкими державними податками, селяни-українці почали виявляти своє незадоволення, бунтуватися, громити поміщицькі маєтки та вбивати цісарських урядовців, але влада втихомирювала непокірних військовою силою, а за борги й недоплати «ліцитувала» селянські господарства, тобто продавала з прилюдних торгів. У зв'язку з цим посилювався процес руйнування села, що прискорював пролетаризацію дрібнішого селянства. Так народжувалася величезна армія безробітних, що йшли наймитами до поміщиків і куркулів або шукали заробітків у Бориславі, в Угорщині, Румунії, Німеччині й Данії. Велика кількість таких розорених селян рятувалася від нужди і голоду еміграцією до Сполучених Штатів Америки, Канади та Бразилії. Варто нагадати, що галицька влада всякими способами намовляла

¹ М. В о з н я к. З життя і творчості Івана Франка, Київ, 1955, стор. 190—191.

селян емігрувати до Бразилії й інших країн Америки, одночасно всіма силами перешкоджаючи їм у виїзді до Росії. Про еміграцію до Росії Франко писав: «Головною причиною еміграції була значна різниця в цінах землі, які існували в нас і прикордонних російських губерніях. За 5—6-морговий ґрунт, з якого у нас селянин заледве міг нужденно з сім'єю прогодуватися, після продажу його й переселення до Росії той самий селянин набував 10—15-морговий ґрунт, на якому при меншій відносно в Росії кількості урядових податків міг зовсім достатньо жити»¹.

Армію безробітних збільшував розвиток капіталізму в сільському господарстві. Галичина була, головнo, аграрною країною, причому однією з найбільш відсталих напівколоніальних провінцій австро-угорської монархії. Але поступово сюди почав проникати капіталізм, викликавши розвиток промисловості, яка витискала дрібних виробників-ремісників і збільшувала тим самим кількість безробітних. Переможний хід капіталізму вносив революцію в економіку й побут, притягав сільських пролетарів на фабрики і заводи, з одного боку, а з другого, розбуркував притиснені народи до життя й пришвидшував розвиток буржуазного суспільства. Спочатку по галицьких селах, а далі й у містечках і містах народилась українська буржуазія та її інтелігенція з іншими культурними й національними інтересами, які були в поміщиків і польської буржуазії. Одночасно промисловість викликала утворення робітничого класу, який з часом виступив на боротьбу за свої класові інтереси.

У Львові почався робітничий рух. Першим проявом робітничого руху в Галичині сприяв закон з 1867 року про товариства. На основі цього закону постали різні робітничі організації, що вели соціалістичну пропаганду й організовували страйки, як, наприклад, страйк друкарів 1870 року, кравців 1871, пекарів 1874, стельмахів 1875 року.

Вперше ознайомив львівських робітників з суттю робітничого руху емігрант з Росії Болеслав Лімановський. У березні 1871 року він прочитав у залі товариства «Gwiazda» доповідь про сучасний робітничий рух в Європі, про інтернаціонал і робітничі організації. Доповідь Ліма-

¹ [І в. Франко]. Еміграція до Росії. «Kurjer lwowski», 1892, № 235.

новського наробила переполоху. Після цього він більше не працював серед робітників.

З метою поширення соціалізму 1875 й 1876 року Остап Терлецький видав у Відні три брошури. Це були: «Парова машина», «Про правду» і «Про бідність», а четверту брошуру «Правдиве слово хлібороба до своїх земляків» (автор Фелікс Волховський) віденська прокуратура конфіскувала, притягнувши видавця, болгарина Ковачева, до судової відповідальності. Заперечуючи слова О. Терлецького, що видані брошури написані «на підставі Марксових ізслідовань», І. Франко вказав, що брошура «Про правду» «була переробкою праці не Марксової, але Лассальової про посередні податки, та й то з Марксовими дослідями ця Лассальова агітаційна праця не мала нічого спільного. Щождо інших віденських брошур, то вони, а особливо «Правдиве слово хлібороба» та «Парова машина», далеко більше мали в собі російського наївного народництва та бунтарства, ніж західноєвропейського соціалізму»¹.

¹ І в. Франко. Др. Остап Терлецький, стор. 36.

В НАГУЄВИЧАХ І ДРОГОБИЧІ

Для світогляду Івана Франка, без сумніву, багато значило його селянське походження. Його батько, Яків Іванович, жив у Нагуєвичах і був ковалем. Він був двічі жонатий. Від першої жінки дітей не мав. Вона вмерла в травні 1855 року. Мати Франка, Марія Кульчицька, дочка Миколи й Людвіки Кульчицьких з Ясениці Сільної, колишнього Дрогобицького повіту, а теперішнього Дрогобицького району й Дрогобицької області, вийшла заміж за Якова Франка 7 серпня 1855 року. Батько помер вночі з 15 на 16 квітня 1865, а мати 1 червня 1872 року.

В усіх документах подається дата народження Івана Франка 27 серпня 1856 року (15 серпня за старим стилем). Але шкільний товариш і друг Франка, Карло Бандрівський, твердив, що, як оповідав йому сам Франко, він прийшов на світ на два дні раніше, тобто 25 серпня, а піп записав у метриці день хрещення як день народження дитини.

І. Франко залишив опис батьківської садиби. Хата була під солом'яною стріхою, пошита китицями з житньої соломи. Збудували її, правдоподібно, ще при кінці XVIII сторіччя в той час, коли оселилась нагуєвичівська Слобода, де жив Яків Іванович і народився Іван Якович. Мати Якова десь у 20 роках XIX сторіччя купила цю хату з усім обійстям, з 12 прутами поля та з усім господарським приладдям. Згідно з звичаєм майже всіх підгірських хат, її вікна були звернені на південь. Навколо хати були дві обори: передня і задня. Біля передньої обори з південного боку стояла перед хатою зі сходу шопа, далі шпихлір, а з заходу за пам'яті Франка була кузня батька. Далі на південь за огорожею йшов сад з пасікою, до якої вела хвіртка;

перед хвірткою, недалеко від кузні, була досить глибока криниця, без журавля, а з неї тягли воду довгою жердкою. В середині задньої обори була гноївка, звичайно з великою купою гною, а далі на північ, трохи вище від хати, довгий будинок поперед обори, рівнобіжний до хати, в якому містилася стодола і стайня. За цим будинком було ще досить велике місце, відгороджене високим плотом від вигону і дороги, там стояли два оборogi, в яких складали сіно або снопи¹.

В своїй творчості Іван Франко відобразив велику любов батька до нього в часи дитинства. Пам'яті батька був присвячений перший вірш сина «Великдень», бо якраз на це культове свято помер батько. В перший томик задуманої юнацької збірки поезій Франка «Оди і елегії» входив і вірш «На могилі мого отця». В недокінченій поемі Франка «Історія товпки солі», присвяченій пам'яті батька Яця-коваля, останній схарактеризований такими словами:

От, невеличкий чоловік, русявий,
в літах вже був, хоч кремізно державсь,
усе всміхнутий, все на жарти вдалий,

приязний, щирий. Живо обзиравсь,
мов маком, прудко сипав все словами,
часом на слові ніби запинавсь².

Дальша характеристика батька в недокінченій поемі з кінця 70 років ХІХ сторіччя покривається його характеристикою в недокінченому оповіданні з того часу «Злісний Сидір», першому з серії «З давніх споминок з моєї молодості». Тут Франко писав: «Мій небіжчик тато був коваль і славився на всю околицю не тільки хорошою та тривкою роботою свого ремесла, але й своєю живою, гостинною та людяною вдачею. Кузня мого тата, що стояла саме на серед нашої невеличкої Слободи на досить високім плоскім сугорбі віддалік від села, була, так сказати, місцем збору, нарад та приязної балаканки для всіх сусідів. Скоро тільки, бувало тато ввійде до кузні та, беручись до роботи, заценькає молотком по бабі (ковадлі), так зараз, гляди, починають сходитися сусіди, близькі й дальші, далі прибувають і люди із села, а то й геть з дальших сел з роботою,—

¹ І в. Франко. Моя вітцівська хата. «Матеріали до української етнології», т. ХVІІІ, Львів, 1918, стор. 1—2.

² І в. Франко. Із літературної спадщини, кн. І. Твори, т. ХVІІІ, в-во «Рух», стор. 357.

деякі приїздить возами, і на оборі та під кузнею починається немов правдивий ярмарок. Бесіди, жарти, сміхи, а серед них ненастанне ценькання батькового молота або грізний прискорений стукіт двох дужих молотів, усе те мішалось до купи і доносилося до хати, де я, тоді ще малий, ледве п'ятилітній хлопчина, виглядав через вікно на той клекотючий вир робучого життя. Мене тягло надвір, до кузні. Мені хотілось власними очима глядіти на все, слухати всього, що там робиться та говориться. Мене манило звучне батькове ценькання і грубий, уриваний стук важких молотів, мов гавкання злющих, великих та похриплих псів. Мене манив вогнистий блиск розпаленого заліза, котре, мов живе, підмітувалось на ковадлі під частими густими ударами молотів. Мене манили ті червоні іскри та білі сорохкотячі зиндри, що пирскали від розпеченого заліза на всі боки і виглядали здалека на темнім тлі кузні, мов вогнистий дощ з чорної хмари. А вкінці манили мене ті чужі лиця, непривичні, а приятні голоси, ті грубі, а щирі й добродушні сміхи, ті веселі та сумні оповідання, котрих так багато можна було наслухатися в татовій кузні»¹. Дуже люблячи сінка, батько навіть і не думав забороняти йому ходити до кузні, коли він кожного разу з дитячою впертістю цього домагався. Були й сумні випадки, але вони були рідкі. «А звичайно в кузні було весело і привітно, як ніде, і ще й досі споминка про татову кузню будить в моїй пам'яті,— згадував Франко,— може, найприємніші й найщасливіші хвили мого дитинства»².

Про роль кузні батька в житті Франка перший раз дізналися читачі його творів із його нарису «У кузні (із моїх споминів)», написаного в Криворівні 24 липня 1902 року й тоді ж надрукованого в збірці «Добрий заробок». Названий нарис — це яскравий довід, які сильні враження він виніс із кузні та наскільки довго вони застрягли в його пам'яті. «На дні моїх споминів,— починав Франко,— десь там у найглибшій глибині горить вогонь. Невеличке вогнище не блискучого, але міцного вогню освічує перші контури, що виринають із темряви дитячої душі. Це вогонь у кузні мого батька»³. А кінчав автор свій нарис ствердженням: «На

¹ І в. Франко. Злісний Сидір. Із давніх споминок молодості, Харків, 1930, стор. 3—4.

² Там же, стор. 5.

³ І в. Франко. У кузні. Із моїх споминів. «Добрий заробок і інші оповідання», Львів, 1902, стор. 117.

дні моїх споминів і досі горить той маленький, але міцний вогонь. У ньому пролизуються сині, червоні та золотобілі промені, жевріє, мов розтоплене вугля, і яриться в його глибині щось іще біліше, проміняє, відки раз по разу сарахкотять гилькасті зиндри. Це вогонь у кузні мого батька. І мені здається, що запас його я взяв дитиною в свою душу на далеку мандрівку життя. І що він не погас і досі»¹.

Успадкований сином від батька хист оповідача отримував у кузні неабияку поживу. Праця в кузні йшла, головню, взимку. Влітку були два короткі сезони: плуговий і серповий, в інший час кузня відкривалася хіба в разі якоїсь більшої і пильної роботи. До коваля люди йшли «як у гості, як до сусіди, а не як до ремісника, щоб зробив те, що треба, та й бувай здоров, я тебе не знаю, ти мене не знаєш. Батько такси ніякої за роботу не мав, «що людьом, то й мені», а нема готових, то й підожде. Але любив, щоб у кузні було весело, гамірно. При більшій компанії, при веселих розмовах та чарці горілки йому робилося найліпше»².

В кузні йшли різні розмови про сільські новини, але найбільше про Борислав, про ями й закови, бо саме тоді там значно пожвавилася видобування нафти й земного воску. Тисячі спекулянтів-експлуататорів йшли до Борислава, видурювали у селян за що-небудь шматочки ґрунту і починали рити «дучки». В сусідніх селах народився тип «ріпника»: не тільки бідні, але й заможніші парубки «ворохобилися на чорну сорочку й білий хліб», як говорили селяни про цей перший вияв наслідків первісного капіталістичного нагромадження в тихому перед тим Бориславі. Внаслідок примітивних споруджень багато робітників гинуло в ямах. Нещасні випадки були однією темою оповідань, а другою темою було те, як бориславці йшли з торбами, розпившись, як експлуататори їх підпоювали і п'яних пхали до ями, про шахрайства спекулянтів, про те, як ріпники пропивали й марнували свої добрі заробітки тощо. Франко слухав ці оповідання як фантастичні казки про далекі, зачаровані краї. «Борислав з його страховищами, дикими жартами та дикими скоками фортуни, з його дивним промислом, дивним способом праці та дивним народом заповнював мою фантазію»³, згадував він.

¹ І в. Ф р а н к о. У кузні. Із моїх споминів. «Добрий заробок і інші оповідання», Львів, 1902, стор. 136.

² Там же, стор. 121.

³ Там же, стор. 126.

Зате його батько не любив слухати оповідань про Борислав, бо зжився з старими порядками сільського життя і чув у цих оповіданнях щось вороже дотогочасному життю села. Він не обурювався, але після вичерпання запасу новин звертав розмову на переважно моральні теми. «Батько, пильний і тямучий робітник, любив кпити собі з дармоїдів та фушерів, з роззяв та галапасів. На потвердження своїх загальних уваг він любив наводити коротенькі оповідання та притчі, звичайно на тлі ковальського ремесла»¹. В кузні Франко почув уперше оповідання про хлопця, якого батько привів до коваля на науку. Боячись, щоб хлопець не попівся або щоб іскра не випекла йому ока, батько прохав коваля умістити його сина в коші, прибитому до стіни, щоб таким чином він придивлявся до всього й так учився. Сім років хлопець так «учився» і, вернувшись до батьків, зробив замість лемеша пшик.

Тут, у кузні, Франко зустрів незвичайних майстрів-оповідачів. «Сипались анекдоти, спомини з давніших літ, про кошутську війну, про тісні роки, про мандрівки наших селян на Поділля в службу або на Покуття та на Буковину за кукурудзою. Особисті пригоди перепліталися з короткими та меткими характеристиками людей — подолян, гуцулів, бойків — та місцевостей: Коломиї, Городенки, Садогори, Чернівців»². Якщо хтось із співрозмовців починав когось обмовляти, Яків Іванович старшого перебивав, а молодшого картав словами: «Не тикай носа до чужого проса!» Він не любив і нічого сороміцького в розмові. Деколи жартували з жінок, а він любив оповідати притчу про дівку-скуску на доказ, що «жіноча натура й невинного веде до гріха». «Батько оповідав цю притчу жартом. Аскетизм, що лежить у її основі, був зовсім чужий його вдачі. Навпаки, все і всюди він був чоловік товариський, громадський». «З людьми і для людей» — це був девіз його життя»³. Зокрема велике враження зробило на сина оповідання батька про того святого, що прохав бога увільнити його від людської любові. Оповідання батька дало Франкові тему для його поеми «Святий Валентій», написаної в грудні 1885 року та присвяченої пам'яті «незабутого батька Якова Франка». Не надрукувавши цю поему в свій час, Франко присвятив

¹ І в. Ф р а н к о. У кузні, Із моїх споминів. «Добрий заробок і інші оповідання», Львів, 1902, стор. 127.

² Там же, стор. 128.

³ Там же, стор. 132.

батькові іншу поему: «Панські жарти» (в другому виданні збірника поезій «З вершин і низин» з 1893 року). Окреме видання поеми з того ж року починається віршовою «Посвятою» батькові.

«Сорок літ минуло від тої пори, як у невеличкій дерев'яній кузні в нашій Слободі останній раз лунав ковальський вербель, відіграний батьковою рукою молотом по ковадлі,— писав Франко в своїх спогадах із 1902 року.— Скільки змінилося за той час! Не лише з кузні, але майже з усього, що було тоді основою тихого, патріархального життя в нашій закутку, не лишилося майже ані сліду. З тодішньої веселої компанії, що гуторила довкола ковальського верстату, димала міхом, натягала обручі на колеса, завзято гримала молотом по розпеченім залізі та сипала веселими анекдотами при чарці горілки, нема, мабуть, нікого вже між живими. А тодішню веселість та жвавність у многих із них погасила доля ще далеко перед їх смертю. І, певно, в ту пору ніхто з них не думав, що та кузня, і та компанія в ній, і той її дружній, радісний настрій лишаться живими та незатертими в душі маленького рудоволосого хлопчини, що босий, у одній сорочці сидів у куті коло вогнища і якого дбайливий батько від часу до часу просив заступити від скачучих іскор»¹.

✓ За два роки перед появою нарису «У кузні» вперше з'явився в поезії Івана Франка образ кузні, що символізував собою боротьбу прогресивних сил із застоєм.

У збірку поезій «Із днів журби» (1900 р.) увійшов вірш, що починається строфою:

У долині село лежить,
понад селом туман дрижить,
а на горбі край села
стоїть кузня немала

В кузні коваль клепле, скликаючи до неї всіх трударів та закликаючи їх «вибиватись з туману». І згущаються тумани понад селом,

щоб закрити їм стежини
ті, що вгору йдуть з долини
в тую кузню, де кують
ясну зброю замість пут².

¹ І в. Франко. У кузні. Із моїх споминів. «Добрий заробок і інші оповідання», Львів, 1902, стор. 135—136.

² І в. Франко. Із днів журби. Поезії, Львів, 1900, стор. 57.

Автобіографічні моменти знаходимо в «Гадках на межі» (1881 р.), де Франко порівнював тодішні тоненькі, як нитка, межі з давнішніми та згадував, як він малою дитиною влітку тупцював цими межами за мамою:

Малим ще, тямую, всі межі я знав:
за мамою літом щодень тупцював,
коли для дійної корови вона
трави узбирати надвечір ішла.
То межі й на ступінь широкі були,
з одної нажнеш дві вереті трави.
А я неміцними ногами межею
безпечно ступаю м'якою стернею ¹.

Яку роль відіграла мати в прищепленні синові любові до народної пісні, свідчить програмний вірш І. Франка «Пісня і праця» (написаний 14 липня 1883 року), який наскрізь пройнятий щирістю і глибоко автобіографічний:

Пісне, моя ти сердечна дружино,
серця відродо в дні горя і сліз,
з хати вітця, як єдинеє віно,
к тобі любов у життя я приніс.
Тямлю, як нині, малим ще хлопчиною
в мамині пісні заслухувавсь я,
пісні ті стали красою єдиною
бідного мого, тяжкого життя.
«Мамо, голубко!— було налягаю,—
ще про Ганнусю, Шумильця, Вінки!»
«Ні, синку, годі! Покіль я співаю,
праця чекає моєї руки».
Мамо, голубко! Зарана в могилі
праця й недуга зложили тебе,
пісня ж твоя в невмираючій силі
в моєму серці ясніє, живе.
Ох, і не раз тая пісня сумненька
в хвилях великих невгодин життя
тихий привіт мені слала, мов ненька,
сил додала до важкого пуття.
«Синку, кріпися!— мені ти твердила,—
адже ж не паном родився ти, чей!
Праця, що в гріб мене вчасно вложила,
та лиш тебе доведе до людей».
Правда, матусю! Спасибі за раду!
Я її правди не раз досвідив.
Праця дала до життя мні принаду,
ціль дала, щоб в манівцях не зблудив.
Праця ввела мене в тайники темні,
відки пісень б'є чарівна нора,
нею дива прояснилися земні,

¹ «Світ», Львів, 1881, стор. 169.

загадка людської нужди стара.
Пісня і праця — великі дві сили!
Ім я до скону бажаю служити;
череп розбитий — як ляжу в могилі,
ними лиш зможу й для правнуків жити!¹

У своїй автобіографії 1890 року Франко з'ясував стан сімейних справ після смерті батька. Батько вмер, покинувши господарство в занедбаному стані і в боргах, молоду матір і четверо малих дітей. Щоб запобігти цілковитому занепадові господарства, мати змушена була вийти заміж. До неї пристав молодий парубок, також з Ясениці, Гринь Гаврилик, котрий працював перед тим у Бориславі, заробивши трохи грошей. «Він довгі літа мусив боротися з різними труднощами,— згадував Іван Франко,— а почасти навіть з традиціями сусідськими, які виробились були за часів батька, а тепер підкопували господарство. За часів батька у нас бувало багато людей, ішло гостеприємство, водились знайомості чисто безкорисні і поетичні, годувалось при хаті багато бідної, а то й неробочої батькової рідні, котра по батьковій смерті почала красти та розтягати оставше добро. Вітчим звільна все це покасував. Це натура наскрізь практична і реальна, без іскри поезії, а зате з значною дозою скептицизму і вільнодумства, чоловік сильної волі і енергії. Я й досі дуже високо поважаю його, як звичайно поважаємо того чоловіка, що відзначається прикметами, яких у нас самих мало. Я кінчив за його старанням школи нормальні і перейшов до гімназії саме в 1868 р., коли заведена була шкільна рада і мова викладова німецька змінена була на польську»².

Початкову освіту Франко здобув у сільській школі в Ясениці Сільній. Правда, в Нагуєвичах була школа ще з 1828 року, але вона знаходилася далеко, в кінці села, тому батько віддав сина в сусіднє село до брата своєї дружини, Павла Кульчицького, досить бідного селянина, але одного з найсимпатичніших людей, яких знав Франко в своєму житті. Цей «загоновий» шляхтич учив Франка читати, а крім того, малий Іван відвідував школу, що була недалеко від хати Кульчицького. В Ясеницькій школі Франко пробув два роки. Кульчицький протягом десятих днів навчив

¹ «Зоря», Львів, 1883, стор. 243—244.

² І в. Ф р а н к о. В поті чола. Образки з життя робучого люду. Львів, 1890, Відривок з листа І. Франка до М. Драгоманова, стор. V—VI.

його читати по-українському, а в школі — по-польському і по-німецькому.

Сільська школа в Ясениці Сільній була в ті часи трохи інакше організована, як школа в Нагуєвичах, де не вчили ні польської, ні німецької мови, а зате вчили церковнослов'янської мови і церковного співу. Цю різницю Франко за-примітив, коли, скінчивши другий рік Ясеницької школи, ходив потім ще декілька днів до школи в Нагуєвичах і мав нагоду відчуті її відмінну організацію.

Як учень Ясеницької школи Мирон (так кликали в дитинстві Івася) у вільний час то пас дядькову худобу влітку, то бавився. Його улюбленою забавою було бігати по свіжій скибі, що звалось «виминанка». По скибі бігали об заклад. Хто зіскочив у борозну, той програвав. Найкраще бігав найменший з учнів, червоний і рудий Мирон. Шкільний час в Ясениці Сільній доставив Франкові матеріалу для його автобіографічних оповідань «Грицева шкільна наука» й «Олівець».

Після дворічного навчання в Ясеницькій школі батько віддав сина до так званої німецької, або нормальної, школи ченців-василіян у Дрогобичі, до другого класу, де він, убраний по-селянському, боязливий, несміливий і часто немитий хлопець, протягом усього курсу був посміховищем у класі й досить перетерпів від «усяких нелюдських учителів», але наприкінці першого семестру, на превелике диво цілого класу та своє власне, отримав перше місце, так звану першу локацію. На екзамені був присутній і батько; син не бачив його, а тільки, коли його викликали першого, щоб дати йому в нагороду книжку, почув, як батько голосно заплакав з радості.

До василіянської школи в Дрогобичі Франко ходив у шкільних роках 1864/5—1866/7. За ці три роки він отримав дуже добрі оцінки з усіх предметів, внаслідок чого займав перше, рідше друге, місце. Директором школи був піп Іван Барусевич.

Під час навчання у василіянській школі І. Франко жив три роки в Кошицької, яка приходилась далекою своячкою його батьків. Кошицька мала в Дрогобичі будиночок з городом і столярську майстерню. Будиночок Кошицької стояв на бориславському тракті, в подвір'ї, відділений від вулиці трохи показнішим, але дуже неохайним єврейським будинком і ще однією величезною єврейською халабудою, де містився шинок. Від заходу й півдня припирав до нього

невеличкий город, засаджений капустою, буряками й іншою городиною. На подвір'ї, перед будинком, стояли купи тертиць, верещали купи єврейських дітей; з вулиці доходив шинковий галас, а від гарбарні поганий запах. Усі будови були дерев'яні, знизу гнилі, бо місце було вогке «Оце було те оточення, в якому пройшли перші три роки мого міського життя», ствердив Франко в своєму, правдоподібно, 1902 року написаному нарисі «У столярні»¹.

Кошицька була українка. Тоді вона була вже кілька років одружена з колишнім підмайстром її першого чоловіка, значно молодшим від неї, Гучинським, поляком із західної Галичини. У столярні розмова йшла звичайно по-українському, хоч робітники бували українці й поляки. Життя в столярні було веселе. «Для мене, селянського сина,— писав Франко,— що привик чути вічні побоювання та бачити тривожну увагу на погоду, на хмари, на вітер, на мороз або спеку, на фази місяця, було новиною те рівне, веселе життя міського ремісника, відірване від природи й її примх, розмежоване зовсім іншими межами, поділене по зовсім іншій скалі. Що там мороз чи спека, слота чи погода, сівба чи жнива, оранка чи косовиця з їх різнорідними відмінами та пригодами, з тисячними комбінаціями,— те тут переводилося на далеко простішу поділку: щотижневий торг у понеділок та роковий ярмарок на святої трійці»².

З підручних робітників Гучинського І. Франко згадав у своїх спогадах передусім дрогобицького міщанина Станіслава, який закінчив усі чотири нормальні класи у василіян і вмів про кожного з Франкових учителів-василіян оповісти якийсь веселий анекдот. Зокрема Станіслав любив оповідати анекдоти ввечері після праці. Тоді Станіслав, підмайстеручень («термінатор») Ясько та Франко сідали на лавочці біля печі або на верстатах і починалась безмежна розмова. Вони розпитували Франка про село й сільське життя, а він «розвішував вуха, слухаючи їх оповідання, жартів, вигадок та дотепів»³. Особливо імпонували недосвідченому школяреві чисто школярські штучки й дотепи Станіслава, який все оповідав весело, живо і без цинізму.

¹ І в. Франко. На лоні природи і інші оповідання, Львів, 1905, стор. 162.

² Там же, стор. 168—169.

³ Там же, стор. 172.

Окреме місце зайняв у спогадах Франка «термінатор» Ясько Романський, єдиний, крім Франка, малолітній у домі й через те його природний товариш. Жвавий, рішучий, гострий на язик, цинічний, зате не дуже прудкий до роботи, він був типом міського хлопця і повною протилежністю до несміливого й боязливого «селюха» — Франка. Він познайомив Івана Франка з різними деталями міської цивілізації, навчив його розпізнавати час на годиннику, орієнтуватися в місті, знаходити потрібні крамниці, вулиці, майстерні, заклади. Під його проводом Франко в неділі та свята мандрував аж до далеких передмість Дрогобича, а якщо доводилось сидіти вдома, він учив Франка мелодіям польських коляд і кантів.

Від Яська Франко вперше довідався про ціну грошей, зокрема про вартість грошей як джерела різних приємностей. Він учив Франка міняти гроші на цукерки, яблука, горіхи, оповідав про різні способи, як у місті заробляють і пускають гроші, характеризував заробітки жебраків, водоносів, шматярів і кістярів, перекупок, садівників і інших різних категорій того дрібного зарібного народу, що заселявав промислову частину Дрогобича, розташовану навколо бориславського й трускавецького тракту. Під його проводом Франко заходив до тісних хат ремісників і зарібників.

Проживши вісім років між дрогобицькими ремісниками та придивившись їх життю, Франко виніс враження, що жінки в цих сім'ях займають якщо не верховодне, то бодай рівнорядне становище з чоловіками, визначаються інтелігентністю і енергією, а над усе вертким і невтомним язиком. Ні перед тим, ні потім Франко не чув, щоб хтось говорив по-українському так швидко, як деякі дрогобицькі міщанки. Їх духовну перевагу над чоловіками Франко пояснював тим, що чоловіки-ремісники змушені спеціалізуватися в одній, механічній, звичайно сидячій, роботі, але, копаючись у ній день у день і рік у рік, втрачають «еластичність духа, енергію і оборотність», «натомість жінки, на плечі яких спадає хатне господарство, і захід коло дітей, і праця в огородці, а часто й переговори з партіями, що приходять за роботою, або продаж готового товару на торговиці, власне набирають тих прикмет, що роблять їх верховодцями в домі»¹.

Ясько вчив Франка також міських забав, яких не знали

¹ І в. Франко. На лоні природи і інші оповідання, Львів, 1905, стор. 177.

сільські діти: гри в м'яча, в кічку, пускати орла, ловити горобців, але Франко не мав охоти до цих забав, зате був йому вдячний, коли той водив його щонеділі восени на околиці Дрогобича, на ріку й на поля, де збирали достиглий і першим морозом прибитий терен, який потім у столярні пекли і їли. Гучинський посилав Яська та Франка за шорстким і м'яким піском, якого вживав при вигладжуванні дощок. Деколи хлопці ходили в ліс за грибами. Тоді вже Франко ставав учителем Яська. Вони збирали насіння різних трав для канарків і щиглів, яких майстер любив тримати в клітках, або ходили з мішком за великими лісовими мурашками для Кошицької, яка, проживши понад двадцять років у вогкій хаті на болотистому місці, лікувалася від ревматизму. Пізніша осінь приносила Франкові і Яськові інші розваги. В городі викопували ярину, квасили капусту й огірки, на подвір'ї розкладали вогонь, варили повидло із слив, а в сінях в іншому котлі варили карук з волових жил. Цього всього Франко не бачив на селі, воно було для нього нове й цікаве, а Ясько вмів все пояснити та зробити ще цікавішим своїми дотепними оповіданнями.

Кожної п'ятниці й суботи був час, коли Кошицька виявляла своє мистецтво: вона розмальовувала скрині, співаючи при тому безупинно всуміш польські й українські побожні пісні. Франко спочатку дивився на мистецькі вправи Кошицької з великою побожністю, захоплювався її мистецтвом і смаком та любувався майстерною роботою. Він помагав Яськові розтирати фарби на кам'яних плитах, а деколи готувати й олійну фарбу, якою розмальовувалися в зелений колір дорожчі скрині, шафи й ліжка. На третьому році свого перебування в столярні Франко став допомагати Кошицькій малювати скрині. «З якою радістю,— згадував він,— ходив я з пензлем довкола скрині, держав у руці глечика з фарбою! З якими гордощами мазюкав я на взір цьоціних¹ такі «ружі», що аж сама цьоця бралася за голову, а челядники прибігали від верстату, оглядали мої маляртури і аж лягали зо сміху! А проте скрині з моїми маляртурами мали щастя: задля незвичайних мальовил їх купували радше, і я готов був статися повагою в фаху малювання скринь, якби доля не призначила мене до іншого мазюкання»², з сарказмом висловивсь Франко.

¹ Франко називав Кошицьку тіткою.

² І в. Франко. На лоні природи і інші оповідання, Львів, 1905, стор. 182.

У Дрогобицькій василіянській школі було багато учнів євреїв, для яких василіяни відвели окремі лавки. Як писав Франко в статті про своїх знайомих євреїв (1906 р.), з того часу йому запам'яталась одна напівкомічна і обурлива сцена, коли вчитель краснописання, якийсь Малько, світська людина, побив малого учня-єврея за те, що він писав усі числа й літери від правої до лівої руки. Цю сцену з часу перебування в другому класі (1879) Франко змалював у своєму нарисі «Schönschreiben»¹.

Прізвище вчителя краснописання Франко змінив в оповіданні на Валько. «У просторім другім класі нормальної школи отців василіян у Дрогобичі тихо, хоч мак сій,— починається оповідання.— Наближається година «красного писання», страшна для всіх не так самим предметом, як радше особою вчителя. У василіянській школі на всі предмети вчителі — самі отцове, а тільки для науки писання вони наняли собі світського чоловіка, якогось бувшого економа чи наставника, пана Валька. Пану Валькові ще й досі здається, що він економ: хоч із нагайкою ходити тепер не випадає, але все-таки він не помітується хоч тростівки і ніколи не занедбує робити з неї відповідного вжитку. Очевидна річ, що діти, піддані хоч би тільки на годину власті такого вчителя, дрижать наперед і «красне писання» є для них найбільшою мукою»².

Єдиний малий Мирон сидить спокійний, майже веселий. Один смільчак, посланий в коридор на розвідування, вбіг до класу з криком: «Валько прийшов!» В класі стало тихо. Малий Мирон не знав ще Валька. «Він іно що прийшов із сільської школи, батько записав його до другого нормального класу у отців василіян, і нині перша година красного писання. І хоч на селі він у писанню був дуже слабкий, не вмів ні пера відповідно взяти в руку, ні вивести гладко та рівно одного штриха,— то все-таки він дитина, не йому журитися наперед тим, чого ще не знає»³. Правда, він здивувався, чому це раптом стало так тихо, але це його не дуже тривожило, навпаки, серед страшної для інших тиші «він тим вигідніше віддався найлюбішому заняттю — думкам про свою рідну сторону. Не можна сказати, аби він тужив за нею: він знав, що щопонеділка побачить і батька й матір.

¹ «Краснописання».

² І в. Ф р а н к о. Малий Мирон і інші оповідання, Львів, 1903, стор. 63.

³ Там же, стор. 64.

Він тільки думав собі, як то гарно буде, як колись, літом, приїде додому, буде міг знов свобідно бігати по пастівниках, сидіти над річкою або бродити по ній за ковблями; се були думки радше веселі, ясні, блискучі, а не тужні, не жалібні. Малий Мирон розкішно ниряв у тій красоті природи, що розцвітала в його уяві серед сірих, холодних стін василіянської школи, і не думав про погрозу, що наближалася над клас»¹.

Мрії малого Мирона про канікули перебив його сусід, питаючи його, чому не приладив «скриптури» для писання; він показав Миронові, як покласти зошит, каламар і перо згідно з приписами пана Валька. Раптом пронісся по класі шепіт, мов при наближенні якогось грізного царя: «Іде вже, йде вже!» В коридорі залунали кроки Валька, відкрилися двері, й він увійшов до класу. Мирон глянув на нього. Учитель зовсім не нагадував ніякого царя. «Се був середнього росту чоловік з коротко обстриженим волоссям на круглій баранячій голові, з рудими короткими вусами й рудою іспанською борідкою. Його широке лице й широкі, міцно розвинені вилиці враз із великими, на боки повідгнаними ушима надавали йому вираз тупої упертості й м'ясоїдності. Невеличкі жаб'ячі очі сиділи глибоко в ямках і блимали відтам якось злобно та неприязно.

— Ано!— крикнув він грізно, зачинивши за собою двері класу й помахуючи тростиною, вигинчастою паличкою. І від того крику, немов від вітру хмарної літньої днини хилється разом колосся жита, так само похилилися додолу голови вісімдесяти п'яти школярів² над писемними, синьо та червоно полінійованими скриптурами. В руці у кожного школяра тремтіло перо. Один тільки малий Мирон, що ще не знав Валькової вдачі, сидів обернений лицем до класу і вдивлювався в нового вчителя.

— А ти що?— крикнув, визвірившись на нього, Валько й просто направив кроки до нього.

Малий Мирон так і остовпів з наглого переполоху. Він якимось несвідомим поривом обернувся і зложив своє тіло в таке положення, в якому уже з мінуту трепещали його товариші»³.

¹ І в. Ф р а н к о. Малий Мирон і інші оповідання, Львів, 1903, стор. 64—65.

² Подана тут кількість школярів майже згоджується з справжнім станом другого класу василіянської школи в Дрогобичі: в дійсності в класі було 80 звичайних учнів і 3 «приватисти».

³ І в. Ф р а н к о. Малий Мирон і інші оповідання, Львів, 1903, стор. 65—66.

Скінчивши свою навчальну роботу крейдою на таблиці, Валько починав свою діяльність як економ. Замість крейди взяв у руки свою тростину і, «немов орел слідить згори за добичею, так і він, озираючись по класі, зійшов із підвищеного градусу і почав свій обхід»¹. Над першим якимсь маленьким, слабеньким і дуже заляканим школяриком свиснула в повітрі тростина Валька й оперезала змією плечі бідного хлопця. Далі приходить огидлива сцена, як з наказу Валька два найдужчі школярі-посіпаки висікли різками малого єврея за те, що писав рядок від кінця до початку. А виконавши це високопедагогічне діло, Валько почав знов свій обхід по класі, і знов посипались удари його тростини по плечах та по руках бідних хлопців.

Під враженням такого педагогічного засобу Валька Мирон «раз у раз дрижав, мов у лихоманці; йому шуміло в вухах і крутилося в очах, мов серед бурі. Йому так і мерещилося, що і його не мине ота буря, що кожний удар страшного вчителя паде на нього. Написані слова й стрічки скакали перед його очима, надувалися і переплутувалися, виглядали ще поганіше, ніж були насправду. Він і сам не знав, коли перестав писати,— сіра паволока стояла перед його очима»². Дісталось і Миронові. «Валько стиснутим кулаком ударив хлопця в лице. Малий Мирон, мов косою підтятий, повалився на лавку, а з лавки на підлогу. Кров обілляла його лице»³. Валько послав по воду й почав трохи побоюватись за свій вчинок. Та коли довідався від «цензора» класу, що Мирон «одного хлопа син з Н[агуєвич]»⁴, у нього відлягло від серця, бо, якщо «хлопський» син, «можна його бити і зобіжати, як хочеш, ніхто за хлопським сином не впімнеться». Валько не помиливсь: «Нелюдський поступок учителя-економа уйшов йому гладко, так, як і многі його нелюдські поступки. Тільки в серці хлопського сина він не пішов гладко, а стався першим насінням обурення, погорди і вічної ворожнечі проти усякого неволення та тиранства»⁵.

У третій клас василіянської школи переносить читача оповідання Франка «Отець - гуморист». Третій клас був

¹ І в. Ф р а н к о. Малий Мирон і інші оповідання, Львів, 1903, стор. 67.

² Там же, стор. 70.

³ Там же, стор. 71.

⁴ Там же.

⁵ Там же, стор. 72.

дуже численний і мав велику кімнату, в якій цензор порозміщував школярів відповідно до їх росту: менших спереду, а більших позаду; одна лавка, що стояла окремо за залізною піччю, боком до всіх інших, лишилася порожня як «осляча лавка». Першого дня навчання увійшов до кімнати спочатку «ректор», тобто директор школи, піп Барусевич, «з круглим, пухким, але поважним лицем, а за ним висока, худа, дошкувата фігура, з широким, видовженим якомсь наперед, мов конячим лицем, чорним, мов щітка, наїженим волоссям, низьким чолом, широким ротом та недбало виголеним підборіддям, на якому видно було стернянку чорного, твердого волосся. На фігурі чорна рясa, переперезана чорним широким поясом, але роблена якомсь мов не на його міру, здавалося, заширока на нього, так що його худе тіло телімбалось в ній, мов доспіле горохове зерно в розбухлім, зеленім іще стручку. Лице фігури робило якесь жалісливе враження не то голодного, не то хворого чоловіка»¹. Директор представив учням введеного попа Телесницького як їх господаря класу та вчителя польської, української і німецької мови, арифметики і співу.

Головним і, може, єдиним елементом гумору попа Телесницького була іронія, що впливала «з невдоволеної, чимось покривдженої або упослідженої вдачі, з хворого організму або з хворої душі»². Уже в перших днях шкільної науки піп Телесницький кричав, інколи сердився, насміхався і допікав там, де треба було пояснень і добродушного терпцю. З кожним днем він робивсь якимсь похмурішим і понурішим. «Здавалося, що він хворий, що йому чогось нестає; його лице видавалось іноді аж жовтим. Часто в хвилях сердитості він закушував свої тонкі, безкровні губи й оглядався довкола, немов шукав чогось або когось, на кім би міг зірвати свою злість»³.

Хоч це був щойно третій клас народної школи, хоч школярі ледве дійшли в граматиці до відміни іменників і дієслів, все-таки уважніші з-поміж них мали нагоду переконатись, що піп Телесницький не мав потрібних знань навіть для третього класу; йому робили труднощі арифметичні задачі, не завжди міг дати собі раду навіть з відмінюванням слів, з німецькими родівниками та з розрізнюванням

¹ І в. Ф р а н к о. Малий Мирон і інші оповідання, Львів, 1903, стор. 77—78.

² Там же, стор. 83.

³ Там же, стор. 84.

частин мови. Він переклав «in der Hitze» через «w gorącie», а Франко поправив його, що «die Hitze» по-польському «upał». Отець-гуморист підняв Франка за це на глум і, повторюючи «upał» кумедною українською вимовою, назвав його «упав» і пересадив до ослячої лавки.

Незабаром піп Телесницький повністю виявив свій хист. Одного дня в його руках появився «тонкий, може, на півметра довгий, шматок звичайної іспанської тростини». Хоч такий педагогічний засіб не був новинкою для школярів, але в голосі і настрої попа Телесницького вони за-примітили виразну зміну. «Він був оживлений, бадьорий; його очі відзискали блиск, його рухи живість, еластичність та свободу. Від часу до часу він усміхався солодко, очевидно, любувався якоюсь думкою, може, якимись споминами, що будилися в його душі при свисті тростинки»¹. Скінчивши диктувати, він підійшов до одного учня, глянув на його розкритий зошит і, побачивши помилку, хльоснув його з усієї сили по плечах. Почувши свист тростинки, діти по-мертвіли. Думали, що биття озвірить, розсердить і розлю-тить учителя. «Але де там! Доконавши цього огидного зну-щання над хлопчиком, наш учитель був веселий, усміхався, жартував, мало не підскакував, ходячи по класі»².

Відтоді піп Телесницький не нудився на шкільних го-динах, бо мав пишну забаву, що додавала йому гумору, апетиту і здоров'я. Перша тростинка не витримала довше двох днів. Її замінила друга, сукувата, а тому любіша катові, «бо її суки причиняли більше болю, від її ударів поставав дужчий крик, писк, лемент,— і о. Телесницький серед того вереску та пекла бігав по класі, регочучись, за-тираючи руки, підскакуючи та приговорюючи»³. Особливо любив він глумитися над прізвищами своїх жертв. Після кількох тижнів такої практики клас був доведений до того, що діти справді одуріли зі страху, а успіхи в навчанні були щораз гірші.

Щезли хлоп'ячі веселощі, діти ходили, мов приголом-шені. Товариські забави були тоді взагалі заборонені. А втім, якщо й бавилися учні третього класу в часи пана Телесницького, то вони були здібні лише до забав, що по-

¹ І в. Франко. Малий Мирон і інші оповідання, Львів, 1903, стор. 90.

² Там же, стор. 91.

³ Там же, стор. 93.

чинались і кінчались бійкою. Бились між собою, бились на вулицях з малими євреями, з термінаторами, з вуличниками. «Щодо себе, знаю,— оповів Франко,— що я нікому не жалувався, нікому не говорив про те, що діялось у класі, але пам'ять тих огидних сцен, що тяглися день по день цілий рік, врзалася дуже глибоко в мою душу. Тямлю, що скоро було коли знайду хвилину вільного часу, беру прут, запхаюся десь у бур'ян і січу, січу всі листочки, всі бадилі, гілляки, цвіти, все, що можна знівечити, б'ю й січу, доки довкола мене не стане найобридливіша руїна. Багато разів господарі й господині сварили на мене за це, бо я в своїй вандальській заїлості не розбирав, чи нищу шкідливі рослини, будяки, кропиву, осот та лопухи, чи пожиточні — буряки, квасолі, помідори та іншу городовину. Надто вночі я зривавсь, кричав, рецитовав лекції, а потім плакав, просився... Правда, я вчився добре й о. Телесницький рідко міг виловити мене на якійсь помилці. Надто місце, де я сидів, було дуже догідне... Значить, я дуже рідко підпадав під руки Телесницькому, та, проте, враження того року лишилися у мене незатерті, болючі й досі і не в 'одному — чую це — скривили мій характер, попсували мою вдачу, причинили мені немало душевної муки в цілім життю»¹.

Не краще було з іншими учнями, навпаки, далеко, далеко гірше, зокрема з якимсь Волянським. З цим селянським хлопцем Франко заприятелював і заводив розмови про рідне село, про улюблені забави, гулянки та заняття. «Оказалося, що оба ми,— згадував І. Франко,— любили ліс, любили зелені луги, наші підгірські річки, риболовлю, пташків, гриби та ягоди. Всі ті речі давали нам тему до безконечних розговорів, у яких ми інстинктом обминали «злобу дня», всю ту погань, що нас окружала в класі. Показалося ще одно,— Волянський умів оповідати чудово. Він не запинався, не гикався, не повторяв поодиноких слів, як чинив, відповідаючи на питання отця професора. Його слова плили рівно, свobodно, були добірні та якісь такі мелодійні, що відразу хапали мене за серце. Оповідав, як старий, поважно, хоч ані крихти не «садився», з якимось відтінком тихої меланхолії. Досі бринить мені в душі його солодкий, рівний, тихий голос, досі триває почуття чогось

¹ І в. Франко. Малий Мирон і інші оповідання, Львів, 1903, стор. 97—98.

ніжного, м'якого, гладкого та невимушеного, мов гладесенька, довга шовкова нитка тягнеться десь у безмежну далечінь — це враження його оповідань. Змісту їх не тямлю, але враження не затреться в душі до смерті. Коли було зачне оповідати, то зараз немов інший робиться, немов якийсь окремий, чужий дух вступає в нього і говорить його устами. І ніколи не повторявся, не говорив про те саме і тими самими словами. Все знав щось свіже, а може, лише таким свіжим способом оповідав. Швидко я засмакував у його оповіданнях, мов бджола в меді з чужого вулика, і зробився майже невідступним його товаришем, а властиво слухачем. Я почав ходити до нього на квартиру... І ми засядемо де-будь у куті, чи то в пустій комірці, чи то в городі, де нас ніхто не чує, і він почне оповідати. Коли вичерпались його власні враження та описи, він перейшов до казок. І диво! Той хлопчик, що не міг нізачо затишити, як відмінюється die Biene¹, а як der Bär², скільки буде 7×8 , а скільки йде 7 у 65,— той самий «осел дарданський» знав напам'ять невичерпану силу казок і вмів оповідати їх так складно, так гарно та плавно, що я, привикши змалку чути добрих сільських оповідачів, і то добрих на різні лади, і жартівливих і сумовитих, — при його оповіданнях сидів, мов зачарований. Досі я згадую про цього хлопчину як про невияснений для мене психологічний феномен. Коли почислити до купи весь час, який він ужив на оповідання в моїй присутності, то, певно, вийде щонайменше тиждень, коли й не більше. І весь той час Волянський оповідав плавно, рівно, до речі, без зайвих фраз і, що найцікавіше, ніколи не повторив одного й того самого оповідання два рази. Його оповідання плило гармонійно, мов невеличка підгірська річка, що лагідно туркоче, ніде не спиняється, ніде не творить ані великих закрутів, ані тихих плес, ані шумних водопадів і ніколи не вертається назад. Я був так очарований його казками, що, хоч плохий каліграф, пробував записувати їх, звісно, з пам'яті, вечором у себе дома. Але де там! Не йшло! Чар його оповідання лежав у його слові, в його голосі. — тодішня моя дитяча рука не була здібна перенести ані крихти всього того на папір, і я, знеохочений, кидав свої записки в вогонь. Можливо, що я прибільшую трохи, тобто що в моїй уяві крізь призму довгих літ і трагічної

¹ Бджола.

² Ведмідь.

смерті того хлопчини його постать виросла понад свій дійсний розмір. Сконтролювати цього не можу; спомини — це справді *Dichtung und Wahrheit*¹. Чим більше й щиріше мемуарист силкується перенести повністю, з усіма фарбами й тонами той образ давноминулих подій, який лишився в його душі, тим більша небезпека, що він до цього образу додасть щось зайвого, пізнішого, нанесеного течією часу. Але ж зусилля в противний бік — подати лише голі контури картини, лише силуети або навіть дерев'яні рами — ще шкідливіше для вірності споминів, бо дає скелет замість живого тіла, пустопорожню тінь замість конкретної дійсності»².

Екзекуція над Волянським була кульмінаційним пунктом огидливих вчинків попа Телесницького протягом усього року. «Останні місяці шкільного року він майже не вчив, тільки знущався над дітьми. Йому замало було побоїв, він добирав способів, щоб мучити душі більше, як тіло. Він уже не карав інакше, як лише «на голу», й продовжував кожну кару на п'ять, десять або й більше мінут. Коли бідного деліквента³ з обнаженим задом поклали на градусі або на лавці і цупко взяли в руки, о. Телесницький наблизиться і сильно свисне палкою, але не б'є—і регочеться до розпуку, коли бідна жертва, ще не почувши болю, лише чуючи свист палки, зверещить із самого страху»⁴.

Своє мемуарне оповідання Франко закінчив словами: «Нарешті, скінчився той рік, певне, найстрашніший, найфатальніший рік мого життя. Ми радісно розсталися з Телесницьким і більше вже не бачили його. Його перенесено з Дрогобича до Добромиля і зроблено — монастирським проповідником. Згадка про нього довгі літа важкою зморою лежала мені на серці, не вигасла й досі і не вигасне до моєї смерті. Хто він був? Навмисний злочинець, чи *sui generis*⁵ доктринер, що робив це в добрій вірі, чи божевільний, що якоюсь помилкою замість у Кульпарків⁶ дістався на вчительську кафедру в Дрогобичі, я й досі не знаю. Я довго не важився відновлювати в душі спомини

¹ Творчість і правда.

² І. в. Франко. Малий Мирон і інші оповідання, Львів, 1903, стор. 100—103.

³ Злочинця.

⁴ І. в. Франко, Малий Мирон і інші оповідання, Львів, 1903, стор. 125.

⁵ Свого роду.

⁶ Кульпарків — будинок для божевільних у Львові.

про нього. Та годі вагатися. Оце ж і скидаю з душі хоч часть тих важких споминів. Нехай вони п'ятном нестертої ганьби та прокляття впадуть на його пам'ять і на тих, що поставили та толерували його на тім становищі, і на всіх тих, що вчительство трактують як жорстоку іграшку та задоволення своїх диких інстинктів, а не як велике діло любові, терпеливості й абнегації»¹.

Закінчивши нормальну школу, Франко перейшов до Дрогобицької гімназії, типу вищої реальної школи, і ходив до неї в шкільних роках 1867/8—1874/5. Перше гімназичне свідоцтво Франка (з першого семестру першого класу) написане німецькою мовою, усі дальші польською.

Збереглися свідоцтва успішності Франка з обох семестрів сімох класів і з першого семестру восьмого класу гімназії. Першу похвальну премію Франко одержав в другому семестрі третього класу; пізніше, з шостого класу аж до закінчення гімназії, Франко одержував третю премію — в другому семестрі четвертого класу, п'яту — в першому семестрі другого класу, а другу — в усіх інших семестрах.

Шкільна рада 9 травня 1868 року звільнила Франка від шкільної оплати. У восьмому класі Франко одержав щорічну стипендію в сумі 157 золотих і 50 центів австрійської валюти з фонду Самійла Гловінського. Крайове управління повідомило Франка про це листом з 15 січня 1875 року. В декреті надання стипендії зазначалось: «Цю підмогу затримаєте аж до закінчення наук у публічних школах, що існують у країні, якщо без перерви даватимете доводи доброї поведінки й таких самих поступів у науках».

Навчання в гімназії кінчалось атестатом зрілості, що давав право поступити у вищу школу. Атестат зрілості Франка має дату 26 липня 1875 року. Після оцінки поведінки як відповідної в атестаті йдуть далі оцінки з окремих предметів: відмінно з релігії, з мов: латинської, грецької, польської, української і німецької, з пропедевтики філософії і природи, а похвально з фізики, історії, географії та математики. Атестат закінчується висновком: «Отже, екзаменований відповів почесно законно приписаним вимогам і внаслідок цього отримує величний атестат зрілості, який повноважує його вчитися в університеті».

¹ І в. Франко. Малий Мирон і інші оповідання, Львів, 1903, стор. 126—127.

Гімназичне життя Франка було значно приємнішим і вільнішим, ніж у часи нормальної школи. Як селянський син, якому довозили харчі з дому, Франко жив бідно й мало що заробляв репетиторством. Шкільна наука не тільки не викликала у нього неприємного почуття, того школярського переляку, відомого в ті часи під назвою трети, але, навпаки, завжди доставляла йому нових приємностей і задоволення в міру того, як поширювався обсяг його знання. Завдяки деяким талановитим учителям він здобув досить ґрунтовну, як на ті часи, шкільну освіту. В колишній Галичині виробився тип гімназії на німецький взірець. Крім класичних мов, латинської і грецької, тодішня гімназія давала знання з німецької мови, всесвітньої історії, природничих наук, фізики й математики.

Про кількох гімназичних учителів Франко написав спогади. З приводу смерті одного з них, Емерика Турчинського, він надрукував 1896 року посмертну згадку, де згадав і про свого першого вчителя зоології — Едварда Гюккеля. Ще не переступивши порога гімназії, Франко наслухався багато оповідань про нього як про знаменитого педагога, справжнього батька молоді й любителя природи. А що вчителі Дрогобицької гімназії були переважно або молодими й недосвідченими, або прихильниками старої системи, то молодь відразу звернула свої серця до нього, відчуваючи своїм правдивим дитячим інстинктом, що він полюбить її і не відіпхне навіть найменше здібних, що кожному порадить, покаже дорогу, за кожного заступиться. І Гюккель виправдав сподівання молоді: його години були для неї справжньою розкішшю. На жаль, учні недовго тішилися ним: переведений до Перемишля, він покинув Дрогобицьку гімназію ще в першому семестрі першого року гімназичного навчання Франка¹.

В 1868 році, коли Галичині була надана автономія, німецька мова, якою викладались шкільні предмети в середніх школах, була скасована, натомість введена польська. В дирекції гімназії, в складі вчительського колективу були часті зміни; шкільних підручників не вистачало, термінологія часто-густо була не вироблена. Такий стан для одних учителів, слабших, справляв значні труднощі, зате для інших, більш освічених, був вдячним ґрунтом для власної,

¹ [І в. Ф р а н к о]. Емерик Турчинський. Посмертна згадка. «Kurjer lwowski», 1896, № 106.

оригінальної праці, коли треба було власними лекціями замінити підручник, творити термінологію або й не раз метод навчання.

Коли відійшов Гюккель, учні з тривогою і непевністю дожидали його наступника, на якого було призначено Емерика Турчинського. Про нього говорили, що він суворий. «Коли він, нарешті, прийшов у товаристві директора, що представив нам його,— писав Франко в некролозі,— наші очі розглядали з цікавістю цю високу, по-військовому виструнчену постать з продовгуватим худим обличчям, загорілими щоками, на яких після кожного слова виступав густий рум'янець, з ясними й лагідними очима. Тяжко було його відразу розпізнати. Він був стрункий, трохи несміливий, неохочий до балачок і жартів. Від його постаті не віддавало таким виразом здоров'я, добродушності й самовпевненості, як від постаті його попередника. Він був нервовий, але без дразливості, усміхався якимось нишком, неначе вважав цю усмішку за щось незгідне з повагою до науки».

Та, незважаючи на все це, новий учитель швидко здобув собі загальну симпатію. Турчинський любив науку так само, як і його попередник, а коли в третьому класі розпочав лекції ботаніки, то зразу ж виявилось, наскільки дорогим був для нього цей предмет. Хоч у відношенні до учнів, їх навчання, поведінки й чемності був дуже суворим і вимогливим, але на вчительських конференціях завжди виступав на захист молоді. Дуже зближалася до нього молодь під час ботанічно-зоологічних екскурсій, які він умів цікаво проводити, бо був аматором ботаніки та знавцем флори країни. «Бувають учителі з вродженим педагогічним хистом,— писав Франко у посмертній згадці,— що вміють під час лекцій жити збірним життям цілого класу, забуваючи про себе, про свої власні клопоти, радощі або сподіванки. Кожна лекція такого вчителя — це розширення наукового горизонту учня, це заспокоєння його природної цікавості, розбудженої дотеперішніми успіхами, це розкіш, а не мука. Таким учителем саме й був Емерик Турчинський». Тому й звістка про його смерть у Коломиї «наповнила справжнім жалем тисячі сердець його колишніх учнів. Бо ця молодь знала його не тільки як світлого вчителя, але й щирого приятеля, пробачливого й завжди готового порадити й потішити»¹.

¹ [І в. Франко]. Емерик Турчинський. Посмертна згадка. «Kurjer lwowski», 1896, № 106.

Фігура іншого вчителя Дрогобицької гімназії, Міхонського, введена в оповіданні Франка «Борис Граб».

В своїй посмертній згадці про Міхонського Франко назвав його однією з передових сил гімназії і хвалив дирекцію за те, що призначала його учителем нижчих класів, де необхідно було завчасно навчити дітей самостійно думати. Міхонський саме і належав до учителів, які вміли так виховувати молодь. У вищій гімназії він викладав початки логіки та психології. Це був «математик і філософ, чоловік дуже живого темпераменту, лагідний і великий приятель учеників», характеризував його Франко. Довідавшись з газет про смерть Міхонського, він «сердечно жалував цього доброго, розумного, мислячого, хоч і трохи ексцентричного чоловіка. Всі, котрі були під його рукою, певно, згадують його добром і подякою».

Крім Гюккеля і Юлія Турчинського, Франко відмічав ще таких учителів, як Микола Антоневич, Дронжек і Осмульський. Це теж були приятелі молоді, які «уміли єднати собі її прихильність і довірливість, поступали в школі оглядно, тактовно і по найбільшій часті безсторонньо, захочували, наскільки можна, до самостійного мислення, до застанови над предметом, до котрого вміли збудити цікавість»¹.

Кілька природничих екскурсій до Урича і до свого рідного села Нагуєвич Франко зробив під проводом Івана Верхратського, вчителя української мови в другому, третьому і четвертому класах. В архіві Франка зберігся зшиток з його українськими завданнями з четвертого класу: «Опис літа», «Хосен води», «Опис пожару», «Опис зими», «Опис святого вечора». Перші три завдання Верхратський оцінив на «похвально», про четверте написав, що «вдовольняє», «пильність заслуговує на похвалу», а п'яте не виправлене. З прозових завдань найцікавіший опис пожару, змальований на підставі особистого спостереження в рідному селі.

З українських завдань заховалося досить широке оповідання з селянського життя, написане в сьомому класі для учителя Ксенофонта Охримовича. Із згадок Франка відомо, що він написав у шостому класі по-польському віршовану драму «Югурта» як шкільне завдання для Петра Париляка, а також уривок драми «Ромул і Рем» німецькими віршами як шкільне завдання для учителя Рішки. Зберігся зошит із

¹ Вісті з Галичини. «Дзвін», Львів, 1878, стор. 266.

другою частиною польських завдань Франка, як учня шостого класу, з другим і третім актом драми «Югурта» з оцінкою Париляка: «З кожного погляду знаменита праця». Між іншими завданнями є тут і «Переказ про прихід Енея до Італії».

В примітці до статті про необхідність реформи навчання української літератури в галицьких середніх школах Франко розповів про одне завдання, яке полягало в тому, щоб вияснити два рядки з Міцкевича:

W s'owach tylko chęć widzimy, w działaniu potęgę:
trudniej dobrze dzień przeżyć, niż napisać księgę¹.

Даючи «вказівку», згідно з якою учні мали написати завдання, учитель пояснив лише перший рядок, підкреслюючи різницю між пустими словами й ділами. Франко почав своє опрацювання від другого рядка і довів, що 1) написати добру книгу далеко трудніше, ніж прожити день, хоч би навіть згідно з усіма приписами моралі, вже тому, що прожиття одного дня може мати вартість для однієї одиниці або щонайбільше для якогось тісного гуртка, а написання доброї книги може мати велику вартість для всього народу, для цілого світу; 2) написання книги — це також діло, та й то не раз дуже велике; 3) слово, не раз навіть неписане, стає великим ділом, коли запалює людей до праці й бою. Внаслідок цього Франко осмілився твердити, що наведене речення Міцкевича, хоч на око й гарне, зовсім не правдиве, а бодай однобічне. За своє опрацювання Франко діждався гострої догани, бо в ньому побачили «спрофанування поваги Міцкевича». Цей випадок згадувався на вчительській конференції, причому було підкреслено, що Франко буцімто «легковажно говорив про приписи моральності». Завдання Франка негативно вплинуло на оцінку його поведінки в шкільному свідоцтві².

Про сильне враження, яке зробила на Франка його пригода з завданням, свідчить його згадка в статті 1897 року про Адама Міцкевича як поета зради. Тут Франко писав, що він, «з уродженої охоти спротивлятись», один з віршів Міцкевича пояснював таким способом, що вчитель польської літератури обвинуватив його перед дирекцією, і він «за свою

¹ В словах бачимо тільки бажання, в діяльності силу: трудніше добре прожити день, ніж написати книгу.

² І в. Ф р а н к о. Конечність реформи учення руської літератури по наших середніх школах. «Зоря», Львів, 1884, стор. 90—91.

єретичну ексегезу¹ отримав сувору догану від директора»².

В «Передмові» до другого видання поеми «Мойсей» Франко згадав, що, будучи учнем сьомого або восьмого класу, він написав про поему Юлія Словацького «Anphelli» досить простору розвідку для свого шкільного товариша Косінського, який, перейшовши з Дрогобича до Кракова, листом прохав Франка написати розгляд цієї поеми Словацького для тамошнього вчителя польської літератури.

Якщо йдеться про письмові завдання, то опрацювання їх стало для Франка головним джерелом збирання своєї бібліотеки аж до восьмого класу: за те, що опрацював для товаришів письмові завдання, він отримував від них книжки.

Протягом одного дня Франко міг написати, не занедаючи власної науки, п'ять або більше завдань на одну тему, до того ж всі вони так відрізнялися одна від одної, що вчитель нічого не підозрівав.

З позашкільної лектури до перших книжок, прочитаних Франком, належали ті, що zostалися в Нагуєвичах у руках селян після попа Йосипа Левицького (цей піп, до речі, послужив темою для кількох заміток Франка і став прототипом одного з героїв повісті «Великий шум»). Це були два томики віденського «Вісника русинам на обжинки», біблійна історія і перемиський збірник побожних пісень із 1837 року. В нижчій гімназії Франко читав дуже мало. Перша книжка, друкована фонетикою, що попала в його руки, була «Переяславська ніч» Миколи Костомарова львівського видання, якої він однак не зрозумів. Так само не розумів «Русалки Дністрової», яку позичив йому Верхратський. Від нього ж позичив і поезії Шевченка у львівському виданні 1867 року і вивчив майже всі їх напам'ять. А пам'ять у Франка була така, що лекцію історії, яку вчитель читав цілу годину, він міг опісля продиктувати товаришам майже слово в слово.

У вищій гімназії І. Франко кинувся з запалом читати Шекспіра, Шіллера, Клопштока, Красіцького, Гете, Ежена Сю, Коцебу, «Пісню про Нібелунгів», Красінського, Міцкевича, Словацького тощо. Він прочитав усе, що було цікаве в гімназичній бібліотеці і що міг отримати від Верхрат-

¹ Інтерпретацію.

² І в. Франко. Поет зради (Ein Dichter des Verrates). «Die Zeit», Відень, 1897, т. XI, № 136, стор. 87.

ського. З шостого класу І. Франко почав збирати свою власну бібліотеку, що за три роки заповнила цілу шафу. Крім комплекту Шіллера, Клопштока й Шекспіра, тут було «Нове життя» Ауербаха, твори Діккенса, том Гейне, дещо з Жана Поля, Гете, Віктора Гюго тощо. Від Щасного Сельського, що навчався у старшому класі, Франко одержав перші річники львівської «Правди», де читав лише наддніпрянську белетристику: Шевченка, Марка Вовчка, Стороженка, Куліша, Руданського, Панаса Мирного. Крім Шевченка і Марка Вовчка, найсильніше враження справив на Франка Панас Мирний своїм оповіданням «Лихий попутав». Зате не читав у «Правді» публіцистики й наукових статей, крім статей про Шевченка, які йому не подобались.

Відносини вчителів до учнів були звичайно ліберальними і майже ніколи не доходили до тісніших приятельських зв'язків, як це буває іноді по наукових закладах. «Учителі, — писав Франко в 1912 р., — майже всі дивилися на учеників з висока та не допускали їх до надто близької довіреності; лиш деякі відносилися до учеників загально неприхильно»¹.

Багато приємного, цікавого і корисного доставляло Франкові життя в учнівському колективі. Приїжджі учні жили звичайно групами на квартирах, переважно в передмістях. Де проживало на одній квартирі кілька учнів, туди сходилися товариші з інших квартир, крім місцевих, які не мішались до гурткового життя. Так виникали учнівські гуртки. Якщо сходилося два або три учні, вони займалися читанням позашкільної художньої літератури, причому один читав, а інші слухали. Таким способом Франко читав у вищій гімназії з своїм товаришем Йосифом Рейхертом, сином німецького колоніста, драми Шекспіра, Шіллера й Гете. З старшим братом Йосифа, Філіппом, який перейшов до Дрогобицької гімназії із Самбірської, Франко жив один рік на спільній квартирі в домі бондаря Корпака.

Формальних гурткових організацій серед гімназистів у класі Франка не було. Але була спроба створити подібний гурток. Перший учень в класі, Антон Шіллер, спробував у п'ятому класі заснувати позашкільний гурток товаришів без відома вчителів і директора. На одній із квартир зійшлося понад 20 учнів. Шіллер відкрив збори гарною польською промовою. Завданням членів гуртка було у вільні

¹ І в. Франко. Рутенці. Типи галицьких русинів із 60-х та 70-х рр. мин. в., Львів, 1913, стор. III («Передне слово»).

від шкільних занять хвилини займатися літературою і писанням літературних або наукових праць, які зачитувалися б на зборах гуртка. Товариші поклялися брати участь у гуртку і тримати все в таємниці, однак гурток проіснував недовго: після двох чи трьох засідань він більше не збирався. Він не залишив після себе ні статуту, ні протоколів, ні жодних записок. На одному з засідань гуртка І. Франко прочитав початок якогось свого оповідання, не продовжуючи його пізніше¹. До гуртка належали поляки й українці. В гуртку, як і в гімназії, між ними не було національної ворожнечі. Так само рівними відчували себе між ними євреї, з яких Ісак Тігерман, звичайно третій або четвертий учень в класі, відзначався як незвичайно здібний математик.

Виключно з українців, охочих і здібних до співу учнів вищих класів, складався учнівський хор. Традиція учнівського хору в Дрогобичі була давня. Одним із диригентів хору був шкільний товариш Франка Кароль Бандрівський, опікун Франка в його передсмертних роках. З визначніших співаків дрогобицького хору Франко згадав, між іншими, тенора Закревського, пізнішого оперного співака в Москві, й Тиханського, який учив Франка та його товаришів початків нотного співу².

Люблячи з дитинства збирати в лісах гриби і ловити рибу в річках, іноді Франко займався цією улюбленою справою і в Дрогобичі. В неділі та свята або й у вільний час серед тижня, чи то сам, чи з товаришами він ходив по гриби на околицю міста, до лісу, званого Гірка, до другого, дубового, званого Тептюж, а також ловив рибу в ріці Тисьмениці, яка пливе з південного боку Дрогобича та в якій учні купалися. З своїх товаришів, що захоплювалися риболовством, Франко згадував Паславського, який, не закінчивши гімназії, пішов до війська, а потім став жандармом³.

До менш невинних розваг гімназистів належало відвідування пивних і їдалень. На останньому році гімназичного навчання учні класу, де був і Франко, досить часто збирались в одній із таких пивних, де при повних склянках точилися веселі розмови й лунали товариські співи.

Учні гімназії також заходили до невеличкого винного магазину, власником якого був батько одного з гімназистів,

¹ І в. Франко. Рутенці. Типи галицьких русинів із 60-х та 70-х рр. мин. в., Львів, 1913, стор. V.

² Там же, стор. VIII—IX.

³ Там же, стор. VI—VII.

Лева Штернбаха, вже в гімназії чудової дитини з філологічними здібностями, а пізніше видатного грециста і професора Краківського університету. В своїх спогадах «Мої знайомі євреї» Франко оповів, що тут не раз увечері сходилися учні з вищих класів і при склянці вина проводили по-товариському кілька годин. «Пиятики не було,— писав Франко,— господар, що звичайно також сам з'являвся посеред нас і зокрема сердечно тішився нашим співом, дбав про те, щоб веселість не перейшла належної міри. Пригадую собі, як він деколи говорив передо мною з невимовною любов'ю і гордістю, навіть зі сльозами в очах, про свого рік або два молодшого від мене сина.

— Дивіться,— говорив він,— його не можна відтягнути від його греків...—і він показав мені кілька з цих книжок, які я оглядав з подивом; хоч я був уже у восьмому класі, відмінний учень, і хоч мене уважали за доброго філолога, все-таки було для мене добрим побажанням читати цих гімназичною програмою цілком не обнятих і тяжких поетів в оригіналі. Вельми втішений батько невтомно оповідав мені про свого сина, про його пильність, охоту до праці й величезну пам'ять, він не догадувався, з якою заздрістю я прислухувався йому, бо я, убогий, рано осиротілий селянський син, не мав на світі нікого, хто клопотався б про мої успіхи з такою великою любов'ю і бодай наполовину з таким великим зрозумінням».

Заробляючи на своє утримання репетиторством і маючи найбільшу частину такої роботи серед євреїв, Франко мав також нагоду глибше придивитись єврейському сімейному життю. Добре ознайомлений з селянським сімейним життям, основаним на батьківському авторитеті й дитячій слухняності, Франко спостеріг перший раз іншу картину. В єврейських сім'ях батько був далеко ближчим, щирішим до своїх синів і членів сім'ї, неначе старшим братом. «Щось тепле повіяло на мене з малих, щоденних сцен, свідком яких я був,— писав Франко з цього приводу:— я порівнював їх у моїй душі з аналогічними подіями в селянській сім'ї і відчував, що я мав тут перед собою щось далеко вище, тип старшої культури. А що одночасно я мав нагоду ближче зазнайомитись також із сімейним життям християнських міщан, я прийшов до погляду, що з трьох відомих мені типів сімейного життя цей найнижчий: тут щез патріархалізм селянського життя, але бракує зв'язку спільних інтересів і традиції, який надає тепла і тривкості єврейському сі-

мейному життю; становище жінки впало по найбільшій частині до рівня служниці, зв'язок між батьками й дітьми здебільша розірваний,— словом, життя середнього міського стану християнської віри робило на мене невідрадне, часто відразливе враження. Як корепетитор менше талановитих учнів, я бачив і розумів дуже добре, що в єврейській сім'ї, хоч би найбіднішій, усе разом працювало над тим, щоб синові, який ходив до школи, улегшити його роботу й мені йти на руку в моїй праці, коли в християнських домах я бачив головно повну байдужість до праці юнака, в разі невдачі цієї праці безглузду суворість, навіть жорстокість супроти нього, а дуже часто й намагання можливо багато урвати мені з малого й гірко заробленого гонорару».

Будучи в сьомому й восьмому класі, Франко вчив двох поповичів — учнів п'ятого й шостого класу, однокласників Іполита Погорецького та Ярослава Рошкевича, які, перейшовши з нижчої гімназії до вищої, дуже боялися математики та грецької мови. Погорецький пізніше написав свої спогади про Франка. За цими спогадами, в гімназії Франко був дуже скромний і несміливий. Ходив у полотняній блузі, носив багато книжок і дуже багато читав. У вищих класах йому треба було подбати про кращий одяг. У цій справі йому допоміг Погорецький. В новому убранні Франко їздив до батьків Погорецького (до Вацович) і до батьків Рошкевича (до Лолина).

В Дрогобичі Франко мешкав на бориславському передмісті в однієї старої жінки, куди часто заходили до нього Погорецький і Рошкевич. При дуже поганому освітленні він читав їм або свої поезії, або Шевченкового «Кобзаря», або дещо з Словацького й Міцкевича, а деколи і з видатніших німецьких поетів. Взагалі він любив вести розмови про видатних людей і поетів та старався зацікавити ними своїх учнів.

Місцевості, в яких доводилося проживати й бувати Франкові в його хлоп'ячих і юнацьких роках, як Нагуєвичі, Ясениця Сільна, Губичі, Дрогобич тощо, відбилися на описах природи в творчості Франка.

Про свою мандрівку до Лолина Франко оповів в автобіографії, надрукованій перед збіркою оповідань «В-поті чола». Скінчивши сьомий клас гімназії, Франко перший раз не поїхав додому пасти худобу й помагати при збиранні сіна та збіжжя. Він поїхав залізницею до Стрия, а звідти рушив скільським шляхом до Синевідська і через Побук,

Бубнище, Тисів, Церковну, Мізунь, Велдіж зайшов до Лолина. Ця мандрівка дала Франкові змогу побачити трохи більше світу й людей, ніж знав їх до того часу. Вернувшись з Лолина до Дрогобича, він пустився в протилежний бік, в гори, на Опаку, Сільну, Тур'є до Волосянки, де дядько його матері був попом¹.

Своєрідну свою автобіографію як фольклориста Франко подав у «Передмові» до першого тома «Галицько-руських народних приповідок», яку почав словами про свою фольклорну працю в той період, коли ще був учнем Дрогобицької гімназії: «Збирати та записувати всякі матеріали з уст народу, казки, пісні, приповідки, образні речення, порівняння, прокляття, заклинання, мудрування та поодинокі слова я розпочав іще в гімназії, і то не лише буваючи літом дома на вакаціях, у Нагуєвичах та інших сусідніх селах (Ясениці Сільній, Унятичах), але також у Дрогобичі. Живучи на станціях у різних дрогобицьких міщан та передміщан, я знайомився залюбки з такими, що заховали в пам'яті багато старої руської² міщанської традиції (назву тільки кравця Івана Гутовича та теслю Деревака, тоді, в початку 70-х років, уже звиш 70-літнього діда); від них і багатьох інших я списував немало етнографічного матеріалу та іноді при помочі товаришів вишукував також інших оповідачів по передмістях, платив їм скромний почастинок і заставляв їх цілими ночами співати та оповідати всяку всячину. Таким робом зібрав я ще в гімназії досить показну збірку пісень (звиш 800 номерів) і не менш показну збірку інших матеріалів, у тім числі також приповідок.

Немало їх я тоді вже записав у ріднім селі Нагуєвичах. Мій батько й мати мали дар досадного, образного висловлювання своїх думок; правда, батька я затамив дуже мало, бо він відумер мене шестилітньою³ дитиною, і з його оповідань тільки дещо заховалося в моїй пам'яті; зате від мами я позаписував і вивчив напам'ять немало пісень, в тім числі також повний весільний цикл, який, на жаль, у завірюсі пізніших літ десь мені затратився»⁴.

Це оповідання треба доповнити тим, що Франко сказав про свої фольклорні заняття в автобіографії з 1890 року.

¹ І в. Ф р а н к о. В поті чола, стор. VIII.

² Тобто української.

³ В дійсності восьмилітньою.

⁴ І в. Ф р а н к о. «Галицько-руські народні приповідки», Передмова до першого тома, Львів, 1901—1905, стор. V.

«Ще в нижчій гімназії, — писав він тут, — я почав збирати пісні народні, спершу від моєї матері, а опісля і в Дрогобичі розпитував свідущих людей (ремісників і т. і.), так що швидко мав мілко списані два товсті зшитки, вміщаючи 800 номерів, — правда, в значній часті коломийок. Менший зошит я послав у «Просвіту» і опісля случайно віднайшов його в третіх руках, а більший таки в Дрогобичі у мене пропав»¹.

Щодо поглядів Франка на літературу в час гімназичних студій, широкий матеріал подає його оповідання «Гірчичне зерно», написане 1—3 травня 1903 року на основі спогадів із гімназичного життя у вищих класах. Змалювавши Дрогобич як відірвану від духовного світу провінціальну діру, Франко підкреслив, що ця відірваність поклала своє тавро також на гімназію. Учительський колектив перетворювався в пияцьку компанію, від якої сторонилися два брати Турчинські, Юлій і Емерик, Антоневич, Верхратський та інші. За їх прикладом молодь також шукала собі відповідних розваг.

Зате майже не відчувалося в гімназії якихось спільних духовних інтересів. Учні читали дуже мало, а гімназична бібліотека була бідна. З учителів тільки Юлій Турчинський мав свою приватну бібліотеку, з якої декому з учнів, до яких мав довір'я, позичав книжки. Це були переважно поляки. Щодо газет, Франко пройшов всю гімназію, не читавши їх зовсім, за винятком «Друга», що виходив з 1874 р., де він друкував свої вірші. У своєму мемуарному оповіданні він писав: «Але від п'ятого гімназичного², прочитавши випадком драми Шекспіра та Шіллера, я набрав замилювання до книжок і почав збирати свою власну бібліотеку, яка до кінця моїх гімназичних часів виросла до числа 500 томів. Ця бібліотека, в якій, крім різних класичних авторів, було зібрано немало й таких книжок, яких не було в гімназичній бібліотеці або яких годі було дістати з неї, зробилась центром невеличкої громадки учеників, яка, не маючи ані характеру, ані форми ніякого товариства й ніякої організації, від часу до часу сходилася на читання та на розмову. Ми читали наголос поезії та драми, дебатували про порушені там думки — звичайно, десь на вільнім місці за містом — і кінчали вечір співом, що лунав широко понад сонним

¹ І в. Франко. В поті чола, стор. VII.

² В автобіографії з 1890 року Франко писав, що бібліотеку почав збирати з шостого гімназичного класу.

Дрогобичем»¹. В 1873 чи 1874 році впало в згаданий гурток «гірчичне зерно, що повинно було рости далі і мати вплив на напрямок дальшого думання гуртка»². Це було знайомство Франка з «старим Лімбахом», батьком гімназичного учня, що вчився на один клас нижче від Франка, уважався за одного з найздібніших учнів гімназії і пізніше став гімназичним учителем.

Лімбах довідався від сина про багату бібліотеку Франка, який «діставав книжки переважно від товаришів за те, що помагав їм у шкільних заняттях, а дещо купував за гроші, зароблені також із лекцій і ощаджені на їді та одежі»³. Лімбах увійшов до кімнати, де, крім Франка, жило ще декілька учнів. Не чекаючи запрошення, він узяв стілець, сів біля шафи з книжками й почав переглядати. І зразу ж наткнувся на полицю з українськими брошурами та розрізненими річниками часописів з 50 і 60 років. Узявши одну книжку й відклавши її, бо не зміг прочитати навіть її заголовка, Лімбах назвав її сміттям. Тут Франко й пригадав йому слова Фредра про те, що чужі твори знати цікаво, а свої необхідно. При згадці про Фредра Франко переконався, що це прізвище було для Лімбаха пустим звуком. У польській літературі він був так само не вдома, як і в українській. І тому, переглядаючи з неохотою полицю з польською літературою, зокрема з такими другорядними письменниками, як Дзержковський, Захар'ясевиц, Лозінський («Czajny Matwij»), Лімбах висловився: «für die Katz»⁴.

Оживився Лімбах тільки тоді, коли дійшов до німецької полицки. Німецька мова була єдина, на якій він читав залюбки також твори інших літератур в перекладах. Перша річ, на яку тут наткнувся, викликала його захоплення. Це були спогади Бенвенуто Челліні в перекладі Гете. Цього автора він рекомендував Франкові, бо «такою прозою, як цей Челліні, мало хто в світі вмів писати. Гете знав, що перекладати. Він хотів на ньому навчитися, як писати спомини, але полишився куди-куди позаду свого взірця. Його «Wahrheit und Dichtung»⁵ многословна, претензійна і нудна. Це найтяжчий гріх для споминів. Нудні!

¹ І в. Франко. Гірчичне зерно. Із моїх споминів, «Малий Мирон і інші оповідання», стор. 135—136.

² Там же, стор. 136.

³ Там же, стор. 138.

⁴ До хріну.

⁵ «Правда і творчість».

«Für die Katz»¹. Так він потрактував і Шіллерову історію тридцятилітньої війни, бо «Шіллер великий поет, найбільший німецький поет, але ніякий історик»². Таку ж оцінку отримала від нього чудова комедія Клейста «Der zerbrochene Krug»³, яку саме Франко прочитав, але виявилось, що Лімбах змішав Клейста з Евальдом Клейстером. Переглянувши бібліотеку Франка, Лімбах запитав його, чи не має Діккенса, а почувши, що Франко й не чував про такого письменника, відтяв: «Ну, то, вибачайте за слово, ви дурень. Не знаєте найліпшого. Хто не знає Діккенса, той, властиво, не знає нічого з літератури, не має смаку, не має очей. Ходіть до мене, я вам позичу «Пікквіка». Мусите то прочитати, а потім можете говорити. З людьми, що не читали «Пікквіка», я не маю охоти говорити про літературу»⁴.

Розмова з Лімбахом справила на Франка дивне враження. Лімбах мав лише дві оцінки: надмірно захоплюючу й безапеляційно-категоричне «Für die Katz!» «І хоча позитивної духовної страви ця розмова не давала,— характеризував її Франко,— то, проте, в ній, як і в содовій воді, було якесь освіження, віяло чимось для мене новим, незвичайним і принадним, чого я наразі не вмів назвати. Після того сухого тону, яким викладано нам скупі відомості з історії літератури в гімназії, після тих ніби об'єктивно-поміrkованих оцінок, після того фальшиво піднятого тону, яким треба було говорити про великих корифеїв літератури і про все, що вийшло з-під їх пера, Лімбахові різкі та іноді несправедливі слова набирали незвичайної ціни. Це ж були перші нешаблоніві і неофіціальні слова чоловіка, дійсно зацікавленого літературою, притім не жодного ерудита, не фахівця, не шухляди, напханої старими паперами, але чоловіка з дійсним темпераментом, оригінального, свідомого чи несвідомого ворога всякого шаблону, всякої утертої стежки»⁵. Тому не дивно, що Лімбах здобув собі у Дрогобичі відразу велику симпатію. Франко вважав для себе великою честю те, що Лімбах

¹ І в. Ф р а н к о. Гірчичне зерно. Із моїх споминів. «Малий Мирон і інші оповідання», стор. 141.

² Там же.

³ «Розбитий дзбан».

⁴ І в. Ф р а н к о. Гірчичне зерно. Із моїх споминів. «Малий Мирон і інші оповідання», стор. 142.

⁵ Там же, стор. 143.

перший зголосився до нього і взяв у нього кілька книжок, між ними й Клейста. З свого боку, Франко не упустив щасливого випадку позичити у Лімбаха обіцяного йому Діккенсового «Пікквіка».

З того часу Франко дуже часто сходився з Лімбахом, розмовляв з ним і в формі суперечки обмінювався своїми обривками знань і думок. Знання Лімбаха було однобічне, випадкове й уривкове, а цінний був лише його живий і меткий темперамент, а звідси нахил до занадто сміливих ненаукових і нелогічних висновків, інтересних для Франка тим, що заставляли його самостійно думати. З-поміж старших людей у Дрогобичі Франко міг говорити, не церемонячись, тільки з Лімбахом. Правда, він міг завжди ждати від нього опозиції і поправок, але ці поправки Лімбах робив у зовсім простій, приятельській і цілком недокторальній формі, так само просто й природно приймав поправки й контраргументи Франка. Наприклад, Лімбах не знав нічого про українську історію ані про українську літературу. Тут Франко, безумовно, міг розповісти йому багато нового. Так само мало що більше він знав і про польську літературу, і тут знову Франко виступав не раз з опозицією проти його занадто поспішних і однобічних висновків, обороняючи польських поетів. Натомість із німецької й англійської літератури Лімбах знав далеко більше від Франка, який, зрозуміло, дуже радо приймав його вказівки. Французів і французької літератури Лімбах не любив і свою нелюбов прищепив, на жаль, і Франкові. В зв'язку з цим останній заявив: «Я за-недбав у гімназії навчитися по-французьки й потім довгі літа прикро почував цей брак, поки не навчився хоч від біди володіти цею мовою аж геть пізніше, вже в 80-х роках».

В своїй нелюбові до французів Лімбах заходив так далеко, що взагалі не визнавав французької літератури, дивлячись на неї крізь окуляри «Гамбурзької драматургії» Лес-сінга. Тому він майже зовсім не знав французької літератури, крім романів Поль де-Кока, Олександра Дюма-батька і Ежена Сю. А що гімназістам читати ці романи було заборонено, саме тому більшість з них уважали за свій обов'язок познайомитися з ними. «Я,— писав Франко про себе,— прочитав лише «Вічного Жида» та деякі з «Сімох смертельних гріхів» Сю, одну повість Поль де-Кока та одну Дюма; під впливом Лімбаха я покинув читати інші, а зачитувався натомість історичними повіс-

тями Шпіндлера та фантастичною романтикою Гофмана і навіть важкою гумористикою Жан-Поля Ріхтера. Взагалі мене вже в гімназії тягло на схід. Я читав у церковнім тексті і в німецькім перекладі святе письмо, любувався пророками і перекладав віршами цілого Іова. Заставши мене раз при тій роботі, Лімбах велів прочитати собі те, що лежало написане. Я прочитав.

— Für die Katz! — промовив він коротко.— Чого вам там шукати у жидів? І хіба ви здібні зрозуміти їх почуття та передати їх як слід? А хоч би були здібні, то питайте самі себе: на що придалось би це? Кому це потрібне? Хіба це тепер цікавить кого, чим цікавились ті люди перед тисячами літ?»¹

А втім, подібні слова рідко зривалися з уст Лімбаха, бо він не був ворогом релігії, не був навіть індиферентним до неї, а повним агностиком. Так само не смакувала Лімбахові індійщина, в чому Франко переконався, давши йому прочитати один із епізодів «Махабхарати» в перекладі Боппа. Переплутавши індусів з американськими індіанцями, Лімбах шкодував, що у Франка такий смак, бо «можна здуріти, слідячи за шаленими скоками їх фантазії»², і з одного приводу робив висновок, що з Франка нічого не вийде. Він також не любив середньовічної німецької поезії, «Пісні про Нібелунгів», лицарських епопей і романів, за винятком «Дон-Кіхота». Реалістична вдача Лімбаха любила ясність барв і простоту ліній, а тому його улюбленими письменниками були Гомер і Шекспір, Сервантес і Вальтер Скотт, Гете і Шіллер, а особливо Діккенс. «Тих держіться! — повторяв він не раз Франкові. — Від них учіться не лише писати, але — головна річ — бачити! Бачити те, що довкола вас діється, що вас окружає. В баченні, в оці — головна штука. Ту саму річ можна бачити різними очима, і вона зробить різні враження. А найбільша частина людей — то сліпі оводи: не бачать того, з чого ссуть кров. Ходять по світі напوماцки, як по темнім лісі. А прочитає в книжці опис сходу сонця, або опис вечора, або бурі, та й ахає дурень: «Ах, яке то гарне!» Очевидно, сам своїми сліпаками ніколи того не видів і своїм курячим мозком не міг відчувати того, що бачили його сліпаки. От чим великі ті письменники, особливо

¹ І в . Ф р а н к о . Гірчице зерно. Із моїх споминів. «Малий Мирон» і інші оповідання, стор. 148—149.

² Там же, стор. 150.

Діккенс. Це Колумби свого роду: вони відкривають нам нові світи, нові Америки скрізь довкола нас, уміють у найпростішій, найбуденнішій речі показати нам щось нового, нечуваного й несподіваного»¹.

Своїми палкими промовама Лімбах впливав на вироблення літературних поглядів і смаків більше, ніж це могла зробити шкільна наука, майже наскрізь шаблонна і формалістична. Одначе Лімбах також не мав ясного, цільного погляду, тому поруч із вищенаведеними думками проповідував, що поезія і взагалі белетристика повинні займатися вищими темами і навіть найнижчі, найбуденніші предмети «ублагороднювати». З поетичних родів на перше місце він ставив віршовану драму, писану ямбами (на зразок драм Шекспіра або Шіллера), поперед усього історичну або таку, де поет зумів поставити свій предмет на вищому п'єдесталі, дав йому глибшу, символістичну чи алегоричну основу. Він міг цілими годинами з захопленням вияснювати гімназістам алегоричні тлумачення «Фауста», «Вільгельма Телля» й «Іфігенії в Тавриді»². Спійманий на думках, які суперечили його попереднім реалістичним і раціоналістичним твердженням, він оборонявся німецькою приказкою: «Ich bin kein Buch, ich bin ein Mensch mit seinem Widerspruch»³.

Через рік після екзамену зрілості Франка Лімбах переїхав з сином до Львова. Зустрівши Франка на вулиці, він запросив його до себе. Їм було про що поговорити. Франко тоді зачитувався «Детством, отрочеством и юностью» Льва Толстого та першими романами Еміля Золя в російських і польських перекладах. Йому вже було дещо відомо про нові літературні напрями, про реалізм, про соціальне питання і соціалізм. Він спробував зацікавити Лімбаха цими питаннями. Та прочитавши перший том «Ругон-Маккарів» Золя в польському перекладі, Лімбах залишився незадоволений цим письменником, бо кожен його опис — це бомба, а кожен діалог — це ніж у серце, бо в Золя очі «зафарбовані нажовто, то й бачить усе жовте так, як салон його старої Ругонихи»⁴.

¹ І в. Франко. Гірчичне зерно. Із моїх споминів. «Малий Мирон і інші оповідання», стор. 150—151.

² Там же, стор. 151—152.

³ Я не книга, а людина з її суперечливістю.

⁴ І в. Франко. Гірчичне зерно. Із моїх споминів. «Малий Мирон і інші оповідання», стор. 158.

Ще з дрогобицьких часів Лімбах цікавився літературними спробами Франка. Запитавши його про це, він довідався, що Франко задумав у ряді дрібних нарисів і сцен змалювати ту частину галицької суспільності, яку до того часу найліпше знав. Франко приніс і прочитав йому «Лешишину челядь». Початок оповідання сподобався Лімбахові, бо «є певна мелодія, є й пластика, і невеличкий чуттєвий підклад»¹. Але коли Франко дочитав оповідання до кінця, Лімбах зморщив брови — зіпсовано ідилію. А почувши від Франка, що він хотів кинути на папір профілі кількох осіб, які знав у дитячих роках, Лімбах закинув йому, що своїм малюнком природи спочатку розігрів читача, який у чистій сорочці вийшов погрітися на сонечку, а тоді вилив на нього холодну воду. «Без потреби ви беретеся наслідувати того пана Золя! — такий висновок зробив Лімбах на основі прочитаного оповідання. — Без потреби. Він не доведе вас до добра, шукайте своєї власної дороги»².

Обставини університетського життя Франка віддалили Лімбаха від нього, а через рік останній переселився з сином до Кракова.

Про початки свого письменницького шляху Франко писав у своїй автобіографії з 1890 року ось що: «Почав я писати — віршем і прозою — дуже вчасно, ще в нижчій гімназії. Вплив на вироблення у мене літературного смаку мали два вчителі: Іван Верхратський і Юлій Турчинський, обидва письменники і поети, хоч один одного дуже не любили... Заохотив мене до письменництва також приклад товариша Ісидора Пасічинського, котрий ще в нижчій гімназії почав друкувати свої вірші в «Учителю», «Русской раде» і «Ластівці». Верхратський ставив його вірші дуже високо. Другий товариш, Дмитро Вінцковський, також поет, ходив кількома роками вище мене, і тільки його слава доходила до мене та його скучна гекзаметрова поема «Попадя»³, котру я читав побожно, але в котрій не міг найти смаку»⁴. Не треба й додавати, що впливи й заохочення до перших літературних спроб, в чому Франко признався в наведеній цитаті, мали значення лише в його учнівських роках.

¹ І в. Ф р а н к о. Гірчичне зерно. Із моїх споминів. «Малий Мирон і інші оповідання», стор. 159.

² Там же, стор. 160.

³ Справжня назва «Вдова».

⁴ І в. Ф р а н к о. В поті чола, стор. VI—VII.

Літературні спроби Франка почалися з 1871 року. У вищих гімназичних класах, як писав Франко в автобіографії з 1890 року, сильне враження зробили на нього читані в гімназії Гомер, Софокл і Тацит, а також біблія, яку читав почасти в старослов'янському, а почасти в польському тексті, і він почав дещо з них перекладати. Виїжджаючи з Дрогобича, Франко віз з собою кілька книжок, записаних своєю літературною продукцією, оригінальною і перекладною. Оригінальну творили ліричні вірші, драми і віршовані оповідання, а між перекладами були «Антигона» й «Електра» Софокла, дві пісні «Одіссеї», значна частина Іова, кілька глав Ісаїї, кілька пісень «Нібелунгів», два перші акти «Уріеля Акости» Гуцкова, цілий «Краледворський рукопис» тощо. До часу співробітництва у «Друзі», органі студентського товариства «Академический кружок», що видавався т. зв. язичієм, Франко писав фонетикою і «провадив за неї гарячі спори з учителем історії і старорущини д-ром Антоневицем»¹.

Дещо докладніше оповів Франко про свої гімназичні літературні спроби в «Передмові» до другого видання своїх «Петріїв і Довбушуків»: «У вищій гімназії, попри досить багату позашкільну лектуру, я писав також досить багато віршами і прозою. Між іншим, переповів я віршами початкову історію Риму до часу Туллія Гостілія, переклав цілий «Короледвірський рукопис» та значну частину книги Іова, переклав також «Антигону» та «Електру» Софокла, цю другу з польського перекладу Малецького. Із драматичних спроб одну комедійку я вислав Білоусові до Коломиї, а одно оповідання до виділу² «Просвіти» у Львові, від якої я одержав дуже інтересну відповідь у листі тодішнього секретаря «Просвіти» Хоркавого. Рівночасно у мене набралася також спора збірка ліричних віршів, із якої дещо було друковане в «Друзі» року 1874 і 75, але цілість я пізніше спалив... В сьомім і восьмім класі я зачав також писати поему руським гекзаметром під заголовком «Пани Туркули», основану на усній традиції нагуєвичівської Слободи, мого родинного місця, про зруйнування татарами замку, який стояв колись на тій горі, де тепер міститься та Слобода, зруйнування, dokonane через зраду одного з посідачів того замку панів Туркулів,

¹ І в. Франко. В поті чола, стор. VI—VII.

² Правління.

який для помсти припровадив сюди татар і вказав їм вхід до потайного льоху, де містився склад пороху; запаливши цей порох, татари висадили цілий замок у повітря. Тема нагадує потроху основу поеми Словацького «Jan Bielecki», але закінчення тут далеко реальніше. Розуміється, нічого з тих писань я не друкував, а рукописи один за другим попропадали з моїх рук, окрім двох зошитів, із яких один містить переклад «Антігони», а другий початок віршованої драми «Славою», основаної на мотивах «Короледвірського рукопису». В восьмій класі написав я надто драму «Два князі¹ на один престол», яку пізніше, 1876 року, в переробці Михайла Вагилевича виставили на сцені аматори студенти, але яка також не діждалася друку»².

Переклад двох перших дій «Уріеля Акости» Гуцкова був наслідком зв'язків Франка з директором мандрівної української театральної трупи в Галичині Омеляном Бачинським. В 1885 році Франко признався, що він як учень Дрогобицької гімназії для театру Бачинського переклав «Марнотратника» Раймунда, переробив «Прекрасну Єлену» на мелодраму й «Моряків у пристані» на оперету, виправляв давніші переклади й почав перекладати драму Гуцкова «Уріель Акоста», але не закінчив³. Сюди треба додати ще переклад комедії Г. Сутіє «Пенсіонерки». Щодо «Моряків у пристані», — дійсна назва цього перекладу, закінченого 26 березня 1875 року, «Осада корабля»⁴. З листів Франка до Ольги Рошкевич відомо, що він з театром Бачинського був зв'язаний певною умовою, яка його не дуже задовольняла. Франкові здавалося, що «старий лис», тобто Бачинський, хотів його одурити, тоді коли він покладав великі надії на заробіток, збираючись продовжувати навчання у Львові. «Сам не знаю, — писав Франко у листі з 26.V. 1875 р., — що маю робити, але я дав йому своє слово, що я бодай місяць пробуду в нього. Одначе при теперішньому положенні це цілком неможливо — або я зовсім зірву з ним, або старатимуся добрим способом з ним розв'язатися.»

¹ В дійсності «Три князі...»

² І в. Ф р а н к о. Петрії й Довбушуки. Повість у двох частих, Друге, перероблене, видання, Чернівці, 1913, Передмова, стор. 5—6.

³ І в. Ф р а н к о. Руський театр в Галичині. «Зоря», Львів, 1885, стор. 282.

⁴ С. Щ у р а т. «Осада корабля». До ранніх зв'язків Івана Франка з українським театром. «Вітчизна», Київ, 1946, № 5.

ЗА КРИТИЧНИЙ РЕАЛІЗМ І ПЕРЕДОВИЙ СВІТОГЛЯД

Восени 1875 року Франко записався на так званий філософський факультет Львівського університету. Тодішній філософський факультет в Австрії відповідав сьогоднішнім історичному й філологічному факультетам. На підставі атестата зрілості його звільнили відоплати за навчання, про що повідомив його деканат листом від 23 жовтня 1875 року. Таким же способом 14 січня 1876 року крайове управління повідомило Франка, що йому підвищено щорічну стипендію до 210 золотих австрійської валюти.

Ще будучи учнем Дрогобицької гімназії, Франко друкував свої вірші в «Друзі», двотижневнику, який видавав «для белетристики і науки», як значилося під заголовком, «Академический кружок» — студентське товариство так званого москвофільського напрямку. В номері за другу половину квітня 1875 року «Академический кружок» оголосив конкурс на три повісті на історичну або сучасну тематику (обсяг 3—7 друкованих аркушів), визначаючи за найкращі повісті три премії: за першу 80, за другу 50, а за третю 30 золотих ринських. Конкурсні твори мали надійти найпізніше до 1 вересня 1875 року за старим стилем.

В другому номері за вересень «Друг» повідомляв, що на конкурс, хоч уже після визначеного терміну, надійшли три більші повісті, а саме: 1) «Петрії і Добошуки», 2) «Спасенії серця» і 3) «Напотемки», далі одна драма «Три князі на один престол», переклад «Електри» Софокла (у віршах) і одне коротке оповідання. Як бачимо, «Петрії», «Три князі» і переклад — все це роботи Франка. Редакція «Друга» оголосила, що в найближчому номері «Друга»

розпочне одну з них друкувати. З № 19 «Друга» за 1875 рік і почала друкуватися «повість Джеджалика в трьох частинах» під заголовком «Петрії і Добошуки», а закінчилась щойно в другому номері «Друга» за жовтень 1876 року.

Свою повість Франко-Джеджалик закінчив словами: «Що досі, то був лише пролог до властивої повісті, лише казка перед історією, лише пригравка до пісні. Історія діяння і пожертвування — то, може, не так романтична, але настільки інтересніша й повчальніша від історії страждання, наскільки тяжче життя живеться, як казка кажеється»¹.

Цими словами Франко вже тут стверджував зміну свого первісного, романтичного напрямку. В автобіографії з 1890 року він підкреслив, що його «Петрії і Добошуки» «розпочаті під враженням фантастичних оповідань Е. А. Гофмана, а кінчені вже потроху в іншій дусі (при кінці піднесено важність читалень і спілок господарських)»². В останніх словах маємо одночасно ствердження Франка, що він не подавав на конкурс тексту всієї повісті, а писав її пізніше від номера до номера.

А втім, Франко сам признався, що перша його повість, писана в двох перших роках його університетських студій «для скромного, навіть на ті часи, заробітку»³, «написана в тих же роках рівночасно з друком»⁴. Перша повість Франка не звернула нічийої уваги до себе. Знаючи добре її хиби, Франко не думав перевидавати свого раннього твору. Та коли Володимир Гнатюк передав йому в 1908 році «досить значну писарську працю» — його повість, переписану «новим правописом і навіть відновленою мовою», та прохання дозволити передрукувати повість у чернівецькій «Бібліотеці для молоді», Франко погодився на нове видання своєї першої повісті. Він узявся, як писав, «переглянути рукопис і поправити текст не тільки мовно, але також, де мені видасться потрібним, речево». Свою працю над редагуванням повісті Франко розпочав 1909 року, але вона затягнулася досить довго і ось чому. «Поперед усього треба було робити багато скорочень, — розповідає Франко, — викидати багато зайвих описів ситуацій, покликів до чи-

¹ «Друг», Львів, 1876, стор. 312.

² І в. Ф р а н к о. В поті чола, стор. ІХ.

³ І в. Ф р а н к о. Петрії й Довбушуки, стор. 289.

⁴ Там же, стор. 5.

тача, ліричних уступів, авторських рефлексій та моралізацій, плодів незрілої фантазії та невиробленого літературного смаку. Такі відскоки від простого та природного ходу оповідання були тоді в моді в галицько-руським письменстві, а дещо до того додалось в мене під впливом гімназійної лектури»¹. Спеціальний вплив на цю повість Франка мали повісті Еразма Гофмана «Kater Murr» і «Elixire des Teufels», повість Ежена Сю «Вічний Жид», яку він читав у німецькому перекладі, та популярна тоді італійська повість у польським перекладі «Rinaldo Rinaldini, wielki bandyta włoski». Під час редагування другого видання своєї повісті автор відчував необхідність вносити чимало змін не тільки у літературний виклад, але й у сам план повісті. Виявилось, що деякі розділи треба було переробити зовсім заново, інші зняти, композицію твору значно спростити і, нарешті, викинути всю «третю частину», яка нічого не дає для розвитку сюжету і без якої може обійтися повість.

«Переробляючи тепер сю повість,— оповідає далі Франко,— і прочитуючи її в первісній формі, я не міг не відчувати нескладності та неприродності многих сцен і цілої композиції, та притім мене самого здивувала різнорідність, а навіть, можна сказати, пестрота її змісту, множество введених у ній осіб, різнорідність описів, із яких деякі, наприклад, опис гошівського монастиря, вже годі полягали на автопсії. В повісті виступають особи з різних суспільних верств, від найвищих до найнижчих; виступає і князь, і священник, і економ, і міщанин, і селянин, багатші та бідніші, виступає також досить виразно обрисованих кілька типів жидів.

Усе те було тоді новиною в галицько-руським письменстві і не перестало бути новиною й тепер. Уся дія повісті,— продовжував він,— покладена в 50-і роки минулого віку, але, проте, деякі епізоди відбуваються в XVIII віці (перші розділи другої часті), і це також було новістю в тодішнім галицько-руським письменстві. В повісті порушено і змальовано живими сценами такі суспільні явища, як ворожнечу між двома родинами, відносини руського попа до польського двора в XVIII віці, опришківство XVIII і розбійництво половини XIX віку, монастирське життя і життя урядничої родини у Львові, спроби вільно-

¹ І в. Франко. Петрії й Довбушуки, стор. 290.

думного руху між жидами і рабинську реакцію проти того руху, конокрадство та ярмарок у малім містечку, втеку в'язня та міщанський шлюб із нещасливим випадком... Щоправда, мій опис скелі в Розгірчу зовсім фантастичний, але, пишучи його, я вже мав у своїх споминах кількарарзовий побут в Уричу, де я сам вилазив на обі великі скелі, що мають на собі сліди великої людської праці з передісторичних та дуже давніх історичних часів. Подібні скелі звиджував і оглядав я пізніше також у Бубнищу та Синевідську Нижнім, ся остання досі, здається, зовсім не відома ані нашим туристам, ані дослідникам нашої старовини»¹.

Так характеризував Франко свою першу повість у «Постскрипті» до її другого видання, написаному 10—12 листопада 1912 року, а в його «Передмові» до неї з 31 жовтня 1910 року ще дещо читаємо про її джерела, а саме: «Щодо повісті «Петрії й Довбушуки», то в ній найдуться ремінісценції моєї гімназичної лектури, особливо фантастичних оповідань Е. А. Гофмана, далі оповідання покійного Лімбаха про селянина Петрія (*recte*²—Патрія), який збагатився знайденим скарбом, і, нарешті, деяких народних оповідань про пригоди різних розбійників, а спеціально Олекси Довбуша... На карб недозрілості того молодечого твору треба покласти його досить фантастичну топографію та не досить продуману композицію; се, так сказати, документ молодечого романтизму, який довелося мені пережити в значній мірі під впливом лектури польських романтиків: Міцкевича, Словацького та Красінського, а також польських белетристів трохи пізнішої доби, таких, як Крашевський, Корженєвський, Держковський, Захар'яєвич та Валерій Лозінський, що в своїх оповіданнях дуже часто оброблювали в напівромантичнім а в напівреалістичнім дусі українські теми»³.

В кінці свого «Постскрипту» Франко вказав іще на одну відмінність своєї переробки від первісного тексту першої повісті. В переробці він спробував «дати образок «міщанського щастя» в тихій, матеріально забезпеченій і духовною працею зайнятій сім'ї», бажаючи «сим образком запротестувати проти недогадливості та тупоумія деяких наших молодших письменників та критиків, що, йдучи наосліп за покликами західноєвро-

¹ І в. Ф р а н к о. Петрії й Довбушуки, стор. 290—292.

² Властиво.

³ І в. Ф р а н к о. Петрії й Довбушуки, стор. 6—7.

пейських песимістів, у міщанському (буржуазійнім) життю бачать синонім духовного застою, неробства, дармоїдства, моральної гнилизни та браку естетичного почуття»¹. Франко закидав таким письменникам і критикам недоречність їх думок, бо вони не розуміють того, що новочасне місто з його високорозвинутою торгівлею і промислами робило можливим жити на вищому культурному рівні, ніж це було можливе по селах. Далі, місто своїми культурними, комунікаційними й освітніми засобами давало можливість освіченій людині якнайширше розвинути свої духовні й фізичні здібності, а неосвіченій і малоосвіченій забезпечувало постійний заробіток і далеко вигідніше життя, ніж це було можливе по селах. А вже для розвитку естетичного почуття новочасне місто давало навіть малоосвіченій масі населення далеко більше нагоди й можливості, ніж це могло приснитися навіть найзаможнішим селянам.

З порівняння обох редакцій «Петріїв і Довбушуків» видно, що найменше змінена перша частина, великі зміни торкнулися другої частини й зовсім пропущена третя частина.

В «Петріях і Довбушуках» є чимало елементів з виродженого романтизму з його таємничістю, з екзотичною фабулою опришківства або розбишацтва, з захованими скарбами тощо.

Впливи гімназичної романтичної лектури на Франка були сильні. Романтичний напрямок часом проривався і в критичний реалізм Франка. Коли Драгоманов закинув йому з приводу «Сну князя Святослава» вскакування в романтику, Франко так оправдувався у відповіді з березня 1895 року: «Ви трохи невірно оцінюєте сам характер мого таланту, я вдачею своєю далеко більше романтик, ніж реаліст. Всі речі реального змісту, які я писав, справляли мені при писанні далеко більше муки, прикrostі, зденервування, ніж ті романтичні «скоки», при котрих я просто спочиваю душею»². «Таким спочинком, такою рекреацією» був для нього й «Сон князя Святослава».

Як гімназична література спричинилася до романтичного напрямку в перших літературних спробах Франка, так його лектура в перших роках університетських студій у Львові зробила пролом в його літературному напрямку та звернула його на шлях критичного реалізму. Цей про-

¹ І в. Франко. Петрії й Довбушуки, стор. 292.

² «Матеріали для культурної й громадської історії Західної України», т. I. Листування І. Франка і М. Драгоманова, Київ, 1928, стор. 496.

лом настав під впливом творів передових письменників російської літератури. Щодо того, під чий вплив відбувся у Франка перехід від романтизму до критичного реалізму, маємо важливе його власне свідчення. Говорячи в своїй короткій автобіографії, написаній для історії української літератури Омеляна Огоновського, про свої творчі плани 1876 року, Франко заявив: «В тім же році під впливом белетристики великоруської, особливо Льва Толстого і Тургенєва, а також Еміля Золя зачав я писати ряд дрібних ескізів і новел «галицьких образків», в котрих задумав, не в'яжучися згори ніяким планом, змалювати життя галицького народу у всіх його верствах і проявах, в міру того, як досвід життя введе мене в стичність з різними типами і моментами того життя»¹.

В літературі про Франка зустрічається думка, що буцімто листи Михайла Драгоманова до редакції «Друга» викликали поворот у літературному напрямку Франка. Прояснення в цій справі вносять слова самого Франка. В автобіографії-листі до Драгоманова Франко писав 26 квітня 1890 року про наслідок його листів для себе: «З ваших листів до редакції «Друга» я вичитав лише тільки, що треба знайомитись з сучасними писателями, і кинувсь читати Золя, Флобера, Шпільгагена так, як перед тим уже з запалом читав Л. Толстого, Тургенєва та Помяловського, а далі Чернишевського, Герцена і т. і.»².

Щодо справи впливу Драгоманова на Франка, останній в двадцятип'ятиріччя своєї літературної діяльності 16 серпня 1898 року писав на цю тему до Агафангела Кримського: «Без сумніву, великий вплив мав покійний Драгоманов на мене, але вплив дуже своєрідний, більш негативний, як позитивний. Спеціально, як белетрист, я майже нічого не скористав від нього; він, бачилось, не звертав уваги на мою белетристику, в коли де на що й звертав

¹ М. В о з н я к. Матеріали до життєпису Франка. (З додатком двох недрукованих його автобіографій). «За сто літ», кн. I, Київ, 1927, стор. 172. В Дрогобичі було дуже важко Франкові роздобути якусь російську книжку. 27 травня 1874 року Франко в листі до Василя Давидяка у Львові нарікав, що дуже важко було дістати українську книжку, хоч з українською літературою справа в нього стояла ще сяк-так, «але великоруської ані в зуб! Десь мені відкись попався томик поезій Хомякова,— писав Франко,— а більше ані суди боже» (С. Щ у р а т. Перші літературні спроби Івана Франка. «Іван Франко. Статті і матеріали», Збірник другий, Львів 1949, стор. 137).

² І в. Ф р а н к о. В поті чола, стор. IX.

увагу, то тільки лаючись. Посередньо і безпосередньо він пер мене до публіцистики, але й тут не любив думок інших, крім своїх власних. Резюмуючи все, що лишилось мені в пам'яті з його впливу, я сказав би, що він не був для мене батьком, добрим, ласкавим і виrozumілим на хибі поводитирем, а скоріше батогом, що без милосердя, не раз несправедливо, а завжди болюче цвигав мене. Це була важка школа, тяжча, як у дрогобицьких василіян».

Про задушливу літературну атмосферу, в якій виховувалась українська молодь Галичини, Франко у 1891 році писав: «Ми, виховані в поглядах польсько-шляхетського псевдокласицизму кінця XVIII віку, псевдокласицизму найбільше фарисейського і брехливого з усіх видів тої всеєвропейської моди, не вміємо говорити попросту і вільно те, що думаємо, не сміємо не раз навіть думати й аналізувати те, що чуємо, і це, по моїй думці, головна причина тієї безплідності та бездарності нашої (галицької) літератури, тої немочі малювати дійсних людей в цілому їх рості. Естетичні погляди нашої публіки, нашої критики і нашої пишучої братії потребують основного прояснення»¹. Це прояснення вносили в Галичину передова українська й російська літератури та твори класиків марксизму.

Під впливом передової російської літератури в творчості Франка стався пролом від романтизму до критичного реалізму. Цей пролом виявився у вірші «Наймит», написаному 10 жовтня 1876 року й надрукованому тоді ж у № 20 «Друга». Цього ж року вийшов альманах «Дністрянка» і приніс два оповідання Франка: «Два приятелі» й «Лесишина челядь», написані в червні 1876 року в Лоліні, та його переклад нариса Еміля Золя «Повінь». В признанні Франка про першорядну роль російських передових письменників щодо зміни напрямку його творчості згаданий також Золя. Пояснення до цього маємо в його статті про цього французького письменника в «Світі» за 1881 рік: «Слава Золя давно перейшла за границі Франції. Його повісті, котрі в Франції задля пануючого там мляво-романтичного смаку зразу слабо розходились, купувались в великій числі в Росію, де здавна вже критика Белінського й Добролюбова здобула для реального напрямку неоспориме панування в літературі. Не диво, отже, що Росія

¹ І в. Франко. Задачі і метод історії літератури. «Руська школа», Чернівці, 1891, вип. 2, стор. 51.

найшвидше пізнала талант і правду повістей Золя. Не диво також, що й Золя від 1875 року став неначе напівросійським письменником, досилаючи майже щомісяця статті й повісті до місячника «Вестник Европы». Через Росію Золя прийшов і до нас...»¹

Ще перед «Лесишиною челяддю» та «Двома приятелями» Франко написав в червні 1876 року оповідання «Вугляр». В свій час воно не було надруковане. Його рукопис попав невиясненим для Франка способом до рук редактора літературно-наукового тижневика «Будучність», який, без відома автора, надрукував це оповідання в фонетичному правописі в двох січневих номерах згаданого журналу в 1909 році. Це оповідання було першою ластівкою реалізму в творчості Івана Франка.

В час виступу І. Франка з першими реалістичними оповіданнями українська інтелігенція Галичини була далекою від народу та його інтересів; вона бажала витворити якусь вищу, панську, а не мужицьку, літературу, на мертвій мові, з екзотичними, далекими від життя і дійсності темами, з примітивною літературною технікою. Реакційний дух сіяв мертвечину у всіх напрямках. Хоч народовці писали українською народною мовою, але це була лише зовнішня форма, — тематикою і змістом твори народовських письменників були реакційними, від них тхнуло мертвечиною.

Отож не дивно, що виданий восени 1876 року альманах «Дністрянка» з оповіданнями І. Франка зразу ж звернув на себе увагу народовців, зокрема одного з їх проводирів Володимира Барвінського. «Дністрянка» була для нього несподіванкою. Він видав подібний альманах з творами старших народовських письменників, між ними й Панька Куліша, Юрія Федьковича й Сидора Воробкевича. Так з'явився альманах «Руська хата», який Франко назвав виданням цілком невдалим².

З приводу оповідань Франка відбулася розмова між ним і Володимиром Барвінським про різні літературні теорії і плани. Франко заговорив про потребу змалювати галицьке суспільство через зображення різних верств і вказував на трудність цього діла. Барвінський признався, що й у нього склався план цілої серії оповідань із спільним

¹ І в. Франко. Еміль Золя. Життєпис. «Світ», Львів, 1881, стор. 34—35.

² І в. Франко. Добрий заробок, стор. VI.

заголовком «Галицькі образки». Але Барвінський задумував змалювати життя української інтелігенції, головно духівництва. Він не погоджувався з таким способом писання як у «Лесишиній челяді», якої не можна зарахувати, на його думку, до жодного жанру. Гарній ідилії, яка могла вийти в ній, перешкодив натуралізм, зіпсувавши ідилічне враження. Франко відповів, що в своєму оповіданні він попросту бажав змалювати контраст між красою природи й мізерією людського життя. На закид Барвінського, що це не в дусі нашої поезії, зокрема народної, де природа звичайно сумує і веселиться відповідно до смутку або радощів людини, Франко доводив, що така ніби гармонія це лише один із способів збудити настрій, але народній поезії не чужий і другий спосіб — контрасту. Барвінський стояв за те, щоб писати заокруглені оповідання, новели або романи, а не ескізи, а Франко сказав, що не відчував у собі сил і не мав стільки спостережень, щоб збудувати заокруглене оповідання і дати в ньому повний малюнок чи то цілої суспільності, чи навіть якоїсь верстви.

Ще з приводу одного не могли погодитися Франко й Барвінський. Останній вимагав від повісті, щоб вона побуджувала національні почуття таким чи іншим способом. Франко стояв на тому становищі, що поперед усього треба малювати відносини людей, їх окремі вчинки з поглядом на їх оточення і на ті особливі громадські та особисті імпульси, які збуджують діяти так, а не інакше. Франко вказував на те, що внаслідок різного виховання, традиції, оточення й логіки буває різною поведінка людей в різних суспільних верствах і признався, що для нього було дуже принадним малювати саме такі спеціальні психологічні моменти. Тут Барвінський запримітив, що людського життя замало, щоб глибоко пізнати внутрішнє життя різних людей різного соціального походження і змалювати їх у повістях. Франко відповів, що до цього необхідно прагнути, бо, лише маючи образ суспільства в його різних шарах і моментах, можна подумати про синтез, про ширші заокруглені образи. Такі детальні студії можуть і повинні робити різні люди, й не біда, якщо вони будуть фрагментарні; воно навіть так краще, бо письменник може передати в таких ескізах безпосереднє живе враження від дійсності, не потребуючи накручувати, докомпоновувати й фальшувати, щоб натягти твір до рам заокругленої повісті.

Барвінський так і не погодився з думками Франка. «Та в мене,— згадував Франко,— ця розмова з ним довела до повної свідомості план — збирати матеріали, ескізи та оповідання для змалювання образу нашої суспільності в різних її верствах, у різних змаганнях, працях, заробітках, стражданнях, поривах, ілюзіях та настроях. Життя дало мені аж надто багато нагоди до збирання таких матеріалів. Принагідні оповідання знайомих, фігури, здибані в вагоні залізниці, власні спомини та спостереження — все те перетворювалося звільна, протягом літ, у більші або менші оповідання та ескізи. Я силкувався кожний такий образок виносити в душі доти, доки не вжиюся у властиву йому атмосферу, не віднайду властивий йому тон і спосіб викладу. Ця праця йшла у мене дуже помалу; деякі образки мучили мене в душі по кілька літ; я по кілька разів брався викинути їх на папір, та, чуючи, що «не вдає тон», відкидав написане і переходив до іншої роботи, щоб по якимсь часі знов вернутися до закинутої проби. Таким робом із маленькою гуморескою «Грицева шкільна наука» я носився більше як три роки, переробляв кілька разів, прозою й віршами, оповідання «Ліси і пасовиська», «Поединок», «Сам собі винен». Правда, деякі оповідання виходили готові відразу, за одним присідом, але завсіди це бувало лише тоді, коли оповідання було перед тим зовсім готове, виношене і заокруглене в душі, і мені приходилось, так сказати, переписувати лише з готового»¹.

Від романтизму Франко йшов поступово до реалізму. В «Друзі» надрукована перша частина його доповіді про «Поезію і її становище в наших часах». Хоч, пишучи її, автор був у полоні ідеалістичної естетики, все-таки вже в частині, де давав дефініцію поезії, підкреслював тісний зв'язок поезії з життям. «Дійсність хай буде підставою поезії,— писав Франко,— а тоді вона буде мати цінну для дійсності. Не романтичні фантазмагорії, але життя, яким усі живемо, хай подає нам поезія, а тоді лише стане нам вона вірною подругою в житті. Хай не зображає нам якогось світу ідеального, недоступного, бо тим будить в нас лише неохоту й відразу до світу дійсного,— але хай старається подати нам наш світ, наше життя красним і цікавим, хай навчить нас любити людей таких, які вони є; хай не спроваджує з небесних сфер ідеали на землю,

¹ І в. Франко. Добрий заробок, стор. VIII—IX.

але хай заглядає в глиб душі земним людям і хай показує нам їх хороші, добрі, ідеальні сторони, хай відкриє нам в їх нутрі іскру божества»¹.

Оцінюючи два епічні твори Корнила Устияновича, Франко закинув їм брак життя і пластики. «Ми дивимось на людей, там поданих,— зазначав Франко,— як на великі, але мертві ляльки, які рухаються згідно з волею автора. Автор сам багато про них говорить, називає їх гомерівськими епітетами, як: старезний, величезний і подібними,— але діл їх «величезних» ми якось не бачимо. З тим усім подібні вони до величезних міхурів, які автор понадував. Вони, правда, займають великий простір, але ми знаємо, що нутро їх пусте і позбавлене життя»².

З травня 1876 року Франко почав друкувати в «Друзі» свої «Літературні листи». На початку першого з них Франко висловив свої думки про літературну творчість та її критику. Він писав: «Всякі твори людського духа аж тоді виявляють свою властиву стійність, коли дивимось на них з увагою на суспільство, з-посеред якого вони ви-йшли,— з увагою на той загальний настрій і поривання розумів суспільності, впливом якого вони були. Критика ніколи не повинна відривати твору від суспільства й суспільного життя, бо, по-перше, тоді аж стійність цього твору стане перед нашими очима у властивім світлі, а по-друге, лише таким способом зможе критика стати сильним фактором у суспільності і впливати і на поступ її думок. Критика, де розбирається наука «для самої науки», рівно як і критика, де мистецтво і його ідеали є самі для себе найвищою ціллю,— тепер уже цілком уступила критиці соціальній, де життя і його відносини, а не що інше, становлять найвищу ціль мистецтва і науки»³.

В своєму другому літературному листі Франко підняв питання про народність літератури: «Головною ціхою майже всіх новіших літератур є н а р о д н і с т ь. Люди щирої думки зарано пізнали, що тоді лиш література стане ділом серйозним, вийде з границь забавки, коли віддасться на пожиток цілих мас народу, стане їх поміч-

¹ І в. Ф р а н к о. Поезія і її становисько в наших временах. «Друг», Львів, 1876, стор. 47.

² І в. Ф р а н к о [Джеджалик]. Слівце критики. «Друг», Львів, 1876, стор. 31.

³ [І в. Ф р а н к о]. Літературні письма, I. «Друг», Львів, 1876 р., стор. 302.

ницею і порадицею, для них понятною і їм корисною. Вісімнадцятий вік зродив цю гадку,—дев'ятнадцятий увів її в життя. І наша нова література — переважно народна. Квітка, Шевченко, Марко Вовчок виховують нинішні покоління»¹.

В останньому, в свій час ненадрукованому літературному листі, Франко наголосив на тому, як художня література повинна відображати життя. Він указував, що «белетристика стала тепер не виразом розбуялої фантазії, мрій та забагів дармуючих людей, а прийняла на себе далеко важливішу роль: скопіювати доразу життя народів у всіх верствах і відносинах,— показати світу його потреби, хиби і нестатки, а zarazом вказати всюди живі і здорові елементи, котрі можуть послужити за підвалину до будівлі свободної і щасливої будучини мільйонів»². Тому белетристика не повинна бути зв'язана законами давньої схоластичної поетики, а повинна шукати собі нові і більш природні шляхи, що відповідали б самому життю. Головне місце в новій белетристиці Франко відводив передусім романові з суспільного життя.

Тут Франко й посилався на Золя як такого, що сюжети з суспільного життя ставив на першому місці. Але незабаром Франко вже критично поставився до Золя. На виводок французького письменника, немов «робітницька родина пропадає через п'янство і лінивство», у «Вступному слові» до «Довбні» Франко відповів: «Ах, добродію Золя, ваша ж повість свідчить проти такого короткозорого виводу! Зрахуйте лише, скільки різних і дуже важких причин в ній складається на загибель тої родини! Погляньте лише, скільки міцних, хоч тонких, сітей обпутує її, поміж котрими п'янство і лінивство — тільки поєдинчі очка! А й вони — чи ж не вироджуються в вашій же повісті з інших, далеко глибших і важчих причин, з глибоких і болючих недостатків у цілیم суспільнім організмі!»³

Серед чинників, під впливом яких розвинувся критичний реалізм і передовий світогляд Франка, одне з перших місць зайняла передова література, критика, публіци-

¹ [І в. Франко]. Літературні письма, II. «Друг», Львів, 1876, стор. 317.

² М. В о з н я к. З початків реалізму Ів. Франка. «Іван Франко. Статті і матеріали», Збірник другий, Львів, 1949, стор. 212.

³ Е м. З о л я. Довбня. Повість з життя паризьких робітників, З французького переклала Ольга Рошкевич, Львів, 1879, Вступне слово, стор. 5.

стика й наука братнього російського народу. З нею він почав із справжнім захопленням ознайомлюватися, як тільки прибув до Львова. «Современник» і «Отечественные записки» стали улюбленими журналами Франка під час університетського навчання. Коли в червні 1877 року львівська поліція заарештувала Франка ніби за приналежність до таємної соціалістичної організації, то під час трусу забрала великий чемодан, повний книг і рукописів Франка, між якими були, між іншим, такі твори російських письменників: «Басни» Крилова, «Сочинения» Помяловського, «Признаки времен» Салтикова-Щедріна, «Былое и думы» Герцена, «Повести» Писемського, «Свои люди — сочтемся» Островського, «В лесах» Андрія Печерського, тобто Павла Івановича Мельникова, розрізнені книги «Вестника Европы», «Отечественных записок», «Знания» тощо. Реалісти передової російської літератури визначили і шлях реалізму Франка в його літературній творчості.

Захопившись передовою російською літературою, Франко перейнявся її ідеями, зростав на ній як письменник та обороняв її від українських буржуазних націоналістів. Надрукована в «Молоті» стаття Франка «Література, її завдання і найважливіші ціхи» була націлена проти невідомої націоналістичної статті «Сьогочасне літературне прямування» Івана Нечуя-Левицького, надрукованої в другій книжці «Правди» за 1878 рік.

В своєму відхрещуванні від російської літератури Нечуй-Левицький дійшов до того, що твердив, буцімто «в Галичині, де не було великоруської літератури, українська література розвивалася самотійніше й нормальніше». Франко іронізував з цих націоналістичних думок: «Коли розуміти під самотійним розвитком пусте балакання про самотійність, а під нормальним розвитком необтяжування голови ні знанням, ні власною думкою, — ну, то я готов признати, що наша галицька література в такому розвитку зайшла дуже далеко»¹. На справу розвитку Наддніпрянщини й Наддніпрянщини Франко мав науковий погляд. Наприклад, в 1896 році Франко застерігав перед перекучуванням фактів, заявивши, що ми «не сміємо забувати, що головна сила, головне ядро нашого народу є в Росії, що там постали і працювали та й працюють найбільші

¹ І в. Франко. Література, її завдання і найважливіші ціхи. «Молот», Львів, 1878, стор. 211.

таланти нашого письменства, найкращі робітники нашої науки, що там, а не в Австрії, помімо всяких тисків, виросло найкраще з усього, чим може нині повеличатися наша духовна скарбниця, що натомість у Австрії, помімо хваленної опіки (вона на дуже сорокатім коні їздила), деревце нашого духовного і політичного життя вийшло мізерною карлючкою, покритою поганими поростами та грибами, а зате дуже рідкими і дрантивими плодами»¹. Варто нагадати також слова Франка з 1907 року про українську літературу, що «її цвіт і краса вирости над Дніпром, у Росії, де інтелігентний чи півінтелігентний українець не чув і не бачив граматики української мови, але черпав зразки тої мови просто з живого джерела, з уст люду»².

Франко закинув Левицькому, що він змішав літературу з державою, тобто з урядом і жандармами. «Розуміється,— з усією рішучістю заявляв Франко,— держава московська, її жандарми та чиновники і їх гніт на всяку свободну думку — одно діло, а література російська з Гоголями, Белінськими, Тургенєвими, Добролюбовими, Писарєвими, Щаповими, Решетниковими та Некрасовими — зовсім друге діло. І що ще дивніше! У ч. автора бачимо (не виразно, а немов з-за сита) таке поінимання: ставаймо не супроти московської держави, чиновників та жандармів, а проти московської бесіди та московських писателів, котрі-ді і по духу і по думках нам — чужина. Це так значить, як коли б хто казав лишати в супокою того, хто нас б'є, а термосити того, хто, хоть і сам слабій, силується нас боронити»³.

Автор правдянської статті порушив також питання, якою має бути нова українська література; він висунув свої літературні принципи і своє розуміння зокрема реалізму: «Але його реалізм,— влучно висловився Франко,— куди круть, туди й верть, та й заїхав назад до старого ідеалізму і старої фантастики та сентиментальності». До того ж у Левицького «національний» і «народний принципи» мали однакову дефініцію. Всупереч йому Франко уважав літератури освічених народів «більше або менше

¹ І в. Ф р а н к о. Зміна системи. «Жите і слово», т. V, Львів, 1896, стор. 166.

² І в. Ф р а н к о. Літературна мова і діалекти. «Літературно-науковий вісник», том 37, кн. 2, Київ, 1907, стор. 225.

³ І в. Ф р а н к о. Література, її завдання і найважливіші ціли, стор. 212.

докладними й живими відбитками сучасного життя народного», цінував їх «тим вище, чим ясніше і свідоміше вони вказують те життя». «Тисячні естетичні правила поставали й щезали в протязі століть,— продовжував Франко,— для нас вони зовсім пропали і стали пустою формою; головне діло — життя». «Література певного часу повинна бути образом життя, праці, бесіди і думок того часу. Сесю формулу в найчистішій формі бачимо переведену у російських реалістів школи Писарева, у Решетникова, Островського, М. Успенського... Се той, нелюбий ч. авторові, «ультрареалізм», котрий однако, при всій своїй однобічності, зробив великий поворот у літературі російській і навів у неї більше демократичного духу, більше охоти до пізнання народу, ніж деінде цілі довгі періоди ідеальних та сентиментальних літератур»¹. Але література повинна також «аналізувати описувані факти, виказувати їх причини і їх конечні наслідки, їх повільний зріст і упадок». Для цього потрібні знання і наука. «Тота наукова підкладка і аналіз становить іменно найбільшу вартість сеї нової літератури проти усіх давніших, вона запевнює довговічну стійність творам таких писателів, як Діккенс, Бальзак, Флобер, Золя, Доде, Тургенєв, Гончаров, Лев Толстой, Фрейтаг, Шпільгаген і др. А яка ціль такої роботи? Ціль її, очевидно, така: вказувати в самім корені добрі і злі боки існуючого порядку і витворювати з-поміж інтелігенції людей, готових служити всею силою для піддержання добрих і усунення злих боків життя,— значить, зближувати інтелігенцію з народом і закріплювати її до служби його добру. Без тої культурної і поступової цілі, без тої научної підкладки і методу (про них у ч. автора «Нових прямувань» нема й згадки) література стане пустою забавкою інтелігенції, нікому ні до чого не потрібною, нічийому добру не служачою, а пригідною хіба для розривки багачам по добрім обіді. Це завдання зрозуміли всі реалісти, і тому-то письма їх, попри всій реальності і правді, усе виходять глибоко тенденційні, тобто вони подають факти і образи з життя не отак собі, для того, що це факти, але для того, що з них логічно і конечно виходить такий або такий вивід,— і стараються ті факти без пере-
кручування і натягання так угрупувати, щоб вивід сам

¹ І в. Франко. Література, її завдання і найважливіші ціхи, стор. 214.

складався в голові читача, виходив природно і ясно і будив у нім самім певні чуття, певні сили до діяння в жаданім напрямі»¹.

Чекаючи з приводу цієї сміливої думки крику галицьких «естетиків-писальників», що література таким способом стає тенденційною, партійною, коли, на їх думку, література «повинна стояти понад партіями і підлягати одним тільки чистим і високим законам естетики», Франко наперед їм відповідав: «Література, стояча понад партіями, — це тільки ваш сон, це ваша фантазія, — але на ділі такої літератури не було ніколи. А ваші вічні закони естетики — це, шануючи день святий і вас яко гречних, — старе сміття, котре супокійно догниває на смітнику історії і котре перегризають тільки деякі платні осли-літерати, що пишуть на лікті повісті та фейлетони до німецьких та французьких газет. У нас єдиний кодекс естетичний — життя. Що воно зв'яже, те й буде зв'язане, а що розв'яже, — те й буде розв'язане»².

Основні погляди Франка на літературу і вимоги до неї, розвинені в його статті-відповіді Левицькому, збігаються з поглядами Чернишевського в його праці «Естетичні відношення мистецтва до дійсності» і в авторецензії на неї.

Високо цінячи передову російську літературу й культуру, Франко звертав на неї увагу й інших слов'ян. Коли в 1887 році з приводу смерті Михайла Каткова чеська преса не побачила іншої Росії, крім Росії Каткова, Франко надрукував у «Кур'єрі львівському» статтю «До відома панів чехів», в якій звернувся до чехів із словами: «Розумійте, панове чехи, що якщо хочете єднатися з Росією, то, якщо ви не втратили людської гідності, можете це зробити лише з цією, шляхетнішою частиною російської суспільності, словом, з Росією І. Тургенєва, Салтикова, Чернишевського, Добролюбова, Писарева, а не з Росією Мещерського, Суворіна й Каткова, орган якого «Московские ведомости» дотепно називав у своїй сатирі Салтиков «помои», тобто помії»³.

4 липня 1888 року Франко прочитав у Львівському університеті в «Гуртку славистів» доповідь про російську літературу з приводу роковин смерті Пушкіна. Він під-

¹ І в. Франко. Література, її завдання і найважливіші ціхи, стор. 214—215.

² Там же, стор. 215.

³ [І в. Франко]. До відома панів чехів (Do wiadomości pp. Czechów). «Kurjer lwowski», 1887, № 228.

креслив її світове значення і наголосив на важливості вивчення творів російських реалістів. Російська література XIX сторіччя, говорив у доповіді Франко, «незважаючи на політичні найнекорисніші умови, які тільки можна собі уявити, все-таки витворила довгий ряд великих і блискучих талантів, проложила собі дорогу до високої оригінальності і піднеслась нині до такого стану, що сміло можна зарахувати її до першорядних літератур цивілізованого світу і що літератури таких народів, як французи, німці й англійці, пильно присвоюють собі твори російських письменників і знаходять в них речі, літературні методи і ідеї, нові для себе і спосібні дати новий поштовх їх власній продукції літературній»¹.

З 1889 року походить стаття Франка «Формальний і реальний націоналізм», що пролежала в рукопису аж до 1936 року. Це була відповідь двом націоналістичним правдянським авторам, Трохимові Зіньківському й Олександрові Кониському. Заголовок статті Франка впливав із змісту статей Г. Звїздочота (Трохима Зіньківського) про національне питання в Росії і анонімної (Кониського) про національно-політичне виховання. Кониський писав, що «відносини українсько-руської (але не «общеруської») інтелігенції до російського письменства і до великоруського, чи московського, народу повинні бути такими самісінькими, як і до всякого іншого письменства, чи то до французького, чи до шведського, як і до кожного з сусідніх народів: хто хоче і має на те спроможність, нехай читає, нехай стежить, яке хоче, письменство». Навівши цю цитату, Франко іронізував: «І, сказавши цю непохитну догму, редакція «Правди» думає, мабуть, що сказала не знати яку мудрість, хоч на самому чолі цієї мудрості поклала фатальні слова: «ми не тямимо гаразд». А коли не тямите, так пощо ж догми ставите і іншим вірити в них приказуєте?»²

Всупереч міркуванням правдянського автора, Франко вказував на велику різницю між впливом західноєвропейської літератури і впливом російської літератури на наддністрянських українців. «Але для нас,— писав він,— галицьких русинів, котрі на собі самих досвідили, який безмірно відмінний вплив мали на нас твори Ауербаха,

¹ М. В о з н я к. Нові рядки Франка про російську літературу. «Література і мистецтво», № 44, Київ, 1945.

² М. С. В о з н я к. З життя і творчості Івана Франка, Київ, 1955, стор. 186.

Шпільгагена, Дюма, Діккенса і інш. європейців, а твори Тургенєва, Толстого, Щедрина, Успенського, Решетникова та Некрасова й ін., — для нас ця догма редакції «Правди» є тільки в'язанкою пустих слів, нічим більше. Коли редакція «Правди» не тямить гаразд, чому це так, то ми їй скажемо. Коли твори літератур європейських нам подобались, порушували наш смак естетичний і нашу фантазію, то твори росіян мучили нас, порушували наше сумління, будили в нас чоловіка, будили любов до бідних та покривджених»¹.

Іронізував Франко і з висновку правдянського автора про однаковість відношень українців до російського й інших народів. Він писав: «Коли б це сказав ученик, котрий перший раз довідався, що два рази два — чотири, і в великій радості прикладає цю аксіому всюди, де треба і де не треба, ми б не дивувались. Дивно нам, що це говорить редакція органу політичного, котрій мусять бути відомі реальні факти й обставини, а в числі їх і такі, що більша половина русинів-українців живе в Росії, безпосередньо приклеєна до народу московського, що цей народ московський утворив велику державу, куди так чи інакше звертаються очі усієї Слов'янщини, що ця держава обіймає з двох боків і Галицьку Русь, що цей народ московський витворив життя духовне, літературне і наукове, котре також тисячними потоками ненастанно впливає і на Україну, і на нас. Нащо далеко шукати! Візьмімо примір Угорщини, і нехай редакція «Правди» скаже по совісті: нема найменшої різниці, чи русини угорські пильніше звертають увагу на мадьяр чи на Росію! А все ж, доки ці русини звертали очі свої на Росію, у них проявлялось хоч яке-таке життя народне, були хоч які-такі письменники, газети, починався і рух народний, прокидалось і «народовство» серед молоді. А тепер, коли зв'язки з Росією порвалися, коли очі угорської інтелігенції звернулися до Пешту, — що там осталося?»²

Франко висував перед письменниками ряд вимог, без яких їх творчість не може здобути тривкої вартості. В листах до редактора львівського двотижневика «Зоря» про «Наше літературне життя в 1892 році», надрукованих

¹ М. С. Возняк. З життя і творчості Івана Франка, Київ, 1955, стор. 186.

² Там же, стор. 187.

у двох перших номерах журналу за 1893 рік, він торкнувся питань про літературну техніку, знання мови, літератури, про письменницький стиль та інші важливі сторони специфіки художньої творчості. «Для виконання доброго твору літературного, — писав Франко, — треба не тільки щасливої першої думки (вітхнення), не тільки живої та пластичної уяви (фантазії), не тільки вразливого та широко розвинутого чуття, але надто треба ще дуже багато зовсім уже побічних, та не менше важливих відомостей. Писатель мусить поперед усього володіти добре мовою свого народу, і то не мовою одного села, одного повіту або одної губернії, але мовою такою, котра була б однаково своя, зрозуміла і люба всім повітам, губерніям та селам, мовою літературною, мовою школи і інтелігентного товариства... Далі мусить писатель бути добре ознайомлений з технікою писательською, а властиво з способами творення і писання різних знатніших майстрів слова своїх і чужих, мусить виробити собі й свої способи, тобто або пристати до якої-небудь існуючої вже «школи» писательської, або свідомо витичити собі свою власну дорогу, коли не хоче блукатися без цілі, щокроку попадати в старі, закинені шаблони і позбавити себе всякого значення в літературі. Вкінці писатель мусить знати докладно історію літератури всесвітньої, а особливо сучасну літературу свою власну і головних європейських народів, щоб знав, які теми літературні і в який спосіб бували і бувають оброблювані, якими способами різні письменники осягали дані ефекти, що в давніх обробках даної теми було добре, а що невдатне, і куди йому притулити й свою роботу, щоб не повторяти того, що вже другі забули, а вносити у всесвітню скарбницю літературну хоч малу крапельку, а нового, свого власного, зачерпнутого з криниці того життя народного і індивідуального, що ще перед ним не було так експлуатоване»¹. Але головне, на чому робить наголос Франко, — це досконале знання оточуючого життя і людей: «Вкінці писатель мусить знати те життя, про котре береться писати, ті верстви суспільні, тих людей, ті сторони, ті звичаї і установи, ті заняття і роди праці і таке інше. Яка безконечна многота завдань! Але це ще не все. Писатель мусить знати чимало загальних і теоретичних наук, як

¹ І в Франко. Наше літературне життя в 1892 році. (Листи до редактора «Зорі»). «Зоря», Львів, 1893, стор. 16.

психологію, економію суспільну, політику і т. і., без котрих він не зуміє поставити себе на належнім становищі супроти персонажів свого твору, не зуміє відповідно зрозуміти і показати нам їх вчинки, не зуміє дати нам твору справді широкого і тривкого. А що ще важливіше, писатель мусить усе те знати не з самих тільки книжок, а якнайбільше з життя, з розмов, з власного погляду, з досвіду і дискусій. Він мусить раз у раз сходитися з людьми різних станів, різних професій, родів праці, різного ступеня інтелігенції і моральності, придивлятися їм в різні моменти їх життя. Тільки тоді, вісавши в себе, зосередивши в собі, так сказати, все життя своєї суспільності в даній хвилині, він при даних спосібностях і підготовці може мати надію створити діло справді широке і тривке»¹.

Наведена цитата важлива в першій мірі при оцінці творчості самого Франка, який намагався в своїй творчості дотримуватись тих вимог, які сам ставив перед письменниками. Між іншим, Франко наголошував на великому значенні правильної літературної мови в творчості письменників. В справі української літературної мови у статті «Літературна мова і діалекти» Франко писав: «Кожний, хто брався писати тою мовою, наскільки черпав із книжкової традиції, мусив зачинати від Котляревського, Квітки, Шевченка, Марка Вовчка, Нечуя-Левицького, мусить бачити, що тут, у мові тих письменників, лежить основа того типу, яким мусить явитися вироблена літературна мова всіх українців. Уже хоч би тому, що та мова на величезному просторі від Харкова до Кам'янця-Подільського виявляла таку одностайність, такий брак різкіших відмін, який вповні відповідає українському національному типові, також «вимішаному» й вирівняному в цілій масі, як мало котрий подібний тип у світі. І от кожний, галичанин чи українець, хто бажає друкованим словом промовити до найбільшої маси українського народу, мусить уживати мови тої найбільшої маси, а до того мови, виробленої найбільшим числом талановитих та популярних письменників»².

Про тісний зв'язок справжньої літературної творчості з ходом суспільного життя писав Франко в 1896 році, що «ніколи ще література не була в такім живім та тіснім

¹ І в Франко. Наше літературне життя в 1892 році, стор. 16.

² І в. Франко. Літературна мова і діалекти. «Літературно-науковий вісник», том 37, кн. 2, 1907, стор. 226

зв'язку з суспільним розвитком, з провідними суспільними змаганнями, з кипучою класовою боротьбою, як в нашій віці, ніколи вона не була таким правдивим, свідомим та живим виразом інтересів, смаку, поглядів і почувань суспільності, не була таким сильним двигачем поступу і розвитку, як в нашій віці. Коли хто говорить, що поезія, літературна творчість в нашій реальній та критичній віці упадає, то говорить це або сліпий, що має очі, а не бачить, або чоловік, що не хоче бачити того, що діється довкола. І коли хто говорить, що поетові не слід займатися пропагандою якихсь ідей, що суспільна боротьба, національні свари, такі чи інші реформи не його річ, то це говорить тільки його власна безсильність. Все вільно поетові, він чоловік, і йому вільно інтересуватися, проймається всім тим, чим інтересуються люди. Навпаки, чим ширший, різносторонніший буде круг його інтересів, чим багатший скарб його спостережень і почувань, тим більшим талантом будемо його вважати, тим тісніший і різнорідніший буде його зв'язок з суспільністю, тим більший і тривкіший буде його вплив на суспільність»¹.

Критичний реалізм Франка відповідав його передовому світоглядові. Франко не був марксистом, але близько підійшов до засвоєння теоретичних основ наукового соціалізму Маркса і Енгельса.

Стверджуючи думку про безупинну боротьбу між капіталом і робітниками, у статті «Мислі о еволюції в історії людськості» Франко писав: «Розвиток великого промислу, мануфактур і фабрик громадить в руках капіталістів огромні багатства, а з другого боку, позбавляє власності тисячі дрібних властивців — ремісників та хліборобів, робить їх робітниками і слугами, пролетаріями... Розділ цілої суспільності на два величезні табори стає чимраз різчий. В великій, на вид безладній масі суспільній, яка зосталася по обваленню феодальних перегорожок, починають різницюватися дві верстви. Але всередині кожної верстви йде ненастанне живе здружування. Пролетарі сходяться чимраз тісніше. Фабрика, праця щоденна вчить їх спільності, рівності, дружності; робітницькі товариства місцеві, крайові, народні і міжнародні стають центрами і двигачами робітницької мислі і робітниць-

¹ І в. Франко. Наша белетристика. «Житє і слово», том V, Львів, 1896, стор. 34.

кого братерства. А з другого боку, капіталісти громадять чимраз більші багатства, чимраз більшу економічну силу. Добро суспільне, витворене руками мільйонів робітників, стає власністю небагатьох одиниць. Ненастанна боротьба конкуренційна раз у раз підриває їх і руйнує слабших капіталістів на користь сильніших; централізація маєтків іде чимраз далі. Держави, вірні своїй ролі капіталістів, беруться прискорювати цей процес. Мілітаризм пожирає чимраз більші мільйони суспільного добра,— але постійні війська, що мають становити підпору капіталізму, це дуже двосічний меч: вони складаються з пролетаріїв, робітників, і досить тільки прийти їм до свідомості, а вони стануть загрозою капіталізму. Та й поки що, постійні війська, з одного боку, пожираючи величезні гроші, доводять робочий люд до чимраз більшої бідності, доруйновують дрібну власність, а з другого боку, незгірше фабрик, привчають той люд до дружності, до спільного діяння і товаришування, до спільної і безстрашної боротьби. Правда, поки що вони не знають, за що борються, але коли пізнають усе, то ця хвиля буде послідньою хвилею панування капіталізму. «Вивласнюючі будуть вивласнені». Капітал — здобуток вселюдської, суспільної праці — буде й суспільною власністю. Влада політична, як влада людей над людьми, зійде до нуля, а зостанеться тільки як управління здобутків людської праці, як адміністрація». Тут Франко підкреслив неминучість перемоги пролетаріату. «В ім'я свободи, рівності і братерства піднесли й робітники голову, стали до боротьби, з котрої швидше чи пізніше мусять вийти переможцями»¹.

Франко популяризував вчення Маркса про вирішальну роль економічного фактора в розвитку суспільства та пропагував його історичний матеріалізм. Він популяризував теорію Маркса про додаткову вартість, вчення про характер капіталістичного виробництва і первісного капіталістичного нагромадження, теорію наукового соціалізму, матеріалістичне вчення Маркса, зокрема критику релігії, ряд питань політичної економії, зокрема про зубожіння пролетаріату, його вчення про національне питання та про необхідність робітничої партії.

В своїй популяризації соціалістичної програми Франко

¹ І в. Франко. Мислі о еволюції в історії людськості. «Світ», Львів, 1881, стор. 206.

високо оцінив вчення К. Маркса і Ф. Енгельса та опрацював у 1879 р. на основі «Анти-Дюрінга» роботу «Початок і теорія соціалізму Фрідріха Енгельса», в якій однак, не розкрив якісної, наукової відмінності вчення Маркса-Енгельса від попереднього соціалізму. Тут він підкреслив велику прогресивну роль Першого Інтернаціоналу.

Популяризація марксистської літератури свідчить про зростання революційності в світогляді Франка. Він переконаний в тому, що капіталісти без боротьби не здадуться, отже, «треба нам сильно братися до купи і безстрашно боротися, щоб дійти до своєї цілі». Він знає, що в межах буржуазної держави неможлива побудова соціалізму. Навіть ніяке загальне право голосування не віддасть влади в руки робітників. Він наголошує на необхідності організації трудящих, які, організовані, становитимуть таку силу, що самі зможуть здобути свої права.

Малочисельність робітничого класу і слабкість робітничого руху, економічний, соціально-політичний гніт над українським народом в Наддністрянщині й нерозв'язане питання спролетаризованого селянства були причиною ідеологічних хитань Франка між утопічним і науковим соціалізмом. Все-таки треба сказати, що менше дивує те, що в крайньо важких умовах Наддністрянщини у Франка були хитання, а далеко більше дивує те, що він спромігся на той передовий світогляд, який був у нього.

В кожную хвилину свого життя Франко міг сказати про себе те, що написав в 1887 році: «Жодна релігія, жодне переконання, жодна раса й жодна народність не були й не можуть бути предметом нашої ненависті. Таким предметом були й лишаться на все тільки всякий утиск, усякий визиск і всяка облуда»¹.

Франко був прихильником федералістської розв'язки питання про політичну самостійність народів, зокрема українського народу. В 1896 році він писав: «Звісно, термін «політична самостійність» не треба розуміти зараз як цілковитий сепаратизм від Росії, як конечність створення окремої української держави. Політична самостійність можлива і у зв'язку з Росією, при федералізмі її устрою. До такого устрою пруть власне факти економічного життя, от

¹ І в. Франко. Семітизм і антисемітизм у Галичині. «В наймах у сусідів». т. I, Львів, 1914, стор. 117.

хоч би те... що промисли різних територій Росії доповнюють себе взаємно»¹.

Франко був послідовним атеїстом і рішуче відкидав будь-який зв'язок науки з релігією. В статті про «Хуторну поезію» Куліша він писав про бога: «Ми раді б знати, котра то наука воскресить його? Чи геологія, котра виперла його з творення землі? чи біологія, котра виперла його з творення живих істот? чи психологія, котра виперла його з усіх об'явів психічних? чи філософія, котра виперла його з границь нашого досвіду, мислення і розуміння? Може, Куліш своїм пророцьким духом знає що про таку науку, котра воскресить бога,— ми про таку науку нічого ніколи не знаємо»².

Атеїзм Франка виявився в ряді його віршів, серед них найвизначнішим слід вважати «Монолог атеїста», що написаний у 1885 році.

Почавши від єврейських біблійних казок, поет перейшов на поле інших релігій, збирав вільні думки найвидатніших атеїстів, мов шпигун, розвідав старанно табір так званих святих отців і справжніх мучеників, які за заперечення існування бога загинули на ешафотах інквізиції, звів до купи всі спостереження і висновки та вщент розбив усяку віру в бога. Зіпхнувши фікцію найвищої істоти з її престолу, поет розібрав її по ниточці й довів, що людину створив ніякий не бог,

Але, противно, чоловік творив
Богів з нічого, все на образ свій
І на свою подобу. Чорний негр
Творив їх чорних, людоїдів бог
Був людоїдом, многоженців бог
Був многоженцем, бог злодіїв крав,
А бог філософів високі думи
І загадки видумував, робив
З людьми експерименти рахункові³.

«Монолог атеїста» Франка побачив світ щойно в 1926 році у львівському місячнику «Культура» та в радянських журналах. Мрія Франка про звільнення людини від релігійних пут стала дійсністю з приходом партії Леніна до влади.

¹ І в. Франко, «Ukraina irredenta». «Житє і слово», т. IV, Львів, 1896, стор. 482—483.

² І в. Франко. «Хуторна поезія» П. О. Куліша. «Світ», Львів, 1882, стор. 268.

³ І в. Франко. Твори, т. XIII. З поетичної спадщини, Київ, 1954, стор. 193.

В ряді поезій Франка знаходимо також сліди матеріалістичного світогляду письменника, зокрема в одному з віршів «третього жмутка» збірки «Зів'яле листя». З приводу згадки про безсмертну душу поет ствердив, що міфологічний дим давним-давно вивівся з його голови.

Бо що ж є Дух той? Сам чоловік його
Создав з нічого, в кожній порі й землі
Дає йому свою подобу,
Сам собі пана й тирана творить.
Одне лиш вічне без початку й кінця,
Живе і сильне — се є матерія:
Один атом її тривкіший,
Ніж всі боги, всі Астарті й Ягве¹.

Як у своїй статті «Література, її завдання і найважливіші ціхи» Франко підкреслив партійність літератури, так «Вступ» до «Мислей о еволюції в історії людськості» він розпочав ось яким з'ясуванням партійності історії: «Кожне сторонництво має свій світогляд, своє поняття всесвітньої історії. Правда, нас іще морочать по школах німецькою метафізичною фразою: історія — наука безстороння, вона не може мішатися в спори сторонництв, вона мусить стояти понад сторонництвами. Як коли б це було можливе, як коли б історик не був чоловіком, сином певного часу, певного народу, вихованим в певних поняттях і поглядах, від впливу котрих ще ніхто на світі не увільнився. Як коли б метафізик, абстрагуючи поняття від предметів, а слова від поняття, міг абстрагувати й себе від себе самого». Він підкреслив, що «сильна партія — любить в сторонничності й мусить бути сторонничною супроти других, коли тільки має вироблений свій світогляд, відмінний від других»².

Ще в «Критичних листах про галицьку інтелігенцію» Франко підкреслив «велику історичну правду: не поодинокі люди викликають факти історичні, — а обставини й факти творять та викликають людей»³. І в «Мислях про еволюцію в історії людськості» Франко нагадав, що «переломи в історії ніколи не діються в ім'я яких-небудь ідеалів, породжених в головах людських, а не викликаних обставинами дійсного життя»⁴. В поглядах на історичний розвиток Франко

¹ І в. Франко. Твори, т. XI, Київ, 1954, стор. 51.

² І в. Франко. Мислі о еволюції в історії людства. «Світ», Львів, 1881, стор. 53. Сторонництво — партія, політична група.

³ «Молот», Львів, 1882, стор. 87.

⁴ «Світ», Львів, 1882, стор. 247.

наближався до історично-матеріалістичного світогляду, але не дійшов до розв'язки цього питання з марксистських позицій, з розгляду змін соціально-економічних формацій, з точки зору класової боротьби, як рушія усієї історії.

Класове ество австро-угорської держави Франко сха-
рактизував в одній із статей 1887 року такими словами:
«Згідно з основними законами нашої держави всі гро-
мадяни рівні перед законом, а згідно з нашим крайовим
статутом і виборчим законом — хто багатший, той має
більші права». Далі він відмітив, що наша ліберальна сис-
тема в принципі дає всім громадянам рівність, а на прак-
тиці позбавляє їх цієї свободи. «Згідно з основним законом
сейм повинен бути представником усіх громадян краю,
а згідно з крайовим статутом і виборчими законами сейм
заступає інтереси лише деяких верств, однієї частини люд-
ності. Не громадянство, не людська особа, але маєток,
капітал дає право до участі в цій репрезентації, дає голос
при її виборі». Можна б подумати, говорить Франко, що
бодай у цій тісній сфері інтересів панує рівність і рівноправ-
ність. Та це було б помилкою. «Поняття капіталу, покла-
дене в основу політичного устрою, так само, як поняття
родової традиції за феодалізму, витворює шаблі й відтинки,
витворює нерівність, бо само в собі містить поняття конку-
ренції, отже, ненастанного побіджування одних а уляган-
ня інших. І це зовсім не шкодить лібералізму, що таким
поступованням робиться простим спадкоємцем феодалізму
й задержує ті самі поділи та класифікації суспільних
сил, тільки під іншими назвами, ті самі кастові привілеї,
тільки в іншій формі»¹.

В повертанні Франка до селянської справи треба
шукати найважливішої причини його світоглядних хи-
тань, тим більше, що в наддністрянських умовах селян-
ська справа українського населення в'язалась якнайтісні-
ше з національним питанням. Брак розв'язки селянського
й національного питання в програмах соціалістичних
партій 70-х і 80-х років XIX ст. Франко відчував
на кожному кроці. В своїй статті «З історії робітниць-
кого руху в Австрії» в 1886 році він закинув організаторам
робітничого руху в Австрії, що вони не вміли або не хо-
тіли «поставити робітницький рух в Австрії відразу на

¹ І в. Ф р а н к о. Огляд крайових справ за січень 1887. «В най-
мах у сусідів», стор. 91—92.

австрійським, отже, міжнародним і в консеквенції федералістичнім ґрунті» і не вміли та не спробували навіть «втягти до руху найбільшу масу, сільську, рільничу людність, зовсім не таку темну, неподвижну та недоступну для поступової агітації», як уявляли собі проводирі робітницького руху в Австрії¹.

Дослідження суперечливого світогляду Франка — це незвичайно складна й затяжна справа. Елементи його світогляду зустрічаються по всіх численних родах його багатогранної багатющої творчості: поезій, оповідань, повістей, драм і комедій, літературно-критичних і наукових творів, зокрема публіцистичних статей і праць, розсипаних по щоденниках і журналах в українській, російській, польській, чеській і німецькій мовах, і листування.

В усій творчості Франка відчувається його публіцистична жилка, як відгомін його вродженого публіцистичного хисту. Але Франко як публіцист найменше відомий, майже зовсім не досліджений. Публіцистика Франка займає перше місце між окремими галузями його спадщини. Публіцист із Франка незвичайної сили, з неабияким літературним талантом. Він завжди намагався в своїх публіцистичних статтях якнайбільше наблизитись до наукової правди. Публіцистична спадщина Франка в основній масі злободенна; вона складається з статей, дописів і заміток на різноманітні питання суспільного життя: економіку і політику, шкільну справу й виховання, культові справи, літературу, науку, театр, музику й інші мистецтва. Публіцистичні речі Франка написані живо, яскраво, з дотепом, часто гостро й ущипливо. Це дуже цінний матеріал для всебічної характеристики Франка та для ґрунтового дослідження його поетичної творчості, бо й Франко публіцист, поет, письменник, драматург, критик і вчений-дослідник — це нерозривна єдність.

* * *

Спокійний хід університетських занять Франка закінчився в червні 1877 року. Тоді, 31 травня приїхав до Львова молодий поляк із Женеви та спинився в готелі Ланга, де відрекомендувався як Станіслав Барабаш. В статті про

І в. Франко. «В наймах у сусідів», Львів, 1914, стор. 34.

Остапа Терлецького Франко відмітив, що приїжджий «мав із собою велику паку книжок, переважно російських, а також рекомендаційні листи від різних заграничних революціонерів до різних осіб, поляків і русинів»¹. У Львові він познайомився з польським письменником Болеславом Лімановським, з провідником робітничого товариства «Gwiazda» («Зоря») Августом Скерлем, бував у робітничих польських товариствах, але не віддав ні книг, привезених із-за кордону, ні листів, адресованих до деяких студентів-українців.

«Тимчасом,— писав Франко,— львівська поліція, стримована звісткою «Czas-u» про розширену в східній Галичині соціалістичну пропаганду та звістками львівських польських газет про московських агентів, які буцімто їздять по краю (тоді йшла війна між Росією та Турцією, і галицькі поляки боялися, щоб російська армія, йдучи повз галицькі границі, по дорозі не захопила й Галичину або бодай не викликала тут «гайдамаччини»), пильнувала кожного приїжджого і від першої хвилини мала на оці й Барабаша і, скоро тільки й він почав готуватися до від'їзду, зробила у нього ревізію, забрала книжки й листи і арештувала його»².

Згаданий трус відбувся 9 червня вранці. Барабаш був затриманий разом з трьома чемоданами, чотирма паками й однією скринькою книжок. На допиті він заявив, що його справжнє прізвище Михайло Котурницький, але не хотів подати докладних звісток ні про свої особисті й сімейні відносини, ні про давніші місця перебування. На підставі знайдених у нього листів і книжок поліція запідозрила його в соціалістичній пропаганді між польським народом у Галичині й Польському королівстві, а зокрема поміж робітниками. Поліція здогадувалась, що, як емісар польських соціалістів за кордоном, він мав зв'язок і був посередником між партіями українських, російських і польських соціалістів.

В усіх судових документах, а також в статтях, де згадувалось про цю справу, ця людина виступала під псевдонімом Михайло Котурницький, насправді ж він називався Еразм Кобилянський. Як і два його брати, Еразм вклав свою працю в соціалістичний рух між поляками. Він на-

¹ І в. Ф р а н к о. Др. Остап Терлецький. Записки наукового товариства ім. Шевченка, т. 50, 1902, стор. 37.

² Там же.

вчався у Технологічному інституті в Петербурзі. Петербурзький польський соціалістичний гурток направив його в 1877 році за кордон налагодити зв'язки з польськими й російськими соціалістами, а головню, організувати в Галичині переправляння в Росію книг, заборонених царською цензурою. Еразм Кобилянський був у Женеві й Цюріху та зав'язав зносини з Михайлом Драгомановим і російськими соціалістами. З Швейцарії він привіз до Львова значну кількість російських книг і женеvських українських видань.

Під час тусу поліція знайшла у Кобилянського два листи Драгоманова, що стали вихідним пунктом судового слідства й відіграли значну роль в ході судового процесу.

Як писав Франко у статті про Терлецького, в листах «були повиписувані не лише численні назви знайомих, але говорилося також про різні плани й надії Драгоманова, що були в смішній диспропорції до сил і здібностей адресатів та до тої роботи, яку вони повинні були робити»¹.

В одному листі говорилося, що Франко мав їхати чомусь до Сигота, познайомитися там з гімназичною молоддю, звідти — до Мукачева, а якби можна було, то й до Ужгорода, «остерігано його притім, щоб їхав обережно, не мав при собі нічого такого, що могло б скомпрометувати, і щоб старався приєднувати молодь. Ні перед тим, ні потім,— додав до цього Франко,— між Драгомановим і мною не було згадки про таку місію, до якої я, зрештою, тоді, неознайомлений ані з політикою, ані з історією, ані з економією, молодий слухач класичної філології, був зовсім нездібний»².

Обидва листи Драгоманова, що мали важкі наслідки, відомі лише з польського перекладу й резюме судового перекладача. Місія для Франка була висловлена в листі до Михайла Павлика. Судовий перекладач передав її ось як:

«Треба, щоб хтось спеціально поїхав до Чернівців. Щодо цього останнього, щоб Франко або той, до кого лист, поїхав, наприклад, до Сигота, там познайомився з гімназистами, звідти до Мукачева, а якщо можна б, то й далі до Ужгороду, записав би пісні, перекази тощо. Але треба бути з голими руками й не мати при собі нічого,

¹ І в. Франко. Др. Остап Терлецький. Записки наукового товариства ім. Шевченка, т. 50, 1902, стор. 37.

² Там же.

що компрометувало б, випитувати людей і збирати етнографічні й економічні записки та відсилати їх зараз до Галичини. Це потрібне для окремого збірника, який хоче видати. Прохає зробити це перед зборами¹, а якби не можна, то на канікули»².

На підставі листів Драгоманова відбулися труси у всіх згаданих там осіб, а на підставі забраного в них листування — дальші труси в Галичині і навіть у Відні. У Франка відбувся трус 11 червня 1877 року; його вчинив поліційний комісар Соболяк. Франко жив тоді на Бенедиктинській площі, № 1. У нього забрали шість листів. Найближчого дня заарештованого Франка відвели до в'язниці карного суду й помістили в камері № 44. З цього часу походить такий його опис:

«21 рік, місце народження Нагуєвичі, останнє місце перебування Львів, віроісповідання греко-католицьке, стан вільний, студент університету, будова тіла середня, зріст середній, волосся ясно-блонд, брови так само, очі сиві, чоло, ніс, уста звичайні, зуби здорові, борода й вуса рудуваті, підборіддя заросле, окремі ознаки ніякі, мова польська, українська й німецька, одяг міський».

В поліції Франка допитували найближчого дня, а в карному суді 21 червня. Під час допиту Франко вирішив заперечувати всі обвинувачення. Він відкидав також обвинувачення в соціалістичній агітації і навіть свєю приналежність до соціалістів по характеру поглядів і переконань. Щоб не повторюватись, подаю тут лише зізнання, складені в карному суді. Франко говорив:

«Називаюсь Іван Франко, родом з Нагуєвич, Дрогобицького повіту, маю 21 рік, обряду греко-католицького, стану вільного. Мої батьки Яків і Марія уже не живуть, а були рільниками в Нагуєвичах. Я ходив до гімназичних шкіл у Дрогобичі, де почасти мій опікун³ доставляв мені засоби прожитку, а почасти я утримувався з корепетицій. У восьмому гімназичному класі я отримав стипендію з фондації блаженної пам'яті Гловінського, а, склавши іспит зрілості, в 1875 році я прибув до Львова, де на університеті віддаююсь філософським наукам. Саме в цьому році взяли мене до військової служби, як однорічника охочого,

¹ «Академического кружка».

² Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876—1895), т. II (1876—1878), Чернівці, 1910, стор. 201—202.

³ Вітчим Гринь Гаврилик.

а в 1880 році маю вступити до чинної служби. Судово не караний. В часі першого переслухання в поліції повідомили мене, що я підозрений у зносинах з Драгомановим. Щойно в суді повчили мене, що я обвинувачений в агітації і ширенні соціалістичних принципів. Цей закид я рішуче відхиляю від себе. Я є членом тутешніх товариств «Просвіта» і «Академический кружок». В останньому товаристві я належав давніше до правління і був співробітником часопису «Друг», який він видавав, і до нього я сам писав найбільшу частину статей, бо моє зайняття — література, а то малоруська, або українська. З цієї причини були мені відомі твори Михайла Петровича Драгоманова, що служив раніше професором історії в Києві, а сьогодні живе в Швейцарії, в Женеві, й пише різні студії про історію українського письменства. Весною 1876 року був Драгоманов особисто у Львові, відвідував «Кружок» і «Просвіту», й тут я не тільки бачив його, але й чув розмови, що він по більшій частині вів з Михайлом Павликом. Предметом розмови був звичайно спосіб, як уладити в згаданих товариствах бібліотеки з ціллю розвивати мову та збагачувати українське письменство. Про т. зв. соціалістичне питання Драгоманов не згадував, і я ніколи не займався ним, тому й про основи соціалізму та спорідненого з ним нігілізму не маю жодного хоч би дрібку яснішого поняття, а уявляю собі, що завданням соціалізму є: піднести працю і вибороти для неї більше значення, ніж для капіталу, а властиво завданням соціалізму є, згідно з моїми поглядами, піднести добробут простого народу та працюючих класів і звернути увагу багатих інтелігентних людей, щоб діяли в цьому напрямку. Резюмуючи, подаю, що, на мій погляд, соціалізм це ніщо інше, як національна економія. Думаю, що нігілізм сягає не в порівнянні далі, ніж соціалізм, бо, наскільки я міг виробити собі поняття з часописів і розмов, нігілізм заперечує теперішній стан суспільності повністю, значить, доводить, що маси народу, які віддаються праці, терплять гніт від панів, багатих людей, духовенства й уряду, і тому треба теперішній суспільній лад знищити і розвалити. Якими засобами хотів би зробити це нігілізм, про це я не маю жодного поняття, бо сама ціль і програма цієї ідеї для мене зовсім не ясна, ба навіть чужа».

Ясна річ, ці свідчення Франка ні в якій мірі не можна прийняти за правдиву характеристику його діяльності і, тим більше, його поглядів.

Франко також старався не обвинувачувати себе у відповідях на питання, з ким дружив у Львові, з ким листувався поза Львовом і який предмет був розмов із знайомими й кореспондентами. Він сказав, що його знайомство у Львові обмежувалось Михайлом Павликом та Іваном Мандичевським, бо вони обидва належали до редакції «Друга». Тому їм доводилось зустрічатися в редакційних справах то в «Кружку», то в помешканні Мандичевського. Їх розмови завжди стосувалися видавничих справ «Друга», а саме статей, що мали бути в ньому друковані, та адміністрації часопису і мали чисто літературну ціль. Політичних питань, зокрема соціалістичних, вони між собою ніколи не обговорювали.

Про своє листування Франко заявив, що листувався з сільським учителем у Сапогові Левом Васильовичем. «Предметом листування,— пояснив Франко,— було те, що я посилав на його руки брошури, що містили поезії й оповідання, які я видавав, а він продавав їх в околиці. Васильович прохав мене взаємно, щоб я позичав йому книжки до читання з бібліотеки «Кружка», але я не робив цього, бо не був на це уповноважений.

Подібним способом,— пояснював далі Франко,— розсилав я свої брошури до розпродажу на руки Іполіта Погорецького, учня 7 гімназичного класу в Дрогобичі, отця Шанковського, пароха в Дулібах, д-ра Миколи Антоневича, гімназичного вчителя в Перемишлі. Нарешті, я листувався з отцем Рошкевичем в Лолині, однаке тільки в приватних справах, бо я був у Дрогобичі домашнім учителем його сина, а в часі ферій перебував також у домі отця Рошкевича».

За день перед допитом, 20 червня, відбувся другий трус у помешканні Франка на Бенедиктинській площі, № 1. Слідчий суддя застав у помешканні господиню Йосифу Федорович, у якої Франко наймав одну кімнату з вікном на подвір'я і входом через кухню. Для основного перегляду до суду забрали повний книг і рукописів чемодан.

У зв'язку з забраними у Франка листами відбулись труси у кількох осіб. З них першого допитували попа Рошкевича. Він визнав, що знав Франка біля чотирьох років, як репетитора його сина в Дрогобичі. Під час канікул проживав у нього, бо був сирота. Хлопець талановитий. Визначався як добрий учень і повадився морально. Бував у Лолині під час великодніх свят, читав книжки, готу-

вався до колоквіумів і писав статті для «Друга». У вільних хвилинах ходив ловити вудкою рибу. Не люблячи розваг і відмовляючись від них, вільний час проводив самотньо й ні з ким не зустрічався. Був увічливим. Соціалістичних книжок не мав і не поширював. Деякі книжки, як твори Аріосто, Шіллера, Салтикова-Щедріна та Єремії Галки (Костомарова), «Дон-Кіхот» й «Утро помещика» Толстого, Франко залишив в його домі.

Священик із Дуліб Лев Шанковський на допиті заявив, що Франко ходив з його сином Петром до гімназії і тому він його знав. Був бідним хлопцем, але повадився дуже гарно. Два роки тому гостював у нього тиждень або два під час канікулів, опісля ще раз приїхав на різдвяні свята. Минулого року в канікулярний час Франко заїжджав на один день, після чого негайно повернувся до Лолина. Не мав ніяких соціалістичних книг і не говорив на цю тему, а писав повість для «Друга». Далі Шанковський розповів, що Франко йому надіслав 15 або 20 примірників своїх «Балад», які він передав синові для розпродажу між молоддю. Від нього Франко не ждав і не приймав жодних грошових підмог.

Учень VII гімназичного класу в Дрогобичі Іполіт Погорецький на допиті сказав, що Франко вчив його протягом двох років як учня III й IV гімназичного класу. Одночасно Франко вчив також його товариша Ярослава Рошкевича. Франко й Рошкевич досить часто писали до нього зі Львова, але півроку вони вже не листуються. Минулої зими Франко прислав йому 20 примірників книжок із проханням розпродати їх між гімназичними учнями по 12 крейцерів за примірник, бо був у поганих матеріальних обставинах. До книжок Франко додав для нього даровий примірник календаря (себто «Дністрянки»). Погорецький розпродав книжки між учнями.

Дуже докладний трус зробила судова комісія у гімназичного вчителя Миколи Антоневича в Перемишлі. На допиті він показав, що Франка знав із Дрогобицької гімназії, де вчителював в 1872—1873 роках. Франко був одним із найкращих учнів, тому всі вчителі його любили. Після закінчення Франком гімназії Антоневич бачив його лише один раз у Львові, куди прибув як депутат на сеймову сесію, мабуть у 1875 році. Восени 1876 року, у вересні або жовтні, Франко прислав йому біля 15 примірників «Балад» із проською висловити свою думку про літературну вартість

його творів. Франко бажав, очевидно, розпродати книжечки, щоб оплатити кошти друку. «Прочитавши книжечки,—сказав Антоневич,—я не міг піднести жодних прикмет і навіть не відписував авторові, а тим менше не захвалював їх вартості в якому-будь часописі, чого він прохав. Книжечку «Балади і розкази» я уважав за першу спробу поетичного таланту мого учня. Прочитавши побіжно, я цілком не завважив, щоб її зміст був шкідливий, а з другого боку, я не знайшов у ній прикмет, щоб для них я міг рекомендувати її». Прислані книжки Антоневич роздарував знайомим.

Сумні були наслідки зв'язків Лева Васильовича з Франком. Його перекидали з місця на місце та приневолювали зрезигнувати з учительської посади. Голодуючи, він писав під псевдонімом Лева Сапогівського оповідання і статті та збирав народні пісні. Помер 1883 року, проживши всього 23 роки. Ось що показав цей 18-літній тимчасовий народний учитель у Сапогові перед судовою комісією: «Франка особисто не знаю і з ним не споріднений. Мої зносини з Франком обмежені до того, що я кілька разів листувався з ним і одержав від нього для розпродажу дві його брошури: «Балади і розкази» та «Борислав». Листуватись почав Франко. Я передплачував у Львові часопис «Друг», редакція якого видала восени минулого року повістевий календар «Дністрянку». Я написав тоді до редакції, щоб прислала десять примірників цього календаря в розпродаж. Редакція прислала календарі, й тоді я одержав перший лист від Івана Франка, а він, як я щойно довідався з його листа, входив до складу редакції «Друга». Він прохав мене зайнятись розпродажем його видання «Балади і розкази», що їх прислав 20 примірників, обіцяючи при тому 20% знижки. Прислані мені брошури Франка я розпродав серед знайомих в околиці й відіслав йому ціну купна, не вриваючи нічого. Тоді вперше я писав до нього. Було це восени минулого року. В листі я випитував його, хто є автором однієї повісті, друкованої в «Друзі», на що він відповів мені. Наше листування стосувалося лише до літературних справ. Ми писали до себе кілька разів. З початком цього року Франко прислав мені свою брошуру «Борислав», її я розпродав також, відіслав гроші, не вриваючи нічого, а собі задержав два примірники. Наскільки тямлю, я писав до Франка коло десяти листів, але не на кожний з них, але швидше на що другий я одержував відповідь від нього. Брошури

Франка, невинного змісту, я розпродав серед священників і вчителів. Жодних інших книжок я не одержав від нього. Листів Франка не зберіг. Але в них ніколи не було згадки про соціалістичні питання. А коли в «Друзі» я раз вичитав, що можна набути брошури «Правда» і «Про бідність», про які я пізніше довідався, що їх зміст соціалістичний, тоді я писав до Франка, не знаючи ще змісту цих брошур, щоб купив їх і прислав мені. Франко відповів, щоб не купувати їх, бо не мають вартості. В своїх листах Франко відписував мені лише на мої питання в літературних справах, також заохочував мене писати. Притому запевнював, що мої праці будуть друковані, і згадував, що наш народ потребує передусім освіти».

Уже сидючи в слідчій в'язниці, Франко придбав собі нового обвинувача в особі заарештованого за крадіж Карла Скаміни, що в судовій справі Франка відігравав роль поліційного шпигуна. Він сидів разом із Франком у камері № 45. Важко з'ясувати, де кінчалась необережність Франка, а починалась малограмотність і охота Скаміни викрутитися з тюрми. 19 липня Скаміна дав такі покази про Франка: «Коли він побачив, що я щодо інтелігенції стою вище інших, звертався до мене з різними розмовами й поряд з байдужими справами оповідав мені такі речі, що, як уважаю, не повинні бути дозволені. Іван Франко говорив, що цілу суспільність в державі треба порівняти з копицею сіна. Найнижчу й найширшу верству становлять селяни й сільські господарі, вищу ремісники й міщани, далі йде військо, а найвищу верству займають пани, священники, суди й усякі уряди, що держать владу в своїх руках. Отже, говорив Франко, настільки діється в світі інакше, що замість широкої підстави править нею вузький вершок, який пригнітає її. Але люди вже від яких сто років працюють над тим, щоб змінити цей порядок. Для цієї мети вони навчають нижчі верстви, приєднують до себе навіть військо, що по найбільшій частині складається з селян, і при допомозі його й селян мають ударити на міста, винищити по містах і селах усіх панів, попів і урядовців, а всі ґрунти, всі фабрики й усі маєтки мають бути поділені поміж людьми, що мають називатися громадами, щоб кожен працював із своєї праці, кожен мав пожиток для себе. Франко говорив, що, якби комендант не хотів іти з вояками, це коштувало б лише фунт олова. Франко також говорив, що релігія і все, чого вчать священники, неправда». «Фран-

ко говорив, що як земля і маєтки будуть поділені між людьми та громадами, тоді мільйони людей більше зможуть жити, а не так, як тепер. Щоб довести до цього, існують тут й у Відні, а також на цілому світі товариства певних людей». Франко говорив, що та наука, яку він назвав соціалізмом, сильно розповсюджена через якісь громади в міських і сільських школах і що навіть жінки ширять їх поміж народом і що тут друкуються також книжки з такою наукою. З них назвав мені кілька, як: «Люди», «Капітал і праця», «Парова машина», «Конституція» і газета «Слово». Франко говорив також, що ці науки ширить по селах якийсь учитель Василевич на російському кордоні або буковинський недавно висвячений піп Тимус, якийсь священник за Дрогобичем, до якого Франко їздив. Інших осіб і місць Франко не подав, а говорив іще й те, що їх люди переодягаються і ходять по фабриках, де навчають робітників про ці справи. Нарешті Франко додав, що в нас справа соціалізму за 15 років або й раніше доспіє, а тоді люди з військом виріжуть панів, попів, урядовців і євреїв та поділять усю землю і маєток між собою. Більше не пригадую собі, що Франко говорив мені, хіба те, що справою соціалізму керують чотири голови — Драгоманов і Ястшемський в Швейцарії, а крім них, один у Берліні й один у Парижі, але я забув, як вони зовуться. Нарешті, Франко говорив мені, що в тутешньому «Народному домі», а саме в локалях української гімназії, яка там приміщена, має знаходитись поміж старим мотлохом чемодан або скриня якогось Павлика з листами й паперами. Якби це вийшло наяву, обвинувачені були б знищені. Точнішого опису чемодана й місця Франко не подав».

Усю свою неапетитну саламаху Скаміна приготував з оповідань Франка про різні справи й різні країни, зв'язавши все почуте з соціалізмом. Соціалістичними він зробив і українофільські ученицькі громади по середніх школах. До соціалістичних видань Скаміна зарахував не тільки «Ludzie» Павлина Свенціцького, що була переробкою повісті Миколи Чернишевського «Что делать?», «Капітал і праця» Лассалля, віденську брошуру «Парова машина» та якусь «Конституцію», але й консервативно-клерикальну газету «Слово».

Акт обвинувачення Франка й товаришів датований 10 жовтня 1877 року. До акта обвинувачення була додана дописка з поясненням у справі касації. Обвинувачений

Іван Мандичевський подав касацію 15 листопада. Правда, вищий суд відкинув її вже 27 листопада, але внаслідок цього судовий розгляд справи було призначено щойно на 14—19 січня 1878 року.

В обвинувальному акті підсудні йдуть в такому порядку: Михайло Котурніцький, Михайло Павлик, Іван Франко, Остап Терлецький, Іван Мандичевський, Щасний Сельський і Анна Павлик. Суть обвинувачення прокурор виклав так: «Відомо, що існує пропаганда в соціалістичних цілях, яка, поширюючи свої принципи в широких колах суспільства і не будучи терпима урядами, намагається завоювати прихильників для своїх принципів таємними шляхами, а передусім через заснування таємних товариств. Згідно з заявою політичних властей, згідно із змістом кореспонденцій, затриманих у осіб, запідозрених у розповсюдженні соціалістичних принципів, Михайло Петрович Драгоманов, колишній професор Київського університету, що тепер проживає в Женеві, займає головне становище в закордонному товаристві соціалістів, діяльність якого обіймає українське населення від Дніпра аж поза Карпати до Угорщини; він також є головним і єдиним посередником між українськими соціалістами на Україні й подібними елементами українського населення».

З приводу «монументальних в своїй апріорності слів» наведеного вступу з акта обвинувачення, як їх схарактеризував Франко в статті про Терлецького, він писав: «Та й годі. Ані слова теоретичного, ані історичного мотивування більше. Не знати, що було більше подивляти в тім засновку: чи логічну смілість, з якою автор цього акту прийняв як «wiadome» те, що властиво повинен би був доказати: тобто існування таємного соціалістичного товариства українсько-руського з Драгомановим на чолі, чи його бездонну ігноранцію в справах соціалізму та й те його твердження, що соціалізм, нетолерований¹ урядами, мусить ширитися при помочі таємних товариств, висловлене десять літ по смерті Лассаля, п'ять літ по легальній соціалістичній агітації Обервіндера в Австрії, в хвили, коли Бебель і Лібкнехт давно засіли в німецькій парламенті, а нові вибори завели туди 8 соціал-демократів, коли німецька соціальна демократія числила вже десятки

¹ Нетерпимий.

своїх органів, що легально розходилися не лише в Німеччині, але і в Австрії».

В акті обвинувачення прокурор назвав Франка й товаришів агентами Драгоманова, Сергія Ястшемського, Олександра Черепакіна й Михайла Павлика (проти трьох останніх судовий процес відбувся у березні 1877 року у Львові). Правда, Франко признається лише до літературних зв'язків, зазначалося в акті обвинувачення, але листування показує його в іншому світлі. Драгоманов доручав йому їхати в агітаційних цілях на Угорщину, жадав від нього докладного опису книжок, які отримав від Черепакіна, питав, які книжки вислав до Чернівців, послав йому сто франків. За дорученням Драгоманова Щасний Сельський велів Франкові вичікувати його агента Домонтовича. Павлик прохав Франка дослідити економічні відносини й настрої робітничого населення у Велдіжі, а ці відомості можна використати для соціальної пропаганди. Все це переконувало прокурора в тому, що Франко не був чужий таємним соціалістичним товариствам. «Не досить того,— читаємо в акті обвинувачення,— Франко посунув свою ревність до того ступеня, що усно пропагував шкідливі принципи соціалізму й намагався з'єднати прихильників. Сидячи у в'язниці цього суду, він зблизився до союзника Карла Скаміни й детально розвивав перед ним усю систему найкрайнішого комунізму, згадав про таємні товариства цього роду, які існують у краю, а членом яких є він сам, про агітації між робітниками по фабриках і що Драгоманов — це головний керівник цього руху».

В 1878 році виходила «Правда» окремо як політична частина двічі на місяць і окремо як літературно-наукова частина в двох томах малої вісімки. В № 2 «Правди» як політичної частини з 25 січня подані враження з судового процесу Франка й товаришів. Судове засідання відбулося в новоулаженому залі львівського карного суду. «Крізь високі вікна зали б'є світло на порожні лавки суддів присяжних, на вистаючу лавку прокурора, на диванами встелений поміст. Між вікнами під стіною у півтемнім світлі сидять судді. А далше, нижче, на вижолоблених лавках, в світлі і до світла сіли обвинувачені. На трьох із них, Котурницьким, Терлецьким, Франку, а особливо на останніх двох, видні сліди довго перебування в'язниці. Лиця помарнілі, густими бородами зарослі. Вираз лиця обвинувачених відмінний від звичайних обви-

нувачених, які тут день в день стають перед судом. Останні тільки крадькома глипають на публіку, очі спускають вниз, бояться глянути в очі судді. Їх хода хоч тяжка, але непевна. Інакше з тепер обвинуваченими. Їх лиця помарнілі, але тільки з незвичайної невигоди, з-під високого лоба глядять ясні очі, сумовиті, але спокійні, мов говорять про певність і спокій духа. Сміло, одверто, а навіть весело глядять вони на публіку, мов раді бачити коло себе людей. Так глядять подорожній, заблуканий в пущі, на зелену оазу. Між обвинуваченими сидить заступниця красного полу. В залі тихий шепіт. Возний вносить копицю паперів, листів, актів. Президент суду Тарнавський перейшов через зал. Повагом входять судді і займають місця. Обвинувачені, мов необвинувачені, певним оком глядять на суддів. Віце-президент суду Пйонтковський заглянув до залу. Розпочинається розправа. Публіки небагато, бо розійшлася неоснована чутка, що розправа буде таємна».

Голова трибуналу Будзиновський допитував обвинувачених по-польськи, а вони відповідали по-українськи. Публіки щораз більше, а «після полудня зала не може всіх помістити». «Відчитують переклади українських листів на польську мову. Іноді завважує обвинувачений, що переклад невірний, і відчитує український текст... Відповідають по-українськи, питають по-польськи. Не було потрібно перекладача. Деколи дуже оживлюється переслуховання обвинувачених. Голова визнає за відповідне заборонити далші висновки, умовити непокликаного бесідника, загрозити, що видалить з зали. Молода кров обвинувачених гарячиться, але замовкає перед суворим словом голови Будзиновського. Відчитують зізнання Нановських, Курбаса, Завалькевича¹, — публіка не здержує свого сміху, — голова умовляє публіку. Відчитують уступ з тих зізнань, де говориться, що «Слово» и «Друг» образуют и образовали «червонорусский язык» — публіка знов сміється, голова знову умовляє. Переслухують свідків, — між ними і Скаміну, кухаря, засудженого на три роки криміналу за крадіж. Скаміна, між іншим, говорить, що до революційно-соціалістичних книжок належить і «Слово». Публіка знов ледве здержує сміх. Обвинувачені роблять свої замітки, і знов іноді приходить до веселих сцен. Обвинувачені говорять плавно, сміло, декотрі потиху, але поважно. Публіка

¹ Так званих москвофілів. Останній — герой сатири Франка «Молода Русь».

слухає тоді тихесенько. Один із обвинувачених мліє і падає на землю. Публіка збентежена. Спочуття видко не тільки на всіх лицах, але й чути на словах. Переривають розправу. На другий день знов чути, що обвинувачена заслабла і не може стати перед судом. І так далше велася розправа від 14 до 19 січня. В суботу скінчена розправа. Голова заповідає, що в понеділок (21 січня) оголосить вирок. Наступає дводенна пауза. Цікавість публіки не заспокоєна. Всі розбирають доводовий матеріал, розбирають слова обвинувачених і прокурора. На лиці обвинувачених видко спокій. В цілім Львові говорять про процес соціалістів. Опінія публічна виробляється. Тяжко її уйняти напевно. Іноді здається, що однодушно готова видати вирок уневиняючий»¹.

«Правда» писала, що подає звідомлення про все судове слідство, наскільки дозволяв малий обсяг газети, а помилкові інформації польських газет вимагали спростування в інтересі правди. На жаль, хоч у найближчому номері з продовженням акта обвинувачення зазначено «Дальше буде», але влада постаралася, щоб ніякого продовження більше не було.

На судовому слідстві Франка допитували 14 січня 1878 року, другим по черзі, після Котурницького-Кобилянського. Франко признався в тому, що був прихильником соціалістичних принципів, що був членом «Просвіти» й «Академического кружка» та співробітником «Друга», але заперечив тому, що коли-небудь належав до якогось таємного соціалістичного товариства та пропагував коли-небудь ідеї соціалізму. З Драгомановим познайомився, коли він був у Львові, але, крім літературних зв'язків, не мав із ним жодних інших зносин. Сто франків Драгоманов прислав на купівлю часописів. Редакція «Друга» посередничила в придбанні книг і газет, коли хтось звертався за ними до неї. Щодо закидів прокуратури на підставі показів Скаміни, Франко заявив, що «Скаміні хіба в голові помішалось, і він те, що обвинувачений оповідав йому про французьку революцію, про Комуни та про інші народні історичні події, прийняв за соціалістичну пропаганду. Зізнання Скаміни не заслуговують на віру, бо це така незрозуміла мішанина, що лише в неосвіченій голові Скаміни могла витворитись».

Нарешті, Франко визнав себе винним у тому, що без

¹ Із зали розправ карного суду. «Правда», Львів, 1878, № 2.

дозволу влади розповсюджував брошуру Драгоманова. Він ніби не знав закону і був переконаний, що кожен твір, який пройде через цензуру, можна поширювати.

Відповідаючи на запитання голови трибуналу, Франко заявив, що до складу редакції «Друга» увійшов восени 1876 року й тоді також належав до правління «Кружка». А щодо духу, в якому «Друг» був редагований, пояснив: «Якщо маю сказати правду, в жодному. З хвилиною, як я увійшов до редакції «Друга», він не мав жодної тенденції, жодного витиченого напрямку, й тільки пізніше ми умовились надати йому напрямок реальної школи й простувати до чисто реальної мети, без жодних політичних домішок, а брати події з життя». Франко не читав усіх розділів «Друга» й не переглядав також бібліографії, бо це не належало до нього. Драгоманова бачив у Львові в «Кружку» й в університеті, але знайомий ближче з ним не був, а також не писав до нього. Правда, Драгоманов прислав йому сто франків, але як членові редакції «Друга», а не як приватній людині. На закид голови трибуналу, що він міг знати особисто Драгоманова, коли останній доручав йому місію на Угорщину та Буковину, Франко відповів: «Міг знати мене, а властиво, мої погляди з моїх творів, що я містив у «Друзі» й окремому виданні «Балади і розкази».

Відповідаючи далі на запитання в зв'язку з згадками про нього в листах, Франко стверджував, що листи Драгоманова мали на увазі наукову мету, тому Драгоманов і доручив йому мандрівку на Буковину й Угорщину. Драгоманов задумував видати збірник, тому й писав у листі, що «доведеться також зачепити Галичину». «Драгоманова, — говорив Франко, — я знав остільки, що, як він був у Львові, мене представили йому, але ближчого знайомства між нами не було».

Запитаний у справі зізнань Скаміни, Франко захищався так: «Як неосвічена людина, Скаміна не зрозумів того, що я говорив йому, й помішав одне з одним так, що, дійсно, аж лячно слухати такі речі. В часі довгих зимових вечорів Скаміна допитувавсь мене, за що мене ув'язнили, а коли я відповів йому, що за соціалізм, Скаміна прохав мене пояснити — що є соціалізм, а я вияснив йому, наскільки міг, приступним способом. Про подружжя, про релігію, про стіжок сіна я не згадував і догадуюсь, що Скаміна, прохаючи часто мене, як освіченої людини, оповідати йому

будь-які історії і події, помішав мої історичні оповідання про французьку революцію і Комуни з поняттям про соціалізм, його принципи та проступання. В зізнаннях Скаміни немає правди ані на макове зерно».

Але яку вагу мали зізнання Скаміни в судовій справі Франка, видно з промови прокурора, що закинув Франкові як дуже тяжку провину те, що той навіть у тюрмі старався пропагувати соціалістичні думки.

Оголошений 21 січня 1878 року вирок не пішов назустріч публічній думці. Франко був засуджений на шість тижнів суворого арешту й на кару 5 гульденів за недозволений кольпортаж. Свое покарання Франко відбував з 12 червня 1877 по 5 березня 1878 року.

На три місяці суворого арешту засуджено Михайла Павлика, на три місяці арешту й виселення за кордони Австрії Михайла Котурницького — Еразма Кобилянського, на місяць суворого арешту Анну Павлик, на місяць арешту Івана Мандичевського, Щасного Сельського й Остапа Терлецького.

Безпідставність обвинувачень і засудження та наслідки для деяких засуджених найкраще схарактеризувати б такими словами Франка з його праці про Терлецького: «Ані в листах Терлецького, ані в цілій величезній у слідстві нагарбаній кореспонденції не знайшлося ані одного виразного натяку на якесь таємне товариство — дарма! По прокурорській теорії сам принцип соціалізму значить уже товариство, а що, як висловився прокурор при розправі, тутешня влада нічого не знає про те товариство, то воно мусить бути таємним. В уяві прокурора Київ являється страшним вогнищем соціально-революційного руху, як в уяві судді Крігсейзена петербурзькі «Отечественные записки» були революційним журналом, редакторів якого він велів би повісити. І хоч автор оскарження сам почуває, що фактична основа оскарження круха й що, властиво, він оскаржує не за факти, а за «zgubne zasady», за те, що оскаржений «myślał», то йому це було байдуже, досить, що все це «budzi podejrzenie». І даремно Терлецький і інші оскаржені на розправі, признаючися до соціалізму, толкували легальність своїх поступків і зносин, даремно доказували, що спільність поглядів ще не значить таємного товариства так, як не творять його всі музиканти в оркестрі, хоч усі грають за однаковим тактом, даремно вказували на існування легальної соціа-

лістичної преси й агітації навіть в Австрії, даремно доказували, що Драгоманов зовсім не голова товариства, що Київ зовсім не центр революції, що пропаганда соціалістичних ідей і супонована від прокурора «szupna propaganda» зовсім не те саме, що соціалістичні ідеї ширити вільно, і т. і. Трибунал, зложений з одного кар'єриста й трьох духовних інвалідів, станув на становищі прокурорської інтродукції і признав усіх оскаржених винуватими та позасуджував їх на карі — самі собою невисокі (найвища кара Котурніцькому була 3 місяці), та для деяких молодих людей задля їх цивільних наслідків фатальні. Найменше значення мали ті карі для Сельського й Мандичевського: оба були люди заможні, надто один медик, а другий укінчений правник і будучий адвокат, значить, обидва не дбали про урядову службу і пішли далі своєю дорогою. Вибив із колії засуд Павлика й мене: ми були студенти філософії, числили на педагогічну кар'єру, а тепер мусили попроситися з нею і добиватися хліба поки що журналістикою. Я, щоправда, не покинув університетських студій, але трактував їх уже не як студії для хліба, а тільки шукав способів поповнити дійсно прогалини свого знання. Та найтяжче потерпів Терлецький. Він, чоловік старший (поверх 35 літ), зламаний хворобою, втративши свою посаду, притім без ніякого способу до життя, нездібний навіть до зтяжної публіцистичної роботи, а до того маючи на карку значні, як на його засоби, книгарські борги у Відні, знайшовся просто в розпачливім положенні»¹.

Судді Крігсейзенові, що рад був повішати всіх редакторів «Отечественных записок», дорівнював схильністю до вішання один східногалицький польський поміщик — Антон Созанський. «Переглядаючи акти нашого процесу перед розправою 1878 року, — писав Франко в статті про Михайла Павлика, — я знаходив у них лиш одно-однісіньке не так денунціаторське, як просто підле свідощтво про нас, із власної ініціативи написане до львівського суду поляком-дідичем із околиці Самбора Антоном Созанським, де цей польський патріот, та ще й автор кількох книжок (зрештою, напівбожевільний), не знаючи, зрештою, особисто нікого з нас, пресерйозно радив судові повішати нас усіх для заспокоєння схвильованої опінії краю»².

¹ І в. Ф р а н к о. Др. Остап Терлецький, стор. 42—43.

² І в. Ф р а н к о. Михайло Павлик. Замість ювілейної силуетки. «Літературно-науковий вісник», том 29, кн. III, Львів, 1905, стор. 164.

Про судовий процес, умови під час перебування в тюрмі й наслідки процесу для себе Франко оповів у своїй автобіографії з 1890 року. «Безтолковий процес, котрий упав на мене, як серед вулиці цегла на голову, і котрий скінчився моїм засудженням, хоч у мене не було за душею й тіні того гріха, який мені закидували (ані тайних товариств, ані соціалізму; я був соціалістом по симпатії, як мужик, але далекий від розуміння, що таке соціалізм науковий), — був для мене страшною і тяжкою пробою. Дев'ять місяців, пробutih у тюрмі, були для мене тортурою. Мене трактовано як звичайного злодія, посаджено між самих злодіїв та волоцюг, котрих бувало в одній камері зо мною по 14—18, перекидувано з камери до камери при ненастанних ревізіях та придирах (це, бач, за те, що я «писав», т. є. записував на случайно роздобутих карточках паперу случайно роздобутим олівцем пісні та приповідки з уст союзників або й свої вірші), а кілька тижнів я просидів в такій камері, що мала тільки одно вікно, а містила 12 людей, з котрих 8 спало на тапчані, а 4 під тапчаном для браку місця. З протекції, для свіжого повітря, союзники відступили мені «найліпше» місце до спання — під вікном насупротив дверей, а що вікно задля задухи мусило бути день і ніч отворене і до дверей продувало, то я щорана будився, маючи на голові повно снігу, навіяного з вікна. Та не сама тюрма була для мене найтяжчою пробою: засуд кримінального суду, а особливо те, що я опісля застав на світі — сто раз тяжчий і несправедливіший засуд усеї суспільності, кинений на нас, страшенно болів мене. Мене викинено з «Просвіти», заборонено приходити на «Бесіду» (бо д-р Шараневич¹, котрий пару разів побачив мене там, читаючи газети, настояв на тім, щоб мені конче заказати приходити туди, а то він виступить з товариства, і коли мені справді заказано, він таки виступив), а люди (з старших), котрі хотіли мати зо мною яке-небудь діло, видались зо мною тільки в секреті, що мене ще дужче принижувало»².

Згадуючи про бойкот у статті про Михайла Павлика, Франко стверджував: «Зрештою, за цей бойкот старших нас повністю і вдсятеро винагороджувала сердечна при-

¹ «Руська бесіда» — клуб, а Сидір Шараневич — професор університету.

² І в. Ф р а н к о. В поті чола, стор. ІХ—Х.

язнь молоді, що від самої нашої розправи в січні 1878 року почали горнутися до нас, пильно слідила за нашими працями, брала живу участь у дискусіях, що велись у нашій помешканню, і з нечисленними виїмками не спроневірилася й досі світлим споминам тодішніх наших зносин»¹. І в «Споминах про Володимира Наумовича» Франко згадував, що серед загального переполоху, який панував тоді серед старших поколінь галицької інтелігенції, незважаючи на заборони і покарання з боку шкільних властей, молодь «горнулася до нас, «нелегальних» та підозрених, знаходячи у нас не жодні конспірації, не таємні змови і замаху, але гаряче серце на терпіння і долю нашого народу, запал до вселюдського поступу, до науки і свободної думки, знаходячи сміле слово і живі духовні інтереси»².

Щоб відтягнути молодь від впливів Франка та його групи, один із лідерів галицьких народовців, Володимир Барвінський, почав в кінці 1878 року організовувати окремий студентський гурток. На зборах прихильників Володимира Барвінського говорилося про шкідливість зв'язків із Франком для тих студентів, що задумували поступати на урядову службу.

Згадуючи про це в своїх спогадах «З-перед четвертини століття», Євген Олесницький признався, що згаданий аргумент саме наблизив його до Франка і він став бувати в помешканні Франка, який тоді жив на вулиці Кляйнівській³, № 4, на четвертому поверсі. Олесницький дав Франкові таку характеристику: «На Галицькій Русі не було чоловіка, що мав би такий вплив на сучасну молодь, який мав свого часу Іван Франко. Склалися на те його відомості і його індивідуальність, повна бистрої обсервації і критичного смислу. Знайомість із Франком вводила нас, молодих, зовсім в інший світ, його незвичайне на тодішній вік читання, його бистрий погляд на речі і сувора, а дотепна критика сучасних відносин imponували і єднали для нього молодь». Квартира Івана Франка для тих, що мали туди доступ, була «справжньою новою школою, яка вводила нас у світ нових принципів, нових поглядів. В моєму життю,— признається Олесницький,— не мав я другої доби таких

¹ І в. Ф р а н к о. Михайло Павлик, стор. 165.

² І в. Ф р а н к о. Спомини про Володимира Наумовича. В. Наумович. Величина і будова звіздяного світа. Львів, 1901, стор. 24—25.

³ Тепер вул. Каменярів.

рішучих еволюцій у світогляді, яку пережив я як студент перших двох літ університету під впливом Івана Франка. Була в нього тоді вже гарна бібліотека, з якої користала молодь його гуртка; в бібліотеці тій знаходили ми те, чого деінде тоді в Галичині не можна було знайти»¹.

¹ Єв. Олєсницький. З-перед четвертини століття. «Літературно-науковий вісник», том 27, кн. ІХ, Львів, 1904, стор. 130 — 131.

П'ЯТИРІЧЧЯ ПРОГРЕСИВНИХ ВИДАНЬ

На молодь, що звернула свої очі на Франка, головню спиралися й перші прогресивні видання в Наддністрянщині.

Вийшовши на волю, Франко не знав, куди податися і як прожити. Тоді у нього з'явилася думка написати з матеріалів, зібраних у тюрмі, художній твір із життя злодіїв і послати його в російському перекладі до якогось російського журналу. З цього плану залишився тільки початок повісті під назвою «Івась Новітний. Повість із тюремного життя». А поки що І. Франко взявся допомагати М. Павликові видавати журнал «Громадський друг».

М. Павлик з 21 жовтня 1877 року перебував на волі, звільнений з-під арешту під умовою невиїзду зі Львова до закінчення судового процесу. Тоді, коли Франко був ув'язнений, від Драгоманова вийшов план видавання журналу «Громадський друг», на що він призначив половину своєї Уваровської премії за «Исторические песни малорусского народа», в сумі 250 карбованців.

Коли Франко вийшов з тюрми, перша книга «Громадського друга» була вже готова до друку, але Франко встиг іще дати до неї свій вірш «Товаришам з тюрми», переклад вірша Генріха Гейне «Поступовий рак у Парижі» й сатиричний нарис «Патріотичні пориви». Програмний вірш Франка, своєрідний маніфест революційної молоді, підпав конфіскації. Вірш починається твердженням:

Обриваються звільна всі пута,
Що в'язали нас з давнім житем...

Його тон і зміст наскрізь бойовий:

Ми ступаєм до бою нового
Не за царство тиранів — царів.

Ані теж за попів, ні за бога,
Ні за панство, неситих панів.
Наша ціль — людське щастя і воля,
Верх розуму над віров сліпов,
І братерство велике, всесвітнє,
Вольна праця і вольна любов.

«Вольна любов» тут більше фраза, ніж провідна думка автора. В кінцевій строфі Франко запевнив читачів, що

Не від бога те царство нам спаде,
Не святі на руках го знесуть,
Але власний наш ум го посяде,
Сильна воля і спільний наш труд.

Словом, гасла Франка в його вірші були визовом і для тодішнього австрійського уряду і для наддністрянського, зокрема старшого, громадянства.

«Патріотичні пориви» — це перша друкована сатира Франка в прозі, сатира на попівство, що гуртувалось коло святоюрського «Слова». Факт, що послужив темою сатири Франка, був типовим у житті тодішнього уніатського духівництва в Галичині, що складало величезну більшість тодішньої інтелігенції. В одного передплатника «Слова» йде гучна забава. Піп Ілія збирає в присутніх пожертвування на «Слово» як борця «за нашу Русь» в той час, коли полякам вдалося «всякими хитрощами підійти часть нашої молоді, що, забувши свої святі обов'язки, чепилася якихось пагубних, заграничних ідей і враз із ворогами працює над загладою руського імені!» Зранку гості роз'їхались, а піп почав складати листа до редактора «Слова» із списком пожертвувань. В цей час до кімнати увійшов блідий, змарнілий селянин. На запитання попа, чого прийшов, він відповів: «Та я прийшов, — що єгомость схотять, щоби грішне тіло поховати?..

— А, небоже, — відповів о. Ілія, встаючи, — та-бо вона несповідана вмерла! Що то за порядок?

— Та... якось так, прошу єгоможя, відвелося. Я сам... І тут піди і там, і сего доглянь і того допантруй, і коло слабої день і ніч...

— Е, гореми-тереми, не було коли! А до коршми, і на торг, і всюди, то було коли, лиш до сповіді ні! А тепер, небоже, тринадцять паперків не мине тебе!

Максим пошкробався по голові і зачав проситися, відмовлятися, що-ді небіжка й так, слабуючи, винищила його

до нитки, що не раз і на сіль не стає, що прийдеться й так зазичитися в жида на похорони.

— А мені що до того?— відрубав о. Ілія.— Про мене, зич, відки хочеш,— моє мусить бути!»¹

Ця нелюдська поведінка попа викликала такі роздуми автора: «Не знаю, чи в життю селянина, і так повнім нужди, пониження та деморалізуючих впливів, бувають хвили тяжчі, більше понижаючі та деморалізуючі, як коли приходить ся йому, з болем і жалем на душі в найбільшій нещастю, яким буває 'стра́та дорогої людини, торгуватися про похоронення її тіла, торгуватися, як за худобину, з чоловіком просвіченим, котрий свою діяльність цінить, як йому забагнеться... На людські чуття, що в серці селянина так само глибокі, як і в серцях просвічених людей, при таких торгах ваги не покладається. У тих людей, що самі проповідують відречення від розкошів світа, нема і краплини сти́ду витягати руку по послідній, кривавий гріш народу, витягати так різко, гордо, зухвало! І ще потому моралісти та панотчики говорять та кричать про зіпсуття, деморалізування та недостачу людської гідності в народі!..»²

Торг селянина з попом тривав довгий час. Піп лютував і кричав, що хлоп — це худоба і т. ін. Максимові не вистачило духу сперечатися. Після відходу Максима піп тільки сплюнув і проворкотів: «ТЬфу, до чорта з хамами! Хвилі спокою чоловік не має!»

Розмова з Максимом протверезила попа, його обличчя прояснилося від «припливу патріотичного чуття», і він засів за розпочатий лист. А в цей час «Максим з заломаними руками, німий, блідий і згорблений, стоїть у ніг тої, що мала бути його товаришкою і помічницею в неволі життя, а тепер стала тільки зайвим, важким тягарем. Ніхто не промовляє до нього, не потішає, не розраджує. Сам він стоїть у своїм горю,— хто знає, може, думає про те, відки тут узяти грошей на похорони? Звісно, прозаїчна душа!

Але гарячий, голосний патріотизм зі своїми великими абстрактами не бачить і не хоче бачити тої дрібної, щоденної прози!..»³

Відгомін процесу Франка й товаришів у сатирі свідчить, що сатира написана після виходу Франка з тюрми.

¹ І в. Ф р а н к о. Рутенці. Типи галицьких русинів із 60-х та 70-х рр. мин. в., Львів, 1913, стор. 40.

² Там же, стор. 40—41.

³ Там же, стор. 41—42.

З приводу «Патріотичних поривів» в передньому слові до «Рутенців» Франко пригадував: «В році 1878, вийшовши з в'язниці і приступаючи разом з М. Павликом до видавання місячника «Громадський друг», я дав для першого номера того місячника нарис «Патріотичні пориви», що трохи пізніше сплотив у мені намір в ряді образків змалювати деякі типи та появи з життя галицько-руської інтелігенції»¹.

Погоджуючись з Драгомановим, що окремі речі з першої книжки «Громадського друга» визначаються надмірною легкістю, Франко захищав себе і Павлика ось як: «При такім складі редакції, як у нас, і при такій допомозі, як ми маємо, журнал не тільки конче вийде односторонній, але швидко й зовсім перестане виходити з оглядів фінансових. Ви знаєте більше-менше наш баланс і скажете, може: не треба було пориватися поки що до такого широкого і дорогого видавництва. На те ми відповімо, що ми самі стоїмо тут на льоді,— щохвилини можуть прийти і не знати за яку чортову маму взяти нас до Іванової хати²,— а тоді й журналові капут, значить, нам хотілось би, так сказати, украсти того часу і паперу і видати якнайбільше в найкоротшім часі»³.

Про себе Франко тут писав: «Я, правду сказавши, після Іванової хати і одного дня не спочив і ходжу тепер, немов приголомшений, кілька слів годі склемезити. Просто розпука береться. А тут ще наші домашні шпіони слідять за кожним нашим кроком й псують послідні каплі доброго гумору. По місті казки дивовижні раз у раз: що вже нас арештували,— то будуть арештовувати, стережіться,— то вішати будуть, то процес виточать за Nochveerrat⁴ і т. і.»⁵

Перша книжка «Громадського друга» вийшла у квітні, а друга в першій половині травня 1878 року й підпала також конфіскації. Друга книжка починається віршем Франка «Думка в тюрмі», що протиставляє тюремний настрій автора позатюремному світові. В останніх двох строфах з'ясована «провина» автора:

За що мене в пута скували?
За що мені воленьку взяли?
Кому я і чим завинив?

¹ І в. Ф р а н к о. Рутенці. Типи галицьких русинів із 60-х та 70-х рр. мин. в., Львів, 1913, стор. IX.

² Тюрми.

³ Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 14.

⁴ Державну зраду.

⁵ Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 15.

Чи тим, що-м народ свій любив?
Бажав я для скованих — волі,
Бажав для нужденних я — долі
І рівного права для всіх:
Се весь і єдиний мій гріх!¹

В «Невольниках»², що підпали конфіскації, в'язень лежить в дощову ніч у тюрмі, але думка про святу волю не дає йому спати. Йому уявляється те вільне життя в ряді картин. Він бачить бідного, голодного робітника, панську служницю, яка поспішає на ринок, стареньку бабусю, що йде до церкви. Всі вони невольники, знедолені люди. Але він бачить інші картини — веселих панів, розкішно одягнених. Це невольники «дурниць, зіпсуття та нудьги», в чий кишень золотом рікою ллються сльози, праця і кров рабів. І поет приходить до висновку, що той вільний світ — це «домівка рабів». Безумовно, такий малюнок тогочасної дійсності і викривальна сила вірша не могли його оберекти від конфіскації.

Часті випадки конфіскації в журналі «Громадський друг» навели Франка на думку змінити його назву й видавати як двомісячник, бо в Австрії кожне періодичне видання, тобто таке, що виходило бодай раз на місяць, проходило через цензуру. Про друкування книжки, що мала замінити третій номер «Громадського друга», Франко повідомляв Ольгу Рошкевич 30 липня 1878 року, де також ділився своїми творчими планами: «Я з гарячковою нетерпеливістю кидаюся до різномірної роботи, рад би я де-небудь винайти опору, щоб на неї відтак можна було опертися. Я стараюся зайняти весь свій час працею, думати про героїв своїх повістей, а не про будуче своє життя. Ба, не можучи оборонитися з цих думок, я чіпаю їх в свої руки і переробляю на повістярські мотиви, що робить мені дику сатисфакцію. Таких шкіців у мене багато під пером, а ще більше в голові. Ох, коли б лише сили, спокою, тихого, безпечного життя,— а всі ті картини й характери вийшли б так стійно і цільно на світ, що наша література мусила б зробити «зворот направо», а й горда заграниця забалакала б не так про «Schreiberlein aus dem Bärenlande»³. Але, бачиться,— нім сонце зійде, роса очі виїсть, нім зможу до чого добитися, то й мене не стане».

¹ І в. Франко [Мирон]. Думка в тюрмі. «Громадський друг», Львів. 1878. № 2, стор 97.

² Там же. стор 97—98.

³ «Писанину з країни ведмедів».

Третя книга журналу має назву «Дзвін», з підзаголовком «галицько-українська збірка», і вийшла в першій половині серпня 1878 року. Тут вперше надруковані «Каменярі» Франка (вірш написаний під враженням брукування вулиці Кляйнівської) з їх титанічними образами самовідданих борців за щасливе майбуття людства, з бадьорим закінченням:

І так ми далі йдем, в одну громаду скуті
Всесильнов думкою,— а молоти в руках!
Нехай прокляті ми і світом позабуті,
Ми ломимо скалу, рівняєм правді путі,
І щастя всіх прийде по наших аж кістках!¹

З «Каменярами» повністю гармоніює «Моя стріча з Олексою» Франка, що була надрукована в «Дзвоні», підпала конфіскації і з того часу не передруковувалась за життя автора. Вона починається малюнком положення, в якому Франко опинився після тюрми: «Я чоловік проклятий, ненависний, прогнаний з-поміж «чесних»,— одним словом, проскрибований. Проскрибований — се сама відповідна назва. Се не значить, що, приміром, моя совість стає супроти мене або щось подібного,— ні, се значить тільки то, що люди «чесні» (коли хочете, можете звати їх «багатими», «сильними», «практичними»,— се на одно вийде) випхнули мене з «чесного» і «порядного» товариства, т. є. попросту з-поміж себе. І зовсім справедливо! Моє ім'я враз з кількома іменами подібних до мене «во время оно» оббігало весь край, було пострахом усіх «мирних і вірноконституційних горожан», з моїм іменем усі вони в'язали поняття перевороту, революції, різні. Правда, в той час, коли «спасителі існуючого порядку» підняли найстрашніший гвалт, я і мої товариші сиділи спокійно і смирно за тюремними ґратами та рахували дні короткого життя, страчені пусто та марно. Але візьмим, приміром, що діло зовсім так не діялось, що мені і моїм приятелям про перевороти та революції і не снилося,— то що з того? Чи вже то одно, що я сидів у тюрмі, не вистачує, щоби навіки зап'ятнати мене в очах «чесних» людей? Ба, але все-свідучий і всемогутній суд справді признав мене винним, справді в моїм організмі добачив революційну жилку, в моїй крові дослідив краплю такої крові, котру фран-

¹ І в. Франко (Мирон). Каменярі. «Дзвін», Галицько-українська збірка, Львів, 1878, стор. 233.

цузькі «спасителі порядку» забули пролити до останку в році 1872, в моїх очах доглянув іскру такого огню, котрий може запалювати дома «мирних громадян» не гірше нафти. Одним словом,— я оказався кругом винним на суді,— значить, погорда і прокляття «порядних» людей насупроти мене зовсім справедливі»¹.

Порівнявши себе з учнем після скінчення шкільного курсу, Франко оповідає: «І я також пройшов курс науки «порядних людей», просидів поруч них довгі літа і получив вкінці свідоцтво,— правда, трошки не так написано, як звичайно,— але все-таки увільняюче мене від дальшого сидження на проклятій лаві. Я вийшов надвір, на свіжий воздух! У моїй голові кишіли нові мислі, нові враження, а з-посеред них чимраз сильніше визначувалися звуки сумної, а щасливої пісні:

Обриваються звільна всі пута,
Що в'язали нас з давнім життям!

Я чув, бачив, знав з сильного биття серця, що се правда, що пута порвалися, що давнє життя пропало,— а на першу хвилю, на перший свободний віддих се вистачувало.

Правда,— чуття хоч і як сильне та гаряче, недовго палає,— вік ним не проживеш. Після першого, п'яного, вибуху воно швидко успокоїлося,— і я поглянув на світ холоднішим оком. Життя проскрибованого, чужого посеред людей, ненависного, від котрого відвертаються всі, що ще донедавна запевнювали йому свою приязнь,— таке життя всякому швидко надоїсть»².

Серед даних обставин залишається тільки дві дороги: «або, посипавши голову попелом та роздерши й ті послідні «риз», що на тобі, плакати, жалувати страченого часу, в котрім і сам ти був «чесним і порядним», та йти «на розпуття і стогни града»— просити всякого «порядного» про прощення за страшну, хоч і несповнену провину; або раз назавсіди плюнути на цілу «штуку», взяти на себе «хрест свій»,— се значить, стати добровільно, доразу, безповоротно в ряди проскрибованих та витручених і, не оглядаючись, іти шукати для себе такого самого товариства».

Перед Олексою Сторожем (назву Сторожів мав у селі

¹ І в. Ф р а н к о. Моя стріча з Олексою. (Оповідання Мирона Сторожа). «Дзвін», стор. 285—286.

² Т а м ж е, стор. 286.

весь рід, з якого походив автор) Франко популярно виклав ту теорію, за яку його судили й за що він сидів у тюрмі. Вислухавши його, Олекса сказав: «Ох, брате, брате любий! Чень то бог дасть, що з наших Сторожів буде колись світові якась користь, бодай на максе зерно! Най тебе бог держить на тій дорозі, коли ти раз на ню став!»¹

Олекса кинувся обіймати й цілувати Франка. Жінка й діти обступили його. «В моїх очах,— писав Франко,— по двох довгих-довгих літах перший раз закрутилися чисті сльози зрушіння. Весь світ мені прояснився, нова сила вступила в мене, немов се кожде з тих бідних, прибитих недолею, погорджених людей частину свого життя, своїх надій, своєї сили вливало в мене!..»

Оповідання кінчається рефлексією: «Але що ж, добродію,— такі хвили лучаються тільки «проскрибованим», так, як той тільки чує вдесятеро живіше красу життя, хто стояв під ножем ката! Правда, життя «проскрибованого» часами сумне і важке, але серед наших гнилих обставин його тільки й можна назвати життям. Внутрішній супокій, сила й ясність переконань, чиста совість і боротьба, вічна, ненастанна боротьба против темноти, фальші й дармоїдства! А ще до того такі хвили, з котрих одна стоїть за все життя, життя в затрутім, удушливім воздуху недумства! Ех, добродію, для самої боротьби, для кількох таких хвиль варто плюнути на всі «пута», варто стати «проскрибованим»!»²

Тому, що в серпні 1878 року Павлик пішов відсиджувати свій засуд у соціалістичному процесі на три місяці тюрми, Франко вклав найбільше редакційної праці в останню книжку журналу, що під назвою «Молот» і з підзаголовком «галицько-українська збірка» вийшла на початку 1879 року. Коли перші три книги журналу дали разом 300 стор., то «Молот» сам обіймав 220 сторінок.

День за днем минав у Франка серед праці, як писав 20 вересня до Ольги Рошкевич: «Що ж можуть бути за новини в такому життю, як моє, де день до дня подібний, плине незначно, а швидко серед праці, читання, біганини. Внішні обставини, значить, остаються більше-менше незмінні, а змінюватися може тільки другий елемент — думки, плани, погляди».

¹ І в. Франко. Моя стріча з Олексою. (Оповідання Мирона Сторожа). «Дзвін», стор. 286.

² Там же, стор. 296.

В іншому листі з того ж часу Франко повідомляв Ольгу Рошкевич, що «видав цими днями сатиру на «Слово»— «Дума про Маледикта Плосколоба», котру чудом не сконфісковано». Повний заголовок сатири: «Дума про Маледикта Плосколоба. Із старих паперів випорпав Джеджалик». Сатира написана в формі сну і своїм змістом направлена проти редактора «Слова» Венедикта Площанського та інших «рутенців-обскурантів»— митрополита, отця Холяви (Михайла Малиновського), Міх-ковальського (Михайла Ковальського), Наума Безумовича (Івана Наумовича), якогось Тиховича Мовчальського і Сороки. Наум Безумович радив:

Усіх, що взялися не-«Друга» фабрикувати,
Перед суд рутенський запізвати¹.

Виникають різні проекти, нарешті, всі погодились на проект князя Маледикта Плосколоба:

Господинове,— сказав по хвилі князь,—
Ви не знаєте, яка моєї бесіди зв'язь?
Дуже проста! Хоть я капустяний князь і маю
капусту громаду,
А такій дам тим не-«Другам» раду!
Не тре ні хрестів, ні походів, не тре їх
вганяти в амбіцію,
А попросту — донести на них у поліцію!²

Є тут ясна вказівка, що вихідним моментом сатири стали денунціації «Слова» на «Друга» та його співробітників у поліцію.

Восени 1878 р. Франко був надзвичайно перевантажений літературно-видавничими справами. В одному з листів до Ольги Рошкевич він розповідав: «Часу маю так мало, що аж мені голова тріщить. Друкую далшу книжку нашого видавництва, кінчу «Boa Constrictor», редагую і порядкую різні вісті з Галичини, пишу «Критичні письма», пишу до «Tygodnia» і «Prasu» та й ще наукові роботи для університету,— ось ти представ собі, на якій я тепер розірві. Вже й очі починають мене боліти,— але це байка,— треба жити інтенсивно, коротко, а діяльно, раз, а гаразд, це моя засада».

¹ І в. Ф р а н к о [Джеджалик]. Дума про Маледикта Плосколоба, Львів, 1878, стор. 7.

² Т а м ж е, стор. 15—16.

Про «Молот» Франко повідомляв Ольгу Рошкевич ще 26 грудня 1878 року, що він вийде незабаром, і додавав: «На кінці буде ще надрукована моя рецензія на другий том літературної «Правди»... а іменно на статтю Левицького (автора «Хмар», «Джері», «Причепи») «Літературне прямування новіших літератур»,— пана Левицького сокрушаю вельми і висказую рішучо деякі думки, щоб покінчити спори з нашими естетиками-правдянами».

В «Молоті» Франко надрукував свою другу сатиру, а саме «Думу про Наума Безумовича», що підпала конфіскації в журналі й окремому відбитку. Це була сатира на дворушництво наддністрянських депутатів Віденського рейхстагу. На його засіданні міністр домагається 100 мільйонів на військові потреби. Для того, щоб заручитися підтримкою депутатів, він підкуплює депутата Наума Безумовича, тобто Івана Наумовича. Безумович бере слово і в своїй промові нагадує, що всяка влада від бога, що міністр просить, хоч може наказати. А хоч у нас нужда, хоча з волі неба ми терпіли вже досить, але перетерпимо ще більше, бо терпіти і коритись ми навчилися від батьків. Хоч як тяжко бідуємо, все-таки голосуємо за військові кредити, бо

Ми австрійські вірні діти,
Не покинем неньки свої,
Будем вірні їй до смерті,—
Ні, до торби дідівської!¹

Промова попа-депутата закінчується проханням подачок для руських депутатів за їх вірність.

В «Молоті» закінчилось друкування першої повісті Франка з бориславського життя «Воа Constrictor» (Змій-полоз), розпочатої в другому номері «Громадського друга» й продовженої в «Дзвоні». Автор почав писати її ще перед своїм арештом, а докінчив у 1878 році. Тут змальований образ капіталістичного хижака Германа Гольдкремера з часу капіталістичного нагромадження. Франко подав історію розвитку капіталіста-експлуататора від його бідного дитинства в сім'ї єврея-ганчірника до найбагатшого промислового підприємця в Бориславі. Поставивши метою свого життя збагачення, Герман Гольдкремер прямував

¹ І в. Франко [Джеджалик]. Дума про Наума Безумовича. «Молот», Галицько-українська збірка, Львів, 1878, стор. 113.

до цієї мети, не знаючи міри в шахрайствах, визискуванні робітників і всілякій експлуатації. Він зовсім занедбав виховання свого сина Готліба, який дійшов до того, що хотів заради грошей задушити свого рідного батька. Під враженням цього випадку Герман Гольдкремер кинув через вікно жменю срібняків у хату однієї з жертв своєї системи — вдови Іванихи. Видаючи в 1884 році свою повість окремим виданням, автор в її доданому закінченні застеріг: «І що далше? Ех, милі читателі, далше життя пішло своїм звичайним ладом,— Герман в доброго чоловіка не перемінився. Його милосердний порив під вікном бідної вдовиної хати був хвилевий; хвиля минула, і він мусив знов стати тим, чим зробило його ціле життя,— холодним, безсердечним спекулянтom, не зважаючим на стан нужди і сльози вдовині»¹.

З критичного матеріалу «Молота» на перше місце вибиваються статті Франка, зокрема незакінчена серія «Критичних листів про галицьку інтелігенцію» і полемічна стаття з приводу виступу Івана Нечуя-Левицького в «Правді»—«Література, її завдання і найважливіші ціхи».

Про участь Франка в журналі «Громадський друг» та про друковану в ньому соціалістичну літературу маємо ще одне свідчення письменника. «По виході з в'язниці 1878 року,— читаємо в «Нарисі історії українсько-руської літератури»,— ми оба з Павликом за підмогою М. Драгоманова, який на се на руки М. Павлика переслав, здається, місячними ратами 500 рублів², одержаних ним як пай із Уваровської премії, призначеної видавцям «Исто-

¹ І в. Ф р а н к о, Воа Constrictor, Львів, 1884, стор. 113.

В перекладі Карла Гельбіха віденська «Arbeiter Zeitung» почала з № 47 1901 року друкувати в підвалі «Воа Constrictor», даючи від себе такі вступні зауваження: «Вже саме ім'я автора, дуже добре відоме багатьом з наших читачів, звільняє нас від завдання рекомендувати ось це, таке багате змістом і цікаве, оповідання. Тому скажемо лише одне. Автор малює дію жадою гроша на героя, для якого гроші стають найбільшим прокляттям і який мусить побачити це з найбільшим жахом на своєму звиріднілому сині, на своїй рідній кості і крові. Події оповідання відбуваються в околиці бориславських копалень нафти; воно малює соціальне положення страшенно визискуваних робітників. Уже ця основа викликає до оповідання особливе наше зацікавлення, якщо вже не брати в рахунок великої художності і способу малюнка, якими український поет володіє у великій мірі. Сподіваємося, що наші читачі поставляться до цього твору з таким зацікавленням, на яке він заслуговує».

² В дійсності 250 карбованців.

рических песен малорусского народа», почали видавати місячник «Громадський друг» радикальною драгоманівською фонетикою і з доволі гострим, свіжим і ярко соціалістичним змістом. Щоправда, соціалістична теорія заступлена була не зовсім щасливо. На перший раз вибрано свіжо видану тоді брошуру Шеффле «Quintessenz des Sozialismus», у якій автор доволі важким і непрозорим способом викладає головні теорії соціалізму з основною тенденцією показати його неможливість. Далеко більше для пропаганди соціалістичних ідей могла причинитися книжка Альберта Ланге «Die Arbeiterfrage», але ми оба з Павликом здужали перекласти з неї ледве два перші розділи. «Громадський друг» номер за номером конфіскувала прокуратурія, забираючи звичайно майже всі примірники, а коли потім, за моєю порадою, періодичне видання перемінено на неперіодичні збірки «Дзвін» і «Молот», їх при чуйності поліції постигла така ж сама конфіскація. Та все-таки я вже без участі Павлика, який відсиджував тоді тримісячний арешт, докінчив видання «Молота» таким способом, що подокінчувано всі статті і для цілого видання, себто двох випусків «Громадського друга», «Дзвона» і «Молота», надруковано спільний титул і показчик змісту при одноцільно переведеній пагінації¹.

До цих слів Франка треба додати, що хоч офіційно редактором і видавцем журналу був М. Павлик, однак і своїми літературно-критичними творами, і масою редакційної роботи перше місце в журналі належало Франкові.

Одночасно з редагуванням «Молота» Франко займався ще й іншими працями. В недатованому листі, десь із листопада 1878 року, він писав до Ольги Рошкевич: «Я вже згадував тобі, яка в мене закрутенія. Окрім статті до «Ргасу» і шкіців повістевих до «Tygodnia», пишу ще по-польськи маленький катехізм, котрий чень причиниться трохи до розширення «релігії»², як буде надрукований, пришлю. Цей катехізм коштує мене досить праці, бо вже третій раз його переробляю—і має він містити всю теорію в її головних точках, якнайприступніше виложеною. Це роблю на жадання тутешніх християн». Тут мова йде про роботу «Катехізіс економічного соціалізму», написану на польській мові й видану львівськими робітниками 15-сторінковою бро-

¹ І в. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури, Львів, 1910, стор. 247.

² Цією «релігією» для Франка був соціалізм.

шурою без назви. Як писав Франко 26 грудня 1878 року до Ольги Рошкевич, робітники були дуже вдячні і хвалили його.

В тому ж листі, де було повідомлення про соціалістичний катехізис, Франко писав також про працю над повістю: «Крім того, зачав я писати нову повість, котра будеечататися слідуячого року. Це вже не буде екскіз, як «Boa Constrictor», це буде психологічний роман,— ціла громада характерів з тюремного життя. Обіймати буде 8—10 печатних аркушів. Початок дуже мене захоочує до дальшої роботи,— ід новому рокові чень буде скінчена перша часть». Франко планував друкувати свою повість і на польській і на українській мовах.

В дальшому листі до Ольги Рошкевич, повідомляючи її, що на різдвяні свята залишиться у Львові, Франко писав: «Засяду за роботу. Маю план до більшої повісті (мова йде про повість «Івась Новітний»— М. В.), котра, якби її скінчити добре, стала б голосна не тільки в нашій богоспасаємій Галичині, а забігла б трохи далі. Тенденція її тепер на часі,— становить предмет спору в французькому парламенті, про те пишуть найбільші газети,—а піднесення голосу в повісті, основаній чисто на фактах і на фізіологічно-психологічних спостереженнях, могли б додати ваги аргументам, зискати для справи широку публіку. Ця тенденція — знесення тюрем, а перемінення їх в робочі колонії, що займалися б продуктивною працею (ремеслами, хліборобством, не копанням валів і потому їх розкопуванням, як це робилося у Франції, і не життям в поганих, заразливих місцях, як ось в американських багнах живуть французькі депортовані). Ось яку тенденцію буде мати моя повість, хоч, розуміється, факти не будуть до неї накручувані, а вона мусить просто і ясно з них впливати. Така повість, особливо, коли буде ще артистично викінчена по змозі,— не остане довго укрита в кутику малоруської літератури. Загалом і тепер уже в других краях починають дивитися на нас яко на кадри «молодої малоруської літератури». Ось Андже́ло де-Губернатіс, славний італьянський учений, видає лексикон біографічний всіх жиючих поетів і літератів, де влізуть також і наші біографії ураз із списками та оцінкою наших творів. Розуміється, з того ще ніщо говорити о якійсь «славі»,— її я, впрочім, мало й бажаю (не скажу, що зовсім ні),— але головне діло — чень удасться яким-небудь способом доробитися

якого кусника хліба... Я дійшов уже до деякої вправи в артистичнім обробленню предмету і в психологічнім аналізі,— правда, це все ще дуже слабе і початкове, але думаю, що і з тим засобом можу взятися до більшої повісті (вона й то, може, буде в 3 рази більша від «Воа Constrictor», а може, й ні), особливо, коли в ній не приходитьсья аналізувати виключно такі дрібні, мікроскопічні мотиви, психологічні як в «Воа Constrictor», але буду мати за підставу масу цікавих фактів».

З того самого листа довідуємось, чому «Tydzień» перестав друкувати нариси Франка: «В Tygodniu» мої шкіци далі не друкуються,— писав він.— Поки йшли невинні характеристики, поти йшло,— а коли я дійшов до глибшої критики рутенізму,— *aus*¹. Ну, але то байка,— від «Tygodnia» ніщо було й надіятися».

Повідомивши Ольгу Рошкевич, що друкарські складачі обрали його непідписуваним редактором свого органу «Ргаса» від нового року й що його обов'язком буде укладати, оброблювати й порядкувати статті, Франко писав, що від якогось часу друкував там статтю про науку та її становище по відношенню до трудящих класів. Стаття «все-таки зацікавлює людей і дає їм який-такий образ нового наукового напрямку, чого не дасть ніяка церковно-моральна балаканка». Досі він закінчив загальну частину («Вступ» «Що це є наука», «Поділ науки»), а далі йому треба буде «перебрати по порядку всі науки і виказати головні мислі кожної з них у формі, приступній для робітників. Це буде робота нелегка, але, роблена по дрібочку, вона чень доведе до чого-небудь. Крім того, треба буде в «Ргасу» громадити матеріал з життя, кореспонденції і обрахунки про життя робітницьке,— ось і цілий програм мого редакторства».

В листі з 2 січня 1879 року до Ольги Рошкевич маємо єдину звістку про комедію Франка «Жаби». «Тепер на хвилю я залишив писати «Івася Новітного», а виладжую до друку триактову комедію політично-літературну «Жаби», в котрій будуть висміяні «до крайних преділ» наші літературні та професорські поваги: Ільницький, Шараневич, Огоновський, Барвінський, Партицький і Площанський. Нині або завтра надіюся скінчити цю штуку,— треба буде відтак переглянути і поправити дещо, а вийде доста цікава». Продовжуючи свій лист о 12 годині вечора, він з

¹ Закінчено.

радістю повідомив, що тільки що закінчив «Жаби», читав християнам, тобто своїм товаришам, всі сміялися до упаду.

В листах Франка до Ольги Рошкевич розсипано чимало фактів про його творчу роботу та видавничі справи. «Не писав я до тебе листа, як був обіцяв, — виправдується Франко в листі від 15.I.1879 р., — бо мав через свята багато роботи, ледве упорався. Треба було ладити 2 номер «Ргасу», притім з Відня написав Озаркевич, щоб конче до «Слов'янського альманаха» написати деяку повістку. Присівши, написав я одну довшу, а три коротенькі шкіци, — самі споминки з давнього мого дитинства: дві з тих коротших будуть, може, друкуватися тут у Львові по-польськи: одна в «Tygodnicu», а друга в новій робітницькій газеті «Obrońca». Як відомо з автобіографії Франка, він тоді написав новелу «Микитичів дуб», що була надрукована в другому томі «Слов'янського альманаха», «Мавку» й «Муляра». Про цікаву долю «Муляра» Франко оповів у передмові до збірки своїх оповідань під назвою «Добрый заробок» із 1902 року: «Інтересна була доля оповідання «Муляр». Написане 1879 року для того ж віденського «Слов'янського альманаха» і не вміщене в ньому, воно довгі літа лежало в рукописі. Першу половину помістив я в польським перекладі в робітницькій часописі «Ргаса»; не вспівши через якесь опізнення дати решту рукопису, я був мимовільною причиною того, що покійний польський письменник Б. Спауста доробив другу половину до мого оповідання; хто цікавий, може порівняти ту другу часть з моєю. Кілька літ пізніше я подавав руський текст до редакції «Зорі», та редактор признав оповідання негідним друку з тої фізичної причини, що мулярі загалом великі лінюхи, а такого факту, який оповідаю я, він не бачив ніколи. Тимчасом ціле оповідання в польським перекладі було вже надруковане в фейлетоні варшавської «Prawdy» і зустрілося з похвалою деяких польських письменників; по-руськи воно появилось аж у збірнім виданні «В поті чола»¹.

Про свій інший літературний твір Франко писав 7 лютого 1879 року до Ольги Рошкевич: «Своїм звичаєм я перервав позачинані роботи і пишу для «Правди» повістку зі свого шкільного життя, — але не з Дрогобича, а ще з села. Не знаю, чи надрукують її, — але як надрукують, то я пришлю тобі. Може, трохи напудишся мого портрету, який

¹ І в. Франко. Добрий заробок і інші оповідання, Львів, 1902, стор. ІХ—Х.

там змальований,— але думаю, що аж з цілого ряду таких портретиків з різних літ моїх шкільних часів потрафиш пізнати, який дикий і поганий чоловік я був до знайомства з тобою і яку огромну, корисну перемену в цілім моїм характері зробило те знаомство і моя любов. Крім того, редакція «Tygodnia» заангажувала мене до написання студії про Альфонса Доде,— думаю, що слідуючого тижня студію ту зладжу». В листі з 15 січня Франко повідомляв адресатку, що він взявся перекладати для «Tygodnia» ескізи Альфонса Доде, друковані недавно в «Отечественных записках». Згадана «повістка» — це надрукований в «Правді» «Оловець (з моїх споминок). Ескіз Руслана».

Коли Михайло Павлик виїхав до Швейцарії, Франко почав разом із гуртком молоді видавати «Дрібну бібліотеку». Про мету цієї серії видань Франко писав у передмові до її десятого випуску з статтею Миколи Добролюбова «Значення авторитету в вихованні» в перекладі Євгена Олесницького. Приступаючи до видання «Дрібної бібліотеки», він мав на думці «подати в ній поволі, окрім повістей видатно реального напрямку, окрім взірців новішої поезії з соціальною, науковою та політичною підкладкою,— переважно ряд статей наукових, де би в приступній спосіб діткнені, а то й систематично оброблені були всі головні відділи сучасного людського знання». Він задумав видавати наукову частину «Дрібної бібліотеки» так, «щоб з часом статті, в ній видані, могли зложити більше або менше повну енциклопедію позитивного знання, розказану словами самих же його найважливіших двигунів»¹. І в «Споминах про Володимира Наумовича» Франко стверджував, що в «Дрібній бібліотеці» він «бажав дати з часом ряд популярних, невеличких праць — оригінальних і перекладаних — з різних галузей знання, обік перекладів видніших белетристичних творів».

Про справу матеріальних засобів для видання «Дрібної бібліотеки» та про її співробітників Франко писав: «Певна річ, виконання цього плану вимагало значних грошевих засобів, а у мене не було грошей навіть на життя. Та, проте, я видавав книжечку за книжечкою почасти заборговуючись у друкарні, а почасти збираючи від молодших і старших товаришів принагідні, скромні датки на покриття

¹ І в. Ф р а н к о. Передне слово від видавництва «Дрібної бібліотеки». Добролюбов Н. А. Значення авторитету в вихованні, Львів, 1879, стор. 3.

коштів, яких із розпродажу надрукованих брошурок зверталася також деяка частина. От до такої-то праці я силкувався заохочувати тих молодих хлопців, що приходили до мене: я давав їм книжки, розмовами старався заохочувати їх до певних тем і майже силував до писання, до перекладання, реферування. Учасники наших тодішніх сходин певно пригадують собі наші розмови, за якими ми проводили інколи цілі ночі, а в моїх теках лишилася значна частина рукописних праць тодішніх молодих людей, праць, до яких імпульс давали ті розмови, а матеріал моя бібліотека»¹.

В «Дрібній бібліотеці» Франко надрукував свій переклад «Відки взялися люди на землі» Геккеля, про що писав 13 березня 1879 року до Ольги Рошкевич: «Нині для мене був день не зовсім хороший, бо саме кілька минут перед одержанням твого листа я довідався, що поліція сконфіскувала мій перевід Геккеля. Це скандал — і я маю надію, що мені віддадуть увесь наклад, — а ні, то будем писати і кричати по газетах. Чи сяк це буде, чи так, — я все-таки думаю друкувати «Дрібну бібліотеку» дальше, се є в слідуєчому зошиті Байронового «Каїна».

Подиву гідна видавнича діяльність Франка, якому не вистачало засобів навіть на свій прожиток. Йому доводилось розраховуватись з численними боргами власними грішми, а самому лишатися «як на льоду». В одному з листів до М. Павлика він так змальовував своє становище: «Не гнівайтесь, що не пишу, але роботи у мене так багато, а грижі і всякої погані ще більше! Працюю над перекладами, поправляю рукописи, бігаю сюди й туди, щоб як-небудь видерти від людей трохи грошей на друк». Він сподівався успіху зі своєї біганини, бо члени «Дружнього лихваря» почали збирати гроші на друкування однієї книжечки, «січовики» іншої, а «Белей дав сам наклад на одну, тільки конче на вірші, котрі друкуються», а «кияни прислали на кілька зошитів».

Тут також повідомляв, що перекладав статтю Е. Лавеле² про ґрунтову власність, про яку сказав: «книга дуже хороша і популярно «писана». В «Дрібній бібліотеці» вийшли дві роботи Е. Лавеле: «Власність ґрунтова і її історія» і

¹ І в. Ф р а н к о. Спомини про Володимира Наумовича, стор. 25.

² Л а в е л е Е м і л ь — бельгійський буржуазний історик і економіст, прихильник т. зв. общинної теорії, представник вульгарної політичної економії. (Ред.).

«Сільська община в Росії». Появу останньої Франко пояснював в листі до Павлика від 8.ХІ.1879 р. її актуальністю: «Стаття Лавле про общину, хоч зовсім не блискуча, все ж таки коротко і зрозуміло резюмує те, що досі написано позитивного про общину, а в виводах Лавле хилиться до колективізму,— значить, не було причини нею помітуватися, особливо зваживши, що це перша звістка в Галичині про общину, і книгарі тутешні її так перепудились, що ні за які гроші не хотять дати на виставу з іншими книжками».

Про свої старання відкрити якийсь, хоч малесеньке, джерельце заробітку Франко писав до Ольги Рошкевич десь у квітні. Редакція «Правди» запросила його вести науково-літературну хроніку, крім того обіцяла друкувати цілий ряд його «повісток про школярське життя». Також була чутка, що просвітяни хотіли доручити йому переглянути, поповнити й обновити театральний репертуар. Та це все були тільки рожеві надії. Тут же повідомляв: «Окрім розправи про дітей, пишу, як часом прийде натхнення, повістку про Гриця, премудрого школяра, і забираюся до перекладу Шекспірового «Ліра» та деяких наукових розправок».

✓ Рік 1879 був дуже важкий в душевному житті Франка: він пережив любовну драму. Його наречену Ольгу Рошкевич батьки насильно видали заміж за попа Озаркевича, відмовивши Франкові, як людині «скомпромітованій» під час соціалістичного процесу. Настрій у нього був, зрозуміло, гнітючий. В листі до М. Павлика, оправдуючись, чому не написав однієї статті, він признався: «Поки що я не писав нічого, бо формально одурів і зідіотів тут серед усякої погані. Цілими днями лежу або ходжу і проклинаю все, а до жодної роботи не можу взятися, хоч гинь. Моя лолінська історія, богу дякувати, кінчиться і, як всі правдиві історії,— сумно, сказав би я, трагічно»¹.

Але Франко не розгубився і не забував видавничих справ. Він з головою поринув у літературну і журналістичну працю. В тому ж листі повідомляє свого товариша про враження читачів з приводу виходу (в «Дрібній бібліотеці») перекладу Михайла Полянського «Бджіл» Д. Писарева. Франко писав, що «Бджоли» наробили «розруху,— люди, про котрих цього годі було подумати,— почувають симпатію»².

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. III (1879—1881), Чернівці, 1910, стор. 51.

² Там же, стор. 52.

Але М. Павлик і М. Драгоманов були незадоволені виданням роботи Писарева в «Дрібній бібліотеці». На це Франко дав рішучу відповідь в листі до Павлика від 30.VII.1879 р., взявши під захист видатного російського критика. Він писав: «Вже від кількох людей чую напади на нього, але не знаю причин. Його читав я не багато, але багато з того, що я читав, подобалось мені задля гарячого переконання, котрим дишуть його твори, задля тої живості і теплоти слова, котру рідко де здібати і котра загриває чоловіка. Притім же й погляди його в великій частині розумні й чесні, а з творів його, — оскільки я їх знаю, — не впливає зовсім погорда до життя і мистецтва, а, навпаки, кожна стрічка його творів дише любов'ю до життя, до розумного, людського життя. В такій цілі я хотів познайомити нашу громаду з Писаревим, бо здається мені, що те, що прояснює мої переконання і заохочує мене до праці, — прояснить і заохотить також інших. Я бачив того приклади з Писаревим»¹.

В одному з листів до М. Павлика (кінець липня 1879 р.) Франко поділився радісною звісткою про рішення видавати газету «Нова основа»: «Наші люди розохочуються, — рішили восени зачати видавати газету напрямку вже зовсім рішучого, хоч в границях дозволених. Іде про те, щоб подати азбуку науки (економії і природи), притім повісті і критику. Газета має зватись «Нова основа» і перейняти прояснені новими добутками традиції «Друга». Правопис інтернаціональний в такий спосіб, що редактор (Жидовський) від себе пише етимологією, а статті, як хто напише, так і містяться, а пишуть всі, розуміється, правописом нашим. Об'єм 2 аркуші, виходити має два рази на місяць. На початок обіцяно зложити звиш 150 ринських і на вакаціях має збиратись передплата. Редактор звісний вам, чоловік тихий, незнаний (що главное), розумний по-своєму і наш; в роботу комітету мішатися не буде. Я думаю, що зараз же зразу почне міститися систематичний виклад економії за Чернишевським і Марксом, хроніка наук природничих і відрубні розправи по спеціальних питаннях (переводи), а з повістей або щось з Діккенса, або «Підлипняни» Решетникова»¹.

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. III (1879—1881), Чернівці, 1910, стор. 91.

² Там же, стор. 92.

Тому що «Правда» рішуче висловлювалась проти прогресу, прийшла пора на «Нову основу», «а наша газета,— писав Франко,— надіюсь, вийде і ґрунтовніша, і консеквентніша, ніж навіть наші тодішні видання, бо досвід мусив же нас дещо навчити. Правда, фактів годі буде чіпати прямо, хіба в літературній критиці та в передмовах, але у нас теоретичного знання ще дуже потрібно, а й критика літературна, надіюсь, піде така гаряча та гостра, про яку дотеперішнім галичанам і не снилось і яку тільки декуди почали відчувати в торішніх виданнях наших. Ми всі тут надіємося, що «Нова основа» зможе розбудити значніший рух і на провінції, куди досі мало йдуть наші видання. Правда, тепер дрібку починається поворот, за нашими торішніми виданнями і за «Дрібною бібліотекою» починають попитувати,— але це ще перші симптоми. Я все був тої гадки (і ви не другої), що наших людей треба чепити за печінки, очарувати грубою руганиною, «площадною бранью»,— то тоді протруть очі. Я так і думаю вести критичний відділ в «Новій основі» — «нараспашку», не стісняючись ніяким салоновством. На людей, що весь свій вік б'ють в морду здоровий розум і природні його потреби,— по-моєму, нема ради, як також мордобитіє. У мене тепер і нерви для тої потреби стали пригідніші, а внутрі стільки жовчі накипіло, що і найстаршому горбатову чортові заллю очі»¹.

Франко закінчив лист до М. Павлика знаменними словами: «Ах, мало що не забув! По якого чорта ви прислали мені статтю про гетьманів. Хіба гадаєте напавду, що тут нема що ліпшого друкувати, як таке свинство, котре нікого не обходить, крім Барвінського і компанії. Грошей на її друк мені не дали, але хоч би й дали, то кажу вам наперед, що її не надрукую. Найправдяни тим займаються. Досить уже, що ми надрукували «Хмельницького», котрий ось тут стовпіє у мене і чортові лисому на кутю здався. Хіба ви гадаєте, що хтось щось з того скористає? По-моєму, історія, так «спопуляризована», нікого до мислі не побудить,— а тільки й ту мисль, яка є,— приспить. Чорт побори всю історію. Нам тепер треба подавати важніші речі,— у нас і так та нещасна, лихо понята історія довела до того безглузлого націоналізму та самостійництва, кот-

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. III (1879—1881), Чернівці, 1910, стор. 53—54. «Горбатий чорт» — В. Барвінський, редактор львівської націоналістичної газети «Діло». (Ред.).

рим «Правда» так величається, як порося орчиком. Пізніше, навчившись азбуки в інших науках, ми й до історії візьмемося, — а тепер нам ніколи...»¹.

Про зміст перших номерів «Нової основи» Франко писав і до Ольги Рошкевич: «В перших номерах буде друкуватися переклад Діккенса «*Sylvesterglocken*»² (Белей), дальша повість з мого Борислава — «Борислав сміється», «Початки економії» Мілля — Чернишевського, хроніка наук природничих, моя стаття критична про літературу галицьку в першій половині 1879 року і в кінці бібліографія, тобто спис нововийшовших книжок з короткою оцінкою при кожній». Про задуману нову бориславську повість Франко писав після канікул: «Аж при самім кінці вакацій почав я оце писати свою повість до «Нової основи» «Борислав сміється». Це буде роман трохи на обширнішу скалю від моїх попередніх повістей і побіч життя робітників бориславських представить також «нових людей» при роботі, — значить, представить не факт, а, так сказати, представить в розвитку те, що тепер існує в зароді. Чи вдасться мені така робота, — не знаю, але я взявсь до неї сміло, — треба буде трохи понатужитись, ну, і ачень дещо вийде. Головна річ — представити реально небувале серед бувалого і в окрасці бувалого. Для того й відложив набік «Івася Новітного» до кращої пори».

Драгоманов і Павлик мали невірне уявлення про завдання «Нової основи» та про обставини, в яких народився план видавати газету. Вони гадали, що газета призначена для народу. Франко дає повне вияснення. Він зразу був проти цього видання і погодився лише тоді, коли члени «Дружнього лихваря» й учні середніх шкіл «гурмою напали» на нього, перекидали його й обіцяли для першого почину, крім передплати, зібрати 150 золотих ринських. Отже, ініціатива вийшла від студентської молоді і учнів. Навколо нової газети гуртуються молоді люди, створюється колектив; до роботи в ній залучено більше десяти чоловік, які будуть постійними співробітниками і зможуть ліпше «виробити свої літературні сили, ніж перекладаючи статті для «Дрібної бібліотеки»³. Посилаючись на видану «Про-

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. III (1879—1881), Чернівці, 1910, стор. 56.

² «Новорічні дзвони».

³ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. III (1879—1881), Чернівці, 1910, стор. 88.

граму «Нової основи», літературно-наукового двотижневого часопису», Франко підкреслював, що редакція хоче займатись «чистою наукою» в газеті, а точніше «науковою азбукою, котрої ще нашим людям нестает, а в критиці доказувати, що їм справді нестает тієї азбуки». «Ми не думаємо призначувати її прямо для народу, — пояснював Франко, — бо нікому в нас донести її до народу посеред усяких звісних вам перепон. Ми думаємо призначити її для молоді і зробити її чисто теоретичною. В такому сенсі казав я, що ми не будемо чіпати ні осіб, ні фактів нашого життя в такий спосіб, як це робилось в «Молоті» і «Дзвоні»¹.

Але були труднощі з редактором. Жидовський злякався і зразу ж після виходу в світ програми зрікся редакторства, бо поліція, хоч пропустила програму, підкреслила червоним олівцем «принцип колективізму». Терлецький і Белей радили відкласти видання до нового року й шукали редактора, а Франко радив «пити пиво, коли вже заварилося, і не розчаровувати людей, коли вже обіцялося газету, за котрою досі багато вже допитувалося в книгарнях і котрої домагається молодь»². Через півтора місяця Франко писав до Павлика, що хоч «Нової основи» «допоминаються люди з усіх боків», учителі середніх і народних шкіл та попи, але «тут лихо, з редактором ані руш»³. В зв'язку з неможливістю підшукати редактора та недостатністю потрібних грошових засобів справа з виданням газети застрягла.

В другій половині липня 1879 р. Франко, в якого перед тим від переживань погіршився стан здоров'я, виїхав відпочивати на село до Олеськова в Скваряву (біля Жовкви). Свою затримку з листом до Павлика Франко пояснював так: «Діло в тім, що я вже ось від 14 сидів на селі і аж нині приїхав до Львова, а завтра знову їду. Благодать, що трапилося найти чоловіка, де можна дарма перебути якийсь час (хоч під псевдонімом) і робити спокійно свою роботу. А крити своє ім'я не велика річ, хоч християнин (піп), в котрого я живу, дивується не раз на мою різку бесіду і починає вітрити соціаліста; щастя тільки, що він з пасивного типу глина»⁴. Далі Франко писав про свої заняття на селі:

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. III (1879—1881), Чернівці, 1910, стор. 89.

² Там же, стор. 89—90.

³ Лист від 14.IX 1879 р. Там же, стор. 130.

⁴ Там же, стор. 81.

«На селі я працюю регулярно і досить пильно,— пишу щодня 5—6 сторін чверткових. Поки що займаюся ла-
дженням підручника економії, зрозумілого для гімназистів,
а то й для селян, котрі дещо читали... В підручнику тім
мого нічого, але, взявши за підставу порядок Марковича¹,
я перекладаю уступи з Чернишевського, Мілля та Маркса,
додаючи або відкидаючи з Марковичового зводу, що мені
видається відповідним. Досі маю вже скінчену майже
продукцію (звиш 8 аркушів письма — 4 аркуші друку).
Цей підручник я б думав друкувати по 2 картки в «Новій
основі», а передрук робити своєю дорогою. Незадовго,
може, сяду до писання п'ятої повісті бориславської, котра
закінчить період історії Борислава до 1868, тобто до ве-
ликого пожару, після котрого уряд вмішався більше в
бориславські діла, і відносини уладились інакше. На селі
тепер збираю матеріали дуже цікаві, котрі, надіюсь, по-
служать темою образків, глибше тикаючих ладу суспіль-
ного, ніж бориславські. Але це будучина»².

Заговоривши про свої творчі плани, Франко в цьому ж
листі висловив цікаву думку щодо художньої обробки своїх
творів. «Ви знаєте,— звертався він до Павлика,— що,
пишучи що-небудь, я зовсім не хочу творити мейстер-
верків, не дбаю о викінчення форми і т. д., не тому, що
це само собою нехороша річ, а тому, що натеper головне діло
в нас сама думка,— головне завдання письменника — по-
рушити, зацікавити, вткнути в руку книжку, збудити в
голові думку. З того погляду я вважаю Флобера, сидячого
20 літ над одною повістю, дурнем або великим самолюбом.
Я держуся методу Золя, котрий пише і не перекреслює, але
пише аж тоді, коли фраза повністю зложилася в його голові»³.

Довге вагання Франка в справі військової служби
закінчилось тим, що матеріальна нужда заставила його у
жовтні 1879 р. піти до війська, але вже наприкінці місяця
його зовсім звільнили з військової служби, хоч військовий
документ має пізнішу дату, 7 листопада. Тут нараховано
Франкові 2 роки 9 місяців і 10 днів військової служби,
тобто від дня набору до дати військового документа.

¹ Видатний сербський революційний демократ, що написав книгу
«Основи народної економії, або наука про народний добробут», де виклав
економічні погляди Чернишевського. (Ред.).

² Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. III
(1879—1881), Чернівці, 1910, стор. 87—88.

³ Там же, стор. 90.

Після військової служби Франко знов почав відчувати давню матеріальну незабезпеченість свого життя. В листі до Павлика від 10 лютого 1880 року він писав: «Гадав чоловік: зажди, аж будеш могли що доброго написати, яку хорошу звістку донести,— а так раз у раз [доводиться] писати про погань, спорити або розповідати тутешні паскудства,— бігме, що опротивило по саме горло. А тепер приходитьсь все-таки писати мізероту»¹. Повідомляв також, що «тими часами два рази був слабий, як не слабував від багатьох літ, — ну, але тепер трохи подужав»².

Але ні важкий матеріальний стан, ні погане здоров'я не зупиняли різносторонньої діяльності І. Франка. Він продовжував випускати «Дрібну бібліотеку», хоч доводилось залізати в борги і відмовляти собі в найнеобхіднішому. З великими труднощами на початку лютого 1880 р. він випустив 12 і 13 серії «Дрібної бібліотеки» з перекладами «Довбні» Еміля Золя і «Суспільно-політичних стороництв в Німеччині» Ганса Шелля. Працю Шелля Франко перекладав вкупі з Іваном Мандичевським. Вона друкувалась у «Правді», редакція якої подавала до останнього розділу свої примітки, в яких старалася збивати думки, висловлені в програмі радикальних партій або подані в праці Шелля як основні положення окремих представників політичної економії. Франко видав працю Шелля окремо в «Дрібній бібліотеці» і додав свою полемічну статтю «Редакція «Правди» в боротьбі з вітряками. (Замітка на примітки до Шелля в XI вип. «Правди»).

Серед підготовлених для «Дрібної бібліотеки» рукописів Франко назвав переклад 24 розділу «Капіталу» Маркса «Початок і розвиток капіталістичної продукції в Англії» і своє опрацювання з «Анти-Дюрінга» Фрідріха Енгельса під назвою «Початок і основа соціалізму». Зразу Франко задумував додати переклад 24 розділу «Капіталу» Маркса до свого підручника «Основи суспільної економії», але, не встигши його видати, переробив частину в 1883 році й дав товариству «Просвіта», що й випустила її окремою книжечкою «Про працю і скарби». «Початок і історичний розвиток капіталістичної продукції в Англії» Карла Маркса та «Початок і теорія соціалізму» Фрідріха Енгельса надруковані вперше в №№ 4—9 львівської «Культури» за 1926 рік.

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. III (1879—1881), Чернівці, 1910, стор. 164.

² Там же, стор. 165.

З інших робіт, над якими Франко працював на початку 1880 р., заслуговують на увагу його переклади ряду статей з історії філософії Шульце. З них частину першу «Нарису історії філософії» Фріца Шульце Франко видав у Львові 1887 року як перший випуск своєї «Наукової бібліотеки».

Умови роботи Франка в цей період не поліпшились. Його видавничу роботу гальмувала матеріальна скрута. Всі плани розбивалися внаслідок браку грошей. «З «Новою основою» нічого не знати,— писав він Павликові,— все мало зробитися по моїй поїздці в Росію, ну, але, звісна річ, про це тепер думати ніщо, а у нас годі набрати настільки своїх грошей. Та й коли б де можна заробити, то б чоловік запродався хоч на як довго,— а то-бо годі. От я з початком року найнявся до підлого «Діла» новинки писати, іншої роботи Барвінський¹ не хотів уступити, ну, але тепер, по виході Шелля, де я його сокрушив, він відвернувся геть,— новинки, правда, писати каже, але ані газет не дає, ані не платить. Нікуди, чоловіче, повернутися, так що я мушу від 1 березня їхати на село, а іменно в ваші сторони, до Березова, до Геника, ачень я там буду могли скінчити яку довшу повість, котру би можна було продати хоч би чортові лисому, а то тут за вічною грижею й гадки нема про белетристичну роботу»².

Гроші на дорогу до Коломиї Франко одержав від редакції «Правди». Коли Павлик розгнівався на нього за те, що друкував свій переклад із «Фауста» Гете в «Правді», Франко дав таке пояснення: «Щодо «Фауста», то скажу лише те, що дав я його в «Правду» по поводу крайньої нужди, коли вибирався на село, і мені за нього дали 15 ринських на дорогу в жандармські лапи»³.

Термін 1 березня Франко визначив у листуванні з Ольгою Озаркевич, перед тим Рошкевич, що, вийшовши заміж за попа Володимира Озаркевича восени 1879 року, з тугою вижидала нагоди побачитись із Франком. Про саму зустріч Франка з Ольгою маємо оповідання Андрія Темери в оповіданні «На дні». По дорозі з Коломиї до Березова, а саме в Яблоніві, 4 березня 1880 року Франка та його приятеля, народного учителя Кирила Геника, якого він мав підго-

¹ Володимир.

² Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. III (1879—1881), Чернівці, стор. 164.

³ Там же, стор. 179.

тувати до складання іспиту зрілості, було заарештовано¹. Після тримісячного слідчого арешту 3 червня 1880 року Франка випустили на волю.

Про цю трагічну історію другого свого арешту Франко оповів в автобіографії з 1890 року. Наведемо це місце повністю: «З початком (мабуть, в марті) 1880 року я виїхав в повіт Коломийський до К. Геника до Березова, щоб там пробути якийсь час, по дорозі був арештований в Яблоніві і потім ураз із К. Геником, Ковцуняком і ще кількома іншими пришпилений до процесу, що вівся в Коломиї проти сестер Павликівен і селян Фокшеїв. Нас тримали три місяці і пустили, а мене спеціально, яко неналежачого до цього повіту, велено було відставити під ескортом поліції на місце уродження. Цей транспорт по поліцейських арештах в Коломиї, Станіславі, Стрию і Дрогобичі належить до найтяжчих моментів в моїм житті. Вже до Дрогобича я приїхав з сильною гарячкою. Тут впаковано мене в яму, описану в моїй новелі «На дні», а відти ще того самого дня (через протекцію) послано пішки з поліціантом до Нагуевич. По дорозі нас заскочив дощ і промочив до нитки. Я дістав сильну лихорадку, прожив тиждень дома в дуже прикрих обставинах, вернув до Коломиї, щоб удатись до Геника, прожив там страшенний тиждень, в готелі, написав повістку «На дні» і на останні гроші вислав її до Львова, опісля жив три дні трьома центами, знайденими над Прутом на піску, а коли й тих не стало, я заперся в своїй кімнатці в готелю і лежав півтора дні в гарячці й голоді, ждучи смерті, безсильний і знеохочений до життя. Один із моїх союзників, посланий Геником, спас мене від голодної смерті. Я ще раз поїхав до Дрогобича, взяв собі паспорт і вернув до Коломиї, а відтак пішки пішов до Березова, де в гостиннім домі Геника прожив кілька тижнів, лічачись від пропасниці і гуляючи по свіжому повітрі. В коломийській тюрмі я зібрав значне число пісень, приповідок і інших матеріалів етнографічних, а також написав ряд віршів, з котрих тільки невелика часть досі була друкована. Але не довго я міг попасати в Березові. Староста коломийський дізнався про мій побут і наказав жандармам приставити мене до Коломиї, а що у мене не було грошей на підводу, то жандарм, ще хворого, в літню спеку погнав мене туди пішки. Тяжка це була дорога, після котрої мені на обох

¹ Д. Лукіянович. Другий арешт Івана Франка. «Вітчизна», Київ, 1946, № 5, стор. 174.

ногах повідпадали нігті на пальцях. Староста дуже озлився, побачивши у мене паспорт, але мусив мене пустити на волю, а тільки написав до намісництва до Львова просьбу, щоби заборонило мені побут в Коломийському повіті, і намісництво це вчинило. Я не дожидався другого примусового транспорту і поїхав до Нагуевич, відки восени вернув оп'ять до Львова і знов записався на університет. У Львові під час моєї неприсутності надруковано мою новелу «На дні» на складкові гроші деяких молодих русинів, поляків і жидів. Новела та зробила сильне враження; польський її переклад зачав (та не скінчив) друкувати робітничий часопис «Ргаса», котрої співробітником я був ще від 1878 року¹.

Новела Франка «На дні. Суспільно-психологічна студія» вийшла як 14 і одночасно останній випуск «Дрібної бібліотеки». Під текстом зазначена дата написання: 17—20 червня 1880. На зворотному боці заголовного листка подана іронічна присвята: «Посвячую громадському урядові богоспасаемого міста Дрогобича. Автор».

До генезису своєї новели «На дні» Франко подав у 1903 році цікаві автобіографічні спогади в підвальної статті віденського щоденника «Die Zeit» (№ 167) під заголовком «Wie ich dazu kam? Eine Erinnerung» («Як це сталося? Спогад») як свого роду коментар до надрукованого в №№ 164—185 оповідання під назвою «Der Bodensatz» в перекладі Карла Гельбіха².

Ось ці спогади Франка.

«Як це сталося, що я написав «На дні»? Моя уява допомогла мені при цьому дуже мало, а ще менше яка-небудь реалістично-натуралістична доктрина. Я був тут, так би мовити, редактором з допомогою ножичок супроти дійсності і мусив тільки прикроювати і зшивати з матеріалу, який доставив мені багатющий досвід в обсязі цього дна. Але як я прийшов до того, щоб набрати там досвіду, про це я бажав би коротко розповісти.

¹ І в. Франко. В поті чола, стор. XI—XII.

² Оголошуючи про друкування новели Франка, редакція віденської газети писала: «Видатний український поет і мислитель, що й на політичний розвиток свого народу має деякий вплив, зображає в цьому творі сучасні в'язничні терпіння, яких довелося зазнати молодій людині, що стала жертвою надто ревної політичної справедливості. Іван Франко разуче виявив у художніх картинах те, що сам пережив і перестраждав. Отже, тішимося тим, що можемо наших читачів, яким цей видатний і інтересний поет відомий уже з численних дрібних розвідок, познайомити тепер з одним із більших його творів».

Було це в 1875 році, коли я, зелений абітурієнт з провінціального міста Дрогобича, яке не вибивалось ні своїм духовним рівнем, ні товариськими відносинами, ні взагалі як-небудь, прийшов до Львова в університет. Львівський університет не був тоді ніяким світильником у царстві духа; що більше, його можна б порівняти з закладом для культурної безплідності *in spiritualibus*¹. Ще сьогодні я здригаюся при згадці про педантичні, безглузді лекції Венцлевського, Черкавського, Огоновського, про тяжке переживання мертвої книжкової вченості, про це рабське додержання друкованих зразків і словесних формул. Один із найздібніших учителів того часу Ф. Зьрудловський мав звичку після того, як перейшов на пенсію, щоразу, приходячи до нового товариства, рекомендуватися так: «Я є той Зьрудловський, що протягом тридцяти років забивав памороки молоді римським правом, а коли, нарешті, мені прояснилося в голові, то мене не мали за злочинця, а тільки за божевільного». Інші, більш безглузді панове не втратили свого розуму, але переживували спокійно і з святою повагою свою пашу аж до свого блаженного кінця.

Треба додати, що тоді в Львівському університеті не викладали ні філософії, ні психології, ні славістики, ні романістики. А психологія, філософія і педагогіка були в руках одного професора Євсевія Черкавського, українця родом, польського шовініста з замилювання і політика з професії. Як депутатові, йому лишалося мало часу для університету, а буваючи там, мав звичку читати страшним гробовим голосом з старих зошитів яке-небудь пусте верзіння, що не мало ні початку, ні кінця, — мабуть, це був курс, який він розтягав не на семестр, а на ціле п'ятиліття.

Я пристрасно прагнув знання, але одержував лише мертвий крам, а його треба було проковтнути, якщо бажалося дістати цісарсько-королівську посаду. Студіювання ради хліба, а не науки — це було гасло тодішнього Львівського університету, може, крім єдиного випадку, — історика проф. Ліске, але я не ходив на його лекції.

Я розчарувався, відчув огиду і почав шукати знання поза університетом. Я читав Діккенса, Толстого і Золя, дістав книгу Брандеса про Лассалю, потім дещо з брошур Лассалю і став соціалістом. Вирішальним був вплив Драгоманова, київського професора, що після репресії проти

¹ В духовній сфері.

нього в 1876 році емігрував на чужину та своїми творами, а ще більше своїм приватним листуванням, старався збудити в українській молоді дух критики, віддання інтересам зубожілого й занедбаного народу, любов до справжньої життєдайної науки, її гідність і чесність. Я, селянський син, що завжди стояв близько до життя своїх братів і свояків у селянському каптані, почував себе глибоко захопленим такими словами, хоч для мене не було ясно, як я, засуджений на класичну філологію пролетарій, міг би дійти до того, щоб віддати свої сили на службу селянських інтересів.

Пан біг знав це краще. Одного гарного дня — це було прекрасного літа, саме 1877 року, — мене заарештували й замкнули у в'язницю. Слідчий суддя допитував мене про соціалізм і нігілізм, як і про мої знайомства, очевидно, також про Драгоманова, який жив тоді в Женеві і якого я тільки раз особисто бачив, але з ним не говорив. Після шістьох місяців напруженого слідства прокурор за допомогою кількох уривків речень, вирваних з листів Драгоманова та інших обвинувачених, — нас було більше, — утворив таємне товариство таким же простим, як і геніальним способом. «Відомо, — так починалося дослівно мотивування його обвинувачення, — що існує соціалістична пропаганда, а що уряди не терплять її, то вона діє через таємні товариства». Отже, досить, думав обвинувач, довести, що хтось є соціалістом, щоб його *eo ipso*¹ притягнути до суду за участь у таємному товаристві.

Ми, обвинувачені, могли до захриплення говорити, щоб доказати, що соціалізм — це доктрина, а не якийсь таємний союз, що соціалістична пропаганда діє в Німеччині й навіть в Австрії зовсім легально і що весь зібраний протягом місяців слідства проти нас матеріал не доводить найменшого сліду існування таємного товариства.

Все було марно. Наші судді знали про соціалізм ще менше, ніж прокурор, — таж усі вони займались наукою в університеті лише для хліба, не цікавились жодним соціальним питанням і по одержанні посади, певне, не прочитали жодної книги, крім романів! А крім того, ми, обвинувачені, були українці, крім одного поляка з Росії, який дав власне привід до процесу, а саме: пануюча польська каста мала саме тоді приховати справжній польський таємний союз, заснований для вербування польського легіону, щоб

¹ Тим самим.

допомогти туркам проти росіян, а при можливій нагоді окупувати Галичину, щоб утворити тут польський національний уряд в разі, якби росіяни визнали це за добре. Нас засуджено — певне, не дуже суворо — від шістьох тижнів до трьох місяців арешту, але цього було досить, щоб таких студентів філософії, як мене, раз назавжди вибити з життєвого шляху. Пропала для мене надія дістати посаду гімназичного учителя, пропала марно ціль моїх університетських студій. До того ж я не мав жодних засобів розпочати які-небудь інші студії, бо перестрашена процесом українська суспільність відвернулася від усіх засуджених, немов від зачумлених.

У в'язниці — не знаю чому — ставились до мене з особливою суворістю. Запхали мене до найгіршої камери, до злодіїв, убивць та інших звичайних злочинців. Шахраї і великосвітські пройдисвіти, що час від часу приходили до в'язниці і розтратили багато грошей, мали найкращі камери, світло, послуги, різні привілеї, — це були справжні аристократи. Протягом дев'яти місяців, які я провів у тюрмі, сидів я переважно у великій камері, де перебувало 18—28 злочинців, де зимою вікно ніколи не зачинялося і де я, слабкий на груди, з бідою добився привілею спати під вікном. Таким чином уникнув я небезпеки вдихати вночі густе затхле повітря в його безперервній силі, але зате прокидався майже завжди з повним снігу волоссям на голові. Цьому відповідало і ставлення сторожі. Раз я почув себе хворим і десять днів поспіль просився до лікаря, але мене не допустили. Протягом перших трьох місяців свого ув'язнення я не одержав жодного листочка друкованого паперу. Тільки пізніше дістав я дозвіл одержувати книги.

Це була перша школа, яку я пройшов на дні галицького суспільства. Незабаром мала наступити друга у виправленому виданні. Взимку 1880 року, не маючи ніяких засобів, щоб жити у Львові, подався я на село, в Коломийський повіт, де мав одержати посаду приватного учителя. Під час подорожі до місця мого призначення мене затримали жандарми в містечку Яблоніві, заарештували й відправили до Коломиї. Чому? Недалеко, в Косові, стався злочин: селянин стріляв у війта, правда, не вбив його, але все-таки поранив. Селянин і його спільники були заарештовані, а що він заявив себе атеїстом, то негайно була посаджена в тюрму сестра засудженого разом зі мною в 1878 році Павлика, Ганна, яка також жила в Косові і була засуджена

тоді «за вербування членів до таємного соціалістичного союзу, але сама вона не належала до нього». Соціалізм і атеїзм,— так думали собі панове із коломийського суду,— це ж діти одного духа. А що я тепер саме випадково попав у повіт, хоч і до місцевості досить віддаленої від Косова, то для тих панів було зовсім природно вплутати мене в коломийську історію, хоч я не мав найменшого поняття про неї. Таж я був також соціаліст! І таким чином я мусив знову зазнати тримісячного слідчого арешту. Тільки тоді побачили ті панове, що я таки непричетний до справи. Президент коломийського суду прийшов особисто до мене в камеру сказати, що мене визнали зовсім не винним, і велів потім приставити мене до місця мого народження, бо я не був належний до повіту.

Так попав я у високу школу дна суспільства, пізнав страшні ями, одну з яких старався вірно змалювати в своїй новелі, хоч і блідо й нехитро. Коломия і Станіслав, Стрий і Дрогобич були станції мого шляху і, хоч ця мандрівка етапами тривала лише кілька днів, напала мене в ці дні сильна пропасниця. Але що в місці свого народження я не мав що робити, то незабаром виїхав назад до Коломиї, щоб зайняти свою посаду. Проте староста не дозволив мені йти на село, поки не одержу з Дрогобича правильного паспорту від політичної влади. Я написав до Дрогобича і ждав у Коломиї. Хворий на пропасницю, без грошей і без знайомих, сидів я у темній кімнаті в готелі і пробував відтворити на папері картини, які бачив останніми днями, і так з'явилась оця новела. Вона написана протягом трьох днів. Коли я скінчив її, відчув себе таким ослабленим, таким виснаженим голодом і хворобою, що за останні крейцери купив конверт і марку, послав свій рукопис до Львова до одного знайомого, потім вернувся до готелю і ліг, щоб умерти. Я лежав так три дні, дрижачи від пропасниці, без думок і без охоти до життя. Тільки бідний готельний слуга приносив мені іноді кілька ложок супу. Лише через три дні прийшов знайомий, у якого я мав одержати приватну лекцію, і я піднявся, поїхав до Дрогобича і там одержав паспорт. Потім я повернувся до Коломиї і поїхав на село. Цей страшний епізод мого життя закінчився»¹.

¹ М. В о з н я к. Автобіографічний елемент в оповіданні Франка «На дні». «Радянське літературознавство», Київ, 1940, № 5—6, стор. 149—153. Див. також Михайло Возняк. Нариси про світогляд Івана Франка, Львів, 1955, стор. 81—85.

Спогад Франка закінчується такими словами: «Очевидно, це не був кінець років моїх мандрівок. З таких і подібних епізодів, де я був винний так само, як тут, постав через п'ятнадцять літ великий злочин того «політичного минулого в попередньому моєму житті», через який граф Бадені як галицький намісник не міг перемогти себе, щоб затвердити мене приватним доцентом на Львівському університеті. Таке минуле було б для університетського викладача також надто колоритне»¹.

У новелі «На дні» є багато автобіографічних елементів у переживаннях та суспільних прагненнях головного героя новели Андрія Темери. Маємо тут малюнок дна буржуазного суспільства. Сам автор схарактеризував свою новелу 20 лютого 1881 року в листі до Павлика як «ряд типів наших пролетарів, починаючи від інтелігентного аж до найнижче затолоченого. Героя виразного нема, а Темера і Бовдур, дві крайності в однім ряді, висунені наперед тільки в артистичній цілі, щоб зв'язати все в цілість, надати всьому одноцілий інтерес і викликати одноціле враження»².

На новелу «На дні» Франка появилася коротка замітка у львівській «Зорі». Непідписаний автор замітки на початку заявив, що Франко відомий українській суспільності «з численних розправ судових в справах соціалістичних; діяльність його кінчиться звичайно засудженням на кару в'язниці». Далі рецензент зачитував кінцеві слова ХІ глави новели, пропускаючи речення, невідповідні для такого його висновку, яким замітка кінчається: «Ми високо цінімо талант п. Франка і його працьовитість і думаємо, що власне задля цього таланту і цієї праці з тисячних грудей по прочитанні горішнього уступу понесеться однодушний поклик: «Якнайскоріше вертатися!»³.

Автором замітки Франко вважав редактора «Зорі» Омеляна Партицького, тому й звернувся до нього з довгим листом, закидаючи йому, що він захищає свої ідеї систематичною брехнею і замість рецензії твору дав рецензію особи Франка. «Ви вказали своїм читачам, — писав Франко в листі, — соціаліста, роздумуючого, рефлектуючого над власними переконаннями, готового відректись їх, тобто най-

¹ Михайло Возняк. Нариси про світогляд Івана Франка, Львів, 1955, стор. 153.

² Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. ІІІ, стор. 369.

³ «Зоря», Львів, 1880, стор. 272.

милішого, що в нього є на світі, для правди, для поступу. Ви показали далі, що тим зненавидженим і заклятим соціалістам правда і поступ дорогі над усе на світі. Ви показали, що ці окричані соціалісти — це не череда сліпих та бездумних баранів, що ідуть на незвісне, незвідними стежками. Ви показали, що вони вміють застановлятися, і то застановлятися глибоко і серйозно над своїм ділом». Зазначуючи, що автор замітки не довів, щоб шляхи соціалізму показали незгідними з природними законами загального розвитку, з вічними людськими простуваннями до добра й загального щастя, Франко стверджував: «Ми цього не бачили і, бачиться, ніколи не побачимо»¹.

З листів Франка до М. Павлика відомо, що у 1880 році, в листопаді, письменник закінчив писати поему «Історія лівої руки», «в котрій показав образок нашого урядництва»². Ця поема Франка досі не розшукана. Тим більшої ваги набирає зараз свідчення автора про неї, дане в листопаді 1882 року. Мабуть, Франко не був задоволений першою редакцією своєї поеми, бо обробляв її в 1882 році наново, про що 12 листопада писав Павликові: «Крім ліричних штук і «Галицьких образків», я ладжу велику поему (всього буде коло 4000 віршів, досі готова половина) «Історія лівої руки», в котрій описую життя матері Стебельського (з «На дні») і бажав би zarazом показати, як гніт подружжя без любові деморалізує і до крихти руйнує жінчину, а з другого боку, як думка тої жінчини під впливом гніту із звичайного стану доходить зразу до божевільного пієтизму, а далі до божевільної «богоненависті» і до пропаганди тої ненависті між народом. Трохи подібна (до половини) тема, оброблена, коли собі пригадуєте, в романі Гонкурів «Madam Gervais», тільки ж там показано перехід жінчини вільнодумної до девоції, а мати Стебельського, натура сильніша морально, ступає на крок далі,— зрештою, при більше тому сприяючих обставинах. Представлене в дотепер готових частинах поеми життя попівське з цілою його супокійною гнилизною і життя в семінарії. В цілості поеми тої не зможе надрукувати «Світ», а видана книжкою, вона, може, деяк пройшла би, хоч би прийшлося й вистояти за неї процес»³.

¹ М. В о з н я к. До початків співробітництва Ів. Франка в «Зорі». «Культура», 1924, 11, стор. 111.

² Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. III, стор. 248.

³ Там же, т. IV (1882—1885), Чернівці, 1911, стор. 99.

З кінця 1880-х років маємо драматичний і новелістичний твір Франка на цю саму тему. Правдоподібно, в 1879 році написаний його «драматичний образок в одній дії» під назвою «Послідній крейцер», а в серпні 1880 року в Березові написане оповідання «На вершку. (Кілька хвиль з життя людей «нічого не заробивших»)». І в драматичній картині з сімома сценами, і в оповіданні з вісьмома розділами виступають ті самі особи й розвивається в загальних рисах така ж дія, дещо відмінна в їх початках і закінченнях. В них обох маємо сильні ремінісценції з повісті Чернишевського «Что делать?».

Багато терпів Франко через те, що не мав де друкувати своїх творів. На закид Павлика, чому він друкується в «Правді», Франко пояснив, що «друкується тому, що нема деінде друкувати, а не задля ніякої спільності думок»¹. Заходи Франка, щоб від жовтня 1879 року видавати двотижневик «Нова основа», літературно-наукового характеру, не дали позитивного результату. Задумане видання закінчилось на надрукуванні програми, яку, головню, написав Франко. Програму «Нової основи» здійснював до деякої міри журнал «Світ», що під відповідальною редакцією Івана Белея і літературною Івана Франка виходив у Львові в 1881—1882 роках.

Програма «Нової основи» вказувала на брак періодичного видання, присвяченого виключно літературі й науці та яке б мало ясно визначену мету і напрямок. Наддністрянським періодичним виданням в програмі закидалась хиткість у всіх основних літературних і наукових питаннях, що позбавляло їх усякого серйозного значення, усякого індивідуального зафарблення як ознаки духовної сили редакції. У тодішніх редакцій не було й думки про серйозну наукову або літературну роботу. До питань, що давно вже вирішені в західноєвропейській науці й літературі, наддністрянські редакції ставились або вороже, або в найкращому разі з повною апатією. «Навіть таке високе діло, як бажання самотійного, вільного життя свого люду, виходить у них — за недостатчею наукової підкладки — або платонічним зітханням, або фразистою балаканкою, фантазією, до здійснення котрої ніхто не прикладає руки»².

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. III, стор. 251.

² Там же, стор. 97.

Внаслідок цього наддністрянські видання не могли викликати серед публіки ані живого зацікавлення, ані енергійного духовного руху серед молодшого покоління, не могли згуртувати навколо себе молодих сил, вказати їм правильний шлях для дальшого розвитку своїх здібностей і свого знання. Нові обставини суспільного життя вимагали нового руху, нових робітників і висували щораз трудніші й ширші завдання. «Люди, котрі кілька літ тому вдовольнялися ще лектурою милозвучних віршиків або повістей з любовними інтригами та ефектними фейерверками, тепер домагаються від літератури глибшої мислі, студій життя, правди»¹.

Чуючи поклик часу й потреби живих людей, молоді робітники, що виступають від імені редакції, висловлюють свою готовність стати до праці і віддати їй свою силу та своє невелике знання. Сили, на які «Нова основа» задумувала опертись, це були «молоді люди, з котрих ніхто майже не має ще виробленого імені в літературі і з котрих кожний більше бажає тріумфу правди, тріумфу чесних, наукою прояснених переконань». Редакція «Нової основи» не збиралася робити її органом якоїсь літературної чи політичної фракції, а бажала іти «тільки за голосом правди, поступу і чесного переконання».

В програму «Нової основи» входила художня література, оригінальна й перекладна, такі ж наукові статті, наукова хроніка, критичні статті про новини української й зарубіжних літератур та бібліографія. В науковій частині програма обіцяла зразу зробити наголос на суспільній економії і науках природничих, стараючися притім, щоб ці дві науки йшли рівнобіжно: одна більш систематично в самостійній статті, а друга в обробленні спеціальних частин в хроніці науковій.

Світогляд редакції програма формулювала так: «В белетристиці (повістях, поезіях і ін.) ми стоїмо за реальне представлення життя сучасного, за глибокий і правдивий аналіз фактів і характерів людських, за гуманну і поступову тенденцію. В науці стоїмо за слідження на підставі фактів, за пізнання правди, тобто причинового зв'язку явищ в світі матеріальнім, а не поза ним, за знання позитивне, а не за метафізику. Спеціально в питаннях біологічних стоїмо за признану всіма найбільшими вченими

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. III, стор. 97.

нашого віку теорію десценденції, тобто походження родів і розрядів живих істот одних від других, в питаннях антропологічно-культурних стоїмо за слідження всіх прояв в їх історичнім зв'язку і в порівнянні одних рас людських з другими; в питаннях суспільно-економічних стоїмо за принцип колективізму супроти принципу неограниченого індивідуалізму або що,— як бачимо,— на одно вийде, супроти принципу сили перед правом, приватної користі перед загальною»¹.

Програму «Нової основи» здійснювала редакція журналу «Світ», найбільше сам Франко. «У нас друкується газета «Світ»², писав Франко до Павлика 31 грудня 1880 року, а «Діло» з датою 12 січня 1881 року повідомило, що «цими днями» вийшов № 1 «Світу», що названий «ілюстрованим літературно-науковим часописом». Видавцем і відповідальним редактором підписувався Іван Белей. На самому кінці першого номера надрукована коротесенька заява «Від редакції», де зазначалося, що перший номер «Світу» виходить «без шумних програм», а програму висловлюють статті, вміщені в першому номері. Редакція сподівалася, що не залишиться без прихильників, розраховуючи на їх підтримку.

В листопадовому листі 1880 року до Драгоманова І. Франко з радістю повідомляв про те, що у Львові починався немов живіший рух серед молоді, бо має виходити щомісячний новий часопис «Світ» белетристично-наукового змісту, обсягом на три аркуші. Редакція вирішила звернути більшу увагу на наукові питання, викладаючи їх в популярній формі. Перекладів вирішено уникати. «Ми хотіли б писати і одверто, не крутячи та фальшив'ячи,— відмічав Франко,— і заразом спокійно та науково, щоб прокуратура не могла за що-небудь причепитися. Задля того ми думали б поки що оброблювати питання менше дразливі, а важні, як, наприклад, питання біологічні, психологічні та культурно-історичні, а з економічних також такі передовсім, в котрих найлегше можна захиститися цифрами та фактами історичними (питання про людину, про гроші і т. д.)»³.

Грошові обставини нового часопису були неблизкучі.

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. III, стор. 99—100.

² Там же, стор. 319.

³ Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 18.

Розраховували на 100 передплатників, що давало б 400 ринських щорічно, хоч витрати видавництва за підрахунками мали складати 800 ринських. Щоб розв'язати ці фінансові утруднення, було вирішено шукати людей, які б зобов'язалися підтримувати журнал. Це джерело було не зовсім певне.

В яких злидених умовах жив тоді Франко, свідчить його лист від 29 січня 1881 р. до М. Павлика. Для того, щоб працювати в полі, в нього не вистачало сил і умілості. З літературного пера жити важко, бо за повісті ніхто не платив. «Я от, що досі живу у Львові,— з гіркотою признався Франко,— то вже маю понад 100 ринських боргу, та й то живу, як пес, в нетопленій хаті, картоплею та капустою, та й то на кошт робітника. І що тут думати про будуче?» Щоб мати сякий-такий заробіток з літератури, для цього, на думку Франка, «треба 1) щоб у нас була література, тобто щоб була читаюча публіка, купуюча книжки та газети, а до того треба, щоб упав кордон між Галичиною і Україною..., треба в тій будучій літературі вибороти собі хоч яке-такє місце, щоб не писати статей і повістей надармо, мишам на снідання»¹.

Кожний номер «Світу» мав на першій сторінці портрет якогось діяча і починався повістю Франка «Борислав сміється», писаною від номера до номера журналу й тому не закінченою, бо видання «Світу» припинилося на подвійному 8 і 9 номері за 1882 рік. Мрії Франка, висловлені 12 листопада 1882 року в листі до Павлика, не здійснилися: «Борислав сміється», котрий буде скінчений цього року, закінчить серію моїх бориславських образів,— тільки як епілог до нього ще нав'яжеться обширна повість «Андрусь Басараб» — опис життя в львівських тюрмах. Тільки ж «Басараба» я тепер (на слідуєчий рік) писати не думаю, а бажав би, щоб «Світ» помістив Вашу «Вихору», а крім того, мої дрібні очерки, переважно, ба ні, цілковито факти з життя народного, котрих у мене є готових до 15, між ними найдавніші звісні вам, написані для віденського альманаха («Микитичів дуб» був і надрукований в сконфіскованій книжці), а й між пізнішими є цікаві речі, як ось «Хлопська комісія», оповідання, майже дослівно списане з уст старого арештанта про те, як б'ють хлопці спійманого злодія, далі «Ліси і пасовиська» — факти сервітутових здирств і кон-

¹ Переписка М. Драгоманова з М. Павликом, т. III, стор. 335.

скрипційних штучок, «Цигани» — образок того осадного положення, в яким держать народ жандарми, «Малий Мирон» — образки давньої школи, «Людвіківка», «Історія моєї січкарні» і ін. Коли б гроші, то, звісно, все те варто б видати книжкою, більше зробило би враження. Але й так добре б, щоби надруковано, бо більша частина роками лежить в Белеєвій шухляді і розкидається»¹.

В журналі Франко був настільки перевантажений різною редакційною роботою, що й не мав часу відповідати на листи. За це він вибачався перед Павликом: «Не відписав я тільки за нестачею часу, бо тут на мені лежить ціле листування редакції, переписування рукописів до друку й інше, так що годі обіратися роботи, багато втомлюючої, а остаточно мало продуктивної»².

Павлик думав переробити новелу Франка «На дні» для російського журналу та прохав у Франка автобіографії для планової переробки. На прохання автобіографії Франко відповів з сарказмом, продиктованим його дотогочасним гірким життям: «Жадаєте, щоб я описав вам своє життя, і завдаєте мені тим великий сум. Що вам написати? Хіба те, що вродився і живу досі, більше нема що. Вродився 1856, ходив до гімназії в Дрогобичі, — та й ось і все. А це ж хіба зацікавить кого? Життя такого, про котре можна би розказати якісь факти (окрім хіба такої беліберди³, яка розказана в Темері), у мене не було, — значить, чорт по-бери минувше. Розуміється само собою, що й будуче нічим не краще рисується передо мною, так що другий факт мого життя буде хіба: вмер тоді і тоді, — ну, але цього, leider, ще досі не було, значить і балакати о нім ніщо»⁴.

У Львові Франко жив до 14 квітня 1881 року, про що повідомив Павлика: «Я ще оце тільки до четверга зістаю у Львові, а відтак їду до Нагуєвич, без надії навіть вернутися сюди ще коли-небудь, поки не знайдеться якийсь зарібок і не будуть сплачені довги»⁵.

Про життя Франка в Нагуєвичах і його працю довідуємось з його листів до Івана Белея. Весною 1881 року Франко

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. IV, стор. 98.

² Лист від 20 лютого 1881 р. Там же, т. III, стор. 368—369.

³ Дурниць.

⁴ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. III, стор. 370.

⁵ Там же, стор. 426.

захворів на тиф. Про свою хворобу він писав до Белея: «Відписуючи тобі в п'ятницю на твій сердечний лист, я й сам не знав, що це за слабість мені приключилася. Зразу гадав, що проста гарячка, і не прив'язував до неї ніякого значення. Але, вертаючися в ту ж п'ятницю з пакунком піхотою та й ще холодним вітром додому, я при самім повороті почув у тілі дрижаки. Дрижаки не були сильні, не телепали, але все-таки я погадав собі, що це фебра. Аж допіру в неділю рано я переконався, що дрижаків нема, але зате гарячка страшенна, а голова, руки й ноги, хоч нібито не болять, обтяжили мене мов центнарові заліза. Показалося, що це ні більше ні менше, тільки тиф, на котрий тут люди ще й досі хворіють. Біда до краю. Від неділі лежу як колода, хіба що, хитаючись та держачись стін, надвір часом вилізу. Що буде з «Світом» і моїм зарібком, на котрий я так надіявся, бог знає»¹.

Як жилося Франкові в Нагуєвичах, хай свідчать такі вислови з його листів до Белея. Ось одна яскрава деталь: «Іду, здається, нині до Дрогобича, хоч, правду кажучи, не знаю ще, в кого позичити чобіт, бо мої черевики рознеслися геть»². В іншому листі Франко дякував Белеєві за присилку чотирьох ринських, за які він «купив чоботищі». Та назріла нова потреба: «От у нас уже зима заходить, здалась би лампа столова, а у мене нема. Чи не розкрутив би ти там якого гульденища, поки що буде з Києва, — чи буде, чи не буде»³. Навесні 1882 року Франко писав: «Я з цього тижня нічогісінько не робив: весна була, треба було робити в полі, орати та в лісі стратив днів кілька»⁴. З трохи пізнішого листа: «Поганеньке тут моє життя, небоже, — раз у раз робота, котра вбиває мислі і томить мене так, що годі відтак забратися з силою до якої-небудь духовної праці. Так і чую, що моя «письменська снага» щезає, що мені чимраз трудніше приходить що-небудь написати, що чимраз менше речей мені удається. У мене тут багато позачинаного, а ще більше позадумуваного, — та що, ні часу, ні сили кінчити. А тут ще й недостача хоч скільки-небудь оживляючого товариства, недостача всього, що будить в чоловіці думки і дає які-небудь враження, одностайне, справді худоб'я-

¹ М. В о з н я к. З життя й діяльності Івана Франка в рр. 1881—1884 (його листи до Івана Белея). «Культура», Львів, 1925, 2, стор. 77.

² Там же, стор. 46.

³ Там же, стор. 50.

⁴ Там же, стор. 55.

че життя. А більше всього цілковита безнадійність на те, що в будучім воно б могло бути як-небудь інакше. От, приміром, я бажав би на зиму прибути до Львова,— та що, відай, це так і останеться *pium desiderium*»¹.

Повідомляючи Драгоманова, що з третього номера «Світу» почав друкувати «Мислі о еволюції в історії людськості», щоб «показати зв'язок дарвінізму з соціалізмом, а властиво еволюцію кооперацій в боротьбі з природою», Франко відповів на деякі його закиди з приводу редагування «Світу» та його змісту. «Ми самі чуємо те аж надто добре,— писав Франко,— що «Світ» поки що дуже мало і дуже невиразно тикає біжучих, сучасних справ, «злобы дня». Усправедливляти «Світ» за те не можна і не треба; на витолкування хіба можна сказати те, що попросту нема кому писати. Як бачите з дотеперішніх чисел, уся робота сходить на мене і редактора, а ми обидва публіцисти дуже плохі... А вже писати про біжучі справи, як ось про діяння наших партій, нам тим більше годі... Мені здається, що чоловік в наших тісних обставинах тоді тільки чується й смілим, коли бачить круг себе і поза собою яку-небудь тривку опору в людях. А яка ж нам тут опора? Проти нас, де і як можна, агітують і народовці, і старі, з провінції пишуть нам листи в тоні щедрінського Молчаліна: «надо, голубчик, погодить», а й свої, у Відні й на Вкраїні, або чисто відцуралися і на листи не відписують, або пишуть на тему: «Та що ж, я не стільки ще знаю, скільки треба, робити нічого не можу, бо бачу, що й ваша робота чорта варта». От так ви подумайте собі, що серед таких обставин, хоч би чоловік і який гарячий, швидко остине і похнюпиться. А ще візьміть на увагу і само домашнє життя, погане та тісне до крайності, візьміть на увагу те, що ми тут немов ті парії між русинами, що для нас усі двері заперті, навіть в товариства і казина не пускають, обходять і обминають, а коли котрий хоче поговорити о чім-небудь, то тягне в куток, щоб ніхто не бачив,— візьміть усе це на увагу, а можете порозуміти, чому в нашім писанні така малокровність... А з свого боку ми робимо, що вміємо, і стараємося по-своmu, хоч у белетристиці, тикати таких питань, які стоять на черзі. В великій частині виною безбарвності «Світу» є й його малий об'єм, ну, але на це, бачиться, нема ради натепер»².

¹ Добрим бажанням. «Культура», Львів, 1952, 2, стор. 67.

² Листування І: Франка і М. Драгоманова, стор. 27.

І в пізніших листах Франкові доводилось не раз пояснювати редакційні справи «Світу». Приїхавши після сімох місяців перебування на селі до Львова, Франко писав до Драгоманова: «Недавно ось я приїхав випадково до Львова, щоб зайнятися остаточною редакцією перекладу «Фауста», і, приїхавши, застав ваш лист. Як, з одного боку, мене втішило те, що мій переклад «Фауста» і моя повість в «Світі» вам подобаються і що ви навіть готові постаратися про частину накладу на видрукування «Фауста», так знов дуже засмутив мене ваш гострий суд про «Світ», засмутив тим дужче, що мушу признати, що він у багато чому справедливий. І справді, від багатьох товаришів у Львові я тепер почув те саме: що «Світ» замало живий, замало цікавий. Та що ж діяти? Зважте самі, серед яких обставин він видається. Я ось уже звиш 7 місяців сиджу на селі, без книжок, без газет, без ніякісіньких зносин, пильнований жандармами,— а Белей зайнятий раз у раз при «Ділі», не має часу до іншої праці, і добре ще й так, що хоч зредагує номер з готових матеріалів та веде кореспонденцію. З наших людей до роботи ніхто не береться...»¹

У Франка був намір після закінчення розпочатих у «Світі» статей публікувати в науковому відділі статті, присвячені теорії соціалізму. «Цього конче треба,— заявляв Драгоманову,— бо у нас люди того не знають (теорії соціалізму.— *Ред.*).— Тільки не знаємо, відки б узяти пригідну для того, не довгу статтю. Правда, у нас є в перекладі стаття Енгельса (витяг з критики на Дюрінга), написана гарно і коротка,— але якби найшлася ліпша, то ми радо би надрукували»². Але з цього плану нічого конкретного не вийшло.

З виданням своїх перекладів «Фауста» Гете і «Мертвих душ» Гоголя Франко зв'язував свою нову видавничу мрію. Він задумав видавати у Львові народну соціалістичну газету на зразок робітничої газети «Ргаса». Завдання цієї газети мали бути досить широкі. Франко розглядав її як осередок, як ядро, навколо якого мали гуртуватися всі опозиційні та революційні елементи. Цю важливу думку він висловив у листі до Драгоманова, де писав: «Газета така мала б на цілі не тільки вивідувати життя і потреби мужиків, а, з другого боку, показувати їм думки і змагання робітни-

¹ Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 29.

² Там же, стор. 31.

ків других країв, але мала б на оці поперед усього утворення сильної організації сільського і міського робочого люду, зведення до купи, впорядкування і прояснення всіх опозиційних та революційних елементів, що бродять скрізь в головах народних. Попри таку газету міг би «Світ» бути немов додатком для забави та для науки більше письменним не тільки з інтелігенції, але й з мужиків»¹.

Робітничій справі Франко присвятив п'ять статей, надрукованих у робітничій газеті «Prasa» в 1881 році. Вони вийшли окремим відбитком під назвою «O prasy, książeczka dla robotników» («Про працю, книжечка для робітників»). Ця анонімна книжечка замінила наддністрянським робітникам «Катехізис економічного соціалізму», написаний Франком польською мовою і конфіскований австрійською владою. Вороги робітничого класу зрозуміли її вагу. Орган польської аристократії і шляхти, краківський «Czas», зауважив, що в книжечці викладена не тільки сама теорія праці, але й основи соціалізму, що її завданням не є наука суспільної економії, але соціалістична пропаганда, перед якою «Czas» застерігав.

З автобіографії Франка, написаної у 1890 році, відомо, що, після звільнення з тюрми, його зносини із львівськими робітниками були досить жваві. Результатом цих зв'язків і праці Франка в робітничих гуртках самоосвіти була брошура «Program socjalistów polskich i ruskich wschodniej Galicji», написана при співучасті Франка. Видавці-поляки зробили «друкарську помилку», як пізніше пояснювали, й надрукували її в Женеві 1881 року під заголовком «Program socjalistów polskich wschodniej Galicji». Коли ж проти цього заперечували львівські соціалісти, женецькі видавці заліпили перший заголовок і надрукували «Program socjalistów galicyjskich», щоб тільки не згадати про українців на території Наддністрянщини. Франко задумував з популяризаційною метою видати соціалістичну програму по-українськи під назвою «Чого хоче галицька робітницька громада» у вигідному кишеньковому форматі. Але підготовлений рукопис, датований 10 грудня 1881 року, пролежав недрукованим аж до 1924 року, коли побачив світ у грудневому випуску львівської «Культури».

Заходом редакції «Світу» вийшла у Львові 1882 року в перекладі Франка перша частина «Фауста» Йоганна

¹ Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 32—33.

Вольфганга Гете. В «Передньому слові» Франко доводив, що «Фауст» Гете був виявом тієї самої революції, яка спалахнула в Парижі грізним пожаром, зруйнувала автократичне королівство, панування шляхти й попів і проголосила «Права людини». З всесвітнім значенням «Фауста» Гете Франко зв'язував і його загальнолюдське значення: «Ані наука сама собою, ані вільне й безжурне життя, ані почесні, ні слава — ніщо ще не може ущасливити чоловіка, як довго той чоловік все і всюди має на оці тільки себе с а м о г о. Аж коли він всі свої здобутки, всю свою силу поверне на працю около ущасливлення других, на запевнення їм безпечного, хоть і ненастанним трудом окуплюваного життя і розвитку, тоді чоловік може бути щасливим. Ця велика правда, котрою завершується «Фауст», надає цьому творові ще й тепер, в наш вік, живу революційну силу. Він не те, що не застарілий для нас і по ідеях, але, противно, може в тім згляді, не згадуючи про незрівняну поетичну красоту, служити нам надовго ще взірцем і провідником»¹.

Первісний текст передмови до свого перекладу «Фауста» Франко починав тими самими словами, якими майже півстоліття тому Віссаріон Белінський починав свою критичну діяльність, а саме: «У нас нема літератури!»

Після «Фауста» Гете Франко взявся за переклад «Мертвых душ» М. Гоголя. Вже в першому номері «Діла» за 1882 рік оголошено про прийом передплати на «Мертві душі», «найзнаменитшу повість славного і загальнозвісного письменника Миколая Гоголя». Про вихід книги «Діло» повідомляло 25 березня 1882 року (№ 20). Вона надрукована під заголовком «Мертві душі, або вандрівки Чичикова. Поема Миколая В. Гоголя».

Під час перебування в Нагуєвичах у Франка зародився задум звернутися до історичної тематики, зокрема до драматичного жанру.

Посилаючи XI і XII розділи повісті «Борислав сміється» для публікації в «Світі», Франко про це писав Белеєві: «Тепер, коли б час, задумав я узятися так *intra parenthesim*² до одної історичної новели, а властиво, до новели на історичнім тлі, в котрій би можна блиснути яскравим реалізмом. Але на це треба сили, котрої у мене тепер за вічною

¹ Гете Й. В. Фауст, Часть перша, з німецького переклав і пояснив Іван Франко, Львів, 1882, Передне слово, стор. XI.

² У вільний час.

фізичною втомою дуже мало. Так само прийшла мені охота спробувати колись зробити історичну драму, і то — *hoggeur*¹ — про Святослава Володимировича, братовбивцю, і — подвійний *hoggeur* — з його реабілітацією. Тільки до цього треба б деяких студій, а особливо прочитати б Костомарова перший том «Истории в жизнеописаниях» та й літописну оповість. Колись!..»²

Як в попередньому, так і в 1882 році умови літературної праці Франка були важкі. В одному з листів до Белея він нарікав, що робота в сільському господарстві перешкоджає йому закінчити розпочаті роботи: «У мене тепер робота йде лихо: треба пасти коні, а часом худобу (в лісі), — тож, очевидно, годі що-небудь робити, навіть читати. З тої причини досі ще не скінчив Вергілія, але надіюсь, що швидко буде готов»³. Мова йде про редакційну працю над рукописом книги, що вийшла в 1883 році під заголовком «Переводи і наслідування» Йосипа Шухевича. Франко не тільки виправив переклади Йосипа Шухевича, але й дав свій переклад закінчення «Пісні про хліборобство» Вергілія, переклав його «Грамотику, або мужицьку приправу» й написав статті про Йосипа Шухевича, про життя і творчість Вергілія та Ернста ф.-Шульце.

Хоч журнал «Світ» видавався не блискуче і не дуже захоплював деяких вимогливих читачів, проте Франко дорожив цим єдиним виданням, де він міг друкуватися. Йому хотілось за всяку ціну зберегти «Світ». Цими думками він ділився з М. Драгомановим, пишучи йому: «Коли б мені удалось дістатися з новим роком до Львова, то я, може б, здужав згромадити круг нього («Світу». — М. В.) більше людей, оживити деякі початки українсько-польсько-жидівської організації, що розпадаються, і вплинути деякі і на розширення рамок «Расу». Там тепер, правду кажучи, нема нікого такого, хто би не то міг робити дещо між людьми, але хто би хотів робити явно і брати на себе відповідь перед судом. Криються по кутиках та й ураз із тим і ціла справа якось защецає»⁴.

Відчуваючи, що «Світ» знаходиться все-таки під загро-

¹ Ж а х.

² М. Возняк. З життя й діяльності Ів. Франка в рр. 1881—1884. «Культура», Львів, 1925, 2, стор. 58.

³ Там же, стор. 65.

⁴ Див. «Іван Франко. Статті і матеріали», Збірник другий, Львів, 1949, стор. 229.

зою, Франко задумує план організації нового видання під назвою «Сільська читальня», щось на зразок «Дрібної бібліотеки». Він задумав випускати популярні книжечки наукового й белетристичного змісту. Однак на його пропозицію, вперше подану в «Світі», просвітні установи навіть не відгукнулися. Та й не дивно. «Просвіта» приймає до друку тільки те, що «кум Огоновський або сват Барвінський написав». Франко ставить завдання видавати таку літературу, яку «Просвіта» ніколи не видасть. Він має на увазі «критику австрійської конституції і суспільного устрою (про податки, війни, фінанси і т. д.), критику релігії, письма святого і попівства»¹. Для проведення цієї революційно-просвітительської роботи можна було розраховувати тільки на власні ресурси і підтримку молоді. Щоб роздобути для початку трохи грошей, Франко розпочав писати на конкурс, оголошений журналом «Зоря», повість «Захар Беркут». Якщо «Світ» виходитиме далі, то Франко бажав би у найближчому річнику подати «портрети і біографії головних вчителів соціалізму: Маркса, Лассаля, Бакуніна, Герцена, Прудона і ін.», ставлячи побіч Маркса опортуніста Лассаля, революціонера-анархіста Бакуніна, утопічного соціаліста Прудона.

Редакція «Зорі» визначила три премії «за найкращі оригінальні повісті». «Тему до повістей,— згідно з вимогою конкурсу,— належить брати з нашого народного життя, чи теперішнього, чи минулого, з життя інтелігенції або з життя сільського люду; по можності переважати повинна сторона ідеальна, якщо тільки не віддаляється від правди. Світлі прояви нашого життя, як взірці, гідні загального наслідування, будуть для нас найбільше пожаданим матеріалом»².

Своїми думками про «Світ» і свою конкурсну повість Франко поділився з Павликом в листі від 12 листопада 1882 року. Про «Світ» Франко писав: «Досі він стоїть дуже слабо, хоч з усіх боків, де тільки хто читав його, чути похвалу. Оце говорять мені, що Белеєві роблять пропозиції з різних боків — видавати його етимологією, кажучи, що в таким разі буде з 1000 пренумерантів. Це, я думаю, можлива річ, зваживши, що «Зоря» має коло 800, а яке дрантя. Я не був би від того, фонетика діло формальне, а 1000 пре-

¹ Див. «Іван Франко. Статті і матеріали». Збірник другий, Львів, 1949, стор. 229.

² «Зоря», Львів, 1882, № 17, стор. 272.

нумерантів дуже реальна річ, при 1000 пренумерантах можна би «Світ» зробити радикальнішим до крайньої можливості і наскрізь сучасним органом, — це сторницею заплатило би за фонетику. В такім дусі я вже написав свою думку Белеєві»¹. Якби «Світ» стояв добре, думав Франко, то можна б поряд з ним або незалежно від нього, і навіть не у Львові, видавати окрему газету або окремі листки для селян і міських людей. Завдання цих видань було в тому, щоб привести до «утворення обширної галицької організації робочого люду всіх народностей, для котрої елементів досить уже є всюди»².

Щодо конкурсної повісті, яка, за умовами конкурсу, повинна бути «ідеальна з життя, а ще ліпше з бувальщини нашого народу», Франко повідомив: «Отже, я пишу повість історичну, з XIII віку (напад монголів) і ідеальну (по розумінню характерів, хоч реальну по методі писання, так як і Флоберова «Salambo»), в котрій стараюсь, на підставі тих небагатьох актів історичних про давнє громадське життя, показати життя самоуправне, безначальне і федеральне наших громад, боротьбу елементу вічево-федерального з деструктивним князівсько-боярським і в кінці з руйнуючою силою монголів. Повість та, хоч і містить в собі багато історичної і неісторичної декорації, все-таки, надіюсь, збудить живий інтерес і у сучасних людей, не те, що, наприклад, «Чорна рада»³.

Франко також розповідав Павликові про свої задуми «писати дальші розбори Шевченка, а саме написати ще одну статтю «Женщина-мати в поемах Шевченка», де би розібрав в одній обширній рамі «Катерину», «Наймичку», «Відьму», «Неофіти» (з сокрушенням Згарського, а особливо Огоновського) та «Марію» як модифікації одного типу жінки-матері, до котрого Шевченко вертався кілька разів і оброблював його все в вищій, ідеальнішій розумінні»⁴. Нарешті, Франко сповіщав, що мав готову статтю про долю жіноцтва в народних піснях⁵.

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. IV, стор. 96—97.

² Там же, стор. 97—98.

³ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. IV, стор. 99—100.

⁴ Там же, стор. 103—104.

⁵ В 1883 р. була видана під заголовком «Жіноча неволя в руських піснях народних». (Ред.).

Тимчасом «Світ» загас. «А «Світу», видно, вже не діждатися. Вічна пам'ять!» — вирвалося у Франка в одному з листів до Белея.

Порівнюючи «Світ» з «Громадським другом», Франко стверджував: «Зміст «Світу» був більше соціалістичний, ніж зміст «Громадського друга», але тон був уміркований і спокійний — і часопис унікав конфіскації, що тоді грозила на кожному кроці. Але найголовнішою прикметою «Світу» було те, що в ньому перший раз на ґрунті прогресивних ідей зустрілися галичани, російські українці й українські емігранти... Не обійшлося без супротивлення з боку реакційної частини суспільності. Москвофіли обкидали його болотом у «Московских ведомостях» і денунціювали його українських співробітників у приватних листах; фракція народовців, згрупованих при «Ділі», іронізувала над «землетрясцями»; публіка знеохочувалася неправильним виходом номерів і мало пренумерувала газету; не витривавши двох літ, видання упало. Цей упадок був тяжчий, ніж упадок «Громадського друга». Бо коли той упав під ударами урядових переслідувань, то «Світ» загас серед байдужності публіки, задля розтічі тих, що повинні були бути його співробітниками»¹.

В друкованому десять років пізніше «Нарисі» історії української літератури Франко писав про своє співробітництво в «Світі»: «Я був головним робітником у обох річниках «Світу» і друкував у ньому протягом усіх чисел обох річників просторе оповідання «Борислав сміється», яке однак не було тоді докінчене. Се була проба представити саморідний робітницький страйк бориславських ріпників, що закінчився великою пожежею Борислава восени 1873 року»². Припинення випуску «Світу» Франко пояснив такою причиною: «Невважаючи на те, що зміст «Світу» як на ті часи був свіжий, різнорідний і зачіпав різні важливі питання народного життя, на які до того часу не звертано уваги, а притім був редагований настільки обережно, що ані одно число не було конфісковано»³, він не достояв навіть повного другого року, головню, з вини редактора Івана Белея,

¹ І в. Франко. З останніх десятиліть ХІХ в. «Літературно-науковий вісник», Львів, 1901, кн. VII, стор. 18—19.

² І в. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури, стор. 361.

³ Франко помиляється: конфіскації підпав № 4 «Світу» за 1881 р., а саме за статтю «День 13 (1) марта в Петербурзі», стор. 79, четвертий абзац.

що, віддавши свої сили співробітництву в «Ділі», не міг як слід вести ані редакції, ані адміністрації «Світу»¹.

Згадавши про вихід першої частини «Фауста» Гете в своєму перекладі заходом редакції «Світу», Франко запримітив: «Переклад, розуміється, далеко не відповідає теперішнім моїм вимогам, але все-таки в ньому я поборов не-малі мовні та мовні труднощі, яких не побороли деколи перекладачі багатших літератур»².

В листі до Белея з вічною пам'яттю «Світові» Франко повідомляв його, що Партицький сховав свою заяву про премію до кишені й обіцяв 50 ринських за «Захара Беркута», а за всякі інші твори по центові за рядок. «От тут-то жий! От тут-то будь,— писав Франко.— Я відписую йому, що, незважаючи на найщирішу волю, не можу подаватися на яку-небудь угоду, бо повість післав на премію і жду постанови премійної. Коли моя повість премії не одержить, то тоді, звісно, ніщо й угоджуватись, а треба своє забирати та й хоч на Кубанські степи,— коли ж одержить, то тим більше всяка угода зайва. Чи не гарно поводяться наші українці? Правда, що варто працювати для них? Обіцяють по 20—25 золотих ринських за аркуш, а платити хочуть по 5. Ні, вже волить мій «Беркут» лежати до суду божого страшного або побачити світ в німецькій одежі, а на таку наругу я його не дам. 180 золотих ринських — найменша ціна,— так я й написав Партицькому. А може, він тільки торгуватися хоче? Чорт би брав попівську хитрість і панську чемність!»³

Посилаючи рукопис повісті «Захар Беркут» з Нагуевич на конкурс 17 листопада 1882 року, Франко написав листа Омелянові Партицькому такого змісту: «Хоч переконання наші поставили нас, так сказати, на протилежних кінцях одного табору, то все-таки, смію надіятися, ми належимо до одного табору народівців і попри всякі різниці, які в кожному таборі заходять між лівицею і правицею, ми все-таки можемо йти в багатьох питаннях, а особливо в чисто літературних, рука об руку. Коли з тим між нами обома зайшли невеличкі непорозуміння, чи то з оглядів політичних, чи особистих, то це ще, думаю, не повинно перепиняти

¹ І в. Ф р а н к о. Нарис історії українсько-руської літератури, стор. 361.

² Там же, стор. 363.

³ М. В о з н я к. З життя й діяльності Ів. Франка в рр. 1881—1884, стор. 69.

нам вийти в зносини літературні. Мені, молодшому, випадало зробити перший крок до поєднання, і я роблю це, шлючи на розписаний вами конкурс свого «Захара Беркута». Не знаю, чи вистане у вас терпцю прочитати мою писанину; я дуже бажав би був переписати його, та це, як бачите, не легке діло, зайняло б довше часу, ніж само написання, а часу шкода»¹. Франко прохав Партицького написати йому, якщо він бажав би користуватись його літературними роботами, а «Захара Беркута» передати редакторові «Світу», якщо повість не підійде для «Зорі».

На лист Партицького від 15 грудня Франко відповів 20 грудня 1882 року згодою друкувати в «Зорі» розвідки, рецензії і всяку всячину по центу від рядка.

«Та звісно,— писав Франко,— такі речі робляться не для зиску, а для вироблення своєї думки,— значить, тут ренумерація ні при чім. Інше діло з «Беркутом». Він коштує мене великого труду, писаний і післаний був (з доповненням усіх ваших умовин) для змагання про премію,— тож тепер я не знаю, як, властиво, стоїть діло з тою премією, в вашім листі про неї якось не згадується, немовби вона була розписана тільки про око людське, а прилюдна обіцянка приватно не обов'язує. Вибачте, добродію, моє висловлення, але справді я не знаю, на яку тепер ступити з тим нещасливим «Беркутом». Ви нарахували мені за нього 50 золотих ринських ренумерації, а я рахував, беручи найнижчу скалю вашої премії, 180 золотих ринських (10 аркушів друку),— як бачите, різниця велика. Мені однак здається, що це сума зовсім не велика,— зрештою, як вам здається,— коли за такий мінімум не зможете прийняти, то мені, бачиться, прийдеться відступити. А й так я чув, що повість вам не зовсім сподобалась і що ви гадали б при друкуванні її скорочувати, проти чого я згори мусив би застерегтися. Це мій, так сказати, ультиматум в справі «Беркута»,— радьтеся з собою, як знаєте, я нетерпеливо дожидаю вашої відповіді. Зрештою, запевняю вас, що, чи саяк, чи так скінчиться справа з «Беркутом», я не беру назад своєї обіцянки дописувати до «Зорі»². Одночасно Франко посилав чотири сонети Шекспіра в своєму перекладі й кілька власних віршів.

¹ М. В о з н я к. До початків співробітництва Ів. Франка в «Зорі», стор. 113.

² Т а м ж е, стор. 113—114.

Партицький відповів Франкові 25 грудня 1882 року. Він писав, що повість Франка, «хоч як знаменито написана, та все ж в цілій своїй заснові, в цілій тенденції для «Зорі» не зовсім надається», і кінчав свій лист словами: «Повість, в цілості (без скорочення) друкована, займе 8 аркушів друкованих. Рахуючи д в а центи від одного рядка, міг би я найвище 100 золотих ринських заплатити — інакше ніяк не можу».

Відповідь Франка Партицькому написана 29 грудня 1882 року. Вона зводиться ось до чого: «З усього того ви ачень побачите, що я остаточно пристаю на вашу пропозицію — по 2 центи від вірша гонорару. Що маю діяти? Я чоловік бідний — вибирати мені ні в чім. Коли б змога ваша прислати кільканадцять гульденів (не більше 20) ще перед святами, то зробили б мені велике добро і дали б можливість зараз по святах приїхати до Львова»¹.

Франко болюче відчув відсутність «Світу», де лежало чимало його праць. «У нас тепер крутенько приходитьсь, — писав він 23 грудня 1882 року М. Драгоманову, — «Світ», бачиться, упаде, принаймні Белей оце вже з місяць нічого мені не пише про нього. В редакції лежить чимало моїх писань: ескізів, віршів, знадобів до етнографії («Жіноча неволя», «Пісня про шандаря»). Звичайно, нікотрий тутешній часопис не надрукує нічого з тих писань. Подумайте: навіть такі невинні штуки, як «Слимак» в торішнім календарі «Просвіти» і «Цигани» в «Ділі» їм видаються надто радикальні, — чисто подуріли люди! Писав мені Белей, що коли предложив Барвінському², щоб прийняв мене в співробітники «Діла» і дав мені фейлетон, то він сказав: «Франко — чоловік неможливий, — він би тут зараз свої консеквенції виводив, а нам того не треба!» Що ви скажете про таких людей, котрим консеквенції не треба? Щасливі та й годі»³.

Белей намовляв Франка покинути Нагуєвичі й переїхати до Львова, але Франко не погоджувався, відповідаючи: «Правда, що тут я не можу майже нічого доброго вдати, — окрім хіба деяких віршів, — задля недостатчі книжок, джерел; але знов перебиратися у Львів, терпіти там нужду, гризтися чорт знає чого і з ким, за це також дякую: волю

¹ М. В о з н я к. До початків співробітництва Ів. Франка в «Зорі», стор. 116—117.

² Володимирові.

³ Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 36.

в селі січку різати, та коні пасти, та вірші нікчемні віршувати»¹.

Про свої невідрадні літературні і матеріальні справи Франко розповідав у листі до Драгоманова, давши кілька цікавих пояснень: «З Партицьким годі мені було розв'язатися, і я мусив уступити йому повість за 120 гульденів: у нас в хазяйстві набралось було дещо трохи боргу, родина налягала на мене,—що було діяти? Я сам глибоко чую це, що мені не слід би друкувати нічого в «Зорі»,— так мені здається, немов сам у себе краду, а ще до того, коли зважу свинську вдачу Партицького. Але ж бо де мені подітися з моєю белетристикою? От у мене лежить ще від 1878 кільканадцять ескізів з народного життя,— один з них без моєї відомості втикнув Белей до «Діла»², звісно, безплатно. Крім того ескізу, друкувалась в «Ділі» з моїх писань тільки одна «Індемнізація»³— також задармо, йшло мені про те, щоб люди прочитали. «Діло» скористало, бо задля неї дістало кількох нових пренумерантів. Крім ескізів, лежить у мене готових ціла книга віршів, між ними широка поема з попівського життя «Історія лівої руки»,— та що, мабуть, усе буде мусити лежати довго, бо ніде друкувати, тим більше, що дечого й зовсім не пустить наша цензура. Цього тижня в суботу (тобто 20 січня.— М. В.) їду до Львова на пару день»⁴.

В «Світ» Франко вклав величезну працю. Те, що він написав, складає 56 відсотків всього матеріалу, надрукованого в «Світі» за два роки (1881—1882), не враховуючи непідписаних редакційних статей.

З поезій Франка в «Світі» опубліковано 40 оригінальних і 4 перекладних, які майже всі звійшли потім до збірки «З вершин і низин». Не попало в збірник «З вершин і низин» всього два вірші. Ось один із них:

Не все іще було, що може бути,
не все, що мож розумного гадать,
було вже гадано. По тій же путі
не все історії колеса мчать.
Та тільки що розумного творилось,
розумного гадалось до сих днів,—

¹ Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 36.

² І в. Франко (Мирон). Цигани. «Діло», 1882, №№ 86 і 87.

³ «Діло», 1882, №№ 68—71.

⁴ Лист з Нагуевич від 16 січня 1883 р. Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 40.

найменш у мозках одиниць зродилось,
найбільш народ зробив і вивів¹.

Між перекладами маємо два з Некрасова: «В селі» і «Княгиня Трубецька 1826» з поеми «Русские женщины» та по одному з Ленау й Гете.

З белетристичних творів Франка в «Світі» надруковані під псевдонімом «Руслан» оповідання «Добрий заробок» і під власним прізвищем найкраща повість Франка та в усій дожовтневій літературі з робітничого життя — «Борислав сміється».

Франко помітив, що розвиток капіталізму витворював із спролетаризованих селян і ремісників новий суспільний клас — робітничий, який дихав ненавистю до підприємців-капіталістів.

Письменник показав своїх героїв — представників бориславського робітництва в розвитку від особистої ненависті і безуспішних, мирних протестів до організованої пролетарської форми боротьби.

Слідом за своєю концентрацією і централізацією наддністрянський капітал виходить за межі країни й розкидає свої сіті в Західній Європі й Росії. Новий винахід дистиляції земляного воску наштотує підприємців до шалених крутійств. Посуха й голод доставляють їм дешевого робітника.

Від Бенедя Синиці виходить ідея робітничої каси. Завдяки його переконливим промовам побратими покинули карбувати кривди, які завдавали робітникам підприємці, і понесли нову думку між ширшу громаду, серед якої був уже добре підготовлений ґрунт для нового слова.

Агітуючи за робітничу касу, Синиця відкривав очі робітникам, що робочу людину підприємці прирівнюють до робочої худоби: «Бідний ріпник сидить по шість, по вісім, по дванадцять годин у ямі, в замороці та смородах, мучиться, гепає та копле штольні попід землю, другі робітники стоять при корбі при млинку і крутять, аж їм мозок в голові крутиться і послідні цомоги² з них тягне, а властивці ж продають воски й нафти, збирають тисячні суми і панують, будують будинки муровані, вбираються та їздять в каретах та бризкають болотом на бідного чоловіка! І слова доброго від них він

¹ «Світ», Львів, 1881, стор. 156.

² Нутрощі.

ніколи не почує. От на кого ми робимо і яку подяку маємо за тото!»¹.

Крім Синиці, що походить із робітників, на чолі робітничого руху стають два брати, Андрусь і Сень Басараби, колишні сільські багаті, що збідніли й тепер керуються особистою помстою, а не перспективами боротьби робітничого класу проти капіталізму. Синиця ж керується загальними інтересами робітничого класу. Всі його заходи звернені на те, щоб сформувати робітничу організацію, щоб довести до робітничої солідарності і єдності, він кладе натиск на пропагандистську роботу серед робітників. З його праці народжується ідея страйку, до якого вороже ставляться брати Басараби як прихильники тактики «рішучих дій». В ряді картин Франко показав силу організованості трудящих, між іншим в робітничих мітингах і в створенні каси — страйкового фонду. Під час страйку жоден робітник не вийшов на роботу.

Страйкарі висунули такі економічні вимоги до підприємців: підвищення платні, скасування незаконних поборів касирами, допомогу робітникам на випадок каліцтва, але найтяжчою виявилася остання вимога, — щоб, поки вони стануть наново на роботу, кожний власник від кожної кошари вплатив до робітничої каси десять ринських, а потім щоб зобов'язався так само від кожної кошари давати щотижня по ринському. Гольдкремер остерігав делегацію страйкарів, що жадають багато, але не дістануть нічого, — тоді їх весь Борислав висміє. «Весь Борислав нас висміє? — сказав один із делегатів. — А хто ж то такий той Борислав? Борислав, паночку, то ми! І на нас тепер прийшла пора посміятися над вами!»²

Після того, як Мортко викрав робітничу касу, тактика Басарабів узяла верх. Перемога тактики Басарабів була впливом бажання автора відобразити історичний факт пожежу Борислава. 30 липня 1879 року Франко писав до Павлика: «Незадовго, може, сяду до писання п'ятої повісті бориславської, котра закінчить період історії Борислава до 1868 року, тобто до великого пожежу, після котрого уряд вмішався більше в бориславські діла і відносини уладилися інакше»³.

¹ «Світ», 1882, стор. 256.

² Там же, стор. 337.

³ Див. лист Франка до Павлика від 30.VII. 1879 р. Переписка М. Драгоманова з М. Павликом, т. III, стор. 87—88.

В повісті «Борислав сміється» Франко дав малюнок робітничої організації для боротьби з представниками капіталу, в якій страйк як перша стадія її є і першою стадією революційної боротьби робітництва з капіталізмом. Таким чином, ця повість набирає значення першого художнього твору в світовій літературі, в якому пролетаріат і пролетар стає до бою з капіталізмом.

В «Світі» Франко надрукував довгий ряд наукових, популярно-наукових і публіцистичних статей, як, наприклад, «Промислові робітники в Східній Галичині і їх плата р. 1870», «Мислі о еволюції в історії людськості», «Дещо про Борислав», «Причинки до оцінення поезій Тараса Шевченка» (І. «Гайдамаки», ІІ. «Темне царство»), статті про М. Салтикова-Щедріна, Пипіна, Еміля Золя, про «Хуторну поезію» Куліша, «Католицький панславізм», «Чи вертатись нам назад до народу?» та інші.

✓ 5. КОЛИ «ЗБЛІДЛИ ДАВНІ ІДЕАЛИ»

З 1883 року походять два літературні твори Франка, важливі для його світогляду: 6—9 січня написаний вірш «Поединок», а 19 листопада — оповідання «Поединок» із однаковим змістом. Загостреність змісту вірша викликало те, що він залишився ненадрукованим у свій час.

Йде дуже завзятий бій між двома таборами. В бою бере участь і сам поет Мирон. В оповіданні він з'ясовує причину своєї участі в бою так: «Я охороняю порядок, роблю порядок, хочу порядку, борюсь за порядок». На це реагує його двійник громовим голосом: «Нужденний привиде!.. І ти говориш, що ти Мирон? Отже, знай, що Мирон той твій порядок уважає пануванням підлоти над чеснотою, а твої діла — служінням тиранії, а твою боротьбу — кривавою провиною! Щезай геть! Ти не Мирон!»¹

У віршованому «Поединку» автор,

підданий найвірніший,
Ішов під знаком законної власти,
Сповняв свій обов'язок найсвятіший:
Йшов проти тих, що розірвать на часті
Хотіли всі порфіри й корони,
З престолів у печі вогонь накласти!

Під враженням генерального поклику, щоб ні один не втік, хто сміє бунтувати, вирвався крик із грудей поета: «Смерть бунтарям!» Аж ось проти нього вийшов бунтар — його двійник, і, дізнавшись, що поет називається Мирон, промовив:

¹ І в. Франко. Поединок. (Зимова казка). «Зоря», Львів, 1883, стор. 340.

Лиш за високе діло,
 За волю люду, на котру ти важиш,
 За хліб для бідних, за добро обдертих
 Правдивий Мірон б'єсь,— а ти що скажеш?
 Лиш на тирана в обороні жертви,
 На кривду в обороні правди стане
 Правдивий Мирон, не злякаєсь смерти.
 А ти, що йдеш під стягами тирана,
 Облитий кров'ю праведних героїв,
 Ти смієш Мирона ім'я поганить?
 Геть, привиде! В небутність, із котрої
 Постає, ось тут тобі назад розлиться,
 Щоб не сп'явав мя від борби святої!

Коли автор підіймає рушницю, двійник насміхається з нього, бо ніколи не боявся куль. Наставляючи свої груди, Мирон-двійник залишає за собою право стріляти, якщо залишиться живим. Від його кулі, що «освячена до найсвятішого за людськість бою»,

Щезати мусить всяка твар мерзенна,
 Усякий привид злудної уяви,
 І пересуд, і вся мара злиденна¹.

Мирон вистрілив — і промахнувся, але від пострілу Мирона-двійника він «між трупи повалився».

Вірш «Поєдинок» уперше побачив світ у другому виданні збірки поезій «З вершин і низин», але дата під ним в автографі й друкованому тексті кидає яскраве світло на ідеологічне спрямування Франка в час, коли він ішов співробітничати в народовському літературному двотижневику «Зоря» і народовській політичній газеті «Діло».

Про 1883 рік або й раніший час Франко говорить і в четвертому сонеті серії «Спомини» в збірці поезій «Із днів журби» (1900 р.). Тут маємо таке признання поета:

П'ятнадцять літ минуло. По важкій,
 Завзятій боротьбі я опинився
 Побитий, хворий. У тишу, в спокій
 Я на село із міста схоронився.
 Хоч молодий ще, був я у такій
 Зневірі, світ весь теж мені змінився
 З рожевого на чорний, що в гіркій
 Нестямі з бою я відсторонився.
 У мене зблідли давні ідеали...²

¹ І в. Франко. З вершин і низин, Львів, 1893, стор. 67—71.

² І в. Франко. Із днів журби, Львів, 1900, стор. 26.

Дата написання цього сонета не відома, як і всіх інших віршів серії «Спомини», надрукованих уперше в збірці «Із днів журби». Всі вірші збірки написані після виходу Франка з редакції газети «Kurjer lwowski» в травні 1897 року. Можливо, що саме 1883 рік є тим часом, коли поет «на село із міста схоронився». Як відомо з автобіографії і листування Франка 1890 року, в квітні 1883 року Франко поїхав до Вікна, куди, за порадою Корнила Устияновича, дідич цього села Володислав Федорович запросив його, доручивши написати біографію свого батька, що був у 1848 році депутатом австрійського сейму і автором невиданого до того часу філософського твору. Франко пробув там місяць, «зібрав дещо трохи матеріалу з архіву, відтак поїхав на село до Нагуевич і зайнявся читанням книг і праць до історії політичної й економічної Галичини в роках 1810—1848». Восени повернувся до Львова, щоб працювати в бібліотеках, і його запросили до редакції «Діла» і «Зорі».

Перед виїздом зі Львова Франко працював у редакції народовської газети «Діло». Повернувшись до Львова саме перед смертю Володимира Барвінського, Франко співробітничав у «Ділі» ще якийсь час і після його смерті. Засновник «Діла» Володимир Барвінський кликав Франка до нього ще з самого початку його видавання (1880 р.), але вони обидва не могли погодитись. І. Франко цинив Володимира Барвінського як талановитого публіциста, тому написав і видав панегірик «На смерть Володимира Барвінського дня 22 січня (3 лютого) 1883». Коли Драгоманов цим панегіриком дорікав Франкові, він зменшував свою вину тим, що Володимир Барвінський при всіх своїх особистих хибах усе-таки зробив багато в Галичині та значно спричинився до розвитку наддністрянської інтелігенції і народних мас, а крім того, похорон Барвінського був такою маніфестацією, що при ній, на думку Франка, треба було всім народовцям стати прикупі, щоб коло одного прапора згромадити якнайбільше сили.

З уваги на те, що Франко сам деколи говорив про себе, що він народовець, не зайвим буде тут пояснити, як він розумів це слово. Свою статтю «Прецінь доміркувалися!» в «Народі» 1893 року він закінчив словами: «Питання: коли твереза думка так помалу і такими крутими та колінкуватими дорогами входить в народовецькі голови, то скільки ще часу треба, поки бодай найщиріші і найро-

зумніші з них пізнають, що серед наших обставин слово «народовець» мусить значити «мужиколюб», а це значить «радикал», і що інше слово «народовець» не значить зовсім нічого?»

Як сам писав в своїй автобіографії, Франко в «Ділі» «головно, наліг на крайові, економічні і громадські справи, випрацював реферат про справи економічні, що був виголошений д. Нагірним на вічу 1883 року і зробив в цілій Галичині велике враження. На статті «Діла» про справи крайові почали звертати увагу і депутати, і краківські «станчики».

Про свою «ціломісячну гостину у Федоровича» Франко докладно розповів в листі до Драгоманова з 24 квітня 1883 року. Від Федоровича-сина Франко одержав гроші на дорогу до Вікна. Після смерті його батька Івана зосталося багато філософських і соціологічних творів, зокрема дуже багате листування за період з 1835 по 1870 рік. Федорович запропонував Франкові на підставі цього листування і спогадів його матері зладити біографію його батька Івана. Розглядаючи листування, Франко бачив, що воно проливає світло на досить темні часи від 1835 до 1846 року, на заходи польських демократів у 40-х роках, а особливо на події 1848 року, коли Іван Федорович був депутатом з Тернополя до Віденського сейму. Франко й прийнявся «на підставі тих листів, оповідань, а також друкованих джерел зладити життя Івана Федоровича на тлі його часу. Прийдеться розказати про рік 1831, 1846, 1859—1864, коли Іван більше або менше брав участь у житті публічному»¹. Тут також Франко признався, що для своєї праці про економічний і громадський розвиток українського селянства в Галичині за часів панування Австрії матеріали збирав уже понад два роки.

Перебуваючи у Вікні, Франко «зачав пробувати своїх сил в писанні популярних речей», наслідком чого була книжечка про теорію грошей, видана товариством «Просвіта». Про неї Павлик інформував 21 вересня 1883 року Драгоманова: «Ви, певне, знаєте, що й Франко пише в «Просвіті», власне вийшла вже давненько книжечка про гроші, текст котрої мені дуже подобався. Думка, бачите, робити й органами тепер народовської організації, хоч і зовсім під анонімами та псевдонімами, бо годі що вдіяти з божевіль-

¹ Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 44.

ною нашою публікою: не пустить просто між народ і сам не буде читати. А своєї осібної організації дасть біг»¹.

Літо 1883 року Франко провів у Нагуєвичах. З листом до Партицького він посилав 29 серпня і свою статтю «Потопа світу» з проханням надрукувати в «Зорі». «Я, очевидно,— писав Франко,— дуже би рад, щоб це було можливо, а навіть думаю, що це потрібно: в Німеччині і Франції кожний літературно-науковий часопис старається, між іншим, знайомити своїх читачів із здобутками критики біблійної,— у нас в тім огляді досі ще нічого не зроблено. Як побачите, перечитавши мою роботу, я старався реферувати діло зовсім об'єктивно, популярно навіть, а в передмові застеріг якомога становище «Зорі» супроти можливих підозрінь. Оскільки мені відомо, стаття ця розбудити може цікавість і розрушати мисль читачів більше, ніж яка-небудь інша робота. Та досить апології!»² З наведеної цитати видно, що не редакція додала «Передне слово» до статті, як зазначається в бібліографічних покажчиках, а написав її сам Франко.

Ще в університетські часи Франко познайомився з Володиславом Дзвонковським, учнем із Станіслава, який ввів Франка в дім Броніслава Дескура, «де під проводом старого і дуже симпатичного господаря відбувалися оживлені розмови молоді, що шукала нових доріг для суспільно-політичної праці»³. Через Дзвонковського Франко познайомився і потім закохався в його сестру Юзю. Це було друге кохання Франка. Між віршами Франка з його посмертної спадщини є вірш «В річницю», написаний 30 вересня 1884 року. Ось він:

Рік минув, як ми пізнались;
Наче ластівка стрілою
Попід хмару промигне,—
Так ті дні пройшли, промчались.

Ясні, теплі дні щасливі,
Як же мало вас було
В тім поганім, повнім сліз
Році, згубнім і сльотливім!

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. IV, стор. 212.

² М. В о з н я к. До початків співробітництва Ів. Франка в «Зорі», стор. 17.

³ І в. Ф р а н к о. Нарис історії українсько-руської літератури, стор. 363.

Нині, наче сон чарівний,
Ще стоїть передо мною
Те бліде лице твоє,
Із котрого я так жадно,

Наче жнець в літню спеку,
Ссав любові нектар божий,—
Нині ще, сумне, бліде,
Вно стоїть передо мною!

Бідне, гарнее дитя!
Серце рветься, як згадаю.
Що короткий, непогідний
Вік той з початком мрачним.
З сонця блисками рідкими,
З так безвиглядним кінцем —
Се вся повість серця твого,
Вся історія твоя!¹

Оповідючи у серпневому листі 1898 року до Агафангела Кримського про свої зв'язки з жінками, Франко відмітив, що він познайомився з двома поетесами, Юлією Шнайдер і Климентією Попович, але жодна з них не мала на нього тривкого впливу. «Більше враження зробила на мене знайомість з одною полькою, Йосифою Дзвонковською,— продовжував Франко.— Я хотів женитися з нею, та вона, чуючи в собі початок сухіт, відправила мене і в кілька років пізніше вмерла як народна учителька».

З другого кохання у Франка виник план організувати в Станіславі господарську комуну з фіктивним подружжям на зразок того, як це показав Микола Чернишевський у своєму романі «Что делать?». Але план розбився, бо виявився нереальним. Героїня другого кохання Франка натхнула його на ряд віршів; вона з'являється і в недокінченій повісті Франка «Не спитавши броду», зокрема в частині «Дріада».

Франко ніколи не поривав зв'язків з літературною молоддю. Він завжди намагався її зацікавити, притягнути до якоїсь роботи, даючи для цього відповідну нагоду. Так, за почином Франка й Василя Нагірного заснувався комітет для видання творів Володимира Навроцького. Під редакцією Франка вийшов у 1887 році перший том «Творів Володимира Навроцького». Франко з радістю привітав спробу гуртка студентської молоді при товаристві «Академічне братство» заснувати «Етнографічно-статистич-

¹ І в. Франко. Твори, т. 13. З поетичної спадщини, Київ, 1954, стор. 166.

ний кружок», метою якого було вивчення життя і світогляду народу. Гурток заснувався 4 листопада 1883 року. Франко прочитав тоді доповідь «Статистика як метод і як наука», а на засіданні 11 листопада читав свій віршований переклад індійської повісті «Сунд і Упасунд», попередивши його коротким поясненням важливості й обсягу етнографії, а також поясненням деяких ознак індійської міфології. На засіданні 20 листопада Франко читав уривок із своєї великої праці «Критичний огляд подій 1846 року, особливо в східній Галичині», а 2 грудня — доповідь під заголовком «Історія скасування панщини в Галичині 1848—1850». Дві останні доповіді були частинами його праці про Федоровича.

Який перепрацьований був Франко в листопаді 1883 року, бачимо з його листа до М. Павлика від 22 листопада: «Простіть, що я так опізнився з відповіддю,— але так багато на голові, що не маю часу й дихнути. «Етнографічний кружок», і «Діло», і «Зоря», і Федорович, і відчити, і бібліографія, і Навроцький — все те забирає мені час,— а тут ще й інші діла насуваються. Закладається товариство ремісників руських,— треба було піти; закладається польський робітничий часопис,— треба побігати і треба буде, мабуть, і в редакції служити. А крім того, треба ж щось прочитати, в бібліотеці попрацювати,— як бачите, що трохи багато роботи. Але я поки здоров, то й роблю»¹.

Літературна молодь високо оцінювала поетичний талант Франка. Поетеса Уляна Кравченко (Юлія Шнайдер) збиралася навіть організувати вінчання Франка лавровим вінком. На це Франко відповів листом, де підкреслив свій обов'язок ненастанно працювати: «Поперед всього,— скромно писав Франко,— я ще досі нічого такого не зробив, за що б мені міг належатися хоч один лавровий листок, якщо б взагалі роздавання їх було в моді, а по-друге, я далеко не такий великий талант, як це, може, здається. Я собі звичайний чоловічок і сам дуже добре почувую свої хиби, але почувуюся до обов'язку п р а ц ю в а т и, щ о м о ж у, працювати не для того, що я потраплю якусь річ зробити добре, але для того, що інші або зовсім нічого не роблять, або роблять ще гірше від мене. А в порівнянні з правдиво добрими й талановитими роботами всі мої роботи більше або менше зручне партацтво. Це

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. IV, стор. 241.

я дуже добре знаю, але це ще мене не знеохочує, бо «на безриб'ю і рак риба», як каже приповідка»¹.

В листах до Уляни Кравченко Франко торкався багатьох питань, що стосувалися його творчості. Так, він рішуче не погоджувався з тим, щоб його називали ідеалістом. Він називав себе «тяжким реалістом» і продовжував: «Я зовсім не такий поет, як вам, може, з моїх віршів видалося, але сухий «*Bücherwurm*»², котрий поезії складає, часом, раз на місяць, а день в день пише довжезні хрїї про податки, і банки, і каси позичкові, про статистику і економію і чорт зна що такого. Коли часом читаєте «Діло», то знайте, що всі статті найнудніші, такі, котрих жінки ніколи не читають, а чоловіки мало коли розуміють, що всі вони походять з моїх рук».

Плотську любов Франко вважав за один з нижчих ступенів чуття. «Любов до всіх людей, особливо до всіх нещасливих, покривджених і понижених, є чуття далеко вище і святіше». Все-таки далі Франко признався ось до чого: «Хвилини, в котрих я любив, тобто любив не «всіх людей», як ви кажете, а одну людину, спеціально одну жінку, були, може, найкращі в моїм житті — жаль тільки, що були це заразом хвилини найтяжчого болю, якого я досі зазнав, а не радості. Це трохи довгі історії, і не добре під ніч нагадувати, і щось починає боліти в грудях,— так я і не почну вас нудити моїм оповіданням, котре, зрештою, вас не інтересувало б, бо я думаю, що ви так само, як я, інтересуєтеся тільки Мироном поетом, а не Іваном Франком (наймізернішим з усіх Іванів), а що в тій історії є інтересного і навчаючого, цього я не сховаю для себе, спишу колись при нагоді в повісті та й досі списав уже дещо. (Ви читали «На дні» і «Картку любові»)».

В листі до поетеси Франко докладніше розповів про свою роботу над біографією Федоровича, яка переростала в ґрунтовне наукове дослідження, та про свої інші заняття. «Я пишу тепер велику книгу про життя і часи Івана Федоровича,— читаємо далі.— Тепер працюю над тим ділом щоночі звичайно до 12-ої, вдень рано сиджу або в бібліотеці Оссолінських, або в редакції «Діла», а пополудні або в редакції «Діла», або знову праця для «Кружка», для «Зорі» і для інших деяких газет, котрі тут пригото-

¹ Лист від 14. XI. 1883.

² Книжкова міль.

вуються, та й листи. Отже ж, то праця моя про Федоровича обіймати буде, здається, два томи, перший з котрих я повинен скінчити до нового року, а відтак мусив би я поїхати до Вікна (6 миль за Тернополем) на 2—3 місяці виписувати матеріали до другої частини. Є так коло 5000 листів і інших документів, котрі треба б перечитати, що важливіше, переписати, крім того, перечитати кількадесят томів книжок, по чім можна буде засісти до писання. Тяжка робота, але що діяти. Знаєте, як оце сиджу два місяці у Львові, то можу сміло сказати, що якби так поробив так з 10 літ, то певно, що моїх творів вийшло би яких 50 здорових томів. Та тільки та благодать, що чоловік не з заліза і не довго видержить. Я майже весь той час нездоров. Поки чоловік сидів на селі і робив в полі, то й здоров'я держалося».

В методіку поетичної творчості вводить читача наступний лист до Уляни Кравченко. Подавши текст прощальної пісні («Будь здорова, моя мила»), Франко пояснив спосіб її написання: «Жаль, що не можу вам передати й понурої та дикої мелодії цієї пісеньки. Мелодія, як я сказав, мадьярська. Не менший жаль, що не знаєте і мелодії до «Похоронів», здається, композиції Шуберта; обидві ті пісні укладав я до мелодії і відповідно до мелодії співаючи, і тільки в співі вони можуть зробити враження».

В січневому листі 1884 року до Уляни Кравченко Франко вияснив своє розуміння спільної праці. Заявивши, що він не вдався ні на учителя, ні на провідника, що він може бути добрим учнем, партійцем і товаришем, Франко далі розвивав свою думку так: «Коли я говорю про спільну працю, то я розумію це так, що спільник мій буде де в чім користати від мене, а я буду де в чім користати від нього, щоб ціль наша була тим ліпше досягнена. Що я такої спільної праці бажаю і що для такого спільника, котрий би своєю натурою і своїм розумом коригував хиби моєї натури і мого розуму, готов понести великі жертви, на це доказом історія цілого мого життя, мій приятельський стосунок з Павликом, Белеєм і деякими іншими людьми, вкінці мій любовний стосунок з панною Ольгою Рошкевич, котрий тривав коло 7 літ і приніс мені в результаті за кілька хвилин правдивого, хоч неповного щастя 7 літ тяжкої муки, тисячних терпінь та тривог. Стосунок той розірвався давно вже, панна Ольга нині вже пані Озаркевичева, життя не оправдало моїх надій, але можу сказати, що я старався щиро, щоб наше спільне життя, на котре я надіявся,

було справді спілкою людей мислячих, перейнятих одною думкою і однаковими цілями. Як же ж, спитаєте ви, було це можливо через 7 літ помилятися або ошукуватися? Отже ж, скажу вам, що ані помилки, ані ошукування не було, що панна Ольга справді могла б була статися людиною життєвою для загалу і письменницею».

Одночасно Франко листувався з Климентією Попович. В одному з листів він чітко сформулював свій естетичний погляд на поезію. «Поезія в наших часах,— писав 27 березня 1884 року,— перестала бути забавкою неробів, а стала великим ділом, горожанською службою; вона повинна в найдосаднішій і найвищій формі висказувати найвищі змагання, сумніви, болі, розчарування і надії цілого віку,— повинна одушевляти і провадити покоління, кристалізувати все, що в їх житті і мислях було найкращого і найліпшого, і переховувати на науку і скріплення потомності. А спеціально у нас, русинів, поезія повинна бути великою часткою тої культурної, поступової праці, до котрої всі ми покликані, до котрої всі ми рук прикладаємо,— ви, учачи діти в Жовтанцях, я, пишучи про справи крайові в «Ділі» або сучасний літопис в «Зеркалі», а до котрої не прикладають рук саме деякі з наших поетів, сидючи цілими днями за картами або за склянкою»¹.

З приводу висловлення адресатки про ненастанну працю Франка він поділився з нею своїм літературним досвідом і схаактеризував свій творчий процес.

«То правда, що я роблю трохи більше від тих людей, що нічого або майже нічого не роблять,— але цього ще недосить. Правда, що до розривок у мене надто багато часу нема,— але прошу вважати, що те, що люди звичайно називають розривками, мене більше томить, мучить і де-нервує, ніж не знати яка робота літературна. А з другого боку робота літературна іде мені досить легко,— розповідав Франко молодій поетесі,— не задля таланту, котрий зовсім не такий великий, як більше задля вправи, задля того, що, пишучи від четвертого гімназичного класу ненастанно, я вже вложився в те писання, як віл в ярмо. Форма мені не робить труднощі,— от і ціла штука,— але творення само, композиція коштує мене дуже дорого, вимагає

¹ «Іван Франко. Статті і матеріали», Збірник третій, Львів (Харків), 1952, стор. 69.

тяжкої внутрішньої праці. Власне задля того мені дуже часто серед роботи опадають руки, думка стає мов глиняна і ані руш далі. Тоді, особливо літом, бувають такі часи, що я й тиждень до пера не беруся. А і тепер, крім обов'язкової роботи, котрою я мушу заробляти собі на хліб, я не раз і по кілька тижнів або й місяців не тикаю тих праць, котрі би могли мене трохи вище поставити, могли би дещо нового сказати нашій суспільності і до котрих ціла душа моя тягне. У мене тепер під рукою дві такі праці: історична книга про життя Івана Федоровича і поема «Нове життя». Федорович за гроші,—отже, мушу не раз перемагатися робити його,—обидва ваші листи застають мене іменно за цією роботою,—а поема, бідна сирота, ледве розпочата, лежить собі в паперах,—ледве часом вночі чоловік знайде часу написати одну строфку. Бачите затим, що я не зовсім на вітер говорив про лінивство своє: чую, що можна би більше робити! Правда, мої особисті стосунки дуже кепські, і то не раз мені відбиває охоту,—товариства такого, де би чоловік найшов щиру участь, і пораду, і заохоту,—нема; як тому павукові, приходитьсья все з себе снувати, щоб і для себе вистарчило і ще й для других осталося, а це, ласкава пані, не раз таки тяжко болить!»¹

Інформуючи 13 квітня 1884 року адресатку про склад редакції «Діла», до якої входили Іван Белей, Іван Франко, Кирило Кахникевич і Антін Горбачевський, про їх працю в «Ділі», Франко писав про себе: «І в а н Ф р а н к о пише: перегляд часописів, статті економічні і крайові (в минулім році і тепер все про бюджет, про «Ргас-у ogonіczn-у», «Воскресеніє чи погребеніє», «Польські газети про руське віче» і т. д.), також деякі новинки і деякі вісті літературні». Згадавши про підвали, хто їх пише, додав: «Часом пишу я, що було про 1848 рік, документи про школи сільські з 1842 року»².

З інших висловлювань Франка про себе можна згадати те, що він писав до адресатки 20 квітня 1884 року: «Власні вірші є у мене звичайно плодом тяжкої духовної праці і гірких обставин життя»³. В недатованому листі мова йде про невиконані плани: «Я знаю добре, що мені не дуже вже

¹ «Іван Франко. Статті і матеріали». Збірник третій, Львів (Харків), 1952, стор. 69—70.

² Там же, стор. 71.

³ Там же, стор. 72.

довго прийдеться мучитись на світі,—а тут ще стільки роботи, стільки нетиканого непочинаного поля,— тож хотілось би хоч що-то зробити. Мої улюблені праці, про котрі я частенько думаю безсонними ночами, а особливо моя повість про «Басараба» й поема «Нове життя», так, мабуть, зостануться або нескінченими, або й незачинаними. Та що діяти, не під такою, відай, зіркою ми родились, щоб нам вільно було думати про сповнення наших замислів»¹. Франка хвилює лише одне, що він вважав метою свого життя,— якнайбільше зробити для свого народу і літератури. «У мене діла так багато, що про розривку чим далі, тим менше я можу думати. Правда, в житті моїм досі я також мало зазнавав розривок і приємностей, але все-таки зазнав їх дещо трохи і бажав би тепер через тих небагато днів, які мені ще остаються, якнайменше тратити часу, а зате якнайбільше зробити для свого народу і письменства. Розуміється само собою, що й зносини мої можуть бути тривалі тільки з такими людьми, котрі змагають до тої самої цілі»².

В кінці травня Франко повідомляв адресатку про свою працю над перекладом «Натана Мудрого» Лессінга: «Читаю, а навіть зачав перекладати Лессінга «Натана Мудрого», до которого я хотів би зладити обширну передмову. Але де і як видати,— цього не знаю. Та це байка,— коли тільки зладити, що надіюся в двох-трьох тижнях зробити»³.

В листі до Драгоманова від 14 травня 1884 р. Франко підкреслив життєве значення тісних зв'язків Наддністрянщини з Наддніпрянщиною. Він указав, що, поки не буде таких тісних зв'язків, «поті й ми в Галичині не зможемо кріпко стати на ноги і будемо спотикатись та гнутись і морально і бідувати матеріально,— поті у нас не буде і не може бути скільки-небудь сильного гуртка людей, що віддаються літературі, вчених спеціалістів, ані навіть солідних ширшого стилю публіцистів»⁴.

Як член редакції «Діла», Франко писав, головню, про економічні справи Наддністрянщини. В серії статей на економічні теми є статті про банки, про заборгованість земельних господарств, про продаж селянських і мало-міщанських господарств за борги, про крайовий, і держав-

¹ «Іван Франко. Статті і матеріали». Збірник третій, Львів (Харків), 1952, стор. 76—77.

² Там же, стор. 80.

³ Там же, стор. 83.

⁴ Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 81.

ний бюджет, про промисел тощо. Франко писав також про справи, зв'язані з крайовим сеймом, про шляхи, про обов'язки представників народу, про полонізаційні заходи в Наддністрянщині, про накидування польських підручників українським школам, про положення народного й середнього шкільництва, про відзиви політичних діячів і преси про українців, про різні польські справи, про європейську політику тощо. Членом редакції «Діла» Франко перестав бути 13 січня 1885 року.

В 1884 році Франкові пообіцяли, що він стане редактором і навіть власником «Зорі». Її редактор Омелян Партицький, з уваги на своє слабе здоров'я, задумав передати комусь «Зорю». Спочатку він хотів передати її Франкові, але пізніше перелякався, щоб вона, перейшовши в його руки, «не зрадикалізувалась». З цього приводу розпочалися довгі і безрезультатні наради з двома народовцями — гімназичними вчителями Петром Скобельським і Михайлом Подолинським. Не маючи іншого виходу, Партицький запропонував Франкові перевести «Зорю» на своє ім'я, а з 1885 року вона мала стати власністю Франка і виходити в зреформованому вигляді.

Але народовці похоронили реформу «Зорі» та не допустили до того, щоб вона перейшла в руки Франка. Як пояснив Франко в листі до Драгоманова, — «ціла справа розбилася об інтриги та крутарства кількох людей з «Товариства імені Шевченка», котрі, бачачи, що, властиво, їм (старшим українофілам) всяка власть висковзується з рук, крикнули, що «Зоря» під моєю редакцією буде органом соціалістів, і довели до того, що Партицький почав крутити, а я, щоб раз покінчити всю ту погану історію, плюнув і віддав йому його слово»¹.

В другій половині січня 1885 року пройшла над головою Франка народовська буря за статтю «Галицьке українофільство», надруковану у польській газеті «Kurjer lwowski». Франко писав, що страх перед незрозумілими словами, прагнення до того, щоб одних канонізувати як пророків, а інших зображувати як чортів, нарешті, безсмертна брехливість — ось хвороби галицького українофільства, які можна вилікувати тільки радикалізмом і раціоналізмом. За цю статтю на Франка накинuloся «Діло», а народовці, як писав Павлик Драгоманову, викинули Франка з-поміж

¹ Лист від 6 грудня 1884 р. Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 100—101.

себе, заборонили появлятися в їх товариствах і навіть «признаватися до народовців»¹.

Внаслідок розриву Франка з народовцями він перестав читати доповіді в «Етнографічно-статистичному кружку», які відбувалися в «Просвіті», бо туди Франкові вхід був категорично заборонений.

З думкою про власний журнал Франко поїхав у лютому 1885 року до Києва. 16 лютого Павлик писав, що Франко виїхав², а 5 березня Франко повідомляв Драгоманова про результат своєї подорожі: «Київська громада доручила мені видавати газету літературно-науково-політичну, коли можна, вже від першого (13) квітня, і видавати її, не дразнячи московської влади, але й не оглядаючись на московську цензуру так, як це роблять «Діло» і «Зоря»... обіцяли на перший рік 100 руб. підмоги і надто деякі праці»³.

Повернувшись з Києва до Львова, Франко планував видавати щомісячно літературно-політичний і науковий журнал «Братство». Вже сама назва говорить про основний напрямок журналу. Задум Франка був такий, щоб зібрати навколо «Братства» «всі найкращі літературні і наукові сили» України і щоб журнал служив «повним виразом літературно-наукової і суспільної роботи цілого нашого народу», старався би «приводити ту роботу в живий зв'язок з такою ж роботою наших ближчих і дальших сусідів на сході і заході Європи», а одночасно ставив би метою «по всіх частинах і окраїнах нашої землі будити почуття народної єдності», підіймати «загальноукраїнське народне самопізнання»⁴.

Пізніше, на пропозицію Драгоманова, Франко згодився змінити назву місячника на «Поступ», вихід же його відклав на липень. Але тут сталася одна подія. На початку липня 1885 року наддністрянська молодь, що йшла за Франком, пішла на згоду з народовцями, внаслідок чого Франко увійшов до редакції «Зорі». Пояснення цій справі знаходимо в листі до Драгоманова від 29 серпня. Франко сам не пропонував і не сприяв цій згоді, а на нарадах був лише мовчазним свідком. Проти цієї «теоретич-

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. IV, стор. 324.

² Там же, стор. 332.

³ Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 105.

⁴ М. В о з н я к. Журнальні плани Франка в рр. 1884—86. «Україна», Київ, 1927, кн. 3, стор. 51.

ної» згоди він не протестував з трьох причин. По-перше, наддніпрянці рішуче домагалися згоди. По-друге, наддністрянська молодь, на яку новий часопис мусив би головно опертися, не тільки домагалася згоди, але й сама, з власної ініціативи, взялася до її здійснення. По-третє, сам Франко ще перед своїм виїздом на село почав щораз більше приходити до того переконання, що нова «Зоря» під його редакцією довго не втримається, бо з боку старших українофілів, і тим більше москвофілів, зустрине завзяту ворожнечу і протидію, бо ні наддністрянська молодь, ні наддніпрянські українці не мають достатніх сил його підтримати, нарешті, бо Франко почував себе фізично ослабленим і наперед бачив, що в самому редакційному комітеті, який міг би скластися, не буде ладу»¹.

Франко почав працювати в «Зорі» 14 вересня 1885 року, як виходить із цього оповідання в листі до Драгоманова про своє нове становище: «Товариство Шевченка» віддало редакцію «Зорі» мені, звісно, не без уділу Партицького і Подолинського, хоч уділ цей обмежується на перегляді деяких статей; добір матеріалу залежить від мене. Чи довго це потягне — не знаю. Діяльність моя зачалась допіру вчора, дня 14 вересня. Є надія, що з новим роком об'єм буде побільшений»². Як Франко повідомляв 24 вересня Драгоманова, редакторство передано йому тимчасово, поки збереться ширша рада. Редакторство «Зорі» передали йому під умовою, що речі, які почали в ній друкуватись, мусять там і закінчитись. Але без нього не можна було нічого нового друкувати, й він мав готувати увесь матеріал до друку. Як йому здавалося, співредакторами залишалися Михайло Подолинський і Омелян Партицький, який мав і далі підписуватися як відповідальний редактор, уже хоч би з уваги на російську цензуру. Франко прийняв тимчасове редакторство, по-перше, для того, щоб в останніх номерах річника не допускати нових дурниць і по можливості, бодай трохи, прочистити повітря, і, по-друге, щоб підготувати поле на майбутній рік, коли «Зоря» виходитиме в обсязі 5—6 аркушів³.

✓ Франко скоро відчув, що з його світоглядом місце йому не в «Зорі». Як писав 4 листопада 1885 року до Драгоманова, львів'яни придиралися за дурниці, за листування, «за

¹ Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 115.

² Там же, стор. 119.

³ Там же, стор. 123.

некролог Бартусівни»¹. Але головна баталія вийшла з О. Кониським за різку рецензію Франка на його статтю про українську літературу («Zagysy guschi literackiego gusinpów»), надруковану в варшавському «Ateneum'i». Ще більше розсердилися львівські народовці на Франка за його замітки у петербурзькому «Кгају», під заголовком: «Нерухливість партії народовців».

З приводу гніву народовців за його кореспонденцію до «Кгају» Франко писав до Олени Пчілки: «Діло, бачите, в тім, що для заробітку, а також для сказання про наші справи прилюдно свобіднішого критичного слова я взявся писати кореспонденції до петербурзької польської газети «Кгај». Поки я говорив там про хиби та подлості наших твердих, доти мене не чіпали, хіба тільки тверді бурчали, що ось Франко пише до польських газет, служить польським богам. Але оце довелось мені в послідній кореспонденції осудити, і то доволі гостро, діяння політичні молодшої партії,— ну, і посипались докори, що як же я смію, будучи впорядчиком «Зорі», писати на партію, котрій сам служу? А тимчасом та сама партія в своїх партійних нарадах сама до мене не признається; вожаки цієї партії, де тільки можуть, обмовляють та «мелють» мене, а до «Зорі» найняли мене попросту за робочого вола, по 25 гульденів місячно, з котрих мені положено прокормлювати себе. А ще деякі авторитетні люди говорять: коли має Франко що сказати проти партії, то нехай напише це по-руськи², в своїх газетах вони, звісно, місця якій-небудь критиці не дадуть,— нехай своїм коштом надрукує брошуру! От я так і жду, що вони, коли не за цю, то за яку-небудь другу кореспонденцію, одного гарного поранку скажуть мені: будьте здорові, ми вас при «Зорі» не потребуємо, коли не хочете й зовсім з нами солідаризуватися»³.

За кореспонденцію Франка до «Кгају», як писав Юліян Целевич до Кониського, більшість спочатку хотіла зовсім усунути його з редакції «Зорі», але якось утихомирилось: другим редактором обрали Омеляна Калитовського, а третім, поскільки відмовився Гладилович, який не погоджувався з тим, що Франко залишився при редакції, став письменник Цеглинський, поки що лише тимчасово.

¹ Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 128.

² По-українському.

³ Листи Ів. Франка до Олени Пчілки. «Літературний архів», Харків, 1930, кн. III—VI, стор. 300.

Про своє гірке редакторство Франко оповів у листі до Олени Пчілки: «А тепер про моє редакторство. Воно зовсім не таке, як ви собі уображаєте. «Зоря»— власність «Товариства ім. Шевченка», а я найнятий цим товариством слуга-редактор. Ані доходів ніяких (крім згаданих 25 гульденів) побирати, ані за редакцію відповідати я не буду; так, як досі підписував Партицький, відтепер підписувати буде Калитовський. А моя річ — представляти редакційному комітетові матеріал, котрий має бути прийнятий (а може бути й неприйнятий) до «Зорі», справляти рукописи і вести коректу. За власні праці мені особіно не платять, а редакторської компетенції у мене лиш стільки, що можу певний матеріал зовсім не дати; звісно, коли комітет вирішить друкувати якусь річ, то, хоч би я й не хотів, вона буде друкована. Що при таких оплаканим редакторстві мені конечно треба шукати зарібку не то у інших часописах, але у чужих народів, це, надіюсь, і ви самі тепер побачите. Звісно, до «Кгају» дописувати я не закину, хоч заробок там не такий-то добрий уже хоч би для того, що моїх речей вони друкують мало і платять аж з кінцем кварталу. Запрошено мене писати наукові речі в варшавський «Ateneum» і в краківський «Przegląd polski»,— та писати наукові речі діло дуже трудне і вимагає стільки вільного часу і вільної голови, що я можу тричі пропасти, поки з цієї кози м'яса добуду.

За мій допис в «Кгају» народовці зняли було велику бучу, хотіли другий раз елімінувати мене, та одумались, бачачи, що це було б разом і сумно, і смішно. Настрій мій при всім тім тепер кращий, ніж був тоді, коли я писав вам послідній лист. Ви, ласкава пані, на такі вибухи мого сангвінічного темпераменту не звертайте багато уваги, і особливо зважте й те, що, як повістяр, я люблю всякий стан психологічний доводити до крайніх границь і тим-то деколи мимоволі прибільшую те, що мене болить. Це не шкодить; виписавшись і переживши в такій хвилині всю суму того терпіння, яке даний стан психологічний може нам дати, чоловік опісля стає спокійніший»¹.

Почуваючи себе в «Зорі» чужим, Франко постійно думав про власне видавництво. В листі до Драгоманова він оповів 11 грудня 1885 року про план, який задумав разом з Остапом Терлецьким: «Бачачи неможливість ні-

¹ Недруковані листи Ів. Франка. «Червоний шлях», Харків, 1923, кн. II, стор. 228—229.

якого поступового руху серед наших старших народовців, ми задумали, з одного боку, не покидаючи «Зорі», як органу белетристично-літературного з характером мішаним: старо-і молодонародовським, видати в слідуючій році щось свого, більш ясного і рішучого. Остап радить видати альманах в яких-небудь 30 аркушів; я був би за виданням квартальника: чотири книжки в році, кожна по 10 аркушів об'єму, могла би ачень же гарно заманіфестувати роботу, змагання і бажання наймолодшої партії»¹. За браком коштів цей план не вдавсь.

Редакторів і власників «Зорі» Франко схарактеризував коротко і ясно: «Цур їм, і редакторам і властителям! Свині вони і більш нічого»². В редакції «Зорі» Франкові доводилося «видержувати битви за самі елементарні речі». Навіть з «Люборацьких» Свидницького редактори закреслювали, не кажучи вже про вірші, де правила, як хотіли. Кониський, що не міг забути Франкові його рецензії на свої «Zagusy», відігравав наскрізь нещиру роль у відношенні до Франка. В лютому 1886 року дійшла до Києва чутка про вихід Франка з «Зорі». На цю тему написав Франко до Кониського ось що: «Про відступлення від «Зорі» я не думаю, хоч і стараюсь найти яку іншу роботу, котра дала б мені змогу жити. Поки що на таку іншу роботу слаба ще надія, а коли б така робота й була, то вона роботі при «Зорі» не перешкодить. Відступати ж від «Зорі» я не вважаю себе вправі вже хоча б для того, що не сам же я по своїй волі приступив до неї, а з доручення молоджі і ін. Значить, доки або не відклинуть мене ті, або не прожене «Товариство ім. Шевченка», доти я й стоятиму. От тим-то я й не можу нічого сказати на вашу пропозицію — винайти когось на моє місце. Звісно, коли б хтось такий найшовся, то поставлення його на моє місце буде залежати зовсім не від мене. Замічу тільки, що те моє місце — зовсім незavidне місце коректора і новинаря; редагування залежить в крайнім разі від Калитовського, котрий всяку річ може відкинути або й різати»³.

Оповідючи про нову бурю, викликану дописом в «Кгају», Франко писав Драгоманову, що «народовці по-

¹ Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 139.

² Там же, стор. 144.

³ М. В о з н я к. Тринадцять листів Ів. Франка до Ол. Кониського. «Життя й революція», Київ, 1927, № 5, стор. 241.

троху зачали цінити його», а далі так описав своє становище: «Як важко мені тягти лямку в парі з такими людьми, котрі в одній хвилині говорять, що «ми зовсім не хочемо в'язати ваших політичних поглядів», і тут же збираються бити за те, що смів ти висловити хоч дуже далекий і не-смілий протест (та й то замазаний) проти їх поглядів,— про це й говорити не хочу, та що ж маю діяти? Станути на власних ногах і піти проти верховодячих тепер людей не чую в собі сили, не бачу достаточної опори ані на Україні, ані тут. Зрештою, коли б така опора найшлася, я, як не раз уже казав вам, готов кожної хвилини віддати всю свою невеличку силу на службу тому ділу, котре сто раз ближче і симпатичніше мені від народовського езуїтства в політиці і літературі»¹.

Драгоманов постійно дорікав Франкові, що він утопив справу журналу «Поступ», а Франко відповідав, що йому вже остогидло роз'яснювати, що справу втопили незалежні від нього обставини, «а то, по-перше, непевність підмоги України... а певність протидіяння з боку народівців, по-друге, неможність зібрання хоч невеличкої купки людей у Львові, з котрими б можна було стати бік-о-бік до роботи, не штовхаючись щохвилі, як незгідні воли в однім ярмі». На твердження Драгоманова, що в Наддністрянщині були люди, яким обридло народовство і які лише й ждали, щоб появився проводир, Франко відповів: «Дозвольте сказати вам, що я тут на місці ліпше знаю, хто у нас є і на кого можна числити, і знаю, що тепер ще нема у нас такої сильної групи людей рішуче поступових, щоб можна з нею приступити до якоїсь роботи. Зрештою, коли такі люди є і коли говорять самі про себе *in plurali* і почувають свою силу, то як ви думаєте краще: чи вискакувати мені самому і казати: «От я буду вашим генералом», чи ждати, поки самі покличуть, звісно, не на генерала, а хоча б на коректора свого органу? Вискочити і крикнути не штука,— а що, коли ніхто не окликнеться? Звісно, і тоді на мене сором упаде, бо скажете: «А ти що робив через 10 літ, що нікого не підготував?» І не підготуємо і за других 10 літ, коли будемо тільки експериментувати, і демонструвати, і дразнити людей, а не переконувати»².

З уваги на те, що Драгоманов у своєму листі до киян

¹ Лист від 22.II. 1886 р. Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 166.

² Там же, стор. 171.

заявив, що серед наддністрянців прийнялось багато прогресивних ідей, Франко йому відповів так: «Коли це вірно, то не годилось би вам забувати, якою дорогою і коли вони проникли. Чи не тоді, коли ви лаяли мене, що проституюю себе в «Зорі» і «Ділі», що пишу глупості в безпрограмих «Світі»? А все-таки той безпрограмих «Світ» держався трохи не два роки і розходився бодай в 150 примірників і розійшовся опісля й зовсім, так що став тепер рідкістю»¹.

На закид Драгоманова, що він добровільно піддався песиголовцям, Франко дав таке пояснення: «А тепер це слово про моє «добровільне підданство песиголовцям». Я ж писав вам, що після того, як розбилась (не по моїй вині) надія на свою газету, мені приходилось або їхати на село, або приставати до такої роботи, яка є, і хоч як-небудь повертати її к ліпшому. І коли я вибрав це друге, то знов-таки не по своїй виключній волі, але на домагання молоді і делегатів українських, а коли я досі стою при «Зорі», то певно, не для особистих амбіцій, ані не для плати (я беру за всю роботу 25 золотих ринських в місяць), але для того, щоб вдоволити вимоги тих людей, котрі мені довірилися і у котрих я бачу добру волю робити по мірі сил і вмілості»².

В травні 1886 року Франко поїхав другий раз до Києва, як писав Павлик 7 травня до Драгоманова. А 20 травня Франко повідомляв Драгоманова, що він уже повернувся з Києва. Ще під час свого першого перебування в Києві у 1885 році він познайомився з курсисткою Ольгою Федорівною Хорунжинською, сестрою дружини директора колегії Павла Галагана Єлисея Кипріяновича Трегубова, а 16 травня 1886 року вже відбувся шлюб, як на це вказує вірш свахи Олени Пчілки «Пані Ользі Франковій» з такою допискою до нього: «4-го мая — день, котрий ви будете пам'ятати завжди».

З приводу свого одруження Франко висловився 16 серпня 1898 року в листі до Агафангела Кримського: «З теперішньою моєю жінкою я оженився без любові, а з доктрини, що треба оженитися з українкою, і то більш освіченою курсисткою. Певна річ, мій вибір не був архі-блискучий і, мавши іншу жінку, я міг би розвиватися краще і доконати чогось більшого. Ну, та дарма, судженої конем не об'їдеш».

¹ Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 171—172.

² Там же, стор. 172.

В останньому листі з 1885 року до майбутньої дружини Франко висловив бажання, щоб їхнє подружжя «не було обопільним купуванням kota в мішку», щоб їхнє весілля «не було прологом до тяжкої, страшної драми». Повідомляв, що «взявся перероблювати свою давню поему «Нове життя». Переробку бажав закінчити до її приїзду у Львів (в першій половині лютого 1886 року), «а потім засісти до романа, щоб він до літа був готовий». Найдавнішу звістку про його назву маємо в листі Франка з 20 квітня 1886 року до Ольги Федорівни: «Роман мій зветься «Не спитавши броду», то не знаю я, чи буде він відповідний до «Киевской старины», а коли б навіть був відповідний, то хто його перекладе».

В листі до неї з 10 січня 1886 року маємо цікаве признание Франка: «Коли мене почне мучити хандра, почуття самоти на світі та безучасності людей, із стану понурого отупіння я переходжу тоді в порив до рівно безтямного ходження, блукання аж до цілковитої утоми, по чім починається болюча праця мислі. Та не в цім головна біда, а в тім, що до цієї мислі домішується величезна доля фантастичного, так що в таких разях трачу перспективу і підтасовую аргументи, а все в тій цілі, щоб тільки ще дужче мучити себе. Одно живе, приязне слово могло б мене не раз вивести з цього поганого стану.. От і не дай боже в таку пору підвернутися кому-небудь далекому, котрий хоч яку-небудь дасть причину, щоб можна вилити на нього те, що на серці накипіло». З другого боку, всяке страждання було для Франка мотивом до співчуття, до прихильності й симпатії, як писав 6 квітня до неї: «Не знаю, може, моя власна тяжка молодість так мене виробила, що всяке терпіння найскоріше мене розворушує, що з боку співчуття найскоріше трапити можна до мого серця».

У зв'язку з майбутнім одруженням Франко мріяв: «Мені здається, що з нашої тихої і скромної хати повинна виходити течія нового, могутнього руху, елементи котрого вже тепер проявляються на всіх кутках нашої Галичини і котрий, при нашій допомозі, повинен міцнішати і ширшати,— руху реального і розумного народолюбства. Знаєте, Олічка, що життя тільки тоді життя, коли його рушійною силою є ідея; а моє дотеперішнє життя, хоч і яке не раз тяжке, було тим хіба щасливе і гарне, що ніколи ніяка чорна година не могла мене зовсім втиснути в грязь, ані збити на хвилину з ідейної дороги. Все і всюди я чув в собі цю силу,

чув в ній собі таку опору, що не міг упасти. Незважаючи на слабе здоров'я, я в цій силі находив невичерпану і невтомну енергію. Не тільки при духовній, але й при фізичній роботі я, слабкий хробак, дуже часто потрапив застидати вдсятеро від мене сильніших людей, у котрих по трохи надзвичайнім напруженні зараз з-під людської оболонки показується безвладна глина».

Зразу ж пригадується промова Франка на ювілеї 25-річної літературної діяльності при читанні таких його слів з листа до Ольги: «В багатьох оглядах я мужик, простий і неотесаний, хоч чуткість на всякий грубий дотик сильно у мене розвинена. Недостає мені одного — смілої рішучості, ініціативи. На провідника я не створений: найвище моє бажання — бути рядовим великого діла зрушення народного і бачити, що провід цього діла спочиває в сильних руках, в яснім, широкому розумі. Ах, та коли ж то ми в своїх рядах побачимо такого провідника?..»

Восени 1886 року Франко вирішив видавати з наступного року журнал «Поступ». Він задумав видавати щомісячний журнал на власні гроші, які зможе заробити. Обсяг — 3—4 аркуші. «Якнайменше белетристики, а зате якнайбільше фактичних вістей з краю і обговорювання справ політичних та боротьби з попівством, оце, думаю, повинна бути програма газети», інформував Франко Драгоманова в листі від 17 вересня¹.

Проспект журналу вийшов в листопаді під заголовком «Запросини до передплати». В проспекті зазначалось, що історичні обставини поставили український народ у прикрий політичний, суспільний і культурний стан, розділивши його на окремі частини між кількома державами. Вищі шари відмежувалися від народу, а народні маси підпали страшному визискові й темноті. Лише в ХІХ сторіччі літературні й національно-європейські рухи викликали в нас народне відродження, породили рух до створення народної літератури та до піднесення народних мас також на економічному і громадському полі. Історія нашого відродження виявляє завзяту боротьбу різнорідних політичних, освітніх і громадських напрямків, але сміло можна сказати, що в цій боротьбі лише те «показалось найкориснішим для загалу народу, що свідомо чи несвідомо згоджувалося з прогресивними намаганнями передових народів

¹ Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 202.

світу»¹. Натомість усе те, що робилося наперекір цим намаганням, було або мертвородженням, або короткотривалим, виходило або безкорисним, або прямо шкідливим для народу.

«Від недавніх років зріст серед нашої громади людей з європейською освітою,— читаємо далі в проспекті,— почав повертати роботу над народним відродженням свідомо на європейський поступовий ґрунт. В останніх десяти роках число таких людей настільки побільшилось, що вони могли би вже зложити з себе немало, свідомо поступову партію. Хоч без тісного зв'язку й порозуміння, а навіть без повного сформулювання своїх поглядів і намагань, ті люди все-таки проявили вже посередньо і безпосередньо значний вплив на цілий розвиток галицької Русі, проявили його і в літературі, і в газетярстві, і в науці, і в суспільному житті»². Далі відмічалось, що наддністрянські прогресивні діячі знайомили інші народи з місцевими справами й подавали руку прогресивним стремлінням передових людей в суміжних країнах, зокрема на Наддніпрянщині.

Але недостача організації прогресивних людей спиняла успішний хід і розвиток цієї роботи. Вони були приневолені шукати для своїх праць притулку по чужих хатах. З уваги на все це виникла потреба мати видавництво для висловлювання поглядів і прагнень прогресивної частини наддністрянців. «Нам треба вже раз приступити до вироблення ясної і твердої програми поступовання,— писав Франко,— до вияснення і загальних принципів нашої праці і найближчих практичних її цілей та способів». Цю роботу бажав узяти на себе «Поступ». Уважаючи зі свого боку, що для Наддністріянини найкраще відповідає прогресивна програма, редакція «Поступу» бралася мотивувати її теоретично та проводити практично.

Поліція конфіскувала проспект «Поступу». Тоді у Франка виник план видання альманаха, що мав обіймати 25—30 аркушів. Він «цензурі не підлягає,— писав Франко,— значить, і ризико при ньому далеко менше, то й підмогу або й кредит легше на нього роздобути, як на журнал. А зміст і напрям, звісно, зостаються ті самі, не виключаючи і назви. Я бажав би випустити книжку найдалі перед великодніми святами, а коли б вона оплатилася і розі-

¹ Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 209.

² Там же.

йшла, то літом видати ще й другу і таким робом підготувати ґрунт новому журналові»¹.

Ці журнальні плани припали на той час, коли Франка відставили від редакції «Зорі» за надрукування в № 17 «Зорі» співомовки С. Руданського «Що кому годиться» і рецензії Б. Вільхівського (Грінченка) на три книжки Бораковського. В цих публікаціях «народовецька супер-редакція» добачила «неморальність»². Про причину відставки І. Франка щиро признався Володимир Шухевич в листі від 2 грудня 1886 року до Кониського: «Франко уступає цілком із «Зорі». Ми з цього дуже раді, бо, правду сказавши, зносини його з Драгомановим нам дуже не до вподоби, а поминувши і це, він іще не зреставрований з часів процесу, тож і публіка криво дивиться на нього і все не довіряє нам, коли в наших часописах його ім'я найдеться». Так наприкінці 1886 й на початку 1887 року Франко, за його словами, «лишився зовсім без зарібку і мусив шукати місця при польській газеті, де й вибув десятилітню панщину».

Порозумівшись з студентським товариством «Академічне братство», Франко випустив у 1887 році передруком із «Зорі» за 1886 рік, як першу книжку «Наукової бібліотеки», «Нарис історії філософії» проф. Фріца Шульце, а саме першу частину під назвою «Грецька натурфілософія від Фалеса до Демокріта» в своєму перекладі з німецької мови. Одночасно за його редакцією появився перший український жіночий альманах під назвою «Перший вінок», виданий коштом Наталі Кобринської і Олени Пчілки. Внаслідок цього редагування з'явилася в двотижневику «Русь» за 1887 рік стаття Франка «Український жіночий альбом», підписана «Павля З.» Стиль, докладна обізнаність із справами альманаха й, головне, вказівка в листі Кобринської, що Франко похвалив її «занадто» в «Руси», відкривають у цьому псевдонімі автора — Франка, який, крім того, відгукнувся на альманах також у варшавській «Prawd-i».

Співпраця Франка в народовських органах закінчилася страшним злочином народовців по відношенню до нього. Франко від народовців не тільки не діждався жодної

¹ Лист до М. Драгоманова від 14. XII. 1886. Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 217.

² І в. Ф р а н к о. Нарис історії українсько-руської літератури, стор. 331.

підтримки для свого літературного хисту, але, навпаки, вони приневолили його йти в «найми» до сусідів, щоб мати засоби для такого-сякого існування.

За своє співробітництво в «Ділі» й «Зорі» Франко, як уже зазначалося, почув дуже багато терпких слів від Драгоманова, який бажав зробити з Франка свого вірного послідовника — драгоманівця на зразок Павлика. Та й Драгоманов був не від того, щоб співробітничати в народовських органах, якби отримала сатисфакцію його амбіція, подразнена окремими народовцями, зокрема Омеляном Партицьким. В своїх позвах із Франком з приводу останнього Драгоманов писав 15 грудня 1885 року до Франка: «Ще Давид,— хоч сам був невеликий джентльмен,— сказав: «Блаженъ мужъ, иже не идетъ на совѣтъ нечестивыхъ»... Я думаю, що не буде в вас добра ні в літературі, ні в політиці, поки ваші прогресисти не зарубають собі на носі цього псалма!»¹

Під свіжим враженням від цього листка в 1905 р., коли Франко готував до друку перший том листів Драгоманова до себе, він написав одну поезію з серії «На старі теми», в якій з'ясував своє наскрізь протилежне Драгоманову становище в питаннях, що той ними колов очі Франкові. Ось цей глибокоавтобіографічний вірш Франка, де висловлена діаметрально протилежна думка:

Блаженний муж, що йде на суд неправих
І там за правду голос свій підносить,
Що безтурботно в сонмищах лукавих
Заціплії сумління їх термосить.
Блаженний муж, що в хвилях занепаду,
Коли заглухне й найчуткіша совість,
Хоч диким криком збуджує громаду
І правду й щирість відкрива як новість.
Блаженний муж, що серед гвалту й гуку
Стоїть, як дуб посеред бур і грому,
На згоду з підлістю не простягає руку,
Волисть зломатися, ніж поклониться злomu.
Блаженний муж, кого за тее лають,
Кленуть, і гонять, і поб'ють камінням:
Вони ж самі його тріумф підготовляють,
Самі своїм осудяться сумлінням.
Блаженні всі, котрі не знали годі,
Коли о правду й справедливість ходить:
Хоч пам'ять їх загине у народі,
То кров їх кров людства ублагородить².

¹ Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 142.

² І в. Ф р а н к о. *Semper tūo*, Збірка поезій, Львів, 1906, стор. 80.

Своє співробітництво в «Зорі» Франко розпочав з першого номера «Зорі» за 1883 рік, де надруковані його три поезії під назвою «Нічні думи». З них друга, написана 12 грудня 1882 року, вводить нас у той настрій поета, з якого вплив і віршований «Поєдинок» у січні 1883 року. Поет недужий і втомлений, але ці явища в нього мають особливий характер.

Я недужий, я втомився,
хоч роботи не робив,
хоч жив мало,— пережився,
всі таланти розгубив.
Я недужий, хоч доктори
кажуть, що здоров, як вуж:
серця тайні фібри хворі,
сам душі вузол недуж.

Хоч поет поривався брати життя пробоем,

ба, та волі нерв підтятий,
орган житні нездоров! ¹

Цей вірш і третій «Прикоротала мене» не увійшли до серії «Нічних дум» в друге, доповнене видання збірки «З вершин і низин» 1893 року. З віршів Івана Франка, друкованих у річниках «Зорі» 1883—1886 років, увійшли туди: 2 до серії «Веснянки» (III, XV), 2 до серії «Осінні думи» (I, II), 1 до серії «Скорбні пісні» (II), 3 до серії «Нічні думи» (I, II, VIII), 1 до серії «Excelsior» (I), 2 до серії «Поет» (I, II), 6 до серії «Знайомим і незнайомим» (II, III, V, VII, VIII, IX), 1 до серії «Зів'яле листя» (VIII), 1 до серії «Галицькі образки» (XIII) і 2 до серії «Жидівські мелодії» (I—II). З 10 «Приказок» у «Зорі» 1883 року попало 9 між «Строфи» «Мого Ізмарагду» 1898 року (1, 2, 3, 4, 8, 10, 30, 34, 36). Вірш Франка «В двадцять п'яті роковини смерті Тараса Шевченка» в «Зорі» 1886 року вийшов тоді ж передруком у формі метелика. Крім того, Франко надрукував наслідування з Гейне «Похорони» (1883) і ряд віршованих перекладів: 3 з Гейне, по 1 з Шекспіра, Врхліцького, Байрона, Чеха і Гюго.

В «Зорі» 1883 року перший раз надрукований програмний вірш Франка «Пісня і праця», написаний 14 липня 1883 року.

¹ «Зоря», Львів, 1883, стор. 5.

✓ В 1887 році вийшов у Львові збірник поезій І. Франка «З вершин і низин», яким закінчується період співробітництва Франка в «Зорі». Збірничок приніс 46 віршів і поему «Панські жарти». Сюди ввійшли не всі поезії, які Франко надрукував у «Зорі» (всього 10, тоді коли до другого видання «З вершин і низин» (1893)—21 вірш). Починається збірник поезією «Гімн. Замість пролога» («Вічний революціонер»).

За часом написання вірші першого видання збірника «З вершин і низин» розподіляються так: 1 з 1878 року, 18 з 1880, 5 з 1881, 10 з 1882, 8 з 1883, 2 з 1884, 1 з 1885, 1 з 1886, а «Панські жарти» з 1887 року.

В другому виданні «З вершин і низин» під поемою «Панські жарти» зазначена дата: «січень і лютий 1887». В рукописних записах Осип Маковей занотував, що він був 26 квітня 1887 року на квартирі Франка, не застав його, але переглядав рукопис поезій Франка, що друкувались, між ними «Панські жарти», які Франко написав «незадовго тому в однім місяці». Маковей дивувався, що Франко так швидко написав таку довгу поему.

✓ Збірник поезій Франка «З вершин і низин» — це книга найбільш революційної поезії в українській літературі на той час. Революційним духом пройняті в ньому не тільки «Вічний революціонер», «Думи пролетарія», «Каменярі» та «Беркут», але й ряд «Веснянок» і «Сонетів». Революційний дух віршів Франка припав не до смаку буржуазному критикові Григорію Цеглинському, який висловив своє невдоволення в рецензії, надрукованій у «Зорі» в 1887 році.

Рецензент уважав частину збірника «низинами», а частину «вершинами». Провідну думку віршів Франка він визначив такими рядками одного з сонетів:

Смішний поет, що хтів би, окрім зла,
в тім світі правди й розуму глядіти.

Йому не подобалось, що поет у своїх віршах писав про голод, холод, стогін, працю, труд, мозолі, неволю, пута, руїну, втрати, кривди, податки тощо, що не забував навіть про «худу худібку», нарікаючи на голу й тісну толоку та порожні оборogi. За Франком, немає правди ні на наукових кафедрах, ні на амвонах, з яких лише ллється темнота на ясний світ.

Франко хоч і вміє різнорідно малювати людську біду,

але не дошукується причини бодай однієї з них. Рецензент пояснював це тим, що поет не любить спеціальних засобів, навпаки, «він має на все універсальний засіб, один-одинокий чарівний талісман. І поет любить зображатися таким чародієм — характерником, як от в «Каменях» (ст. 64), «Беркут» (IV, ст. 49), «Пісня і праця» (ст. 36), «Гімн, замість пролога» і ін. Тим універсальним засобом на все людське горе є: ре... во... лю... ці... я! Поет любить це слово, як в прозових, так і поетичних своїх працях»¹. Стверджуючи, що пролив крові не лякає поета, навпаки, він певний, що в революції культура не обнизиться, а ще краще розвинеться, Цеглинський наводить закінчення з сонета «Вам страшно тої вогняної хвилі»:

На бійтеся! В кривавих хвилях навалі
Не згине думка, правда і добро,
Но краще, ширше розів'ється далі!

На протилежність поетові націоналіст Цеглинський від революції не сподівався добра. Свое ставлення до революції Цеглинський переніс і на революційну поетичну творчість Франка, висловлюючись, що, де поет «і в поезію вносить той напрямок, творить ритмовану і римовану прозу»². Зате «Панські жарти» Франка Цеглинський назвав «окрасою» не тільки поезій Франка, але й української поезії взагалі. Рецензент не вагався твердити, що після Шевченка немає кращої поеми в українській літературі.

Особливо Цеглинський захоплювався в «Панських жартах» тим, що народ не мстився на своєму недавньому панові-деспотові, а тому поет «на реальному ґрунті вивів нам образ чудової, ідеальної краси», тобто, що поет замазував класову боротьбу.

Навіть Омелян Огоновський у своїй історії української літератури писав, що Цеглинський трохи «пересолив» «похвальну згадку» про «Панські жарти», бо «все ж годі казати, що Франко стоїть побіч Шевченка».

Огоновський зауважував, що поема Франка має деякі прикмети ідеалізму, а що «він попереду заявляв не раз думки крайнього радикалізму», то вложив це оповідання в уста мужика, самовидця тих «жартів», бо «не хотів бути неконсеквентним супроти попереднього свого світогляду».

¹ «Зоря», Львів, 1887, стор. 241.

² Там же, стор. 242.

Хотячи зобразити два екстремі людських прагнень, поет ідеалізував попа, а в яскравих барвах подав Мигуцького. Менш вдалою Огоновський вважав характеристику комісара. Хоч у цілому оповіданні Огоновський добачив «багато окрас поетичних, то все ж є в ньому також чимало прикмет прозаїчного писання, а з чого цей твір є денекуди римованою прозою»¹.

Як Огоновському так і Драгоманову не подобалось, що Франко заставив комісара-німця говорити жаргоном. Драгоманов також закинув Франкові, що він вигадав попа, якого ніколи не було, як це йому колись заявили Окуневський і Наталя Кобринська². З приводу останнього закиду Франко 13 березня 1895 року в листі до Драгоманова писав: «А за «Панські жарти» я постою. Мені дивно трохи, що ви в своїм суді не хочете стати вище, як мої галицькі критики Цеглинський та Огоновський і як Ок[уневський] та Коб[ринська], котрі обоє вкупі не знають тих часів, ані того життя, яке я там зобразив. Дивно мені, що ви, наприклад, щодо попа вірите Ок[уневському] і Коб[ринській], котрі кажуть, що такого попа ніколи не було, а не вірите, наприклад, Павликові, котрий в своїх «Читальнях» наводить звістку про одного такого попа Григоровича, що ціле життя бився за мужиків з панами і з урядом. У мене в листах, переказах і рукописах є ціла низка звісток про попів перед 1848 р., що пильно займалися школами, записували свій маєток на школи, приватно вчили мужицькі діти разом зі своїми і т. д. Я маю, напр., рукописний буквар з 1845 попа Шавінського, зладжений «для дітей своїх і парафіян». Звістку про те, як попа з парохіянами в урочисте свято гнали на панщину, я взяв від Устияновича (попа!). Та й чи ж піп в «Панських жартах» такий уже виідеалізований? Звісно, для Цеглинських і Огоновських вистарчило те, що він там показаний симпатичною фігурою, щоби з нього зробити ідеал, та мені здавалося, що більше тямучий критик догляне в описі того попа й темних сторін його діяльності,— тої пропаганди квієтизму та уляглості для властей, того гальмування всякого живого людського руху, тих невинних *riae fraudes*³, якими він послугується часом в прикрій хвилині і котрі

¹ О. М. Огоновський. Історія літератури руської, ч. III, Львів, 1893, стор. 956—957.

² Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 495.

³ Ненавмисних гріхів.

так характерні для вдачі інтелігентного галицького русина. Я тямлю, що моя жінка, читаючи поему в рукописі, обурювалася на того попа,— і це було для мене вдоволенням проти того закиду, що я підхлібив попівству в своїм малюнку»¹.

В 1885 році окремою книжечкою, накладом Євгена Олесницького, вийшли у Львові «Галицькі образки» Франка, куди ввійшли його автобіографічні оповідання про свої дитячі роки («Малий Мирон») і перші шкільні роки («Оловець» передруком із «Правди» 1879, «Грицева шкільна наука» з «Діла» 1883, «Schönschreiben» з «Зорі» 1884). В «Календарі «Просвіти» на 1884 р. Франко надрукував оповідання «Історія моєї січкарні» та «Ліси і пасовиська», в «Ділі» 1884 року — «Пироги з черницями» і ряд оповідань у «Зорі»: «Мавка» і «Поединок» (1883), «Вільгельм Телль» і «Хлопська комісія» (1884) та «Довбанюк» (1886). В листі до Елізи Ожешко з датою 13 квітня 1886 року Франко побоювався, що за оповідання «Довбанюк» польські галичани крикнуть на нього, а воно все-таки «основане зовсім на живій дійсності, не на фантазії»².

Ще перед виходом збірника віршів Франка «З вершин і низин» вийшов у Стрию літературний збірник «Ватра», в якому Франко надрукував оповідання «Місія». На останній сторінці обгортки першого видання збірки «З вершин і низин» оповіщено, що «того ж автора вийде незабаром «Чорна хмара» («Місія», «Чума», «Тріумф»). Але скрутні тодішні умови життя Франка не дозволили йому виконати цей задум.

На «Ватру» в «Зорі» появилася рецензія Цеглинського, що не обминув й оповідання Франка «Місія», даючи, за словами Франка, перший хоч скільки-небудь докладніший розбір його праці в українській публіцистиці Наддністрянщини. Але аналіз Цеглинського тільки показує, наскільки критик був чужий творчості Франка. Він не тільки зараховував Франка до натуралістичного напрямку, але й обвинуватив письменника-реаліста в незнанні дійсного життя і небажанні його вивчати. «Іван Франко,— писав Цеглинський,— звісний в літературі нашій як один з найвидніших поборників натуралістичного напрямку, в котрий вкладає він весь свій, справді непослідний талант».

¹ Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 497.

² М. В о з н я к. З життя і творчості Івана Франка, Київ, 1955, стор. 125.

Критик закинув творам Франка художню неправду. Ось що, наприклад, він пише про оповідання: «Перше, що вражає кожного читача його оповідань, це та яскрава неправда: ми надіємся бачити дійсний світ, а бачимо світ франківський, ми надіємся бачити людей реальних, а бачимо — чисто франківських. Герої в оповіданнях Франка, чи то робітники, чи пани, чи попи, чи хлібороби, це не люди, що вийшли з об'єктивної уваги життя, а люди лиш з імені реальні, цілою ж своєю психічною подобою і світоглядом видумані, фантазією письменника суб'єктивно перетворені»¹. Висловившись, що найреальнішими виходили в творах Франка євреї, Цеглинський продовжував свою характеристику творчості Франка: «Така, отже, чисто суб'єктивна вдача надавалася би щонайліпше до поезії. І справді, Франко, після нашої думки, вроджений талант поетичний. Він творить перли там, де на хвилинку призабуде той «своєрідний» натуралізм; де ж той «свій» натуралістичний напрям вносить і в поезію, творить ритмовану і римовану прозу. От так понятій «натуралізм», замість письменникові помагати, в'яже його на кожному кроці.

Цими увагами ми ще зовсім не засуджуємо Франкових оповідань: мимо своєї суб'єктивності, вони не перестають бути цікавими (як, приміром, і вся поезія суб'єктивно-лірична); вони зображають нам індивідуальний світ писателя, густо-часто поривають своєю думкою, глибокою психологією, а над все силою дикції, — тільки хай не називаються натуралістичними, а радше суб'єктивними, фіктивними, а навіть густо-часто односторонньо тенденційними»².

Наведені слова Цеглинського з характеристикою творчості Франка кидають яскраве світло на те, як далеко Франко випередив своїх наддністрянських земляків в розумінні критичного реалізму, зокрема якою новиною була для них суспільна лірика Франка. Аж до кінця існування австро-угорської монархії в шкільних підручниках в писанині про Франка змішувався його критичний реалізм з натуралізмом.

В ряд героїв, якими був незадоволений Цеглинський, він поставив і патра Гавдентія з «Місії». Цеглинському не подобалися в ній «лизання шкіри», «витікаючий мозок»,

¹ «Зоря», Львів, 1887, стор. 194.

² Там же, стор. 194—195.

«забавка дітей випавшим людським оком», «різання дітей батьком і матір'ю», «в яких письменник тим завзятіше любить, чим завзятіше читаюча публіка від них відвертається». Цеглинський запевняв, що школа Золя «не прийметься серед нашої суспільності, а по крайній мірі в тій драстичній формі, в якій її зображає Іван Франко».

З приводу цієї рецензії Франко звернувся з листом до редактора «Зорі» (тоді був ним саме Цеглинський), який його надрукував. Не вдаючись в те, наскільки правдива критика його творчості в рецензії Цеглинського, Франко зупинився лише на двох пунктах. «Шановний критик,— писав Франко,— зове мене «одним з найвидніших поборників натуралістичного напрямку в нашій літературі», а мої писання натуралістичними,— а далі виводить (не суджу про те, чи умотивовано, чи ні), що всі герої моїх оповідань «лиш з імені реальні, цілою ж своєю психічною подобою і світоглядом видумані, фантазією письменника суб'єктивно перетворені». Очевидна річ, що в такому разі мої писання не натуралістичні». Франко питав, на якій підставі критик назвав їх натуралістичними. Він бажав почути від критика дефініцію «натуралізму», бо та, яку він дав, зовсім не підходить до головного представника натуралістичної школи — Золя.

Щодо таких «натуралістичних образків», як «лизання шкіри» тощо,— Франко писав, що критик не сказав, чому саме ці образки натуралістичні, ні навіть не згадав, що всі вони взяті з першого розділу оповідання, в якому автор змалював деякі події з 1846—1847 року на Мазурщині. Тут Франко й додавав, що подані в оповіданні «неприродні» образки саме не є витвором його фантазії, бо він узяв їх живцем, майже дослівно чи то з усних оповідань очевидців (анекдот про гостювання Войтаровича в мазурській хаті, «лизання шкіри», оповідання про забаву дітей випавшим оком), чи з друкованих пам'ятників. «Коли від подібних образків,— продовжував Франко,— завзято відвертається та публіка, для котрої пише і котрої густами керується шановний критик, то це мене зовсім не обходить. Та публіка моїх писань, певно їй ніяких, не читає. А публіка, для котрої я пишу, богу дякувати, не відвертається від мене і не протестує проти того напрямку, котрим каже мені йти переконання і особистий темперамент»¹.

¹ І в. Ф р а н к о. Письмо до редакції. «Зоря», Львів, 1887, стор. 271.

У своїй відповіді Цеглинський захищав свою точку зору і, зокрема, писав: «Если Іван Франко каже, що він не дбає про тее, що він має своїх читачів, то ми об сім не сумніваємося; але ми хотіли б, щоб такого автора, як Іван Франко, читали не тільки деякі, але всі. Але тоді Іван Франко зволить прийняти маленьке условіє: писати не тільки для деяких, але для всіх, як те, впрочім, дуже гарно умів зробити в «Панських жартах», «Захарі Беркуті» і «Яцеві Зелепузі», творах безперечно першорядної краси і такої ж ціни»¹.

В «Зорі» Франко почав співробітничати в 1883 році, коли й було надруковано його повість «Захар Беркут». В п'ятому номері «Зорі» редакція повідомляла, що на оголошений попереднього року конкурс надійшло 7 праць, але тільки одна з них гідна премії. «Є то повість історична,— говорилося в повідомленні,— простора, під кожним оглядом переведена знаменито. Вона подає образ громадського життя в давній Русі і відноситься... до 13-го століття»². Це була повість Франка, що почала друкуватися з № 7 «Зорі» під заголовком «Захар Беркут. Образ громадського життя Карпатської Русі в XIII віці» й вийшла тоді ж окремою книгою. Епіграфом до повісті взято слова Олександра Пушкіна: «Дела давно минувших дней, преданья старины глубокой»... В передмові, написаній у Львові 1 грудня 1882 року, І. Франко ясно виклав свій погляд на специфіку історичного твору та підкреслив різницю між художнім і науковим підходом до історичного минулого. «Повість історична не єсть історія. Історики ходять передусім о вислідження правди, о сконстатування фактів, між тим коли повістяр користується тільки історичними фактами для своїх особних артистичних цілей, для воплощення певної ідеї в певних живих, типових личностях. Освітлення, характеристика, мотивування і групування фактів у історика і у повістяра зовсім відмінні: де історик оперує аргументами і логічними виводами, там повістяр мусить оперувати живими людьми, особами». Далі Франко наголосив на актуальності історичного художнього твору, на його важливості для сучасного життя: «Праця історична має вартість, коли факти в ній представлені докладно і в причиновім зв'язку; повість історична має вартість, коли її основна ідея зможе зайняти сучасних, живих людей,

¹ «Зоря», Львів, 1887, стор. 272.

² Там же, 1883, стор. 64.

то значить, коли сама вона є живою і сучасною». Тему своєї повісті він вважав цікавою для сучасного читача.

Основне завдання вбачав у тому, щоб бути історично правдивим у відтворенні «духу епохи». Про це він писав: «Представлення давнього громадського життя нашої Русі є безперечно таким предметом живим і тикаючим сучасних інтересів. Наскільки мені удалось віддати духа тих давніх, замерклих часів, нехай судить критик. В деталях я позволив собі доповнювати сухий історичний скелет поетичною фікцією. Головний предмет взятий почасти з історії (напад монголів і їх вождя Пета), а почасти з переказів народних (про витоплення монгольської шайки і ін.). Дійствуючі особи, впрочім, видумані, місцевість списана по можності вірно»¹.

Найдавніша згадка Франка про задум повісті походить із березня 1882 року. Опісля, влітку, Франко признавався Белеєві: «Думка в мене була — написати повість по-німецьки для «Auf der Höhe» — історично-сенсаційно-реальну, та що вже ось пару місяців ношу́ся з нею, як дурень з ступою, а навіть зачати ще не успів, чи успію ж восени скінчити і, взагалі, чи буде з тої кози м'ясо?»²

Задумавши дати образ громадського життя Підкарпатської Русі в XIII сторіччі, Франко взяв основний предмет про напад монголів і їх вождя Пету з історії, про витоплення монгольського загону тощо з народних переказів, місцевість описав з автопсії, дійові особи вигадав, доповнивши сухий історичний скелет своєю живою поетичною уявою.

Уже сам початок повісті заповідає, що автор ідеалізуватиме минуле. Повість починається словами: «Сумно і непривітно тепер в нашій Тухольщині! Правда, і Стрий, і Опір однаково миють її рінисті, зелені узбережжя, і луги її однаково покриваються весною травами та цвітами, в її лазуровім, чистім повітрі однаково плаває та колесує орел-беркут, як і перед давніми віками. Але все інше як же змінилось! І ліси, і села, і люди!» Тепер «кожний дбає тільки про себе, не розуміючи того, що таким робом роздроблюються їх сили, ослаблюється громада. Не так тут колись було! Хоч менше народу, та зате що за народ, що за життя кипіло

¹ І в. Ф р а н к о. Захар Беркут. Образ громадського життя Карпатської Русі в XIII віці, Львів, 1883, Передмова.

² М. В о з н я к. З життя й діяльності Ів. Франка в рр. 1881—1884, стор. 67.

в тих горах, серед тих непрохідних борів у стіп могутнього Зелемєня!»¹ «Сумно і непривітно тепер в нашій Тухольщині!— повторює автор свої початкові слова, наче рефрен у пісні.— Казкою видається повість про давні часи і давніх людей. Вірити не хочуть нинішні люди, що вирости в нужді й притиску, в тисячних путах і залежностях. Але нехай собі! Думка поета летить у ті давні часи, оживляє давніх людей, а в кого серце чисте і щиролюдське чуття, той і в них побачить своїх братів, живих людей, а в житті їх, хоч і як неподібним до нашого, догляне не одно таке, що може бути пожадане і для наших «культурних» часів»².

Тим чимсь подібним до нашого, що «може бути пожадане і для наших «культурних» часів», була община, як свідчить пророцтво старого Захара Беркута перед смертю. Він звернув увагу громадян на те, що вони перемогли не зброєю і не хитрістю: «Ми побідили нашим громадським ладом,— говорив він,— нашою згодою і дружністю. Уважайте добре на те! Доки будете жити в громадським порядку, дружно держатися купи, незламно стояти всі за одного, а один за всіх, доти ніяка сила ворожа не побідить вас». Він пророкував, що настануть часи для нашого народу, коли чвари пожруть його силу, «а тоді попаде народ у неволю чужим і своїм наїзникам, котрі зроблять з нього покійного слугу своїх забагів і робучого вола. Але серед тих злиднів знов нагадає собі народ своє давнє громадство... чи швидше, чи пізніше, він нагадає собі життя своїх предків і забажає йти їх слідом. Щаслив, кому судилося жити в ті дні! Се будуть гарні дні, дні весняні, дні відродження народного! Передавайте ж дітям і внукам своїм вісті про давнє життя і давні порядки. Нехай живе між ними тота пам'ять серед грядущих злиднів, так, як жива іскра не гасне в попелі. Прийде пора, і іскра розгориться живим вогнем!»³

Повість закінчується словами: «Давнє громадство давно забуте і, здавалось би, похоронене. Та ні! Чи не нашим дням судилось відновити його? Чи не ми це живемо в тій щасливій добі відродження, про котру говорив вмираючий Захар, а бодай у досвітках тої щасливої доби?»⁴

Захар Беркут перещепив на свою рідну Тухольщину порядки Новгород та Пскова. Він пробув рік у монастирі

¹ І в. Франко. Захар Беркут, стор. 5—6.

² Там же, стор. 6.

³ Там же, стор. 183—184.

⁴ Там же, стор. 184.

з Скиті. Прийняв його столітній старець Акинтій, що довгий час проживав на Афонській горі. Від нього й інших бувалих людей «він чимало наслухався про громадські порядки в північній Русі, в Новгороді, Пскові, про добробут і розцвіт тамошніх людей, і все те запалювало його гарячу душу до бажання — віддати ціле своє життя на поправу й скріплення добрих громадських порядків у своїй рідній Тухольщині»¹. Тема боротьби громад із татарами відбилась і в листуванні Франка з Партицьким. Коли останній заперечував можливість успішної боротьби громад з татарами, Франко відповів, що «тісна організація громад може єдино дати підставу до сильної великої організації крайової», що Новгород і Псков «якраз опиралися навалі татарській успішніше від країв, остаючих під княжою і боярською владою», і «не втратили своєї сили»².

І не треба думати, що боротьбу общини з феодалами в XIII сторіччі автор хотів перенести з минулого в сучасне, не рахуючися з капіталістичним ладом і його смертельним ворогом — організованим пролетаріатом. У своїй статті «Мислі про еволюцію в історії людськості» Франко підкреслив неминучість перемоги пролетаріату: «В ім'я свободи, рівності й братерства піднесли й робітники голову, стали до боротьби, з котрої швидше чи пізніше мусять вийти переможцями»³.

З 1886 року походить незакінчена повість Франка «Не спитавши броду». Написані етимологічним правописом два перші її розділи, мабуть, призначалися для планованого журналу — «Братство», яке Франко зразу задумував видавати етимологічним правописом. Дальші розділи писані фонетикою, бо й так мав друкуватись журнал «Поступ», проспект якого конфіскувала поліція. З цієї незакінченої повісті Франко надрукував окремі уривки в формі самостійних оповідань у «Зорі» 1890 року: «На лоні природи», «Гава і Бовкун», «Борис Граб» і «Геній». Ще один уривок під назвою «Дріада» увійшов у збірку «На лоні природи».

З посмертних паперів поета надрукована його поема «Святий Валентій», що була написана в грудні 1885 року. Про неї Франко писав 14 лютого 1886 року до Драгоманова: «Не знаю, що ви скажете на таку думку — розпочати теологічну війну белетристичною ракетною. Є у мене готовий пер-

¹ І в. Франко. Захар Беркут, стор. 45.

² М. В о з н я к. До співробітництва Франка в «Зорі», стор. 116.

³ «Світ», Львів, 1881, стор. 206.

ший *entwurf*¹ поеми на релігійну тему. Основою взята легенда, котру я колись чув від мого батька про лікаря Валентія, котрого всі люди дуже любили і котрий, ставши християнином, почав просити бога, щоб той спас його від людської любові і дав би йому таку слабість, котрої б усі люди перелякалися і відступились би від нього. От бог і дав йому епілепсію, в котрій він і помер, і по ній та слабкість і названа «слабкість святого Валентія». Я поклав час діяння тої легенди в третій вік по Христі, в часи після Марка Аврелія, і хотів показати тодішній стан християнства, а головню, яскраво освітити антигуманні і антикультурні погляди християнської аскези». Франко думав, що, без огляду на поетичну вартість його поеми, вона все-таки могла б «зробити своє діло»². Драгоманов відповів, що уважає ідею Франка боротися поемою з клерикалізмом непрактичною, зрештою, він і особисто не був великим прихильником історично-тенденційних поем і романів, бо вони завжди виходять мертві. Франко погодився з тим, що «вести боротьбу проти теперішньої реакції поемами — даремна робота», але вважав «поему немовби прологом властивої боротьби», бо її прочитає багато таких людей, які з принципу не захочуть читати «Оповідань з письма святого»³.

З посмертних паперів письменника надрукована також під назвою «Іригація» написана для «Зорі» чудова сатира на раціональне господарство наддністрянських поміщиків. Так само з посмертних паперів Франка опублікована комедія в трьох діях «Рябина», написана 5—7 листопада 1886 року.

На сторінках «Зорі» Франко надрукував ряд наукових статей. З них слід назвати такі: «Жіноча неволя в руських піснях народних» (1883), «Польське повстання в Галичині (Історична розвідка)» (1884), «Потопа світа. Оповідання з письма святого» (1883), «Руський театр в Галичині» (1885), а з літературно-критичних робіт — «Іван Сергійович Тургенев» (1883), «Микола Устиянович» (1885), «Осип-Юрій Федькович» (1886) і ін. До 1884 року відноситься стаття Франка про необхідність зреформувати навчання української літератури по наддністрянських середніх школах.

¹ Нарис.

² Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 162—163.

³ Там же, стор. 166.

«В НАЙМАХ У СУСІДІВ» І В РАДИКАЛЬНІЙ ПАРТІЇ

Про той трагічний момент для українського народу, коли народовські злочинці усунули письменника з редакції «Зорі», Франко писав у некролозі Остапа Терлецького: «З початком 1887 року я, недавно оженившись, лишився зовсім без заробітку і мусив шукати місця при польській газеті, де й вибув десятилітню панщину»¹.

Назву «В наймах у сусідів» Франко дав у 1914 р. першому томові збірки перекладених на українську мову статей на суспільно-політичні теми з 1886—1896 років, писаних польською і німецькою мовами.

В передмові до першого тома цієї збірки Франко зазначив, що протягом його сорокалітньої літературної праці йому «довелося попрацювати чимало, так сказати, в наймах у сусідів, заробляти на своє вдержання працею в польських та німецьких періодичних видавництвах. Особливо в рр. 1886—1896,— писав Франко,— я був змушений обставинами головну частину своєї літературної та публіцистичної праці присвячувати польським і німецьким періодичним видавництвам»².

Своєму співробітництву в польських газетах і журналах в другій половині 1880-х років Франко дав докладну характеристику в «Нарисі історії українсько-руської літератури». Він писав: «Друга половина 80-х років була для мене остільки важливою зворотною точкою, що, стративши постійний заробіток у руських періодичних виданнях,

¹ І в. Франко. Др. Остап Терлецький, стор. 56.

² І в. Франко. В наймах у сусідів, стор. V.

я був змушений шукати його у поляків». Франко надсилав свої кореспонденції і друкувався в варшавських тижневиках «Prawda», «Głos», «Przegląd Tygodniowy», щоденнику «Kurjer warszawski», місячниках «Miesięczny dodatek do Przeglądu Tygodniowego» і «Ateneum» та в петербурзькому тижневiku «Крај», а з липня 1888 увійшов до складу редакції львівської щоденної газети «Kurjer lwowski».

«Kurjer lwowski» був кілька років перед тим заснований Людвіком Масловським, який з перекладача творів Дарвіна став у Галичині пропагатором шляхетських і католицьких ідей і в цьому дусі видавав спочатку свою газету. В 1886 р. в редакції сталися якісь зміни, внаслідок чого Масловський змушений був продати свою газету. Замість неї він заснував нову, виразно реакційну газету «Przegląd», яка осмілювалася в перших своїх річниках опльовувати те, що польські патріоти уважали своїми національними святощами. Редакцію «Kurjera lwowskiego» після виходу Масловського взяла на себе спілка, в склад якої входили Едвард Лілієн, молодий адвокат, син львівського банкіра, Болеслав Вислоух, емігрант із російської Литви, і Генрік Ревакович, випробуваний журналіст і чоловік щиредемократичних переконань. Головною духовною силою в усій спілці був Вислоух, який, недавно оселившись у Львові, розпочав у 1886 р. видавати «Przegląd Społeczny». Про своє знайомство з цим польським журналістом Франко розповів: «Мені довелося познайомитися з Вислоухом і його жінкою швидко по їх приїзді до Львова, і я був також співробітником «Przeglądu Społecznego» протягом його несповна трилітнього існування. Моє прийняття в склад редакції «Kurjera lwowskiego» я завдячую одначе не Вислоухові, а Адольфу Інлендерові, брату згаданого вже вельми симпатичного бібліофіла, а з фаху скромного залізничного урядника Людвіка Інлендера. В противенстві до свого брата, чоловіка спокійного і вдумливого, Адольф був палкий і непосидючий. Оженившись з дочкою львівського аптекаря Рукера, він одержав у посагу фонди на відкриття власної аптеки, але, швидко збанкрутувавши на ній, кинувся на поле журналістики. Попрацювавши якийсь час у редакції «Kurjera lwowskiego», він виробив собі місце кореспондента «Dziennika Polskiego», смертельного ворога «Kurjera lwowskiego», для достачування кореспонденцій і телеграм із Відня. Вибираючися до Відня, він предложив мені зайняти його місце при редакції «Kurjera». Я, зреш-

тою, був уже перед тим знайомий не тільки з членом спілки Вислоухом, але також із обома головними співробітниками, Болеславом Червенським і Болеславом Спаустою, які радо привітали моє вступлення до редакції. Так само радо прийняв мене головний редактор Ревакович, у яким я пізнав чоловіка наскрізь чесного і щирого, правдомовного і дуже добре обізнаного з журналістським¹ ремеслом, і мав у ньому за весь час моєї десятилітньої газетярської служби дуже доброго шефа і приятеля. Оба головні співробітники, Червенський і Спауста, померли досить швидко по моїм приступленню².

В «Kurjersze lwowskiem» Франко не шкодував своїх сил для журналістичної роботи у всіх відділах, але «головно займався біжучими економічними та соціальними справами крайовими, а також справою організації польських демократичних елементів у партію, що могла б іти рука в руку з демократичною організацією русинів. Пізніше не жалувалася труду також, помагаючи при організації польської селянської партії «Stronnictwa ludowego», якої організатором був Вислоух, а головним робітником з часом зробився співробітник «Kurjera» Ян Стапінський. Крім публіцистичних праць, я друкував у фейлетонах «Kurjera» деякі свої оповідання: «Маніпулянтка», «Яць Зелепуга», «Панталаха» й інші, писані польською мовою, а також літературні студії та критики»³.

В червні і в липні 1887 року, Франко перебував у Тернополі як кореспондент крайової етнографічної виставки. В той час він протягом майже двох місяців помістив багато безіменних кореспонденцій та заміток у галицько-польських газетах — «Czas» і «Reforma» в Кракові, «Gazeta Narodowa», «Dziennik Polski», «Gazeta Lwowska» і «Kurjer Lwowski» у Львові, за які не дістав ніякого гонорару⁴. Його тернопільські «Листи з країни» до «Kurjera lwowskiego» мають дати: 28 червня, 1 липня, 3 липня і 6 липня. Про перший день свого перебування в Тернополі він писав до дружини: «Пишу тобі коротко, бо втомлений такий, що й дихати годі. Вночі я хоч лежав, але не заснув і на волосок, а сьогодні хоч би хотів прилягти, то не можна і нема де. На-

¹ Журнальним.

² І в. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури, стор. 367—368.

³ Там же, стор. 368—369.

⁴ Там же, стор. 331.

писав я вже сьогодні 4 кореспонденції і подав одну телеграму до «Kurjера», але мосьє Федорович¹ хоче всі мої кореспонденції цензурувати і посилати буцімто від комітету виставового. Але мені здається, що на хотінні воно й скінчиться, бо він літає, як оглашений, по всіх усядах, хай йому цур! Грають вони тут комедію, Барвінський² вказує мужикам, як танцювати,— чисто діти, котрі пересипаються піском і не думають, що може бути якась інша, важніша робота. Я віднині почав рахувати, скільки ще днів зостається до кінця цієї каторги».

В іншому листі Франко стверджував, що йому «і так уже несповна тиждень зостався. Тут розгардіяш великий,— писав далі,— я ходжу серед товкітні, як сонний, і дряпаю кореспонденції. Досі надряпав їх 20, від Федоровича за понеділок, вівторок і середу получив 16 гульденів, за четвер і п'ятницю прийдеться, мабуть, тільки 5, бо пишу ширші кореспонденції, але мало (сьогодні написав дві такі, за котрі Федорович не платить, бо вони не дотикають вистави».

Тут Франко й давав свою відповідь на заходи народовців залучити його до редакції «Діла»: «Велика мені польза з «Діла»; 30 гульденів місячно і всякі пониження та свинства. Коли вважають негідними два співробітництва, то я на «Діло» дуже радо резигную. А вступати в його постійні співробітники я з о в с і м н е х о ч у. Знаю я, що значить постійне співробітництво у них: сьогодні ти чимнебудь не вгодив «партії», та й наженуть, а ні, то корись і змий з себе образ людський так, як Белей³. Все це я в потребі скажу їм і сам, а поки що від нас і Коцовському⁴ і всякому другому одна відповідь: Я в «Kurjersze» шукаю зарібку і більш нічого, а для «партії» не чуюсь нічим зобов'язаний, щоб тамтих 75 гульденів покидати для їх 30. Кониському подякуй за його клопоти, але разом скажи, що нізачим йому трудитись і що примір «Зорі» і зробленої за його і Коцовського старанням згоди повинен бути йому відстрашаючим приміром».

Про умови праці Франка в «Kurjerze lwowskiem» Павлик писав 1 серпня 1887 року до Драгоманова, що він має 75 гульденів за яких 3—4 години щоденної праці, «свобідної до того від усякої цензури,— не те, що в «Ділі». Це й не

¹ Володислав, поміщик.

² Олександр.

³ Іван, відповідальний редактор «Діла».

⁴ Володимирові.

зле, бо так можна буде не одну нову думку пхнути в публіку галицьку, а народовцям вічний сором»¹.

В справі свого співробітництва в «Kurjerze lwowskim» Франко писав у 1887 році до Наталі Кобринської ось що: «Волю служити за хліб у поляків і робити на руській ниві своє хоч невеличке діло самотійно, ніж іти в каторгу до народовців, котрі обходяться з чоловіком, як та собака з хлібом: заким з'їдять, то ще попереду поважають»².

Повідомляючи Драгоманова про те, що вступив до редакції «Kurjera lwowskiego», Франко дав цій газеті таку характеристику: «Газетина чесного напрямку, противна шляхетчині і попівщині, робота не втомляюча і плата, як на мої обставини, добра, так що, друкуючи, крім поденної роботи, час від часу фейлетони (за котрі платять осібно) і кореспонденції за границею, я буду мати змогу хоч за рік отрястись з довгів (головний борг київської громади), піддержувати «Наукову бібліотеку»³.

Для «Наукової бібліотеки» Франко не ждав допомоги ні від кого. «Щоб придбати фонду на прискорення видавництва,— писав Франко 6 листопада 1887 року до Драгоманова,— я тепер пишу по-польськи широку повість на конкурс «Kurjera warszawskiego». Надіюсь її скінчити найдалі з кінцем цього місяця, а коли не дістану премії (1000 руб.), то все-таки найду місце для її надрукування і придбаю хоч що-небудь лишніх грошей»⁴.

26 листопада Франко вже повідомляв Драгоманова про закінчення конкурсного твору та про план використання одержаних за нього грошей. «Роман, на котрий я числю, що принесе мені трохи грошей і дозволить вибитись з довгів, вже готов і швидко буде переписаний начисто. Штука ви-йшла доволі обширна (арк., може, 12 або й більше) і, смію думати, цікава (сцени з львівського життя газетярського, розправа судова, сцени з тюрми, сцени з життя вуличних дітей, з бомбардування Львова в р. 1848 і т. д.). Хоча б надія на премію показалася ілюзією, то все-таки я маю вже майже запевнену можливість надрукувати роман рівночасно в однім варшавському тижневику і в «Kurjerze lwowskim», що в усякім разі повинно принести кількасот рублів доходу.

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. V (1886—1889), Чернівці, 1913, стор. 187.

² «Іван Франко», Київ, 1926, стор. 272—274.

³ Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 238—239.

⁴ Там же, стор. 244.

В такім разі прийдеться усе повернути на «Наукову бібліотеку», а в разі одержання премії я думав би надрукувати дещо з своїх белетристичних робіт, приміром, хоч переклад Лессінгового «Натана Мудрого», з статтею про нього Шта-руса, що лежить у мене готовий оце вже два роки, або томик переводів поезії політичної і соціальної Гейне (з «Німеччиною»), що також готовий від довгих літ. Ну, та це все, як бог дасть»¹.

Повість Франка має назву «Lelum i Polelum, powieść współczesna». Редакція «Kurjera warszawskiego» оголосила на початку 1887 року конкурс на кращу оригінальну суспільну повість, призначаючи дві премії, одну в сумі 1000, а другу в сумі 500 карбованців, крім гонорару по п'ять копійок від рядка. Термін до надсилання конкурсних повістей визначено зразу на 30 вересня 1887 року, а пізніше продовжено до кінця грудня. На конкурс надійшло 40 рукописів. Конкурсна комісія зібралася 28 квітня 1888 року. Першої премії не присуджено, а другу присуджено Марії Родзевичівні за повість «Девайтис».

Не здійснились також сподівання Франка відносно друкування своєї повісті у Львові або Варшаві. З неї він надрукував всього три уривки: перший розділ повісті під заголовком «Jeden dzień z życia uliczników lwowskich» в «Kurjerze lwowskim» (1889), початок другого під заголовком «Bohater mimo woli» в календарі «Lwowianka» на 1890 рік, а третій розділ під заголовком «Ciwakсу» в літературно-науковому додатку «Kurjera lwowskiego» — «Tydzień» (1894). Перший розділ, що увійшов пізніше в збірку «Obrazki galicyjskie», Франко переклав на українську мову й під назвою «Яндруси» надрукував у 1905 році в збірці «На лоні природи».

Як відомо з грудневого листа Павлика до Драгоманова з 1888 року, Франко подав свою повість «Лель і Полель» в «Зорю» з проханням надрукувати та дати вказівки щодо переробки, якщо редакція приймає рукопис. Редактор «Зорі» Олександр Борковський зробив йому свої зауваження та подав плани щодо переробки, але Франко вразив його своєю відповіддю. З приводу цього Павлик писав: «Чудно, як Франко зовсім не вважає на уваги людей, котрих сам просить сказати свою думку про свої рукописні повісті. І проти «Лелюм» він почув дещо від Кобринської², а ще біль-

¹ Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 280.

² Наталі.

ше від мене, я йому її детально скритикував; перед Кобринською казав, що цілком слушно, а тепер і чути не хоче. Взагалі, найвище ставить те, проти чого найбільше закидів,— наприклад, «Захара Беркута» та от і «Лелюм»,— а жаль, що не переробить її порядно, хоч по-своєму, бо тема чудова і дещо чудесно й викінчено»¹.

Борковський радив переробити повість, щоб була така «провідна гадка»: українська молодь «по більшій частині добивається власною працею, спосібностями, серед тяжких злиднів, якогось становища, та пропадає відтак марно, залізши нерозважно під першу-ліпшу погану спідницю».

Франко відповів 20 грудня 1888 року. «Вашу оцінку могого роману я дістав,— так починалася його відповідь.— За уваги щире вам спасибі; деякі з них я вповні признаю, з іншими можна поспорити. І так, поперед усього ви закидаєте мені брак колориту локального, хоча й самі наводите «Вульку, суд львівський, поліцію львівську, барикади львівські і т. і.» (в тім «і т. і.» міститься, наприклад, стосунки газетярські л ь в і в с ь к і, історія фамілійна Регіни чисто галицька, розправа судова львівська, тюрма львівська,— здається, мало!). А от прочитайте ви, наприклад, Шпільгагена «In Reih' und Glied»², скільки і якого там знайдете колориту місцевого. Або візьміть хоча б такого реаліста, як Толстой, і прочитайте його «Анну Кареніну». По вашій думці, багато дечого в моїм романі фантастичного і з обставинами галицького життя не згідного. Інтересно, що таке? Ви наводите; 10 літ в'язниці слідчої,— але це ф а к т, про котрий можете справитись в дирекції Бригідок³, дід, про котрого мова в моїм романі, жив ще в 1877 році. Закопаний скарб—це така дрібниця і так, зрештою, невинна, що про неї не варто і говорити. Бал, котрий ви, не знаю для чого, вважаєте руським, не є руським, незважаючи на те, що на нім танцюють коломийки. «Gopіes» з його вечірнім і пораннім виданням і з метаморфозою його директора — це «Kurjer lwowski» під Масловським, а потроху й «Kronika Rodzinna» (1875). Що ви нашли фантастичного в Лютовиськах, я зовсім не розумію. Що Регіна обрисована недосить виразно, це признаю, та тільки н а п р я м, в яким має бути поповнена обрисовка, мусить бути зовсім протилеж-

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. V, стор. 303.

² «В ряд».

³ Бригідки — назва львівської тюрми.

ний тому, як ви міркуєте. Ну, та це друге діло. Питання про провідну гадку лишаю одвертим. Сідаючи писати роман, я мав на думці змалювати деякі факти і моменти життя, котрі я бачив, або чув, або по найбільшій частині сам пережив, а ніяких провідних думок я собі не задавав, міркуючи, що коли буде правда, то й ідея в ній найдеться. Такої провідної ідеї, яку ви формулюєте при кінці своєї замітки, я не мав і, мабуть, ніколи мати не буду. Коли наткнувся на факти, відповідаючи цій ідеї, то, певно, їх не промовчу, але поки що я таких фактів не зустрічав».

Франко стверджував, що між ними сталося «невеличке непорозуміння». «Я предложив вам свій роман,— пояснював він,— з тим запитанням, чи надрукуєте його в «Зорі» з такими перемінами проти польського тексту, які я вважати буду за потрібні. Замість прямої відповіді на це питання ви пропонуєте мені план іншого, вашого, роману, котрий, очевидно, найліпше буде вам самим і написати. До мого роману ані до моїх поглядів артистичних план цей не підходить. Та й про що річ розходиться? Я ж друкую роман з своїм підписом, значить, за план, композицію і деталі я сам відповідаю, а не ви. Ваше діло, як редактора,— осудити, чи роман підходить під програму «Зорі», чи ні. Оце б ви й сказали прямо, а не виставляли себе на смішність, будши кравцем, та вчити шевця, як має чоботи шити».

Нарешті, Франко дав пораду Борковському: «Те, чого не знаєте, не видали й не чували, ніколи згори не вважайте неправдивим і неможливим. Завсіди ліпше виходити з того погляду, що не тільки світу, що в вашому вікні»¹.

Польський текст повісті повністю досі не опублікований, а в українському перекладі під заголовком «Лель і Полель» вона вперше вийшла в Харкові в 1929 році.

Нарікаючи 10 лютого 1887 року в листі до Драгоманова, що їм двом ніде й рядка надрукувати по-українському, Павлик писав про Франка: «Ось, наприклад, Франко почав друкувати в «Przeglądzie Społecznym» ряд статей суспільно-економічних про Галичину — статей першої ваги для русинів; з русинів того ніхто не втне тепер і не напечатає, а тимчасом про нас двох з Франком, що пишемо виключно в польських видавництвах, народовці кажуть з жалем, що,

¹ М. Возняк. З життя і творчості Івана Франка, Київ, 1955, стор. 166—168.

мовляв, пропадуть люди, як Костецькі¹ і т. ін. в «Narodo-wej»².

Свої суспільно-політичні статті з «Przeglądu społeczne-go» з 1886 і 1887 років Франко переклав на українську мову. Ними й починається книга Франка «В наймах у сусідів». В передмові до неї Франко розбив неправдиву думку деяких кіл наддністрянського громадянства про своє співробітництво в польській пресі: «Знаю, що деякі земляки вважали, а може, й досі ще вважають мою працю в тих і інших чужомовних публікаціях коли вже не відступством від справи письменства рідного народу, то щонайменше страченим часом, згаяним на щоденну, непродуктивну працю, часом, який я, при інших обставинах, міг би був обернути на праці далеко вартніші та корисніші для нашого народу. Розуміється, все те можливе, але сперечатися про минулий час, що в ньому щось могло статися не так, як сталося, це, на мою думку, пусте балакання, особливо коли хто знає, що власне сталося в тім часі й чому сталося так, а не інакше. Оглядаючися своїми споминами в ті часи, проведені «в наймах у сусідів», я з чистою совістю можу сказати, що вони зовсім не були страчені ані для мене особисто, ані навіть для інтересів нашого народу, для яких я власне в тім часі зробив, здається мені, далеко більше, ніж котрий-будь із наших найвидатніших діячів того часу. Ті українські письменники, що в останніх роках зайнялися оглядом моєї письменської та громадської діяльності, звичайно. минають усе те, що я написав по-польськи та по-німецьки, або цілковитим мовчанням, або лише короткими увагами на підставі бібліографічного огляду тих писань...»³

Це спонукало Франка зібрати та передати українською мовою найважливіше з того, що він надрукував у польських і німецьких виданнях. Але тому, що праці Франка, залишаючи на боці прозу та поезію, торкаються дуже різномірних тем, літературних і наукових, суспільних і політичних, автор вирішив вибрати поперед усього групу статей на суспільно-політичні теми. Спочатку Франко думав опублікувати окремою книжкою тільки суспільно-політичні статті, друковані в віденській газеті «Die Zeit», але швидко пе-

¹ Платон Костецький почав писати по-українському, а потім опинився в польському націоналістичному органі «Gazeta narodowa».

² Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. V, стор. 149.

³ І в. Ф р а н к о. В наймах у сусідів, стор. VI—VII.

реконався, що вони тісно пов'язуються з іншими статтями, раніше або одночасно з ними надрукованими в галицьких польських газетах і журналах. Отож з'явилася конча потреба зібрати й подати в українському перекладі всі ці статті в хронологічному порядку, а подекуди навіть із доповненнями. Цією роботою Франко був зайнятий з осені 1912 й протягом усього 1913 року.

Під час перекладу своїх польських і німецьких праць на суспільно-політичні теми Франко переконався, «що вони в головному й досі не втратили свого інтересу, а навіть можуть подекуди служити основами для дальшої політичної та громадської праці сучасних і майбутніх поколінь»¹.

Розібравшись в усьому матеріалі, який мав увійти в задуману публікацію, Франко прийшов до думки, що «самі тільки статті суспільно-політичного змісту, ширшого від наших вузько крайових справ, обіймуть три томи, кожний щонайменше по 20 аркушів друку. Поза працями, обнятими в тих томах, лишиться ще довгий ряд праць, студій та дописів про справи крайові, про питання русько-польське, про справи інших слов'ян та на літературні теми»².

З лютого 1888 року маємо найдавніше свідцтво Франка про його задум скласти докторський екзамен. «Задумав я робити докторський екзамен з української літератури,—сповістив він Драгоманова 22 лютого,—і на тему для дисертації вибрав Шевченків «Сон», а властиво: чим була в сучасній російській літературі і відки взялася політична поезія Шевченкова»³. В своєму щоденнику Осип Маковей записав, що 24 травня 1888 року, увечері, під час прогулянки, Франко говорив йому під секретом, що «готовить дисертацію для д-ра Огоновського «Про політичні поезії Шевченка до 1847 року», щоб здати докторат, бо має надію стати колись доцентом на університеті. Здалось би,—каже,—ввести здоровіші погляди між молодіжжю на нашу літературу, бо як Огоновський ще так з 20 літ посидить, то погано буде». Про свою наукову працю Франко писав до дружини: «Я зачав свою дисертацію і надіюсь швидко кінчити її, хоч усе-таки не так швидко, як зразу думав». Те з праці, що Франко написав, збереглося в його архіві.

Політична поезія Шевченка не була першою темою задуманої докторської дисертації Франка. 23 листопада

¹ І в. Ф р а н к о. В наймах у сусідів, стор. VII.

² Там же, стор. VIII.

³ Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 256.

1889 року він писав до Драгоманова: «Налягла на мене жіпка, щоб я конче здавав екзамен докторський. Говорив я вже давніше про це діло з Огоновським, взяв був зразу тему «Літературний рух русинів 1848 року», до котрої у мене зібрано багато матеріалу. Та, оглядівшись, я побачив, що тема не відповідає головному постулатові Огоновського: «прошу, щоб то була справді література, а не політика». Ну, а у нас в 1848 р. «справді літератури» майже не було, а була тільки політика. Так само прийшлося покинути й другу тему, до котрої мене тягло, — політична поезія Шевченка 1840—1846 років. От я й зупинивсь на темі зовсім уже невинній з політичного боку — піснях церковних»¹.

З 1889 року Франко живіше зацікавився постаттю Івана Вишенського. 1 березня він писав до Драгоманова: «Може, интересно буде для вас знати, що на теперішній виставі Ставропигійського інституту я найшов рукопис з новими, невідомими досі творами Івана з Вишні. Ця нахідка примусила мене зайнятися трохи детальніше цим писателем, і я написав про нього статтю для «Киевской старины», до котрої прилучив також список новонайдених творів. Твори ті об'ємом невеличкі, та інтересні. З усіх творів Івана Вишенського я постарався видобути біографічні та хронологічні деталі, котрих майже не торкався Сумцов в своїй дрантивій статті про Івана Вишенського»².

На біографії і літературній спадщині Івана Вишенського і спинився Іван Франко як на темі своєї докторської дисертації. 30 липня 1890 року він писав до дружини: «Я сиджу майже безвихідно над своєю роботою, щоб скінчити її ще в августі, і хоч зостався ще добрий шмат писання, то все-таки можу похвалитися, що головні труднощі вже поборені і стежка протоптана. Може бути, що в суботу привезу тобі дві перші глави до прочитання. Власне для того я заховав їх собі на кінець, так само як життепис і характеристику Івана Вишенського писати буду аж тоді, коли скінчу детальний аналіз усіх його творів і уложу собі конспект здобутих при тім результатів». А 17 жовтня повідомляв Драгоманова: «Я все ще не скінчив своєї роботи, прію тепер над останньою главою «Язык і стиль Вишенського». Хоч філолог я дуже слабкий, але вважав конечним не поминути цієї теми, та боюсь, що оброблення її вийде у мене скандальне. Все проче вже скінчене, а із філологією думаю швидко

¹ Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 302.

² Там же, стор. 288.

дійти до кінця. Дуже б мені бажалось якнайшвидше розв'язатися з тим докторатом і засісти за белетристику»¹.

7 грудня 1890 року Франко повідомив Драгоманова про закінчення дисертації: «Скінчив я свою дисертацію про Вишенського, вийшла величенька книжка в 300 сторін. Тоді сунувсь до університету Львівського, щоб допустили мене держати докторський екзамен. Показалося, що мені, по новому розпорядженні міністеріальному, треба слухати ще один семестр лекцій (у мене досі було їх 7, а тепер треба 8). Подавсь я, щоб дозволили вписатися, — і сенат університетський не прийняв мене і не подав жодної причини, для чого не приймає. Прийшлося перенестися на університет Чернівецький, де мене не тільки прийняли, але дозволили так кінчити семестр, щоб приїхати 2—3 рази на лекції та й годі. Оце приходилось уже два рази побувати в Чернівцях. Я там записався на лекції Стоцького і Калужняцького; лекції обох цих професорів мені подобалися без порівняння ліпше, ніж лекції Огоновського, — все видно більш європейський метод науковий»².

Ще в лютому 1889 року зародилося у Франка бажання попрацювати під керівництвом проф. Ватрослава Ягича у Віденському університеті. В листі до Драгоманова 13 лютого Франко писав, що недавно один львів'янин відвідав Ягича і що цей вчений заохочував молодих українців вивчати славістику, а він постарається про стипендії тощо. «Дуже він мене соблазнив, — писав Франко, — бо хоч я й не такий молодий (33 роки), та все-таки й не ще такий старий, щоб не міг повчитися. Та, з другого боку, не хотілось би мені покидати зарібку при «Kugjerze»... Мені дуже хотілось би з часом обняти хоч доцентуру приватну слов'янських літератур при тутешньому університеті. Правда, я знаю, що доцентура така, по політичних раціях, була б тут дуже вузькою і ховзькою кладкою, та все-таки хто його знає, як можуть змінитися обставини... Я знаю себе, знаю, що систематичного знання у мене нема, а те, що є, — нахапане з усіх боків та все потроху, — та все-таки бачу, що у других людей навіть на університетських кафедрах його ще менше, а зате безмірно більше формалізму та цехової заскоружлості»³.

— З уваги на те, що дружина постійно нагадувала Фран-

¹ Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 338.

² Там же, стор. 339.

³ Там же, стор. 285—286.

кові, щоб готувався до складання докторату, в одному з недатованих листів 1891 року, в час, коли Ольга перебувала в Колодяжному в Косачів, він писав їй: «Ти пиши мене за докторат, не бійся, я не ждав на твоє піління, вчусь до нього, перероблюю греку¹ і граматику старослов'янську, але, по совісті тобі кажу, вчусь не для якої-небудь практичної цілі, а тільки щоби догодити твоїй дитинячій амбіції. Бо це я знаю напевно і знаю від людей досить компетентних, що кафедри мені при жоднім австрійському університеті не дадуть — не для того, що я русин, а для того, що я «політично намаркований». Мусила б хіба Австрія перестати бути Австрією». Тут Франко й підкреслював, як важко чогось серйозного досягнути в науці «без наукової підготовки, мавши професорів ідіотів, без засобів, без спокою, посвячуючи половину часу на оглупляючу газетярську роботу».

Нарешті, 28 липня 1892 року в листі до Драгоманова Франко поінформував його про план, який він склав разом із дружиною. «Не знаю, — писав Франко, — що ви скажете на план, котрий ми уложили удвох з жінкою. План цей такий, щоб узяти мені на півроку відпустку від «Кигјега», поїхати у Відень, послухати лекцій Ягича і ще деяких професорів і зробити докторський екзамен. Правда, я й досі не знаю, на що мені цей екзамен придасться, бо не сумніваюся, що навіть до приватної доцентури на Львівському університеті мене не допустять. Ну, та мені хотілось би пожити у Відні, повчитися у трохи розумніших людей, як Огоновський, і я рад це зробити тим більше, що редакція «Кигјега» згоджується пустити мене, а може, вдасться навіть зробити таке *avangement*², що я буду робити і для «Кигјега» часть тої роботи, яку роблю досі, і получати свій звичайний гонорар. А докторат поки що був би важний для мене хоч тим, що він дає права політичні (право голосування і вибираємості до парламентів). Дуже б мені ще хотілося якийсь час побути в Петербурзі і Москві, роздивитися в тамтешніх бібліотеках, поповнити свою бібліотеку хоч найпотрібнішими речами, а головню — пізнати людей. Ну, та це, мабуть, так і лишиться *prim desiderium*»³.

З Відня 11 жовтня 1892 року Франко сповістив дружину:

¹ Грецьку мову.

² Успіх.

³ Добрим побажанням. Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 381—382.

«Я сьогодні записався вже на університет... Декан прийняв мене дуже ласкаво і казав зараз предклати письмову роботу, а також усе, що було друковано з моїх наукових праць, запевнюючи, що все буде швидко зроблено. Значить, жду тільки на приїзд Ягича, а тимчасом кінчу роботу про буддійську легенду».

Франко не думав покидати лекцій і їхати до Львова. «Я ж записуюсь на університет,— писав він,— не для самого докторського титулу, а також для того, щоби справді щось скористати в науці і познайомитися з ученими людьми, знайомість котрих може мені бути більше придатною, ніж сам титул докторський».

В які важкі умови попав Франко внаслідок виїзду до Відня, видно з його листа до Павлика від 30 жовтня: «У нас, як знаєте, дуже тепер тісно. Мій заробіток в «Kugler-i», мабуть, швидко зовсім урветься, деінде заробити мені тепер дуже тяжко, якщо хочу вчитися,— значить, приходитьсь бідувати так, як ми бідували колись за часів університетських. Коли зачну іноді думати, яка, властиво, будучина жде мене, то так і хочеться кинутись з четвертого поверху на вулицю і відразу скінчити все. А головне, що при таких думках і робота з рук паде». З одного листа до Драгоманова відомо, що «заробіток в «Kuglerze lwowskiem» урвався наполовину, а кошти удержання побільшилися вдвоє»¹.

На семінарі проф. Ягича Франко прочитав реферат про повість «Варлаам і Йоасаф». Ягич заявив, що прийме реферат на докторську дисертацію, тільки треба дещо його переробити й доповнити. З теми реферата виросла не тільки докторська дисертація, але й ґрунтовна книжка, видана в 1897 році окремим відбитком із «Записок Наукового товариства ім. Шевченка» під назвою «Варлаам і Йоасаф. Старохристиянський духовний роман». 12 травня 1893 р. Франко повідомляв Драгоманова: «Я ще не скінчив своєї дисертації. Робота над нею посувається у мене доволі пиняво наперед, а я хотів би ще цього семестру упоратись з усним екзаменом. Не знаю, як воно буде. Працю мою Ягич хвалив дуже перед одним галицьким послом, професором університету (поляком)»². 28 травня Франко інформував Драгоманова: «Я перед тижнем віддав свою дисертацію і жду терміну, коли мені визначуть сідати до усного екзамену. І жду, і боюся»³.

¹ Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 394.

² Там же, стор. 416.

³ Там же, стор. 417.

Перший усний екзамен, з славістики і латинської мови, Франко склав 20 червня 1893 року і, як писав до Драгоманова того ж дня, склав з відзначенням. «Самий комічний був екзамен з латини,— розповідав Франко,— для котрої я посвятив несповна півдня науки. Так я і вмів! Підкусила мене біда сказати професору, що я читав дещо з отців церкви, от він і давай питати мене про Минуція Фелікса і Тертуліана, далі про різниці між «срібною латиною» і ціцеронською — речі, про котрі я зроду й не чував... Зате про богомілів і про апокрифи, про наші братства, про Вацлава Потоцького і Гуса знав я добре; трохи слабше язикову партію: різниця між староруським і церковнослов'янським і різниці між великоруським, малоруським і білоруським. Ну, та богу дякувати, що й так пішло»¹. 28 червня Франко повідомляв дружину про другий екзамен: «Сьогодні здав я другий екзамен (філософію) також з відзначенням. Приходиться тепер зачекати тільки на промоцію, тобто торжественний акт, на котрім об'являють публічно уділення такому-то ступеня доктора, після чого вручають і диплом, на котрий однак ж я не буду чекати і котрий кажу собі прислати на місце». Промоція відбулася 1 липня.

«Kurjer lwowski» (№ 181, 2 липня) на першому місці своєї «Хроніки» повідомляв: «Докторат філософії здобув 1 липня цього року у Віденському університеті Іван Франко, наш шановний товариш і співробітник, справжній русин і знаменитий дослідник слов'янських справ».

В рукописних замітках Осипа Маковея від 21 березня 1888 року Франка названо головою однієї частини галицької молоді, що захоплюється поетичною творчістю. Тут він писав, що львівська молодь задумала видавати з нового року літературно-науковий журнал, де друкувалися б праці тільки самої молоді. Метою цього видання була популяризація прогресивних ідей, інформація про нову літературу та публікація оригінальних оповідань, віршів тощо. З цим планом молодь познайомила Франка, який порадив надати проектуваному журналові більш загальний, серйозніший характер, щоб він задовольняв запити не тільки молоді, але й ширших кіл суспільності. Він радив також видати перший номер ще перед канікулами. Молодь погодилась на пропозиції Франка.

Новий журнал отримав назву «Товариш», і його редактором став Франко. З його листа до дружини (22 червня),

¹ Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 420—421.

відомо, що видання журналу занепокоїло народівців. «Атмосфера тут стала ще душнішою і поганішою, ніж була. Всі дуються і дивляться вовком...» Перший номер «Товариша» вийшов з друкарні 24 липня, а на другий день поліція конфіскувала його за недотримання формальності — не був підписаний видавець і вийшов 24 замість 10 липня. Стверджуючи в лютому 1889 року, що «Товариш» не буде виходити, Маковей писав: «Доки був в руках Франка, то і надія була, що не пропаде. Але наші крикуни (Трильовський¹, Будзиновський²) напосілись відібрати від нього і відібрали. Казали, що в № 1 праці самих старших, вони так і другий номер заповнять своїм, — а «Товариш» ачеї же орган молоді, там повинні бути переважно праці молодих людей. А чому ті молоді не дали матеріалу до № 1 і не зібрали до № 2, — того не хотять знати. І так тепер ні старі ні молоді не будуть друкувати, бо «Товариша» нема».

Через два місяці поліція випустила «Товариша» на волю, коли на його обгортці було додруковано: «За редакцію відповідає Ст. Козловський».

Франко планував і другий випуск «Товариша», куди мала увійти також стаття Володимира Коцовського «Про партійні відносини між русинами», але побоювався, щоб він не розгнівався на нього за «Нашу публіку», де його зачеплено під маскою «старенького молодого чоловіка». Франко збирався подати до другого номера «Товариша» статтю про село Добрівляни, де порушував питання економічного стану народу, правові та торкався історії польської колонізації на Русі³. План Франка залишився не здійсненим. 6 листопада він повідомляв Драгоманова: «Товариша» узяли молоді люди, студенти, на себе, покликаючись на те, що постав він за їх ініціативою, хоч я сплатив більшу половину кошту. Їм хочеться мати свій орган, де б вони могли самі себе показати. Годі нам було з ними спиратися, особливо тоді, коли вони поставили діло особисто, а не принципіально»⁴. Трохи докладніше розповів про незадоволення молоді редагуванням «Товариша» Михайло Павлик: «Перед вакаціями вся робота, — переписка статей, переклад, виправка, коректа, розсилка — звалена була на нас двох з Франком; «най-

¹ Кирило.

² Вячеслав.

³ Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 270.

⁴ Там же, стор. 276.

молодші» майже пальцем не кивнули, а, поприїздивши, стали нарікати, що ми обидва, а власне Франко, «взяли в свої руки» «Товариша», котрий їх зовсім не вдоволив... Отже, й зібрались у Франка і, наскільки їх можна було порозуміти, то головню проти такого «Товариша» мають те, що майже нема праць «молодших», далі, що він, мовляв, за націоналістичний (слова в програмі!), реакційний (вірші Старицького проти жидів, також, мабуть, моя стаття¹), дещо в нім, мовляв, не на місці (ваші уваги «Сміх і горе»), листи Шевченка, Федьковича (!!!). Взагалі повинен бути менше практичний р[усько]-укр[аїнський], а більше теоретичний, науковий, європейський»².

Молодь була невдоволена також програмою журналу, тобто передовою «Від редакції» (не поданою в бібліографії творів Франка, але яка, без сумніву, належить перу Івана Франка і є одним із документів його світогляду). Тут читаємо: «Віддавна вже почувається у нас загально брак часопису, котрий би, стоячи на щиронаціональному ґрунті, рівночасно старавсь заповнювати рамки національні змістом сучасної європейської освіти і науки і з того становища зумів би також критично відноситися до всього, що появляється у нас на полі духовного і літературного розвою. А тимчасом всі ми чуємо, особливо чує це молодь, що тільки на ґрунті науковім, з одного боку, і на ґрунті проясненої наукою практичної роботи для громадського й духовного піддвиження народу, з другого боку, можливе поєднання всіх щиріших людей нашої інтелігенції без різниці нинішніх партій, ба навіть полагодження спорів між поодинокими народностями, живучими поруч на широких просторах нашого краю.

Своїм письмом³ ми бажали би зробити хоч невеличкий крок на тій, по нашій думці, єдино позиточній дорозі. Не сходячи ані на хвилю з ґрунту народного русько-українського, ми бажаємо по змозі прикладати до пізнання того ґрунту сучасні європейські методи наукові і літературні, а заразом прояснювати дальшу нашу роботу показом на ті дороги, якими йде тепер наука і література в других, освіченіших краях Європи. Особливо краї і народи, сумежні з

¹ «Русини в Америці».

² Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. V, стор. 247.

³ Журналом.

нашим, а головно, слов'янські, будуть зараз в другім ряді після нашого власного займати нашу увагу»¹. Пізніше, в своєму «Нарисі історії українсько-руської літератури» Франко назвав «Товариша» «спробою періодичного видання, держаного в радикальнім дусі»².

На «Товариша» Олександр Борковський дав широку рецензію в «Зорі». Про «Домашній промисел» Франка рецензент висловився, що це «пригода, мабуть, живцем з життя взята, а ні, то прехорошо придумана. А яке вийшло на тій основі оповідання, про те і не казати: Франко до того славно знаний митець»³. Далі рецензент писав: «Замітна є дальша стаття Ів. Франка «Наша публіка (замість фейлетона)». Коли оповідання того ж автора «Домашній промисел» можна розуміти лише як образок з життя, і то, ніде правди діти, дуже хороший, а не доконче як критику, то «Наша публіка» є вже найвиразніше безпощадною критикою нашої публіцистики». Тут Борковський і навів слова самого Франка, якими він схарактеризував свою статтю в № 36 варшавської «Prawdy», а саме: «Тут автор гострим пером характеризує двоєдушність, огиду перед думанням і страх перед словами незрозумілого значення, які панують в українській пресі. Винувата в цьому публіка, якій редактори й автори мусять буцімто потурати, замість того, щоб вести її і виховувати. Автор гарячими словами доводить потребу свободної дискусії, що є першою умовою публічного розвитку»⁴.

Посилаючи Франтішку Ржегоржу перший номер «Товариша», Франко висловив своє глибоке обурення станом роботи в інтересах народних мас і запламував народовських діячів: «Наші верховодники ані не думають допомогти народові, а думають хіба про те, щоб його ще більше обідрати». А далі нарікав на інертність освічених людей, на нездібність присвятити свої знання народові: «Загалом наші люди не вміють ще працювати, бояться думки і роботи, і то, здається мені, є наше найбільше нещастя. І в літературі, і в науці, і на всякім іншій полі маємо досить людей спосібних, але, на біду, мало маємо таких, котрі би вміли свою

¹ «Товариш. Письмо літературно-наукове», ч. I, Львів, 1888, Від редакції, стор. 1—2.

² Нарис, стор. 365.

³ «Зоря», Львів, 1888, стор. 323.

⁴ Там же, стор. 344.

спосібність використати, як треба, для народу, а хоч би й для себе самих»¹.

В 1888 році Олександр Кониський втягнув Франка у львівську «Правду», яка відновила своє існування після перерви. Як стало відомо пізніше, відродження «Правди» відбулося завдяки грошовій допомозі польських поміщиків ціною промощування їм шляху на українські землі. Носіями цієї «ідеї» стали Кониський і гурток його однодумців. До відновленої «Правди» Франко дав «статейку про молоді літа Федьковича — властиво, голий матеріал без ніякої філософії», «Науковий огляд» і «Політичний огляд», де висміяв ідею Київського королівства під зверхністю поляків, яку висунув Бісмарк. Цьому питанню Франко приділив більше уваги в «Молодій Україні». Бісмарк «знав, що значна частина шляхти задовжена, що польські пани і паничі люблять гуляще життя, і на цьому будував свій план. Парламент прихилився до цього плану і ухвалив 100 мільйонів марок як основний фонд для колонізаційної комісії. Рівночасно через услужних своїх публіцистів Бісмарк почав показувати польським шляхтичам дорогу на схід: на Волині, на Вкраїні вони можуть набувати земські добра за дешеvu ціну; там польська нація має непередавні права, а в разі корисних обставин сильна Німеччина не мала би нічого проти того, якби над Дніпром постало самостійне Київське королівство під польським верховодством»².

Про свій повний розрив із «Правдою» Франка розповів у листі до М. Драгоманова від 7 травня 1889 р. ось що: «З «Правдою» у мене вийшло таке, що я рішився остаточно плюнути на неї і не заглядати туди, хіба для полеміки. В «Політичній огляді» IV (Шевченківського) номера проспівав Кониський вічну пам'ять панславізму та космополітизму у Росії, а далі кинувся (по поведі львівського студентського руху) навчати й руську молодіж у Галичині, щоб цуралась космополітизму і теорій, а кланялася своєму богу і своїй землі та держалася принципу «перше жити, а потому філософувати». Я написав задля того лист до ред. «Правди», запитуючи її, що вона розуміє під космополітизмом, і вказуючи, що космополітизм такий, як вони його розуміють, тобто вискочення з усяких національних рамок, вже по їх власних теоріях о народності є нісенітниця. З другого

¹ П. Богатирьов. З листування Франтішка Ржегоржа. «За сто літ», книга четверта, Київ, 1929, стор. 274—275.

² І в. Франко. Молода Україна, Львів, 1910, стор. 47—48.

боку, я вказав, що для нашої молодіж, котра проходить гімназії й університет, не раз не чувши навіть імен Данте й Шекспіра в школі, не вміючи відрізнити нервів від жил і т. ін. (я знав таких докторів права!), повинна іменно на університеті набиратися якнайбільше теорій, абстрактного і всякого другого знання, що це для неї іменно пора філософування, вироблювання загальнолюдських ідеалів і поглядів, з котрих опісля в практичнім житті, затісненім тисячними обставинами, прийдеться черпати. Надто вказав я на моральну гниль, яка лежить в проповіді на тему «перш жити, а потім філософувати», згадуючи, що є такі філософії-ідеали, супроти котрих життя само малу має вартість. Лист цей писаний був від моєї особи, але молодіж, котрій я його показав, вповні на нього згодилася і навіть послала з нього відпис до краківського «Ognisko» в своїм імені. Редакція ж «Правди» узнала його... неприличним по тону (хоч там нічого гісінько такого не було)...»¹

Текст листа Франка надрукований українською мовою в травневому номері краківського органу молоді «Ognisko» за 1889 р. під заголовком «Кому за це сором? (Відкритий лист до редакції «Правди») і з підписом «Один з молодіж».

Відкритий лист Франка закінчується такими словами: «Ні, скажемо рішуче,— не такий наш погляд на патріотизм і на обов'язки молодіж. Молодіж, поки молода, повинна набиратися всякого знання теоретичного, повинна, як ті бджоли, літати по всіх нивах людської освіти і культури, збираючи все, що підіймає і окрилює людський ум і ублагороднює серце, тямлячи тільки одно, що практичне життя жде її серед рідного народу, і що все, чим багата і сильна людськість, буде в данім часі придатне і пожиточне і для нашого народу. Нині не ті часи, щоб ми з своїм народом могли відгородитись від Європи китайським муром. Нині народ наш домагається від нас служби на різних полях. Нехай же редакція «Правди» не кидає нашій молодіж поліна під ноги такими необдуманими пересторогами, а помагає їй, коли хоче бути справді поступовим всеукраїнським органом. Цього, здається, від неї жде ціла Україна, цього ждала і галицько-руська молодіж»².

З журнальних планів Франка виникло видання «Наукова бібліотека», що перемінилось опісля в «Літературно-

¹ Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 297.

² «Ognisko», Краків, 1889, № 1, стор. 7.

наукову бібліотеку». Сюди увійшла частина того матеріалу, що мала увійти в плановані журнали Франка, а друга частина побачила світ щойно в двомісячнику Франка «Жите і слово».

Задум «Літературно-наукової бібліотеки» народився у Франка в 1888 році. 19 листопада він писав до Драгоманова: «У мене цими днями найдуться надбюджетні гроші, «Просвіта» друкує по-руськи мою «Гаву» в своїх виданнях, — так от за гонорар той я хочу видрукувати хоч дещо далше з «Наукової бібліотеки». Ми говорили з Павликом о тім виданню і рішили, що краще буде розширити крихту її програму на «Науково-літературну бібліотеку» і видавати в форматі таким, як була бібліотека Олесницького¹, і випускати в світ маленькими книжечками, по дешевій ціні (10—20 крейцерів), та зате частіше»². В своїй «Літературно-науковій бібліотеці» Франко бажав давати окремі твори Шевченка з критичними й літературно-історичними статтями, твори інших письменників, важливіші народні пісні тощо.

Франка дуже зацікавила звістка про переклад Петром Ніщинським «Одіссеї» Гомера. Він написав з приводу цього перекладу листа в Одесу. «Чистий скандал, — писав Франко Драгоманову, — щоб ця робота так-таки лежала дурно. Я предложив їм видати її саме у Львові хоч своїм коштом, хоч за їх підмогою, та не знаю, що вони скажуть. Коли у вас є які зносини з Одесою, то, будьте ласкаві, попріть цю справу. Видання переводів деяких грецьких творів було б для нас дуже пожадане, вже хоч би для того, що у нас читають їх по гімназіях і переводять в руській гімназії. А «Одіссея», переведена Ніщинським, так хоч і для простого народу годиться; я колись розказував її з пам'яті в селі через кілька вечорів — і слухать її сходилась майже ціла наша Слобода, чоловік по 30 і більше, старих і молодих, і відірватись не могли, — розказував і арештантам у тюрмі, і добре знаю, яке вона враження робить. «Одіссея» і «Reineke Fuchs» — це, по-моєму, дві речі, котрі у нас треба гарно перевести (цього останнього можна б потроху й підлити антишляхетським та антипопівським соусом) і пустити в публіку. І ось одесці мають між собою такого чоловіка, як Ніщинський,

¹ Євген Олесницький видавав в 1884—1886 рр. «Русько-українську бібліотеку», в якій вийшли 1885 року «Галицькі образки» Франка.

² Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 280.

то чому б їм не підбити його, щоб переклав хоч «Одіссею», та цілого Софокла, та хоч дещо з Евріпіда»¹.

Приваблював Франка також другий видатний твір світової літератури — «Божественна комедія» Данте, з якою він бажав познайомити широкі кола читачів. Прохаючи Драгоманова замовити для нього гарне видання «Божественної комедії», Франко написав про свою мету: «Хотілось би мені деколи для віддиху навідуватись до тої колосальної святині середньовікового духа, головню задля недосяжної простоти і грандіозності її стилю. Може, удасться дещо й на наше бідне поле перенести. Хотілось би так багато дечого зробити, а тут чую, що сила така малесенька, та й тої хвилями зовсім не стає. Я переконався про це найбільше на своїм торішнім романі, — тепер він видався мені зовсім не стоящим друку, крім одної першої глави, котру я відірвав і як осібну цілість надрукував у варшавському «Атепеум»². Тут же просив відзиву на свою поему «Смерть Каїна»: «Цікавий я дуже, що ви скажете про «Каїна». Він сидів мені в мозку ще від часу, коли я перекладавав Байронового «Каїна», і тільки торік я осилив якось цю єврейську легенду, домішавши до неї шматок легенди про Фавста, котрий з вершин Кавказу оглядав рай. З обробкою — сміло скажу — намучивсь я щиро: цілість перероблював два рази з ґрунту, так що з первісно написаного ледве чи зосталось нетиканих до 200 віршів, — деякі частини перероблював і три й чотири рази, майструючи зовсім нахолодно, по-столлярськи. Боюсь, що багато слідів того майстрування осталось видно. Найгірше те, що у нас у Львові абсолютно ні з ким про такі речі порадитись, нікого попросити про рецензію рукопису»³.

Поема Франка «Смерть Каїна» вийшла в 1889 році як третій номер «Літературно-наукової бібліотеки». Як перший її номер вийшла робота Франка про «Перебендю» Т. Г. Шевченка, з переднім словом. Мабуть, не без гніву на Франка за його розрив із відновленою «Правдою» Кониський, під ініціалом К., подав у лютневому випуску «Правди» за 1889 рік рецензію на працю Франка про «Перебендю» Т. Г. Шевченка. Більшість рецензії Кониського — це висловлювання про критику взагалі. Щодо самої роботи, то рецензент знайшов у ній якісь помилки, відсутність об'єк-

¹ Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 289—290.

² «Jeden dzień z życia uliczników lwowskich» («Яндруси»).

³ Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 291—292.

тивізму й виразну тенденційність. Йому не сподобався метод, система дослідження Франка¹.

В квітневому випуску «Правди» за 1889 рік Франко дав «Відповідь критикові «Перебенді». Вона надзвичайно цікава з того погляду, що тут знаходимо чітке вияснення Франка про науковий метод дослідження літературних творів. Нагадавши, що рецензент пропонує вести дослідження творів Шевченка іншим методом, методом психологічно-соціальним, Франко відповідав: «Дуже жаль, 1) що шановний рецензент не сказав, яким методом саме роблена моя студія і в чім лежать хиби того методу, і 2) що треба розуміти під методом психологічно-соціальним. Грішний чоловік, я не можу ніяк догадатися, що це за метод. Приступаючи до оцінки твору літературного, я беру його поперед усього як факт духовної історії даної суспільності, а відтак як факт індивідуальної історії даного письменника, тобто стараюсь приложити до нього метод історичний і психологічний. Вислідивши таким способом генезис, вагу і ідею даного твору, стараюсь поглянути на ті здобутки з становища наших сучасних змагань і потреб духовних та культурних, запитую себе, що там находимо цінного, поучаючого і корисного для нас, тобто попросту, чи і наскільки даний автор і даний твір стоїть того, щоб ми його читали, ним займалися, над ним думали і про нього писали. Таким методом я розбирав «Перебендю». Дуже буду вдячний шановному рецензентові, коли він повчить мене, в чім цей метод хибний і чого вимагає рекомендований ним метод психологічно-соціальний»².

З середини травня 1889 р. І. Франко проводив час за межами Львова. Перша поїздка, до Карлсдорфа, описана в рукописному щоденнику Осипа Маковея. Франко запропонував Маковеєві їхати з ним на відпочинок до Антона Березинського, учителя в Карлсдорфі. «Я обіцяв,— записав Маковей у щоденнику,— що певно з ним поїду. І справді, якось сталося так, що я побачив гори Бескид. Переночувавши 18.V у Франка, поїхали ми обидва через Стрий — Лавочне до Бескиду. З станції Бескид ішли ми пішки через полонину Явірник, село Жупання, Климець до Карлсдорфа. Колотримилева дорога змучила нас добре. Скоро прийшли ми, зараз пішов Франко дивитись до ріки Стрия на риби.

¹ «Правда», Львів, 1889, за лютий, стор. 369.

² І в. Ф р а н к о. Відповідь критикові «Перебенді», «Правда», 1889, випуск VII, за квітень, стор. 74.

Бо він був завзятий рибак, такий, як був його батько і є брати... В неділю 19.V і понеділок ціле рано ми ловили пструги і інші риби».

Заарештування Франка в 1889 році знаходиться у тісному зв'язку з іншою його мандрівкою, про яку Маковей оповів у своєму щоденнику: «По комерсі у Макса Віксля¹ виїхали ми 21/VII до дня о 4 годині до Перемишля, а потім через Хирів до Устрік. Там ждала вже на нас фіра отця Кузіва, котрою серед дощу і болота, натомившись з десять годин, дістались ми через Лютовська до Дидьови коло півночі. Їхало нас п'ятеро: тобто Наталя Вікторівна і Марія Вікторівна Дегени, доньки генерал-майора російського, і їх брат, Сергій Вікторович Деген, кандидат по слов'янській філології, а тепер учитель французької мови в духовній семінарії в Києві. Ці росіяни приїхали з Києва, щоб побачити Галичину (гори), навчитись трохи ліпше говорити по-українськи через щоденну розмову і щоб пізнати нас. Дальше їхав до Дидьови Франко і я. Отже, від 21/VII, а краще від 22/VII був я, Франко і Сергій Деген в Дидьові до 29/VII... Іван Франко, як завзятий рибак, цілими днями, як лиш не падав дощ, ловив рибу, заставляв ятері, різні сіті на Сяні, кидав у воду трукту на риби, ходив з сітьми по воді, шукав пстругів руками під камінням,— словом, в ловлі риб бачить він велику приємність, бо хоч би ціле рано ловив і нічого не зловив, то він пополудні знову вибирався на риби. Також по дощі раненько зривався і ішов в ліс на гриби, котрі також дуже любить збирати і їсти. В вільних хвилинах читав Успенського... Обидві росіянки лишилися ще в Дидьові, а ми три приїхали до Львова 30 липня увечері».

В своєму рідному містечку Яворові Маковей занотував 5 вересня в щоденнику, що Дегенів, Франка й інших заарештовано зо два тижні тому бозна за що. Цього ж дня Маковей отримав виклик з'явитися 10 вересня в суд для допиту як обвинувачений в справі «заколоту публічного спокою». У щоденнику він записав: «Мене переслухував Маєвський 10 вересня майже півтретя години і казав тоді так: Є підозріння, що ці росіяни належать в Києві до соціально-революційного таємного товариства і приїхали сюди, щоб вербувати молодь до цього товариства і підбурювати проти шляхти польської. Отже, чи мене вже не звербували?»

¹ Ресторан у Львові.

Франка заарештували 16 серпня, на волю випустили 20 жовтня 1889 року. Його дружина проживала тоді в Нагуєвичах у вітчима свого чоловіка. В неділю, 16 серпня, у неї відбувався трус. Комісар дрогобицького староства з жандармами перетрусили всі її речі, потім скрині домашніх і всю хату, навіть образи здіймали зі стін і за образами чогось шукали. Після трусу комісар дві години складав протокол.

16 жовтня в № 223 «Діла» з'явилося повідомлення, що цього дня минало два місяці від часу заарештування Франка, який жив з літературного пера, а, згідно з тюремними порядками, у в'язниці писати заборонялося. Але Франко і в тюрмі продовжував працювати. «В тюрмі я написав,— читаємо в його автобіографії з 1890 р.— ряд поем з оповідань арештантів — головно євреїв, а також оповідання «До світла» і ряд тюремних сонетів».

В листі до М. Драгоманова Франко підкреслив, що при останньому арешті «справді всі признаки *delirium*¹ мали ми перед очима: безцільне, а гарячкове кидання, шукання, а за чим, про що, той й чорт не розбере. А основою всього була нужда — моральна і інтелектуальна — наших властей. Суди наші все ще живуть тим поглядом, що, знаючи параграфи, можна перевести, яке хочеш, слідство, хоч не мається ніякого виображення о людях і фактах, котрих дотичить слідство». Про своє перебування в тюрмі Франко додав: «Мене самого тюрма цим разом страшно придавила. Я думав, що зійду з ума, хоч сам не знав, що саме мене так болить. В казні я цілими днями ні до кого не говорив і слова, особливо коли не стало жидів, з котрими всяка розмова була інтересна»².

З 1890 року почав виходити у Львові двотижневик «Народ». Як видавець підписувавсь Михайло Павлик, а як відповідальний редактор Іван Франко. Видання «Народу» прискорило заснування української радикальної партії в Наддністрянщині.

¹ Божевілля.

² Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 302. Арешт 1889 року спричинив злісний донос одного поляка (прізвище невідоме) в Києві, поданий австрійському консулу Фр. Шпонеру. Донощик повідомив, що до Галичини виїхала група студентів підбурювати селян проти польських панів, галичан проти поляків. Консул про це написав 17 липня 1889 року австрійсько-угорському міністрові закордонних справ (Каляй). Слідство було припинене 20 жовтня 1889 року, а 29 жовтня 1889 року прокурор повідомив міністерство юстиції і закордонних справ у Відні, що арештовані не мали наміру починати якісь соціально-революційні затії проти польських панів у Галичині, не задумували також відривати якусь частину від Австро-Угорщини.

Роль Франка в підготуванні української радикальної партії була значно більша, ніж це видно з опублікованого досі листування та з його публіцистичної діяльності. Спогади різних людей про Франка зображають його неабияким педагогом у вихованні молодого прогресивного покоління. Від перших університетських років квартира Франка у Львові стала тим місцем, де збиралася студентська молодь, яку він учив, якій радив, що, і як, і в якому порядку читати і студіювати, яку він зокрема заохочував до природознавчих, економічних і суспільних наук. Він радо дозволяв користуватися своєю власною багатою бібліотекою. Над прочитаним велися жваві дискусії. В його гуртку обговорювалися теми нових або недавно прочитаних книг, зокрема про суспільне завтра. Крім того, Франко брав дуже активну участь у самоосвітньому русі університетської молоді, яка після закінчення навчання роз'їжджалася по всій Наддністрянщині й поширювала думки, засвоєні в франківському гуртку.

Безупинно думаючи про створення прогресивного видання, Франко прагнув до цього не тому, що воно було потрібне, головне, йому, поетові, письменникові, критикові, журналістові та вченому, але перш за все тому, що партія, на його думку, найскоріше збереться навколо конкретного діла, а не голої програми.

За первісною програмою «Народу»¹ передові статті журналу повинні бути політично-суспільного характеру, про найважливіші справи в даний час; повинні розроблювати принципи спільної праці, організації народу та інтелігенції. З того погляду в журналі буде вестися критика наддністрянських партій. Мета журналу — заснування єдиної демократичної партії. Франко дав дуже високу оцінку змістові першого річника «Народу». Він вважав, що «Народ» «в тім першім році свого існування дає взірець найкращого часопису, доступного й цікавого рівно для освічених селян, як і для інтелігенції, і притім так багатого і різноманітного змістом, як ні одно подібне видання в Галичині»².

В 1890 році Франко видав у Львові свою збірку оповідань «В поті чола. Образки з життя робучого люду». Книга

¹ Автором її був М. Павлик. Опублікований в першому номері «Народу» варіант програми («Від редакції») дещо пом'якшений, очевидно, з цензурних міркувань. (Ред.)

² І в. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури, стор. 373.

оповідань Франка починається «Переднім словом» Михайла Драгоманова і далі найповнішою з усіх автобіографією Франка («Відривок з листа Ів. Франка до М. Драгоманова»), доведеною до 1890 року включно. «Про свої новели,— зауважив у кінці своєї автобіографії Франко,— скажу тільки одно, що майже всі вони показують дійсних людей, котрих я колись знав, дійсні факти, на котрі я дивився або про котрі чув від свідків, малюють крайообрази тих закутків нашого краю, котрі я, як то кажуть, переміряв власними ногами. В такому розумінні — всі вони частки моєї автобіографії»¹.

З проханням написати передмову до своєї збірки оповідань Франко звернувся до Драгоманова листом від 7 березня 1890 р.: «Ми з жінкою, а властиво, сама вона задумала видати вкупі одним томом мої новели про селян і робочий люд (під загальним титулом «В поті лиця»). Чи можна б було вас просити про написання переднього слова до них,— для мене була б це велика честь, а й для публіки, думаю, ви змогли б сказати багато навчаючого по поводу тих новел. Не лякайтесь, що ми хотіли б від вас зараз цієї передмови. Коли б ви в принципі згодні були на її написання, то ми вислали б вам аркуші так, як будуть виходити з друку, а передмову ви написали б опісля, маючи в руках усю книжку, і стаття ваша була б надрукована напереді з особною пагінацією. Друк тексту новел, певно, потягнувся б до літніх вакацій,— от тоді ви й могли б написати передмову. Я з великим інтересом дожидаю вашої відповіді на цю просьбу, бо ж новели мої досі або не чули зовсім слова прилюдної критики, або коли й чували, то такі слова, як Цеглинського, котрий ані похвалити, ані поганьбити не вмів без доносу»².

Драгоманов відповів 1 квітня, що радий написати переднє слово, але сумнівався, чи воно потрібне й чи не пошкодить Франкові перед російською цензурою³. 26 квітня Франко подякував Драгоманову за обіцянку написати переднє слово й переслав йому свою автобіографію. Автобіографія Франка призначувалася спочатку ось на що. Прочитавши оповідання Франка «До світла», Драгоманов писав 16 лютого до нього: «Прекрасна річ. Чому б ваша жінка не переклала її? Може б, я вмістив її в «Вестнике Европы» з

¹ І в. Ф р а н к о. В поті чола, стор. XVI.

² Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 316.

³ Т а м же, стор. 317.

вашою біографійкою і бібліографією»¹. Франко радо прийняв пропозицію Драгоманова, додаючи: «Жінка моя вже перекладає цю річ, а скоро буде готова, то зашлемо вам»². Отримавши автобіографію Франка, Драгоманов відповів 24 травня: «Ваша автобіографія цікава; я жалкую тільки, що вона не довша, — та в «Вестнике Европы» її цілу помістити годі, бо вона виходить довша повісті. Якби ви згодилися не підрізувати ходу в Росії вашій будучій книжці («В поті») з моїм переднім словом, то автобіографію я б помістив у критичну статтю з поводу книги. А тепер уже нічого не вдумаєш для «Вестника Европы», як короткий витяг з автобіографії. А мені б хотілось, щоб публіка прочитала всю біографію. Подумайте, — чи не пустити б її при кінці «В поті», сохранивши її форму, лист до мене, про що я б сказав і в переднім слові»³. Франко дав 30 травня таку відповідь: «З моєю автобіографією робіть, що знаєте. Коли думаєте, що її можна пустити в ваше передне слово до «В поті чола», то нехай іде, а коли б потрібно яку часть обробити ширше, то й це можна. Та все-таки передне слово ви зладьте; коли буде можливість обернутися до цензури російської задля пропуску книжки в Росію, то я можу яких 10 екземплярів пустити без переднього слова. Це мені не зробить ніякої труднощі»⁴.

Про друкування книги «Зоря» сповістила в № 17 (13/IX), а про появу книги в № 20 (27/X). Що повідомлення про друкування книги виходило від самого Франка і належить його перу (бібліографи досі цієї роботи не зафіксували), свідчить автограф, збережений в архіві Василя Лукича. Наводимо його текст: «*В поті чола*, оповідання з життя робучого люду». Під таким заголовком появиться вже незадовго збірник оповідань Івана Франка, друкованих в різних часах в протягу 14 літ по різних руських і польських часописах, а почасти ніде досі не друкованих. Замітимо, що значна часть їх появилася і в нашій «Зорі». Всіх оповідань увійшло в цей том 20. З них тільки одно («Між добрими людьми») не було досі ніде друковане, одно («Маніпулянтка») написане і друковане було тільки по-польськи, одно («Муляр») написане первісно по-руськи, друковане було тільки в польським перекладі, а перед руською публікою являється

¹ Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 313.

² Там же, стор. 316.

³ Там же, стор. 331.

⁴ Там же, стор. 332.

перший раз, решта писані по-руськи і друковані були в руських часописах і виданнях (два в «Дністрянци»— 1876 р., одно в «Правді»— 1879 р., одно в «Дрібній бібліотеці», одно в «Світі»— 1882, три в календарях «Просвіти»— 1882 і 1884, два в «Ділі», чотири в «Зорі», одно в «Товаришу»— 1889 р.). Однак замітити треба, що багато оповідань в цім новім виданні являються або значно перероблені, або принаймні з численними поправками язовими і стилістичними. До тексту долучений буде словарець менше уживаних слів, особливо для читачів російських і польських, напереді додане буде передне слово М. Драгоманова, в котре ввійде також коротка автобіографія автора. Видання, обіймаюче звиш 20 аркушів дрібного друку (8-ка), на гарнім папері, брошуроване коштувати буде з пересилкою 1 гульден 50 крейцерів, а гарно оправлене в полотно з золотим витиском 2 гульдени. З замовленнями найліпше звернутися до автора, Львів, вул. Зиблікевича, № 20. Беруться до уваги тільки ті замовлення, до котрих долучено гроші».

В своєму «Передньому слові» Драгоманов порівняв прозу Франка з прозою Ю. Федьковича і прийшов до висновку, що коли буковинський письменник ігнорував свої оповідання з народного життя і не розумів їх вартості, то з оповіданнями Франка справа стоїть інакше: «Тут, ми бачимо плід праці ц і л к о м с в і д о м о ї і в формі, і в змісті». Наміри автора видно як в оповіданнях збірника, так і в інших творах, в яких він висловлював свої погляди на літературу. Згідно з поглядами Франка, «письменство мусить бути правдивим дзеркалом основних (типових) пригод дійсного (реального) життя, зогріте щирою прихильністю до людей (гуманністю), і як таке мусить обертатись найчастіше до тих верстов громади, до котрих належить найбільша часть людності, тобто до так званого простого народу, до тих, що заробляють собі й більшій частині інших верстов хліб у п о т і ч о л а»¹.

Так розуміють завдання літератури, вказував Драгоманов, по всіх освічених країнах. Такі літературні твори, як Франкові, будять прихильність до народу і кличуть освічених людей ім'ям самої освіти обернутися до нього, як до брата. Одначе Франко не виключає з своєї творчості неукраїнських постатей, а, навпаки, показує нам і польського,

¹ І в. Ф р а н к о. В поті чола. М. Драгоманов. Передне слово, стор. II.

і єврейського, і циганського бідолаху. Тому твори Франка й перекладаються на інші мови — російську, польську, німецьку більше, ніж чиї інші з українських письменників.

Своє «Передне слово» Драгоманов закінчив словами: «Хай громада побачить, скільки то поту, і навіть кривавого поту, потекло з чола самого писателя, поки він узявся малювати поти чола других людей, скільки текло його й тоді, коли він писав свої повісті... Та чи буде ж кінець цим потокам і тепер, коли Франка почина вже визнавати і шанувати ширший світ, чужина?... Коли б то!.. Та навряд!

Сонце правдивої науки безпремінно зійде і над нашою країною, але поки що та роса туманів, що назбирались на нашому небі од віків, не щеза одразу, а навіть прибира собі нові форми, та все-таки виїда очі тим робітникам, що її обметають, щоб легше було сонцевому світові дійти до поля, де ще заховались живі зерна й парослі... Тим більше подякують колись оживші люди таким робітникам... Нехай ця надія піддержить їх в їх важкій праці»¹.

На збірник оповідань Франка «В поті чола» з'явилися в 1891 р. дві досить балакливі рецензії: незакінчена рецензія Євгена Левицького в «Народі» й рецензія А. Хванька-Кримського в «Зорі». «Без найменшої помилки можна сказати, що він є перший у нас, що звів літературу на ґрунт реальний та вказав їй знову властиву дорогу», такий висновок зробив Левицький². Щодо окремих оповідань Франка, «може, найживіше з усіх образків Франкових змальовані образки з системи педагогічної сільської, приватної та публічної, по школах. Оповідання, що тут відносяться, вражають незвичайним гумором, великою, в порівнянні до інших образків, вірністю обсервації, докладністю дитинячої психології, в чому безперечно видно вплив особистих приключень і споминів, вплив власної школи життя»³. Уважаючи за найкращі з усіх творів Франка до 1891 року «На дні» й «Воа Constrictor», Євген Левицький писав про перший з них: «Спеціально ж про студію «На дні» треба сказати, що в ній проявився літературний талант з усією своєю силою. Побіч тонкості і вірності психологічного аналізу маємо там цікавлячу живість оповідання, побіч смілого й характерного малювання типів один основний

¹ І в. Франко. В поті чола. М. Драгоманов. Передне слово, стор. IV.

² «Народ», Львів, 1891, стор. 50.

³ Там же, стор. 77.

погляд, одну тенденцію, що ясно зливається з самими подіями»¹.

Агафангел Кримський почав аналіз збірки Франка з оповідань на тему виховання дітей, роблячи такий висновок: «Читаючи оповідання: «Малий Мирон», «Грицева шкільна наука», «Schönschreiben» і «Оловець», незнарошна пригадуєш Помяловського. Навряд чи я помилюсь, сказавши, що Помяловський мав дійсно вплив на Франка: многі місця нашого знаменитого письменця достоту такі, як в «Очерках бурсы», а «Малий Мирон» нагадує «Вукола». Тільки ж Помяловський пише з більшим талантом і виразніш; особа його Вукола не має в собі тих помилок психологічних, що Мирон Франка»². З оповідань Франка Кримський зарахував до перлин «Лесишину челядь» і зробив висновок, що «взагалі вартість новел Франка становить та обставина, що, коли він торкається тут якого-небудь питання, то саму теорію, з якою багато хто не згодився б щодо остаточного її ідеалу, він зводить на практичний ґрунт; прихильник соціалізму, він такечки обстає за здійсненням лише частки, найближчої точки своєї мети, через що однак не перестає бути соціалістом, а тимчасом на таку програму мусить пристати усякий поступовець, хоч би був не соціалістом»³. Світогляд рецензента ясно видно хоч би з таких слів його рецензії: «Є ще у Франка оповідання з сатиричною примішкою, є образки з життя, цілком без соціалістичної тенденції. За їх треба обізватися з якнайбільшою похвалою»⁴.

Збірник «В поті чола» Кримський дав прочитати Ол. Веселовському й повідомив Франка про його враження від книги, пишучи 27 травня 1892 року: «Розкажу Вам, що мені сказав проф. Веселовський за Ваші твори («В поті чола»). Він раніше нічого Вашого був не читав... «Я прочитав дещо, — сказав мені професор, — і мене взяла досада, страшенна досада: існують такі речі на світі, а ми, росіяни, за їх і не знаємо! Повісті Франка треба читати задля того, щоб побачити, яким повинен бути натуралізм». (Про росіян мають Ваші твори велику вагу через те, що Ви письменник слов'янський, це є близького народу). Найбільше хвалив він Ваше «На дні» та «Між

¹ Народ, Львів, 1891, стор. 113.

² «Зоря», Львів, 1891, стор. 57.

³ Там же, стор. 75—76.

⁴ Там же, стор. 77.

добрими людьми»: «просто, щире, а zarazом яке глибоке!» Одним словом, по його думці, Ваші твори однаково визначаються як з літературного боку, так і з ідейного. «І знаєте що, — каже він, — мені прийшла в голову гадка, котру я думаю здійснити літом, дарма що в мене є безліч других давно назначених робіт: я хочу написати про Франка цілу статтю, щоб познайомити наших земляків з їм». Потім він розпитував мене взагалі про Вас».

З приводу оцінки Веселовського Франко писав: «Суд його про мої новели видається мені трохи занадто підлесливий; може бути, що він прикладав до мене занадто по-блажливу мірку. Я чую добре, аж надто добре, границі свого таланту, і ніяка похвала, навіть з уст таких компетентних знавців, як Веселовський або Дашкевич, не приневолять мене забути про ті границі. Колись в «Правді» котрийсь український критик, не тямлю котрий, дуже вірно замітив в моїх писаннях певну сухість, — я б назвав її вбожеством свіжих, пластичних вражінь і образів, на котрі такий багатий, наприклад, Мирний або Короленко. Нема в мене дару (хоч є зусилля) викликати в читачеві те, що називається «Stimmung»¹, вирисувати фігуру «во весь рост» з її оточенням, підхопити і передати наглядно процес його розвитку, як це вміють такі великі майстри, як Золя та Діккенс (чи Ви замітили, що й Гоголь цього не вмів?). Я собі скромний мініатюрист і ледве чи зможу коли вибитися з тої тісної рамки. Широка повість, роман, мабуть, так і не дасться мені. У мене в теці є кілька романів, покінчених і непокінчених, з котрих я друкував деякі уступи, а цілість так і прийшлося кинути геть.

Безмірно врадувала мене передана Вами думка Веселовського — написати про мене статтю для росіян. Звісно, це була би для мене не тільки велика честь, по яку мені, привиклому до галицьких лайок, підозрівань або промовчувань, і в сні не снилося, але я певний, що була б і наука, бо вже такий чоловік, як Веселовський, пустомельної або голословної статті не напише, а розбере річ глибоко, не нагородить глупостів, як Огоновський, не буде глупо придиратися, як наш професор (хоч, звісно, дещо, в деталях, він замітив вірно і хоч, несвідомо, підійшов-таки до моєї фатальної границі, про котру я вище згадував), ані не буде без глузду хвалити так, як Цеглинський в рецензії на «Пан-

¹ Настрій.

ські жарти». Та, признаюсь Вам, мені якось не віриться, що ця річ могла здійснитися; не під такою, мабуть, зіззодою я родився, щоб аж Веселовські мали знайомити Росію з моїми скромними писаннями». Планованої статті про Франка Веселовський так і не написав.

4 листопада 1891 року в листі до Кримського Франко вказував на те, що йому, незважаючи на кілька спроб, не вдалося до того часу написати роман, якщо не рахувати «Захара Беркута», «який властиво також новела, не роман».

З Кримським Франко почав листуватися в 1890 році. В грудневому листі того ж року Франко не рекомендував Кримському співробітничати в львівській «Правді». Уважаючи Кримського щирою людиною, Франко роз'яснював: «Тим сумніше, що Ви своєю щирістю задумали піддержувати людей, котрі — скажу Вам по совісті — її не варті. Добре то говорити *in abstracto*¹ про «народні святощі», про націоналізм і таке інше, але завжди треба дивитися, хто, як і в якій цілі орудує цими святощами. От, наприклад, по-вашому «Правда» — носительниця «святої народної корогви», а по-моєму, вона, вийнявши те, що пишуть недогадливі кореспонденти, — збірка брехень, крутійства та пустої фразеології, і мені хіба те дивно, як такий чоловік розумний, як Ви, цього відразу не розкусить. Треба Вам знати, що ця «носительниця» видається на польські, магнатські гроші, видається зовсім не в інтересі мужика українського (котрий в ній систематично замінюється «мовою, землею, ідеєю»), а в інтересах — ну, та я думаю, що, поки дійде до Ваших рук оцей мій лист, Ви будете мати в руках «Народа» і дізнаєтесь про угоду, зроблену Вашими «носителами народних святощів» з австрійським урядом і ультрамонтанством єзуїтсько-уніатським, угоду «постыдную во всех отношениях». А знайте, що перші товчки до цієї угоди вийшли з Києва, від основателя «Правди» (О. Я. Кониського), і що немаловажну роль в її уклепанні грав Олександр Барвінський. Я думаю, що угода ця повинна на Україні відкрити людям очі більше і швидше, ніж дотеперішні статті «Народа», котрі постороннім людям могли справді не раз видаватись загострими або й зовсім несправедливими». Шануючи письменницький талант Кримського, Франко радив йому залишити на якийсь час політику, поки не пізнає докладніше людей і обставин, поки не розчовпає того, що творить-

¹ Взагалі.

ся поза кулісами, на яких намальовані всякі «народні святощі». Для переконливості він навів паралель із свого досвіду: «Пишу Вам це як чоловік, котрий на своїм віку багато наробив дурниць і помилок власне через те, що, не спитавши броду, кидався в воду і тільки пізніше переконувався, що це не вода, а проста калюжа».

Боротьба із згаданою ганебною угодою була одним з головних завдань «Народу» й української радикальної партії, органом якої він став після її заснування.

На перший з'їзд радикальної партії, що відбувся 4 й 5 жовтня 1890 року, з'явилося кілька десятків людей, переважно студентська молодь. Довгу дискусію на з'їзді викликало питання про те, яку територію українських земель повинна охопити своєю діяльністю радикальна партія. погодилися на тому, що новозаснована партія неспроможна вести якусь політичну роботу на Наддніпрянщині, в зв'язку з існуванням політичного кордону. Отже, її сфера впливу обмежується Австрією, де вона вестиме легальну роботу на основі австрійської конституції. Завзяті суперечки були за платформу партії. Багато учасників бажало створити соціалістичну партію з програмою, основою на класовій боротьбі робітничого пролетаріату проти капіталу, та прийняти соціалістичну програму європейських робітничих партій. Їх противники доводили, що український народ в Наддністріччяні — це народ малоземельних хліборобів, отже, радикальна партія мусить мати на увазі те, що потрібне для їх суспільного, економічного й культурного піднесення, щоб український селянин в Австрії мав землю, здобув освіту і можливості організації, щоб міг захиститися перед визиском різних представників капіталу і державної машини.

Було знайдено такий вихід: з'їзд прийняв програму, поділену на максимальну й мінімальну. В статті «Реалісти чи кар'єристи?» Франко відкрив джерело такого поділу програми: «Був собі з'їзд французьких робітників фабричних і рільних в Марселі і той уложив програму, зложену з частей максимальної і мінімальної. Це була перша спроба приложення ідей соціалістичних до справ рільних. Укладаючи свою програму, ми пішли за цею вказівкою, але перейняли тільки загальну раму, тільки форму, вкладаючи в неї, особливо в часть так звану мінімальну, свій власний, на довголітніх студіях крайових відносин опертий зміст»¹.

¹ І в. Франко. Реалісти чи кар'єристи? «Житє і слово», Львів, 1896, кн. II, стор. 88.

Максимальну програму української радикальної партії зредагували Іван Франко і Євген Левицький. В суспільно-економічних справах партія прямувала до заміни способу виробництва згідно із здобутками наукового соціалізму, тобто до колективного устрою праці й суспільної власності на засоби виробництва. В політичних справах метою партії була повна свобода особи, слова, зборів, товариств, друку й сумління, забезпечення кожному, без різниці статі, якнайповнішого впливу на вирішування всіх питань політичного життя, автономія громад, повітів, країв у всіх справах, що їх торкалися, надання кожному народові змоги якнайповнішого культурного розвитку. В культурних справах програма партії стояла на ґрунті позитивної науки, за раціоналізм у справах віри, реалізм у мистецтві й домагалася, щоб усі здобутки культури й науки стали власністю усього народу.

При обговорюванні мінімальної програми Вячеслав Будзиновський запропонував внести до неї вимогу про поділ Галичини на українську й польську частину. Проти пропозиції Будзиновського виступив Франко. Саме тоді почала організовуватись польська народна партія, від якої Франко багато сподівався для наддністрянців. Він звернув увагу на те, що український народ Наддністрянщини найбільше терпів через панування польської шляхти. А це панування можна зламати тільки тоді, говорив він, коли до боротьби з ним виступить і польське селянство. Коли польські селяни стануть свідомі і організуються, то вони в своїх власних інтересах допоможуть українцям зламати шляхетське ярмо. Таким чином, за допомогою польських селян українці Наддністрянщини визволяться не тільки з соціальної, але й з національної неволі. При поділі Галичини буде втрачений майбутній спільник у боротьбі з шляхтою, без якого її власними силами не перемогти.

Мінімальна програма торкалася справ, які радикальна партія ставила собі як найближчу мету. Її зредагували Северин Данилович в економічних і політичних, а Михайло Павлик в освітніх справах. Першу програму радикальної партії¹ підписали Северин Данилович, Євген Левицький, Михайло Павлик, Іван Франко й Роман Ярославич. У своїй статті «Нова українська партія», надрукованій в польській газеті «Kurjer lwowski», Франко писав, що програма україн-

¹ Текст «Програми русько-української радикальної партії», надрукований в «Народі» 15 жовтня 1890 р., № 20. (Ред.)

об'єднано
235
много
всіх

ської радикальної партії «майже ідентична з соціал-демократичними програмами»¹.

Значення української радикальної партії в піднесенні свідомості народних мас Наддністрянщини для зрозуміння своїх економічних, політичних і національних інтересів Франко з пафосом підкреслив у книзі «Молода Україна». Засновники радикальної партії створили її з метою: «нести в народні маси свідомість його економічних, політичних і національних інтересів і публіцистично прояснювати ті інтереси та боронити їх. Нова партія, що з натури речі мала бути хлопською, була заснована без участі хлопів. Але засновники мали в собі стільки запалу, стільки віри в свої ідеали і стільки критичного зрозуміння того, що робилося довкола них, що не сумнівалися в успіх розпочатого ними діла. І справді, заснування радикальної партії сталося початком небувалого у нас досі руху в народних масах. Віча, яких давніше бувало одно-двоє в році, тепер ішли раз за разом у різних повітах; звільна на перший план почали виступати збори за запросинами, без контролю властей. В народні маси кидано нечувані досі гасла: загальне голосування, свобода друку, податкові та аграрні реформи. Промови і реферати інтелігентних проводирів — то були цілі студії, виголошувані популярно і приступно. Серед селян появились прекрасні бесідники, що поривали маси до ентузіазму; назви «радикал», «радикальна партія», хоч осміювані москвофілами і народовцями, приймалися серед народу; рівночасно з тим приймалася й назва «русько-українська», що стояла в титулі нової партії. Хоча народовці раз у раз докоряли радикалам, що вони нехтують націоналізм, — радикали могли сміятися з тих докорів, бачачи, як під стягом радикалізму стає власне найсвітліша і національно найсвідоміша частина руського селянства»².

Характеризуючи діяльність радикальної партії, Франко правильно відмітив, що «головну битву прийшлося звести радикалізмові на галицькій ґрунті з так званою новою ерою. «Народ» безпощадно критикував сам акт і всі дальші заяви як новоерців, так і поляків. Критика його гучною луною лунала в народних масах»³.

Агітаційна робота радикалів серед народу набрала

¹ Nowe stronnictwo ruskie. «Kurjer lwowski», 1890, № 289 (без підпису). (Ред.)

² І в. Ф р а н к о. Молода Україна, стор. 52.

³ Т а м ж е, стор. 53.

широкого розмаху. Видання спільного органу для інтелігенції і селянства незабаром виявилось вже не зовсім доцільним. Тому з 1891 року почав виходити для селянства в Коломиї двотижневик «Хлібороб» (1891—1895), а з 1895 року — двотижневик «Громадський голос». В 1895 й 1896 роках виходив «Радикал» у Коломиї, а 1896 року появилась «Громада» та «Хлопська бібліотека».

В житті української радикальної партії Франко відіграв першорядну роль. В радикальних видавництвах він друкував публіцистичні, наукові й популяризаційні статті, поезії, оповідання тощо. З усіх видань Франко найближче стояв до «Народу», відповідальним редактором якого був у 1890—1892 роках. На численних радикальних мітингах Франко виступав з промовами й рефератами про різні політичні, економічні, суспільні й культурні справи народних мас. У своїй анонімній брошурі «Страйк чи бойкот» з 1896 року він пропагував страйк. На мітингу в Збаражі Франко почув від одного з гарних селянських промовців, Антона Грицуняка, оповідання про свинську конституцію. Завдяки Франкові, його ім'я стало відомим не тільки по всій Україні, але й облетіло увесь світ на різних мовах. Франко списав його оповідання і під назвою «Право свині» вислав до віденського щоденника «Die Zeit», де й було надруковане. Це оповідання так яскраво і правдиво освітило нещасну долю українського народу в Наддністрянщині за австрійської конституції, що його звідти зразу ж передрукувало кілька німецьких газет в Чехословаччині, Моравії й Німеччині. Його переклали на польську, чеську, хорватську, литовську й англійську мови. Український текст оповідання під назвою «Свинська конституція» надрукувала коломийська «Громада» й передрукувала американська «Свобода». «Можна сказати сміло, — писав Франко в некролозі Грицуняка, — що ще ніякий руський¹ твір в такім короткім часі не облетів такого широкого світу, як Грицунякове оповідання, не здобув такого розголосу і такої прихильності для руського селянина і співчуття для його неволі. Жодна вічова промова, хоч би яка гостра та мудра, не пошкодила стільки ворогам нашої хлопської долі, як ота Грицунякова повістка»².

Коли на видану в 1890 році поему «Сурка» з'явилася

¹ Український.

² І в. Франко. Антін Грицуняк. (Посмертна згадка). «Свобода», Львів, 1900, № 12.

рецензія гімназичного учителя Іллі Кокорудза, Франко висловив з приводу неї в листі до В. Лукича-Левицького від 15 травня 1891 р. своє негативне відношення до «публіцистичної» критики Цеглинського і Кримського. Не задовольняв його і Кокорудз своєю поверховістю аналізу поеми. «Кокорудзові щиро дякую,— писав Франко,— за розбір «Сурки». Перецінив він її трохи, але все-таки він перший критик в «Зорі», котрий спробував ввійти в інтенції автора і критикувати річ саму по собі з того, що в ній сказано і показано, не примірюючи і не прикроюючи її ані до своїх власних улюблених тенденцій, з котрими автор не має нічого спільного (метод Цеглинського), ані до того, що той автор десь колись на зовсім іншу тему, про іншу річ сказав або й не сказав (метод Кримського). Кокорудз приступив до діла, як критик, а не як публіцист, і за це йому велике спасибі, хоч я був би радніший, щоб підніс був і слабі боки поемки, щоб не виглядало, що я дякую йому за те, що мене похвалив. Від критика, котрий справді науково розбирає річ, догана для мене цінніша, ніж похвала, бо з догани я більше навчуся. Колись Цеглинський хвалив мої «Панські жарти», а прецінь похвалу цю мені просто стидно було читати, бо ж я чув добре, що автор не зрозумів речі, котру хвалить, не зрозумів і не старався зрозуміти моїх інтенцій, а зловився тільки на деякі поверхові «Kunstgriffe»¹, за котрими треба б було дошукуватися глибшого смислу»².

«Сурка» написана 7—8 вересня 1889 року у львівській тюрмі. «Написана вона в тюрмі в самі тяжкі години,— писав Франко 15 вересня 1891 року до Драгоманова,— коли мені здавалося, що прийдеться пропадати з гризоти. Бажалося віддихнути згадкою про дітей, та власне ця згадка найдужче мучила, бо бачилося їх самих, покинутих і безпомічних, мов те старчення в снігу. От тут і підвернулося оповідання конокрада Гершона про Сурку, і я взяв його живцем та й обробив віршами болгарських пісень»³.

До поетичної форми болгарських пісень Франко звернувся не випадково. В кінці 80 рр. він захоплювався болгарською свободолобною поезією, наслідком чого був переклад чотирьох пісень про давніх болгарських гайдуків,

¹ Гачки.

² М. В о з н я к. Листи Ів. Франка до Вол. Левицького, «Україна», Київ, 1927, кн. 5, стор. 104.

³ Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 362.

взятих із збірника славного болгарського письменника й борця за народну свободу Любена Каравелова. В 1888 р. він їх надрукував під заголовком «Із болгарських пісень народних» у «Зернах», літературно-науковому додатку до «Буковини».

В днях 7—10 січня 1891 року Франко «вільно переробив із старонімецького» поему Гартмана фон-Ауе «Бідний Генріх» і надрукував її в «Календарі «Руської бесіди» на 1892 рік. Перед перекладом є коротеньке вступне слово, закінчене словами: «Перекладаючи повість Гартмана із старонімецької мови, ми не держалися її слово до слова, а переказували вільно, іншим розміром, скорочуючи декуди розволіклий спосіб давнього оповідання і підносячи трохи ті місця, в котрих талант автора виявляється найяскравіше».

В днях 17—18 травня 1891 року Франко взяв участь у слов'янському з'їзді молоді в Празі в часі чеської ювілейної крайової виставки.

На другому з'їзді української радикальної партії 4—5 жовтня 1891 року Франко мав реферат про її найближчу політичну діяльність.

Народовська газета «Діло» 15 квітня 1890 р. подала звістку, що для видання творів Шевченка, запланованого «Товариством ім. Шевченка», Франко мав приготувати третій том — «Шевченко в неволі до 1857 року». А в найближчому номері «Діло» напало на Франка за його статтю в газеті «Kurier lwowski» (№ 17) під назвою «Ще в справі Гуса», що була викликана усуненням «Івана Гуса» Шевченка з програми вечора в честь Шевченка.

В статті «Про видання творів Т. Шевченка», надрукованій в «Народі», Франко стверджував, що «роковини смерті Т. Шевченка стались у нас в Галичині правдивим народним святом», і повідомляв, що товариство «Просвіта» й «Товариство ім. Шевченка» ухвалили видати всі його твори. На початку 1890 року у Львові було скликано нараду під проводом Омеляна Огоновського, де обговорювалася справа нового видання творів Шевченка. Учасники наради висунули такі вимоги: 1) щоб видання було по змозі критичне, 2) щоб у вступі подати головні факти з життя Шевченка, обговорити давніші видання його творів, описати рукописи, які збереглися після смерті Шевченка, вказати найважливіші праці про Шевченка, переклади його творів на інші мови тощо, 3) щоб видання було гарне, надруковане на доброму папері, 4) щоб видання українських творів Шев-

чення враз із передмовою і критичними замітками містилося в трьох томах. Для виконання наміченої праці обрано редакційний комітет, складений з трьох буржуазних націоналістів і Франка. Франко писав, що «сама думка нового, повного і критичного видання Шевченкових творів усюди в Галичині збудила правдиву радість. Інтелігентні і прості люди, між котрими в нашій країні не багато вже є таких, котрі б не знали імені Шевченка і не шанували його пам'яті, всі вони однаково зацікавлювалися справою нового видання». Розуміючи труднощі справжнього наукового видання творів Шевченка, Франко підкреслив, що «комітет редакційний буде мати дуже трудну роботу і, певно, що не зможе зробити в сь о г о, чого б широкому загалові бажалося. Це ще праця на довгі роки. Коли наш комітет зробить хоч дещо, посуне хоч о кілька кроків наперед наше знання Шевченкових творів, то й це буде добре»¹.

Про своє даліше ставлення до редакційного комітету Франко заговорив на початку своєї рецензії на женецьку книгу «Поезії Т. Гр. Шевченка, заборонені в Росії». Свою рецензію Франко подав під заголовком «Нове видання Шевченка», де писав: «Не швидко, мабуть, ми діждемося повного критичного видання Шевченка. Комітет, вибраний перед роком для цієї цілі, досі ще й не розпочав роботи над критичним обробленням тексту. Не розпочав з причин, котрі легко зрозуміти: у нього нема під рукою ані важливіших видань Шевченка, ані рукописів, ані навіть певних звісток про те, які рукописи взагалі існують і де їх треба шукати. А поки ще комітет розпочав свою роботу, наскочила звісна «угода» і, говорячи словами Огоновського, «повіяла холодним вітром на молоду вдачу» нашого комітету. Як згорі можна було догадуватися, Шевченко така риба, що не влазить ні з хвостом, ні з головою в сак австро-рутенської угодовщини. Значить, повне та ще й критичне видання всіх українських творів Кобзаря явилось відразу ділом неполітичним. Ми маємо певну звістку про те, що на інтимній нараді народолюбів, при котрій не було деяких членів шевченківського комітету редакційного, — ухвалено змінити первісний намір і видати Шевченка об'єднаного. Повне ж критичне видання готують українці в Росії. Очевидна річ, що, коли це правда, то я прилюдно зрі-

¹ І в. Франко. Про видання творів Т. Шевченка. «Народ», Львів, 1890, стор. 73—74.

каюся засідання в тім комітеті і до обкроювання Шевченка руки не приложу. Надіюся, що справа ця швидко виясниться, і пишу ці слова вмисно для того, щоб викликати виразну заяву інших членів комітету редакційного, котрі взяли на себе прилюдний обов'язок і повинні за його виконання прилюдно відповідати»¹.

Про відгомін своїх слів у народовському таборі Франко писав у статті «В справі нового видання Шевченка», надрукованій в «Народі»: «Моя замітка в 7 № «Народа» о намірі деяких народовців видати замість повного — обкроєне видання Шевченка мала такий наслідок, що дня 10 квітня проф. Ом. Огоновський скликав засідання комітету редакційного, на котрім заявив, що ані у нього, ані у нікого з членів комітету такого наміру не було і що коли буде зроблене комітетом видання творів Шевченка, то це буде видання повне. Присутні на цім засіданні виділові деяких товариств гостро вдарили на мене за поміщення замітки в «Народі», зовсім безпідставної і оскорбляючої гідність товариств народовських, котрі взялись видати твори Шевченка. Особливо сильно виступив проти мене д-р Кость Левицький, котрий, впрочім, зараз же поставив внесок, щоб існуючий комітет для видання творів Шевченка розв'язати і діло це поручити комусь одному, наприклад, Ом. Огоновському. В своїй відповіді на закид, буцімто я звістку про обкроєне видання сам видумав, я покликався на одного народовця, чоловіка вповні гідного віри, котрий мені передав цю вість. Але що я не вважав потрібним називати його ім'я, то «Діло» поновило напади на мене, ще й додало, що я, «припертий до стіни, не вмів нічого відповісти». Отже, тепер, розвідавши річ докладніше, заявляю, що подана мною відомість таки була правдива і що власне той, котрий висловлював думку про потребу видання Шевченка «обкроєного так, як нам потрібно», опісля на засіданні комітету найзавзятіше нападав на мене за опублікування цієї «безпідставної і ображаючої вісті». «Діло» домагалось від мене спростування цієї вісті — ось йому моє спростування. Замічу ще, що проф. Ом. Огоновський перший рішуче спротивився думці розв'язання шевченківського комітету і прийняв над ним дальший провід і що комітет розділив між себе

¹ І в. Франко. Нове видання Шевченка. «Народ», Львів, 1891, № 7, стор. 116.

роботу над виданням Шевченка, котре ще цього року, надіємось, буде в руках читаючої громади»¹.

Марне було довір'я до Омеляна Огоновського, про характер ставлення якого до себе Франко мав стільки нагод переконатися на власній шкурі. Видання творів Шевченка опинилося якраз в руках самого Огоновського, як свідчать «Деякі примітки до першої частини «Кобзаря» і «Деякі примітки до другої частини «Кобзаря». «Кобзар» Тараса Шевченка вийшов у чотирьох частинах накладом «Наукового товариства ім. Шевченка»: перші дві в 1893 році, а третя і четверта, що містили «Журнал» і повісті в українському перекладі Олександра Кониського, в 1895 й 1898 роках.

Ще в 1876 році Франко почав, а в 1886 закінчив перекладати «Німеччину» Генріха Гейне. Новий переклад поеми Гейне він закінчив 15 грудня 1891 року. Цей переклад вийшов у видавництві студентського товариства «Академічне братство» у Львові в 1892 році. В «Передньому слові» Франко писав: «Книжечка ця має становити першу частину «Антології світової поезії», «Антології», задуманої мною давненько вже і то на досить широкий розмір. Хоча матеріалу майже готового є у мене на кілька дальших книжечок, то все-таки я поки що здержуюся з поданням плану тої «Антології», бо не знаю, як і коли доведеться видавати дальші її часті. Це в значній мірі залежати буде від того, як прийме наша громада оцю книжечку»². В свій переклад Франко вклав багато праці. Деякі частини він перероблював по два рази, а як видно з листа до А. Кримського (березень, 1892), «тепер перед друком усю роботу зробив майже наново. Саме перші голови найбільше заховали давньої роботи. Байки ж усі нової роботи, навіть ті, що були вже давніше друковані («Вандруючі щурі», 1876, в «Друзі»; «Цар Довгоух»), тепер перероблені зовсім наново. У мене лишилося ще кілька тих «байок» ... Дуже рад був умістити їх в цю книжку, та боявся, щоб вона не вийшла надто товста й надто коштовна».

Перекладаючи Гейне, Франко «дбав про те, щоб передати якомога вірно не тільки думку, але також форму, тон, розмір первотвору». Звідси пішли трохи незвичайні

¹ І в. Ф р а н к о. В справі нового видання Шевченка. Там же, стор. 160.

² Вибір поезій Генріха Гейне. (Німеччина. Байки для дітей). Переклав і пояснив Іван Франко, Львів, 1892, стор. VII.

куплети в перекладі «Німеччини». Щоб трохи наблизитись до німецького розміру, що надає поемі «велику свободу і натуральність», і щоб не втомлювати вуха одноманітним амфібрахічним розміром, Франко «зважився перемішувати стрічки амфібрахічні з ямбічними»¹.

В львівському дитячому журналі «Дзвінок» Франко надрукував кілька поем: в 1890 році «Лиса Микиту» (окремо вийшла в 1891 р.), в 1891 «Пригоди Дон-Кіхота» (окремо — 1892), в 1895 «Абу-Касимові капці» (й окремо). Переробкою «Дон-Кіхота» був незадоволений Драгоманов, бо «Дон-Кіхот» виходить тільки дурень», як писав 29 лютого 1892 року до Франка. Він з приємністю читав «Німеччину» Гейне, але був незадоволений казкою Франка «Без праці», що друкувалася в «Зорі» в 1891 р. й тоді ж вийшла окремо. «Казка задовга, — писав Драгоманов, — нелогічна, і конклюдія не витікає просто з ваших картин; та й науку — працювати — нічого мужикам проповідувати, вони й так працюють. Я все-таки думаю, що й на Вас, як і на Нечуя і Мирного, це гр. Толстой пустив казкову манію. Так в Толстого часом казки шкандибають, — але при всьому Толстой має нюх на казку: вона в нього коротка, проста, алегорії прозорі»².

На закиди Драгоманова Франко дав ряд пояснень, з чого видно, що він в основному погоджувався з його думкою про свої переробки і оповідання, написане в формі казки. «Дон-Кіхотом» я сам дуже невдоволений, — згоджувався Франко з критикою Драгоманова, — і взявся до нього нерадо, тільки на налягання Шухевича³. Я знав, що в ритмованій переробці, та й ще для молодечі, не зможу дати вірного відбиття того високого образу, котрий змалював Сервантес. Правда й те, що спочатку, в першій половині першого тома, і у Сервантеса Дон-Кіхот виходить мало чим більше від дурня, і тільки з часом, особливо в другому томі, росте в велетня, а мені прийшлося переповідати власне цю першу половину першого тома. Та, проте, я не перечу, що мій Дон-Кіхот вийшов не таким, як би був повинен і яким я сам бажав його вивести».

«Щодо казки, — читаємо далі в листі, — то я також признаю, що основна її концепція не дуже щаслива і не свободна від ідейних суперечностей. Є вони і в переведенні

¹ Вибір поезій Генріха Гейне. (Німеччина. Байки для дітей). Переклав і пояснив Іван Франко, Львів, 1892, стор. VII.

² Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 373.

³ Володимира, вчителя гімназії і редактора «Дзвінка».

поодиноких епізодів. Та, проте, мені з нею трафилосся таке, як тій матері з кривогоною дитиною, котру вона, проте, любить. Це моє *Schmerzenskind*¹ задумане в тюрмі в часи тяжкого суму, коли мені здавалося, що от-от одурію. Образи, тоді схоплені, врзалися в мою душу так глибоко, що я потому не то що не міг їх позбутися, але навіть не міг змінити їх так основно, як би того треба було для вигладження композиції. Я пару разів перероблював цю казку і, певно, дещо поправив, але не все. І дорога мені в ній не казкова, ідейна основа, а оте тло, взяте з дійсного життя, дійсні ті живі фігури (Івана, князя, Ніни, барона), котрі я в неї вплив. Ви трошки помиляєтесь, думаючи, що на мене вплинув Толстой щодо писання казок. Мені далеко більш подобалися казки Щедріна, але перший попхнув мене до цього жанру німець Гофман, казки котрого найбільше підходять іменно до такого роду, як моя «Без праці»².

Під час перебування у Відні в листопаді 1892 року Франко написав роман «*Dla ogniska domowego*». Приїхавши до Львова 20 грудня того ж року, писав до Драгоманова: «На мене тепер найшла манія белетристична». Повідомляв також, що, скінчивши свій роман ще у Відні, він переробив одну індійську легенду про Гарісчандру і Вісвамітру («Цар і аскет»). Поема вийшла досить довга, на 1268 рядків. Франко намагався перенести цю типово індійську легенду на загальнолюдський ґрунт, не фальшуючи її основного характеру. В пурані³ легенда є звеличанням брахманізму, а Франко вклав все оповідання в уста Будди як полеміку проти попів-брахманів і «святих» аскетів, що в погоні за святістю загубили людське серце і людське чуття. Автор змінив також і кінець легенди⁴.

На свій роман Франко не покладав великих надій. У Відні його прочитав один поляк і дуже хвалив, але дружині письменника роман не дуже сподобався. Франко збирався разом з дружиною перекласти його на російську мову. З цією метою він написав ще з Відня лист до редакції «Вестника Европы», де виклав коротко зміст повісті

¹ Дитя скорботи.

² Лист від 5 квітня 1892 р. Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 374—375.

³ Пурани — індуські міфологічні поеми про утворення світу, про богів і перших індійських царів. (Ред.).

⁴ Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 398.

і прохав сповістити його про можливість друкування. Тільки після цього він планував засісти до перекладу на німецьку мову.

Видавнича історія першого роману Франка розкривається з його листів до Драгоманова. Так, в листі від 14 січня 1893 року він розповідав: «З романом своїм усе ще не можу дійти до ладу. Вислоух прочитав його в один вечір і виразився, що це найлучча річ з усіх моїх писань, йому звісних. Згодився друкувати в «Kurjerze lwowskim», та от ніяк не найду місця для нього в Варшаві, відки, головно, можна надіятися якогось людського гонорару. На російське перекласти нам з жінкою не удалось,— часу не було. На німецьке перекладе тут одна пані, та де я здужаю його приткнути, святий знає»¹. Про дальшу долю роману довідуємось з листа, датованого 21 квітня 1893 року: «З романом моїм клопіт. Я переслав один текст у Варшаву, де книгар Папроцький обіцявся його продати якомусь накладцеві. Опісля, діставши і прочитавши роман, написав мені, що ніхто не хоче його купити і що він буде друкувати його сам і дає 75 рублів. Я згодився, і дав його в цензуру, і досі ніякої відомості не маю. В Галичині його буде друкувати «Kurjer lwowski»². З планів Франка видати польський текст роману нічого не вийшло. Тоді почалися спроби з виданням роману українською мовою. Павлик задумав видавати твір Франка частинами як додаток до кожного номера «Народу», але на першому додатку до № 19—20 «Народу» (1893 р.) виконання задуму перервалася. Нічого не вийшло також з обіцянки редакції «Народу», що його постійні передплатники до кінця року одержать як додаток роман Франка «Для домашнього вогнища». В 1897 році Франко надрукував 96 сторінок свого твору в додатку до «Життя і слова», а після припинення журналу додрукував решту тексту до 149 сторінки й видав у своїй «Літературно-науковій бібліотеці».

На саму чутку, що Франко написав роман на тему проституції, Павлик писав 10 квітня 1893 року до Драгоманова: «Він, по-моєму, белетрист, але й то в більшій частині плохий,—серйозних студій життя у нього нема, а є більше романтика. А відвага у нього неабияка: от чую,

¹ Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 401.

² Там же, стор. 415.

у Відні написав повість із життя проституції на Востоці, в Царгороді й т. і., не бачивши нічого на очі»¹. Павлика не задовольняла мова Франка в його повістях з «високого» життя і статтях, бо «вона рутенська і формами, і складом. Це тим дивніше,— писав він 30 вересня 1893 року до Драгоманова,— що в нього є й тут артистичне чуття»². Як Павлик воював проти Франка драгоманівськими аргументами, так Драгоманов павликівськими. 30 жовтня Драгоманов писав до Павлика: «Повість Франка, наперед думаю, буде плоха. Як таки описувати «Востоки» і т. і., не бачивши ніколи їх на очі. А я писати рецензію на Франка не берусь іменно через те, що не знаю галицького життя. Носом чую нереальність часто—а сказати напевно боюсь»³. Це, очевидно, писав Драгоманов з приводу появи збірки поезій Франка «З вершин і низин» у другому виданні. Відповідаючи Драгоманову, Павлик писав 5 листопада 1893 року до нього: «Про поезії і белетристику Франка сказати б хоч мені, та одно, що мені ніксли взятися до такої праці, а друге, що користі ніякої з моєї рецензії не було би—по крайній мірі для автора. Він тут ніколи не послухав моєї поради, хоч не раз і годився, що мої закиди слушні. По найбільшій частині він робив противно. Звісно, я артизму ніколи й не займав, бо тут я мало тямлю. Значить, тільки даремне розсердив би Франка та й публіку — ту, у котрої він любимець. А критики неперемінно треба би. Може, я зможу хоч приватно написати уваги, а там уже по моїй смерті, може, хто надрукував би,— тоді й автор вислухав би їх спокійніше. А то тепер він між 2—4 помічниками своїми, що причинились йому до виробки мови його й т. і., зве, наприклад, двох: Коцовського і Белея, а мене, грішного, кладе тут, певне, між насмішників або грубих незнающих — через те, що я завше відносився скептично до його поезії, котра, по-моєму, й досі на 9/10 «проза по нотах»,— іноді навіть гірша, ніж настояща проза в його оповіданнях. А то просто риторика. Навіть «Панські жарти», найгладше написана поема, повна нереальностей, особливо під кінець. Такі ж штуки, як «Смерть Каїна» і т. і.— просто болість»⁴.

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. VII, Чернівці, 1911, стор. 199.

² Там же, стор. 307.

³ Там же, стор. 310.

⁴ Там же, стор. 314.

Радісною подією в житті Франка був несподіваний успіх написаної на конкурс драми «Украдене щастя». Проти всіх сподівань його п'єса одержала третю премію. «Сьогодні у мене добрий день; можна сказати, чудо сталося, — з захопленням писав Франко до Драгоманова. — Комісія, зложена переважно з народовців, признала мені третю премію за драму з народного життя «Украдене щастя». Премія — 200 гульд. — приходить мені тепер дуже впору, бо борги друкарські і книгарські тиснуть, а притім на два місяці треба буде знов лишитися без заробітку»¹.

В листі з 28 січня 1893 року Франко навів кілька деталей з історії преміювання драматичних творів, надісланих на конкурс виконавчого комітету галицького сейму, так званого «Виділу крайового», на якому драму Франка нагороджено третьою премією: «З преміями Виділу крайового вийшла невеличка історія. Першу одержала Наталя Кибальчич з Полтави, що підписується «Наталка Полтавка», — вона дебютувала в «Дзвінку», мабуть, у «Зорі» — не знаю її ближче. Другу дістав Писаєцький, артист драматичний, також з російської України. Деякі народовці (Савчак, мабуть, Огоновський і Коцовський) гаряче промовляли проти преміювання моєї драми, та переважили поляки, котрі були за тим, щоб преміювати хоч одну галицьку річ. А тепер показалося, що премійована на другім місці драма Писаєцького є перекладом чи переробкою, дуже близькою, до одної з драм покійного Островського»².

Високо оцінивши в «Житті і слові» за 1897 р. драму Івана Тобілевича «Бурлака», що ввійшла до першого тома його «Драм і комедій», виданих в Одесі, Франко писав з сарказмом: «Цікава річ! Оця штука під назвою «Чабан» була на конкурсі Виділу крайового у Львові — на тім самім, на яким першу премію одержала така безграмотна п'єса, як «Катря Чайківна», а другу премію сдержав плагіат із Островського. Тільки тепер, прочитавши «Бурлаку», ми можемо до глибини душі застидатися за наш тодішній літературно-драматичний ареопаг!»³

Під час драматичного конкурсу ославився Омелян Огоновський. Виділ крайовий оголосив конкурс 18 березня 1891 року до кінця вересня того ж року, визначивши три премії: 300, 250 і 200 гульденів, а 10 грудня конкурс

¹ Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 400.

² Там же, стор. 405—406.

³ «Житте і слово», Львів, 1897, том VI, стор. 95.

було продовжено до 30 вересня 1892 року. 18 листопада 1891 року Омелян Огоновський дав «Оцінку конкурсних творів драматичних», в якій він на першому місці написав такий відзив про твір Франка: «Украдене щастя. Драма з сільського життя». У автора добачаємо талант драматичний, але в характеристиці головних дійових осіб, Анни Задорожної і жандарма Михайла Гурмана, проявляється тенденція радикальна. Такі особи з неморальними прикметами годі виставляти на сцені»¹.

Один з членів конкурсної комісії, Євген Олесницький, подав у «Зорі» звіт про згаданий драматичний конкурс. Він підкреслив, що драма Франка повна живої дії, а найкращі її частини — це психологічні переживання дійових осіб, показані природно та з глибоким знанням людської душі. Це стосується, головню, до сцен, в яких молода жінка, пригноблена заарештуванням чоловіка, бореться з впливом жандарма, що ламає її волю, почасти викликаючи в неї страх перед собою, а почасти розбуджуючи давнє кохання. Олесницький підкреслив зокрема майстерність драматурга в малюванні характеру Миколи, особливо в хвилинах, коли страх витворює у нього стан психічного примусу, а далі доводить його до повної апатії. Він писав, що сценічності драми Франка важко щось закинути; під час вистав, на його думку, вона безперечно викликатиме ефект. Олесницький виступив проти тих членів комісії, які закидали драмі неморальність. Змальований в драмі факт подружнього віроломства не робить її ще неморальною, — інакше на основі такого закиду треба б усунути з театрального репертуару бодай половину найкращих драматичних творів. «Інший заміт², — писав Олесницький, — піднесений в анкеті і підпертий більшістю її членів, лежить в тім, що автор невластиво віддав роль чорного характеру — жандармові. Дехто добачив в нім пониження інституції жандармів, дехто боявся, що з цеї причини уряд не дозволить виставляти цеї драми. Для того і поручено авторові заступити жандарма іншою особою. Заміт цей то вже хіба чисто галицька спеціальність і шкода часу і місця на виказування його безосновності. На кожний спосіб «Украдене щастя» буде цінним здобутком в репертуарі нашої сцени

¹ М. В о з н я к. З життя і творчості Івана Франка, Київ, 1955, стор. 201.

² Закид.

і в нашій драматичній літературі»¹. Після того, як Франко на жадання конкурсної комісії зробив у тексті своєї драми зміни, йому була присуджена премія. Товариство «Руська бесіда» стало власницею драми й мало виключне право її виставляти.

«Украдене щастя» перший раз виставлено у Львові 16 листопада, другий раз 19 листопада, а третій раз 1 грудня 1893 року. Успіх був колосальний. На другій виставі Євген Олесницький вручив Франкові лавровий вінок. Співробітник «Діла» Михайло Струсевиц подав широку рецензію на виставу, зараховуючи драму до найвизначніших творів української драматичної літератури й підкреслюючи, що драма реалістична в повному значенні цього слова. На банкеті театральної трупи пили за здоров'я «першорядних українських драматургів Кропивницького і Карпенка-Карого та галицького д-ра Франка».

Під враженням звістки про одержання премії за «Украдене щастя» Франко відчув охоту після докторату взятися за одну драматичну роботу, до якої здавна мав велику схильність. В його план написати драматичну трилогію про Богдана Хмельницького входило: «Перша драма: Жовті води. Показати стан суспільності на Україні в 1647 році — шляхту, міщан, селян, жидів, козацтво; показати, як шляхта сильна, певна свого панування, буття, міщанство зайняте наживою і спорами релігійними — і ніхто не думає про можливість катастрофи, показати ґрунт, підготування і вибух тої катастрофи, котра змітає з лиця землі і шляхту, і жидів, і міщанських різновірців.

Друга драма: Берестечко. В рамках образу тої битви, що була важким кризисом в історії козацтва, показати стан і взаємодійство тих сил суспільних, що були тоді на Вкраїні...

Драма третя: Смерть Богдана; тут інтересний аналіз моментів політичних і психологічних».

До трилогії про Богдана Хмельницького Франко думав долучити з часом драму «Іван Богун», де хотів показати «кінець того чоловіка, що весь вік був непримиреним ворогом польської шляхти, а під кінець життя стрібував увійти з нею в компроміс на те тільки, щоб швидко переконатися, що зробив велику помилку, і щоб, поправляючи ту помилку, наложити головою».

¹ Єв. Олесницький. Драматичний конкурс галицького Виділу крайового за рік 1892. «Зоря», Львів, 1893, стор. 58.

Інформуючи Драгоманова про ці свої плани, Франко писав: «Чую дуже добре, яка це величезна задача і скільки трудності тут спеціально для драматурга, щоб зробити справді драму, тобто одноціле, органічне дієство, а не ряд сцен, заповнених політичними тирадами. Та, з другого боку, чую, що драма така мала б деякий сучасний інтерес і що річ, підхоплена з відповідного боку, дати може доброму драматичному письменнику широке поле до показання своєї сили»¹.

Успіх драми «Украдене щастя» і пекуча потреба заробітку звеліли Франкові піти назустріч українській мандрівній театральній трупі, якою опікувалась «Руська бесіда», та звернутися до неї 6 грудня 1893 року з заявою. В заяві Франко зобов'язувався до травня 1894 року підготувати для театру три оригінальні п'єси, кожна з яких заповнить театральний вечір, і три переробки творів класиків драматургії. З оригінальних творів була вже готова комедія на 4 дії «Рябина», прочитана в присутності кількох експертів, а планувалися комедія в 4 діях із життя сільського вчителя «*Quem di odere*»² і драма з життя інтелігенції в 5 діях «Світло і в темі світить». З класичних драм інших народів Франко бажав переробити три п'єси. У нього в плані були: «Війт Заламейський», драма в 5 діях Кальдерона де ля Барка, в якій виведено чудесний тип селянина; «Фуенте Овехуна», драма в 5 діях Лопе де Вега, де показані панщизняні зловживання і бунт селян проти них; «Віндзорські куми», комедія Шекспіра в 5 діях.

З уваги на те, що виготовлення названих п'єс вимагало великої праці і вільної голови, Франко прохав правління товариства «Руська бесіда» прийняти постанову, чи він має братись до роботи, відклавши все інше набік, чи ні. Щодо гонорару він вважав, що не перейде межі скромності, жадаючи за оригінальну драму по 150, а за переробку по 50 гульденів і 10 процентів від кожної вистави. В разі прийняття пропозиції в принципі, Франко прохав визначити час і комісію для повторного розгляду і схвалення «Рябини». Наступні п'єси драматург зобов'язувався подавати щомісяця за вказаним ним у заяві порядком³.

¹ Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 401—402.

² «Кого боги зненавиділи».

³ М. В о з н я к. Франків «Рябина». «Записки історичного та філологічного факультетів ЛДУ», т. І, Львів, 1940, стор. 204—205.

Із згадки в заяві про чотириактність комедії «*Quem di odere*», тобто «Учителя», коли дійсно вона має усього три акти, виходить, що Франко тоді щойно планував її. 29 березня 1894 року Франко оповів в листі до Драгоманова про долю своїх комедій: «З моїми драмами ще кінця нема. «Рябина» як лежала, так лежить у цензурі, а «Учителя» «Руська бесіда» дала, врешті, переписати і подасть його цими днями туди ж»¹.

Таке зволікання прикро відбилося на фінансовому становищі Франка. «Я тепер по поводу банкрутства моєї драматичної штуки,— з гіркістю писав він до Драгоманова,— в великій біді і мушу братися за такі ганебні роботи, як ладити провідник по Львові і покажчик виставки, щоб заробити кількадесят гульденів для сплати довгів, котрі вже надто дуже на мене тиснуть, не кажучи вже про те, що самим приходиться буквально недоїдати і ходити обідраними. Мій заробіток в «*Kurjerze*» (85 гульденів) не вистарчає на наш місячний прожиток (сама хата 30 гульденів), а тут робиш, робиш, а заробітку нізвідки ніякого, ще й в перспективі — платити дефіцит за журнал»².

Перший раз виставлено «Рябину» 11 липня 1894 року в Коломиї, 12 липня в Станіславі, далі пішли вистави по інших містах Наддністрянщини. Комедію «Учитель» вперше виставили у Львові 16 вересня 1894 року. «Діло» інформувало про новий успіх постановки і схвально відгукнулося про саму п'єсу: «Фабула комедії узята з щоденного життя сільського вчителя; відносини до громадян і властей, боротьба з всякими противностями — все це змальовано живо й вірно». Широку статтю знову дав Струсевич. З приводу того, що поліційна цензура закреслила деякі місця в «Учителі», затираючи виразність малюнка, Струсевич стверджував: «Твори д-ра Франка не мають щастя у цензури поліційної, вона прикладає до них сувору міру,— а це ж вірні малюнки наших відносин суспільних, серед котрих живемо і котрі на собі відчуваємо»³.

Приїхавши з Відня до Львова на так звані великодні ферії, Франко писав 21 квітня 1893 року до Драгоманова: «Та раз попавши в вир львівського життя (не політичного, а сімейно-журналістичного), крутишся, як муха в окропі, і ніколи навіть засісти до кореспонденції. Рано редакція,

¹ Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 447.

² Там же, стор. 462.

³ «Діло», Львів, 1894, № 203.

дома діти кричать і бігають до 10 години ночі, а коли підуть спати, тільки тоді можу засісти до деякої роботи. А тут оп'ять: Вислоух тисне, щоб давати йому рецензії про всякі книжки, котрих я не маю часу й прочитати, а тут трафилася й ще одна річ: найшовся чоловік, котрий згодився дати наклад на збірку моїх віршів, і мені приходить на гвалт збирати та перероблювати мої поетичні складання. Збірник уже друкується під старим титулом «З вершин і низин» (перше видання давно вже розпродано) та в об'ємі вчетверо більшим — книжкою в 25—28 листів друку. Я даю туди дещо з друкованого (все те, що було в першій збірці, і ще дещо з газет) і головну масу досі недрукованих віршів, в тім числі також викидки із забракованих вами «Ботокудів», котрих я тепер по довгих літах прочитав і побачив, що вони де в чому мають ще інтерес сучасний, не лиш як документ, і рішився друкувати їх, повикидавши все особисте і все те, що вже й зовсім не стоїть друку. Решта вийшла все-таки досить широка, більш як 120 куплетів, а викинене я переповідаю прозою. Підє сюди й «Гарісчандра»¹, підуть жидівські оповідання, тюремні сонети і т. і. Досі готових є 6 аркушів, і я поспішаю, щоби перед моїм виїздом до Відня злагодити хоч 10 аркушів»². 6 листопада 1893 року Франко повідомляв Драгоманова, що на днях вислав йому свій збірник «З вершин і низин» і чекає на його відзив.

Книга має заголовок: «З вершин і низин. Збірник поезій Івана Франка. Друге, доповнене видання», обсягом біля 30 аркушів. Збірник Франка — це антологія його двадцятирічної поетичної творчості. В «Передньому слові» поет подав ряд цінних зауважень з приводу першого двадцятиріччя його літературної праці. Ось його текст:

«Весною 1887 року вийшла невеличка збірка моїх віршів під заголовком «З вершин і низин», в котрій, крім кількох десятків дрібних п'єс, ліричних і епічних, містилася також поема «Панські жарти». Книжка ся, ласкаво прийнята читаючою громадою Галичини і України, розійшлася досить швидко і вже від двох років вичерпана на книгарському торзі. Довго я носився з думкою видати наново або сю збірку, або бодай «Панські жарти», коли оце явилася можливість видати в світ обширнішу збірку

¹ «Цар і аскет».

² Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 413.

моїх віршів, в котру увійшло б також усе те, що було в книжечці 1887 року. Книжці тій я лишаю старий заголовок «З вершин і низин», хоч об'єм її, як усякий бачить, трохи не вчетверо більший від першого видання. Може, під старим стягом не покине її й старе щастя.

Громадити в сій книжці все, написане мною в віршованій формі за 20 літ моєї письменницької праці, не було в мене ні думки, ні охоти. Багато з того, що за той час було мною надруковане, не варто тепер навіть читання, не то передруку. Кожному, хто слідив за розвитком галицько-руського письменства в тих 20 роках, ясно буде й без довгого викладу, що інакше й не могло бути з писаннями чоловіка, що увійшов на літературне поле молодим і невиробленим, а й опісля, замість щирої поради і науки, аж надто часто стрічав болючі удари, цинічні насміхи, а найчастіше тупий індіферентизм і грубе незнання. Хіба трьох-чотирьох людей міг би я назвати, котрих приязнь і щире співділання помагали мені вироблювати мову і форму моїх поетичних складань, їх композицію і основні думки. Думаю, що, наводячи тут імена Володимира Коцовського і Івана Белея, хоч в часті віддячуюся їм за те, що вони зробили для мого розвитку.

З моїх найдавніших віршів, друкованих в «Друзі», подаю тут тільки дві-три п'єски, більш як документи моїх тодішніх поглядів, ніж для їх літературної стійності. Пропускаю зовсім збілочку «Балади і розкази», видану в році 1876. Пропускаю також два політичні памфлетики: «Дума про Маледикта Плосколоба» і «Дума про Наума Безумовича» — сей другий задля того, що, по видрукуванню в «Молоті», був сконфіскований. Натомість друкую тут уперве сатиричну поемку «Ботокуди», написану в коломийській тюрмі зимою 1880 року, та й з неї даю тільки виривки, переплітані прозовим рефератом з того, що, по-моєму, не варто тепер друкувати так, як тоді було написане.

І в інших частинах сеї збірки найдуть читачі чимало «фрагментів» та вривків. Не хотілось мені зовсім викидати за пліт деяких розпочатих мною і недокінчених праць поетичних. Мов бервена старої, розваленної хати, в котрій не одно пережилося і перетерпілося, ті вривки нагадують мені не одно таке, без чого й життя, може б, не життя було. Звісно, з тих неподокінчуваних або набік відсунених поем, що лежать між моїми паперами, я подаю тут тільки те, за що хоч сяк-так можу взяти на себе одвіт перед своїм

художницьким сумлінням,— решта нехай іде мишам на снідання.

Укладаючи матеріал для сеї книжки, я покинув думку про хронологічний порядок, зовсім непригожий в книжці так різномастого змісту, котрій, проте, хотілось мені придати яку-таку артистичну суцільність. Та де тільки можна було, я під поодинокими віршами поклав дати, коли вони заховалися чи то в рукописі, чи в друку.

Не потребую й додавати,— писав далі Франко,— що, вибираючи свої давні вірші до оцеї збірки, я не вважав їх історично-літературними документами, котрі повинні друкуватися, не змінюючи «ніже титли, ніже тії коми». Я користувався авторським правом і, не тикаючи основної думки, підправляв мову, котрої вироблення до ступеня мови літературної за останніх 20 літ все ж таки значно посунулось наперед, може, й не без моєї скромної підмоги. Що в моїх давніших віршах мова не все чиста, се ще тим легше зрозуміти, що я особисто переходив деякі такі ступені розвитку (а хто в Галичині не переходив їх в тім часі!), де панувало намагання притлумити почуття живої, чистої народної мови, котре змалку ще було у мене сильно розвите. На мені в мініатюрі повторилось те, що в великім розмірі бачимо на всій галицько-руській літературі: школа, граматики і спори язові прибили і закаламутили чистоту народної мови.

Переглядаючи тепер ті віршовані листочки, між котрими так багато перед часом зів'ялого листя, відчуваю разом і сум і радість. Двадцять літ життя і праці — може, не так пильної, не так свідомої і суцільної, як би треба було, та все-таки, смію сказати, подиктованої щирим бажанням загального добра і поступу, щирою любовою до рідного народу і рідного краю... Не один широкий розмах наївної думки, не одна блискуча надія,— а які скромні здобутки! Та, з другого боку, потішає мене певність, що лід проломаний, що рух наш общенародний, так слабкий, не-смілий і несвідомий ще перед 20 літами, сьогодні став уже куди-куди не той. Помиляємось не в одному і тут і там, шкутильгаємо і падемо інколи,— ще й як погано падемо!— та все-таки сума наших сил більшіє, сума здобутого нами здорового і чистого зерна більшіє, сума доброго, братерського, теплого почуття по сей і по той бік більшіє. І в тому радісному почутті я сміло говорю сам собі, що тих 20 літ, що пройшли між написанням сонета про Котлярев-

ського і вірші про вандрівку Біди по Галицькій Русі, хоч і не дали мені того, про що я колись зеленим хлопцем марив, то все-таки і для мене, і для мого рідного краю не пройшли марне»¹.

Складаючи Кримському звіт за останній рік, Франко 20 вересня 1893 року повідомляє адресата, що був зайнятий друкуванням збірки своїх віршів, і пропонував йому: «Якби ви хотіли написати на неї критику, то я готов би був вам вислати ті аркуші, що досі видруковані (24), і в міру друку послати решту». 7 жовтня писав до Кримського, що посилатиме йому свої вірші частинами в конвертах, а 24 грудня 1893 року запитував його: «Що з рецензією на мої вірші? Чи знаєте, що в галицьких газетах досі іні словечка про них? Добре, що «Зоря» хоч бібліографічну звістку дала, а «Діло» й того не дало. Я цікавий хоч приватно почути вашу думку про них, коли вже з критикою якось не маю щастя». Але обіцяної рецензії Кримський не написав.

Найважливіша подія на полі української поезії після появи «Кобзаря» Тараса Шевченка лишилася без відгону в сучасній пресі, за винятком статті Юліана Яворського «Верхи и низы современной малороссийской поэзии. Критический очерк», надрукованої у львівській «Беседі» за 1894 рік. Яворський, який в самому існуванні української літератури бачив сепаратизм, а на фонетику дивився, як індик на червону плахту, все-таки визнав, що Франко «зайняв безперечно перше місце» в сучасній українській літературі, він — «єдине її світле явище, єдиний талановитий письменник і поет». Яворський підкреслив «дійсно небуденний талант і рідке художнє почуття» в прозі Франка, особливо щодо «психологічного аналізу». А хоч у віршах Франка «блищить така ж іскра поезії і натхнення», і блищить деколи незвичайно яскраво, «але немає уже суцільної художньої витриманості, немає поетичного оглядання і того глибокого проникнення і колориту, якими «пісня жива». Причина цього, яка зменшує художнє значення його поезій, це разом з тим одна з головних заслуг Франка. Це реальність, правдивість, натуралізм його пера». Франко, можна сказати, «перший і єдиний» в українській літературі «зрозумів усю натягнутість і неприродність сенти-

¹ І в. Ф р а н к о. З вершин і низин. Збірник поезій, Друге, доповнене видання, Львів, 1893, Переднє слово, стор. 3—5.

менталізму й романтизму, що в ній загніздилися». Зазначивши, що Франко був прихильником соціалізму й наслідував новіші ідеї Заходу, рецензент висловив думку, що «поетичні твори Франка, перетягнуті геть усі червоною ниткою «радикалізму», втрачають внаслідок цього багато з своїх художніх вартостей»¹. З такого становища й підійшов представник реакційних течій до поетичної творчості Франка.

В 1893 році директор департаменту царської поліції в листах до російського посла у Відні, називаючи Франка «відомим галицьким соціалістом», писав: «Беручи до уваги, що особа галицького революціонера Ів. Франка добре відома австро-угорському урядові і що революційна діяльність дружини його і Толочка² скерована, безперечно, на шкоду обом державам, я маю честь прохати ваше превосходительство про зміст цього повідомлення довести до відома належної влади та переговорити про можливість ужити щодо подружжя Франків і Толочка відповідних заходів і притягнути їх до відповідальності»³. В інструкції своєму агентові генерал Новицький наказував «забезпечити собі постійні зв'язки зі Львовом і знаходитися в кожний час в курсі революційних починань львівського гуртка Івана Франка».

Не прийнятий на загальних зборах «Товариства ім. Шевченка» в його члени 17 голосами проти 5, Франко думав про власний науковий журнал. В 1892 році в листі до Павлика від 1 жовтня він писав: «Я ношуся з думкою розпочати видавництво наукового квартальника для історії, літератури і справ суспільно-політичних... Я міркував би видати в році 4 книжки по 10 аркушів, а коли буде змога, то й по більше»⁴.

Через рік він виступив із дещо зміненим планом. 6 жовтня 1893 року він повідомляв Драгоманова про видання фольклористичного журналу: «Мені удалося найти тут чоловіка, котрий готов дати наклад на невеличкий журнальчик літературно-науковий, а спеціально фольклористичний. Я предложив йому ось який план, на котрий він

¹ Ю. Яворський. Верхи и низы современной малороссийской литературы. «Беседа», Львів, 1894, № 1, стор. 10—11.

² Студента Львівської політехніки.

³ «Культура», Львів, 1926, кн. X, стор. 79.

⁴ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. VII, стор. 77.

згодився. Журнал виходить раз на два місяці книжками по 10 аркушів, річно 60 арк. (ціна 5 гульд.). Половину займає белетристика оригінальна і переводна і статті критичні та матеріали історико-літературні, другу — статті і матеріали фольклористичні. Розпорядок цієї другої частини я представляю собі так: 1 аркуш оригінальні чи перекладні статті по теорії фольклору або по спеціальних питаннях та темах, 1 аркуш казок та легенд чи з уст люду, чи з старих рукописів, 1 аркуш пісень, повірок, звичаїв і т. і., 1 аркуш приповідок (моя збірка) і 1 аркуш хроніки та бібліографії. В часті літературній я бажав би налягти, головню, на переклади творів людової та полутрадиційної літератури інших народів. Надіюсь, що вже в першій книжці розпочнеться друк «Пісні про Роланда», далі підуть сербські моралізуючі легенди та деякі пісні, пропущені Старицьким, а покровні з нашими або інтересні з інших поглядів, вибір російських билин і т. і. Та попри те я звертатиму увагу і на новіші літератури слов'янські і європейські»¹.

До свого наукового журналу Франко запросив А. Кримського, в зв'язку з чим писав: «З белетристики мені пожадані, розуміється, оригінальні новели і повісті, та трохи чи не ще більше переклади знаменитих творів світової літератури. Ваша орієнталістика може нам тут стати в пригоді, і коли ви думали про мій колишній проект — познайомити нашу публіку з вибраними епізодами із «Шах-Наме», то це була б найкраща пора до його здійснення». Франко думав, що вільний вхід журналу в Росію забезпечив би його існування. «Для цього, — писав Франко, — варто понести деякі жертви в відділі літератури і критики, хоч й як це неприємно для авторів і видавця».

Заголовок нового журналу був «Жите і слово». 7 листопада 1893 року Франко надрукував на окремому аркуші формату майбутнього журналу «Запросини до передплати на журнал «Жите і слово. Вістник літератури, історії і фольклору».

В проспекті повідомлялося, що в «Житті і слові» будуть друкуватися твори белетристичні, вірші оригінальні і перекладні, дослідження з історії української та всесвітньої літератури, а також матеріали історичні (документи,

¹ Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 424—425.

листи, мемуари) і історико-літературні (пам'ятки давньої літератури, недруковані твори окремих авторів), а в частині фольклорній — сирі матеріали (пісні, казки, приповідки і т. і.), а також етнографічні описи і наукові дослідження усною словесністю. Крім того, в кожній книжці буде дано широкий відділ літературно-наукової хроніки і бібліографії. Редакція висловила бажання служити «інтересам української літератури і науки, вважаючи інтереси ті тотожними з поступом економічним та інтелектуальним широких мас народу, з розвитком серед них свободної сучасної думки». Тому редакція звертатиме пильну увагу на те, щоб друковані в «Житті і слові» праці не на шкоду їх науковому змістові, «писані були ясно і приступно для широких кругів нашої публіки і захопували питання, що мають глибокий, сучасний інтерес».

Редакція зверталася з проханням «запомагати «Жите і слово» не тільки матеріально, передплатою, але також своїми працями, матеріалами етнографічними, описами звичаїв, повірок, строїв, хат і знарядів господарських, старих пам'яток, рукописів і книг, чи вкінці доброю радою і рекомендаціями нашого видання знайомим».

Перша книжка «Життя і слова» вийшла в перших днях січня 1894 року. Докладний зміст її подало «Діло» 10 січня (29 грудня 1893 р. за ст. стилем), а в наступному номері за підписами Ольги Франко й Івана Франка маємо таке звертання до читачів: «В тих днях вийшла і розсилається пренумерантам¹ перша книжка «Життя і слова». Редакція обертається до всіх, кому дорогий розвій нашого духовного, літературного і наукового життя, щоб запомагали її в веденні цього видання передплатою, працями і матеріалами. Вже з огляду змісту першої книжки пізнає всякий, що редакції ходить тільки те, щоб зробити «Жите і слово» органом того літературного і наукового руху, що у нас останніми роками проявляється щораз помітніше по цей і по той бік Збруча, змагаючи, з одного боку, до широкого і основного пізнання нашої бувальщини і нашого сучасного стану, а з другого, до того, щоб піднести рівень нашої інтелігенції через популяризацію європейської науки. Лишаючи на боці біжучу політику з її партійними спорами, «Жите і слово» бажає причинитися до того, щоб література, мистецтво і наука сталися тим ґрунтом, на котрім би

¹ Передплатникам. (Ред.).

сходилися всі люди, роз'єднані політикою, та на котрім би привикли шукати основ і для політики. Бажаючи своїм виданням допомогти до витворення справді національної українсько-руської літератури, такої, котра була б вірним образом життя, змагань і ідеалів українсько-руського народу у всіх його верствах, редакція «Життя і слова» стоїть на тім, що це може статися тільки під впливом і на основі загальнолюдських просвітніх і поступових думок та змагань.

Редакція запрошує до передплати на «Жите і слово» всіх українців-русинів, учених і маловчених, маючи надію, що «Жите і слово» для всіх буде зрозуміле, а коли не для всіх у всьому однаково інтересне, то все-таки, при багатстві різнорідного матеріалу, зможе кожному подати й такі речі, котрі його будуть живо обходити. Зрештою, редакція далека від думки в свою непомилковість і радо прийме всяку щирі і розумну раду без огляду на те, від кого вона походить»¹.

Про враження, яке викликала перша книжка «Життя і слова», Франко писав А. Кримському: «Перша книжка «Життя і слова» зробила у нас добре враження, про неї заговорили і в пресі і в приватних гуртках, та передплата поки що йде слабо». Видання нового журналу лягло важким тягарем на плечі Франка, бо йому доводилось самому вести всю роботу в журналі. «А ще ж треба вам знати,— розповідав він Кримському в листі від 22 березня 1894 р.,— що я сам-самісінький, хіба при помочі хворої жінки, веду весь технічний бік видання, коректуру, перегляд рукописів, кореспонденцію і заграничну розсилку, притім (для свіжого повітря задля жінки і дітей) живу півтора кілометра від міста і мушу щодень бігати щонайменше 2 рази там і 2 рази назад, іноді й 3 рази і більше, мушу півдня сидіти в редакції «Kurjega lwowskiego» і писати січку для щоденної газети, а другого півдня бавити дітей, котрі не дають ні писати, ні читати, так що до своєї роботи сідаю тільки о 9 або 10 годині ночі і сиджу до 12, або й 2; а в додатку ще й очі мене болять, то будете мати образ тих обставин, серед яких виходить «Жите і слово». Та це ще не все. Докторський екзамін минулого року коштував мене багато, прийшлося запозичитися; слабість жінки і виживлення дітей також кош-

¹ «Діло», № 291, 30 грудня 1893 (11 січня 1894 р. за новим стилем). (Ред.).

тують, а заробіток мій при «Kurjerze lwowskim» далеко не вистачає. Досить буде сказати вам, що місячний бюджет моїх потреб виносить мінімум 120 гульденів, а в «Kurjerze lwowskim» я заробляю 85. Приходиться заробляти збоку, і тут «Жите і слово» стає мені подвійною перешкодою. Раз тому, що само вимагає чимало праці, а по-друге, тому, що за непохибний дефіцит прийдеться при кінці року заплатити здорову суму грошей. Передплатників досі є ледве 160, тобто несповна половина того, скільки б треба, щоб видання покрило кошти. Я кинувся було на драматичне поле. Поводження моєї драми «Украдене щастя» (при котрій конкурсне журі обікрало мене на 100 гульденів, давши першу премію штукам зовсім слабим, котрі не можуть держатися на сцені) заохотило мене. «Руська бесіда» згодилася платити мені за оригінальну штуку, заповнюючу вечір, по 150 гульденів, а за переробку по 50 гульденів. Я зладив дві штуки оригінальні. За першу заплатили, та цензура поліційна її заборонила. Тоді «Бесіда» відкинула й сама другу, не платить і за третю (переробку Кальдеронового «Заламейського вйта»). От вам і заробіток!

Якби ви знали, якою важкою драмою робиться в таких обставинах щоденне життя чоловіка! Ну, та бог з ним. Довголітня практика навчила мене резигнації, хоч і не суфічної¹, а такої, котра одним потішається: повіситись завше матимеш час. Почекаємо, аж положення зробиться зовсім безвихідне».

Фінансова база журналу «Жите і слово» не поправилась і в наступних місяцях, як показує «Поклик» Франка з підписом «Редакція», надрукований на внутрішніх боках обгортки четвертої книги журналу, за липень і серпень 1894 року. «Починаючи з оцим випуском другий том нашого видання, ми обертаємось до нашої публіки з висловом подяки і жалю. Подяки для тих, котрі досі ласкаво підпирали нас своїми працями і передплатою, а жалю до тих, котрі занедбали одно і друге. Щодо праць, то, як показують видані досі чотири зошити, у нас нема недостатку, і ми любісінько могли б заповнювати книжки й удвоє більші. Що й добір цих праць не є лихий і що видані книжки «Життя і слова» не принесли стида руській літературі і науці, про це впевняють нас прихильні відзиви листовні і друковані різних учених і знавців. Замітимо тут тільки, що відзиви

¹ Суфізм — містично-аскетичний напрям у мусульманстві.

про наше видання, іноді дуже підлесливі, помістили з руських часописів «Галичанин» і «Народ», з польських «Tydzień», додаток до «Kurjer-a lwowsk-ого» (про кожний випуск) і «Kraj», з чеських «Češsky Lud» і «Naše doba», з німецьких «Zeitschrift für Ethnologie» і «Byzantinische Zeitschrift», з російських «Этнографическое обозрение». На жаль, матеріальна підмога, якої дізнає «Жите і слово» від читаючої публіки галицько-руської (на іншу нам годі й рахувати), хоч подекуди й перевищує наші скромні дождання, все-таки не вистачає на те, щоб покрити кошти друку видання. Навіть не думаючи про який-небудь гонорар за яку-небудь працю літературну або навіть за коректуру, кошти самого набору, паперу і друку для одної книжки виходять коло 300 гульденів. Для шести книжок це значить 1800 гульденів річного видатку, а це значить 360 передплатників, котрі б точно і цілком заплатили передплату. Та, на жаль, і такого скромного числа аматорів поважної літературно-наукової лектури у нас не найшлося. Досі число наших передплатників (точних і неточних) не дійшло ще й до 200; значить, нам усміхається перспектива покрити при кінці року в додатку до праці своєї і товаришів коло 1000 гульденів дефіциту і покинути даліше видавання «Життя і слова». Правда, песимісти віщували нам це з самого початку; вони й досі дивуються, як це в Галичині найшлося навіть стільки людей, що передплатили такий часопис. Наш розум, наше чуття — чуття непоправних оптимістів (руський літерат мусить бути оптимістом, бо інакше б не був руським літератом!) каже нам тривати при розпочатім ділі і робити, що можна, щоб запевнити йому трохи ліпше поводження. Невже це неможливе, щоб такий часопис, як «Жите і слово», не міг здобути собі в Галичині 360—400 передплатників? Адже видають у нас люди гроші на німецьке дрантя в роді «Über Land und Meer», «Gartenlaube» і т. і. часописи, що коштують далеко більше і, хоч дають більше друкованого паперу, та все-таки в переважній частині задрукуюють його січкою літературною і науковою, часописи, лектура котрих псує смак і скривлює поняття читачів.

Нерадо і з певним почуттям стиду ми обертаємося до публіки з оцим покликом — численніше пренумерувати «Жите і слово» і допомогти йому не тільки удержатися, але також розвиватися чимраз далі. Нам здається, що, віддаючи свою працю і свій час

цьому виданню, ми сповнюємо свій обов'язок. Та нам здається, що і у громади повинно бути почуття обов'язку, і до того почуття ми і відкликаємось. Здається, що теперішніми випусками «Життя і слова» ми досить ясно зазначили, що нам не йдеться про тіснопартійні цілі, але поперед усього про розвиток і поступ нашої суспільності, про розширення і поглиблення нашого знання власного краю і народу, його економічного і духовного життя.

Так отже — що там довго балакати! Почнемо стилем небіжчика Івана Вишенського: До вас, П. Т. Пізні Івани, Забудьки, Недбайки, Незнайки, люди доброї волі, а слабої руки, масних слів, а пісних пирогів, високого літання, а низького падання, обертаємося з оцим покликком. Прокиньтесь! Відгукніться! Здобудьтесь на цю невеличку жертву або навіть на цей невеличкий приріст в ваших народних жертвах і передплатіть «Жите і слово». Щоб опісля не довелось сказати: «А добрий був журнальчик, я вже ось-ось думав передплатити, а він і перестав виходити». А то, власне, з надто довгого думання і халепа вийшла. У інших народів люди не надумуються так довго, та зате швидше і більше роблять. А втім, і для найповільнішого думання вже було б досить часу».

Редакція запевняла, що «Жите і слово» виходитиме точно й без перерви до кінця року, хоч би й довелось опісля покрити згаданий дефіцит. Але в такому разі на шостому випуску й закінчиться видавання журналу. Однак, якщо редакції вдасться запевнити його видавання і на найближчий рік, наводила праці, призначені для друку в другому річнику.

Драгоманову не подобались «звичайні рутенські lamentації» в «Поклику», на що Франко відписав 3 серпня 1894 року: «З покликком на сорочці № 4 «Життя і слова», ваша правда, і мені самому соромно було його писати, та все-таки здається, що я мимоволі потрапив в тон «нашій публіці»: нові передплатники починають потроху капати, і я все-таки не трачу надії продержати «Жите і слово» ще й на слідуєчий рік»¹.

«Запросини до передплати на другий річник «Життя і слова» надруковані на одній сторінці такого листочка, як попередні. Зазначивши, що «Жите і слово» виходитиме

¹ Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 470.

в 1895 році в такому самому форматі й об'ємі, що й досі, Франко (підписаний «Редакція») писав: «Крім праць, розпочатих у першій річнику, посідає редакція багатий матеріал етнографічний і історико-літературний, котрий міг би вистачити на багато літ». Передплата для Росії установлювалась на 10 карбованців. «Запросини» кінчалися словами: «Всіх, котрі досі зволили підпирати наше видання передплатою, працями та присилкою матеріалів, просимо, щоб не забували про нас і далі, а особливо щоб приєднували нам нових пренумерантів. Кінчаючи перший рік видання з значним дефіцитом, ми тільки в надії на численнішу, ніж досі, передплату зважуємося видавати «Життя і слово» ще рік, вважаючи це потрібним для нашої науки і літератури. Надіємось, що й публіка признає потребу і оцінить наші намагання».

Повідомляючи Драгоманова 1 січня 1895 року про викінчування третьої книжки «Життя і слова» другого річника, Франко писав про фінансовий бік першого: «Щодо старого річника, то рахунок вийшов доволі сумний: дефіцит виносить 800 гульденів, з котрого мені прийдеться сплатити половину. Правда, на покриття цього дефіциту маємо 200 комплектів, та це, як знаєте, мертвий капітал. Я абсолютно не знаю, як сплатити той дефіцит, тим більше, що мій драматичний заробіток урвався задля дефіциту «Бесіди», а в «Kugler-i» отримую стільки, що кожного місяця невивистачає на життя. Тепер треба вже дітей у школу посилати, — значить, знову видаток збільшається. Не знаю зовсім, як воно буде далі! Ну, та цур їм, тим грошовим клопотам. Поки що якимось дихаємо, а як не буде можна, ну, то перестанемо, та й годі»¹.

Фінансовий бік журналу й далі був поганий. Тому на останній сторінці обгортки книги «Життя і слова» за травень і червень 1895 року в поклику «Від редакції» Франко писав: «І знов приходить нам пригадати високоповажаній Громаді. Кінчаючи III том «Життя і слова», можемо з спокійною совістю сказати, що задачу свою виконуємо, як можемо і вміємо, найліпше. Упевняють нас в тім голоси оцінки таких компетентних людей, як д-р Мурко («Archiv für slavische Philologie»), д-р Полівка в Празі та інші. На жаль, ми мусимо сконстатувати, що в міру, як наш часопис розвивається до багатства і добору змісту, заінтересування

¹ Листування І. Франка і М. Драгоманова, стор. 484—485.

галицько-руської громади зменшується, число передплатників маліє. Повторяється те саме явище, котре ми мали сумну нагоду сконстатувати вже не раз: наша громада спосібна тільки до хвилевого розбудження, котре швидко втихає, мов солом'яний вогонь. Закінчивши перший рік видання «Життя і слова» з значним, як на наші засоби, дефіцитом, ми мали надію, що наша праця таки протре собі дорогу, що в другім році зміст нашого часопису зацікавить більшу громаду читачів. Тимчасом виходить не так, бо в міру того, як до нас пригортається щораз більше число співробітників, як в редакційній теці збирається щораз більше займаючих матеріалів і важних праць наукових, читачі щораз більше починають відступати нас. Очевидна річ, що коли так далі піде, то ми, не маючи нівідки підмоги матеріальної і не можучи рахувати зовсім на передплату із-за кордону, де нашого часопису не пускають, будемо змушені з кінцем року залишити даліше видавання «Життя і слова», котре вкладає на нас масу праці, а в додатку вимагає з нашого боку великих жертв грошових. Певна річ, часи тепер тяжкі, та годі ж знов ждати ліпших, нічого не вчачись, не розвиваючись, бо так і до кінця віку нічого не діждемося. Притім здавалось би, що число 350—400 передплатників, потрібне на удержання нашого часопису, не так знов страшно велике, щоб і при нинішніх тяжких часах Галицька Русь не могла на нього стягнутися». Далі Франко писав про те, що задумував надрукувати в своєму журналі в другому півріччі.

З 1896 року «Жите і слово», за задумом Франка, з суто наукового журналу повинно було перетворитися в журнал переважно літературно-художній та критичний. Рубрики «Із уст народу» і «Із старих рукописів» з журналу випануть. «Натомість, — повідомляла редакція, — розширений буде відділ белетристики оригінальної і перекладної, а обік більшого числа праць історичних і історико-літературних редакція зверне особливу увагу на відділ критики, бажаючи зробити «Жите і слово» вогнищем критики літературної, якого у нас досі нема, а брак якого давно у нас почувається»¹.

В кінці 1895 року Франко вирішив припинити видання «Життя і слова». Коли це рішення стало відоме прихильникам Франка і передплатникам журналу, виникла думка за

¹ «Жите і слово», Львів, 1895, кн. V (остання сторінка обгортки).

всяку ціну допомогти виданню і поставити його знов на ноги.

В критичний момент журналові допомогли, але це не вирішувало питання про його існування в наступних роках. Франко доклав всіх зусиль до того, щоб якомога довше видавати свій журнал, цінність якого була визнана вже на Україні, в Росії, Польщі, Чехії і Німеччині. Прихильники Франка розглядали «Жите і слово» як сильний політично-науковий орган. В якому напрямі проходила дальша еволюція журналу — видно із «Оповістки» редакції, надрукованої в кінці шостої книги за 1895 р., де Франко пояснив, що його стримували припинити видання журналу «все і все повторювані уваги з різних боків, що видання такого, як «Жите і слово», хоч у трохи зміненій формі, доконче треба, що праці, порозпочинані досі у нас, конче треба покінчити, що супроти чимраз сильніших та систематичних заходів купки «удержавлених» русинів та стоячої поза їх плечима шляхетсько-польської кліки конче потрібний є орган, котрий би і серед інтелігенції ширив та піддержував незалежні, критичні погляди, бодрість духа, віру в наші сили народні і погорду для всіх тих, що дорогою сервілізму, жебренини, а в найліпшій разі безхарактерного опортунізму буцімто рятують, а на ділі компрометують нашу народну справу. Всі відчують потребу видання незалежного, політично-наукового, в ширшому закрої і поважному тоні, котре б, не вдаючися в щоденну агітацію політичну, пояснювало явища нашого політичного і суспільного життя з ширшого становища, видання, котре би злучувало європейські поступові ідеї з потребами русько-української нації, хлопської нації, видання, стоячого на ґрунті програми русько-української радикальної партії»¹.

Коли припинилося видання «Народу» й «Радикала», Франко задумав зреформувати «Жите і слово» так, щоб «воно, не тратячи свого дотеперішнього наукового характеру, розширило свої рамки також на справи політичні». Бажаючи «Життям і словом» доповнити ті видання, які виходили в Наддністрянщині, а також, наскільки було можна, російські журнали, Франко думав домогтися цього, звертаючи «особливу увагу на критику літературну і знайомлячи читачів з новими напрямками і важнішими по-

¹ «Жите і слово», кн. VI, стор. 485—486.

явами літератури інших народів, а в науці подаючи праці чи то оригінальні, чи перекладні про такі теми, яких у Росії не дозволяє торкатися цензура»¹.

В 1897 році вийшло шість книжок «Життя і слова» в меншому форматі і з іншим розкладом матеріалу. Це було обумовлено побажаннями авторів, які хотіли мати свої праці у вигляді окремих книжок. «Щодо провідних думок,— заявила редакція в «Оповістці»,— програма нашого видання лишається незмінена».

Ще 28 січня 1893 року Франко писав Драгоманову, що незабаром закінчується служба Омеляна Огоновського в Львівському університеті і йому доведеться йти на пенсію. Кандидатами на його місце могли бути Степан Смаль-Стоцький, який, на думку Франка, досить компрометує свій науковий авторитет своїми останніми роботами, та якийсь Йосиф Третьак, поляк, родом з України, який надрукував у Кракові українську брошуру про «Вплив Міцкевича на Шевченка», щоб отримати дозвіл читати лекції з української мови й літератури в Краківському університеті. «Ось вам і кандидат,— писав Франко,— в наслідники Огоновського, котрий звиш 20 літ учив, а нікого нічому не вивчив»².

Склавши докторський іспит, Франко ще не вирішив, який йому далі обрати шлях. З одного боку, йому хотілося сконцентрувати свою увагу на художній творчості, не повертатися більше до «Киг'єга», а з другого — його приваблювала викладовська робота у Львівському університеті, хоч на успіх він не розраховував. Професор Ягич радив Франкові габілітуватися (тобто, здобувати право на читання лекцій) на доцента слов'янських літератур³.

Омелян Огоновський не встиг піти на пенсію, бо передчасно вмер. Під враженням смерті Огоновського Франко сповістив Драгоманова: «А Огоновський зробив нам несподіванку: взяв та й умер... Я подаюсь цими днями о *vepiam legendi*⁴ на підставі своєї праці про Вишенського... Професори роблять мені надію, що до доцентури мене допустять»⁵. 30 жовтня Франко написав, а 3 листопада 1894 року подав до Львівського університету таку заяву: «Світлий Зборе

¹ «Житє і слово», стор. 488.

² Там же, стор. 406.

³ Там же, стор. 421.

⁴ Право читати лекції.

⁵ «Житє і слово», стор. 481.

Професорів! Підписаний має честь предложити світлому Зборові Професорів свою друковану працю п. з. «Іван Вишенський і його твори» на мові руській, а також праці «Charakterystyka literatury ruskiej XVI—XVIII w.» (друковану в «Kwartalniku Historycznym») і «Podania o Mahometcie u Słowian, a zwłaszcza u Polaków i Rusinów» (друковану в «Wiśle») з просьбою: Світлий Збір Професорів зволить на підставі праць, як також на підставі приложених планів лекційних, уділити підписаному *veniam legendi* історії літератури і етнографії руської на університеті Львівським руською мовою. Львів, д. 30 жовтня 1894, Др. Іван Франко».

Прохання, життепис, «План викладів історії літератури руської» і «Спеціальні курси» (сюди ввійшли «Южно-руська етнографія» та «Жерела і помічні книги для історії староруської літератури») переписані рукою дружини Франка Ольги, а власноручний підпис Франка маємо лише під проханням і життеписом. Щойно в березні Франко додав написані його рукою «Опис важніших праць наукових д-ра Івана Франка» й «Мотиви». Останній документ має велику цінність як щодо поглядів Франка на тодішні дві школи в науці про історію літератури (критично-естетичну й культурно-історичну) та щодо його заяви, що він сам був прихильником культурно-історичної школи, так щодо Франкового з'ясування історичного розвитку української літератури.

Під головуванням декана проф. Пузини відбулися три засідання професорів філософського факультету університету 5 листопада, 14 й 20 грудня, щоб обрати комісію для оцінки поданих розвідок. На першому засіданні до комісії обрано професорів: Пілята, Каліну, Грушевського й декана. На другому засіданні було ухвалено просити міністерство культу й освіти призначити професора університету в Кракові Йосифа Третяка провести дану габілітацію і попросити проф. Ягича дати оцінку габілітаційної праці кандидата. На третьому засіданні ректор університету проф. Войцеховський вніс пропозицію скасувати попередні постанови щодо запрошування чужих сил для переведення габілітації і доручити це обраній на першому засіданні комісії, а що з неї вибув проф. Пілят, на його місце обрано одноголосно проф. Войцеховського.

Під враженням останнього засідання 1 січня 1895 року Франко писав Драгоманову: «В університеті справа моєї габілітації стоїть так: факультет передав мої праці до

розгляду комісії, złożеної з проф. Каліни, Грушевського і Пілята. Комісія, переглянувши ті праці, більшістю двох голосів проти одного — Грушевського — признала себе некомпетентною до їх оцінювання і до переводження габілітації. Сила була в тім, що обидва професори поляки замало знають і руської літератури, і руської мови. Вони ухвалили запросити до цього проф. Третьяка з Кракова. Та ректор університету, проф. Войцеховський, спротивився такій ухвалі комісії і спонукав її реасумувати цю ухвалу, так що тепер стоїть на тім, що габілітацію мою будуть переводити таки свої сили. Коли це буде, — не знаю. Може бути, що в разі одержання доцентури мене постановалять зараз суплентом кафедри Огоновського. Це значило б дуже багато, бо одно те, що тоді мені признано б «жалованье», хоч поки що невеличке (1000—1200 гульденів), та все ж таке, що я, маючи його, міг би покинути «Kujer lwowski», а по-друге, що, доповнивши габілітацію ще граматикою, я міг би з часом компетувати справді на одержання кафедри по Огоновським. Та знов однак — це залежати буде від політичної влади, а тут «łaska pańska na pstrym koniu jeździ»¹, а я не мав ніколи таланту добиватися панської ласки»².

Реферат про праці Франка написав проф. Каліна. 13 березня 1895 року під головуванням проф. Пузини відбулося засідання філософського факультету, на якому проф. Каліна зачитав реферат про праці кандидата і від імені комісії вніс пропозицію допустити його до дальших стадій габілітації. Габілітаційний колоквіум Франка з української літератури й етнографії відбувся на засіданні факультету 18 березня під головуванням проф. Пузини. Проф. Каліна розпочав колоквіум і поставив Франкові 9 питань, проф. Грушевський 4, проф. Шараневич 3 і проф. Дембінський 1. Відповіді виявили ґрунтовні знання І. Франка.

Після колоквіуму проф. Каліна запропонував допустити кандидата до дальшої стадії габілітації. Схвалено одногосно. З трьох тем, запропонованих кандидатом для пробної лекції, вибрано тему під заголовком «Розбір «Наймички» Шевченка».

22 березня Франко прочитав на засіданні свою пробну лекцію перед професорами філософського факультету й численно зібраною публікою. Після лекції проф. Каліна вніс пропозицію признати габілітаційну доповідь за цілком

¹ Панська ласка їздить на бистрому коні. Панська ласка до порога.

² «Жите і слово», стор. 487.

відповідну й запропонувати міністерству культу й освіти затвердити габілітацію Франка на доцента української літератури й етнографії. Пропозицію схвалено одноголосно.

«З моєю доцентурою діло не витанцьовується та, мабуть, і зовсім не вигорить,— писав Франко 18 травня до Драгоманова.— І Вахнянин, і Барвінський, і Колесса¹ пускають проти мене всякі способи агітацій, звісно, не речевої, а особистої, щоб мені підтяти ноги. Я вже й думати перестав про це і освоївся з думкою, що, як у нас кажуть, обійдеться циганське весілля без марципанів, а університет без мене»².

«Я сьогодні або завтра їду до Відня старатись про затвердження моєї габілітації,—писав Франко до Агафангела Кримського 26 березня 1895 року.— Якби ви знали, яке болото пліток, інтриг і хитрощів я мусив перейти цими днями, поки дійшов до габілітації, а скільки ще доведеться перейти на будуче! Та що діяти! Маю надію, що мені вдасться перебороти противності, а властиво, сказати: перебороти русинів, бо русини різних відтінків і партій дружно станули проти мене». «З моїм професорством ще далека історія,— писав Франко до Кримського 11 травня.— Я габілітувався у Львівському університеті на доцента руської літератури і етнографії, та досі ще не затверджений міністерством. Колесса габілітувався також, у Чернівцях, і вже затверджений, та хоче перенестись до Львова». 30 липня Франко повідомляв Кримського: «Моєї габілітації на доцента руської літератури міністерство не затвердило на внесення намісництва. Маю це завдячити, без сумніву, нашим новоерцям, головно ж Барвінському та Вахнянинові, котрі чорнили мене всіма можливими і неможливими способами, щоб тільки не допустити мене на кафедру, а злагодити для свого Студинського³. Прийдеться знову жити без надії на завтра. А наша суспільність, звісно, ані пальцем не кивне, щоб — ну, та годі, це тема надто прикра для мене». В пізнішому листі, 8 серпня, Франко пояснив Кримському, чому недопущення до доцентури вважав особистим нещастям: «Коли мене уперед напав був сум, та це не для того, що мені не дано доцентури, а для того, що відібрано можливість наукової праці і засуджено надалі на журналістичну панщину та й ще на польській ниві. Не можу вам описати, яка важка мені ця панщина та й ще в часописі, з поглядами

¹ Наталь Вахнянин, Олександр Барвінський і Олександр Колесса.

² «Житє і слово», стор. 499.

³ Кирила.

котрого аж надто часто я не згоджуюся. Думаючи про університет, я думав у першій лінії про те, що вирвусь з цієї тачки і віддамся праці, до котрої тягне мене охота і котрею досі і на будуче буду могли займатися тільки прихапцем».

Віденське міністерство культу й освіти своїм рішенням від 18 липня 1895 року не затвердило «ухвали професорів філософського факультету в справі габілітації д-ра Івана Франка як приватного доцента для української літератури й етнографії на філософському факультеті цісарсько-королівського університету у Львові». Львівське намісництво повідомило про це деканат 13, а деканат Франка 26 серпня.

Проти кандидатури Франка на доцента були львівський митрополит Сильвестер Сембратович і всі новокурсники, лакеї польської шляхти й панства. В другій частині «Сторінок з мого життя» Євген Олесницький писав про новокурсників: «Ту огидну політику крайнього сервілізму, яка значно ще перейшла нову еру, названо для відрізнення від ншої ери — новим курсом. Героями нового курсу стали Барвінський і Вахнянин, особливо цей останній, який мав на меті не так публічні користи, як більше приватні, а передусім ввєднати для свого зятя, д-ра Кирила Студинського, кафедру української літератури в університеті у Львові»¹. Недопущений до габілітації у Львові, Студинський габілітувався в Кракові у проф. Третьака, а що за протекцією князів Сапігів на місце Огоновського було призначено Олександра Колессу, довелось австрійському урядові створити нову кафедру, щоб задовольнити амбіцію тестя Вахнянина та його зятя Студинського.

Вирішальним в справі доцентури Франка було не так його «політичне минуле», як головно ворожі настрої і наддністрянських націоналістичних лакеїв і наддніпрянських з Олександром Кониським на чолі. 21 березня 1895 року Барвінський писав до дружини, що хоч факультет перевів габілітацію Франка, але «від міністра залежить затвердження, і він уже заявив, що зробить в порозумінні з намісником, а цей виразно і рішуче сказав: «То sprawa skończoпа»², очевидно, не потвердить»³.

¹ Єв. Олесницький. Сторінки з мого життя, II частина (1890—1897), Львів, 1935, стор. 51.

² Це справа закінчена.

³ М. Возняк. Недопущення Івана Франка до доцентури у Львівському університеті. «Іван Франко. Статті і матеріали», Збірник перший, Львів, 1948, стор. 59.

В одному з листів до Кримського (листопад 1895) Франко пояснив свою затримку з відповіддю тим, що був зайнятий політикою, в яку його втягнула брутальна відмова в затвердженні його габілітації. Під цією політикою він розумів свої передвиборні виступи.

9 вересня 1895 року на передвиборних зборах у львівській ратуші звітувалися три депутати до сейму зі Львова, що належали в сеймі до лівих і називали себе демократами. Один із них, Тадеуш Романович, говорив: «Демократів, що діють так, як я, обвинувачують в зраді. Я демократ старої школи, яка простує до свого ідеалу без боротьби класів. Вірю в те, що можна завоювати справедливість без боротьби класів, без сіяння ненависті»¹. На виборних зборах, що продовжувалися 10 вересня, Франко закинув кандидатам в майбутніх депутатів непослідовність, бо, вступивши в центральний сеймовий комітет, вони санкціонували діяльність і погляди сеймової більшості. Сеймова «лівиця» почала зникати, так що «політичний організм виглядає тепер, як тіло, в якого занадто розвинена права рука, а лівої майже немає»². З приводу поставленої вимоги про необхідність захищати у східній Галичині «народні інтереси» Франко вказував, що під фірмою «народних інтересів» проскакували на публічну сцену справи, що не мали нічого спільного з народністю. Щодо боротьби з так званим москвофільством, то Франко стверджував, що під приводом цієї боротьби поборювалися життєві інтереси й розвиток українців. Зокрема про промову Романовича Франко сказав: «Депутат Романович заявив відкрито, що він противний загальному голосуванню, і подав як аргумент, що мужики не хочуть цього. Цей аргумент в устах такого політика, як пан Романович, здивував мене дуже. Темні та здеморалізовані мужики можуть не одного не хотіти, що для них корисне. Коли б пан Романович оглянувся ближче, то був би, певно, знайшов між мужиками багатьох світлих і поважних, що хочуть цього та знають, чому хочуть цього». Вартість аргументу про незрілість мужика Франко порівняв з вартістю аргументу прихильників панщини проти її скасування (тому, що мужики не дозріли до волі, їх треба підготувати до неї, — продовженням панщини). Франко виступив також

¹ Депутати міста Львова перед виборцями (Posłowie miasta Lwowa przed wyborcami). «Kurier lwowski», 1895, № 251.

² Там же, № 252.

проти так званого цензу інтелігенції для виборців. Він відстоював потребу виборчої реформи¹.

Ще раз виступив Франко з промовою на зборах виборців міста Львова, скликаних комітетом незалежних, 22 вересня. Він заявив, що виступає під враженням незліченного листування і скарг на виборну практику в цілій країні. Ще ніколи від часу конституційної ери не спостерігалось таке насилля над волею виборців, як зараз. В країні страшна деморалізація, пригнічується кожен вільний голос. Під гучні оплески присутні схвалили протест Франка проти подібної практики. «З цього загального схвалення бачу,— сказав далі промовець,— що ще не все в нас пригнічене. Сьогодні Галичина з її виборами стала приказкою в усій Європі,— на жаль, вона є прикладом, що відстрашує. Мені бракує слів, щоб схарактеризувати почуття, які потрясають кожним на звістку про те, що діється у нас тепер на провінції. Цілі повіти в стані облоги. Виборцям посилаються повістки до суду, ексекуції, їх навіть заарештовують, а все це для того, щоб не могли голосувати так, як їм диктує громадське сумління. Адже ж країні ані ззовні, ані зсередини не загрожує жоден ворог. Виглядає так, як би хотіли спровокувати народ на якийсь розпачливий вчинок. З повітів постійно надходять розпачливі повідомлення. Легко уявити собі, що буде діятися під час виборів, коли при правиборах чинять такі зловживання. Наш протест підніме дух гноблених на провінції»². Франко стверджував, що реакційні сили фальшиво малюють у своїх газетах характер народного руху. «І це роблять люди, які говорять безперервно про християнську любов і потребу релігії для мужика,— але не для себе, а самі без скрупулу³ гноблять основний клас нашого народу».

Франко прочитав резолюцію, яку зібрані схвалили одногласно: «Виборці міста Львова, зібрані дня 22 вересня, протестують проти нечуваної виборної практики, що компрометує нашу країну перед цілим цивілізованим світом і шкідлива для наших найсвятіших народних інтересів»⁴.

Основна ідея промови Франка на останніх передвиборних зборах стала основною ідеєю його великої статті «Му-

¹ Депутати міста Львова перед виборцями (Posłowie miasta Lwowa przed wyborcami). «Kurjer lwowski», 1895, № 252.

² Зібрання виборців міста Львова (Zgromadzenie wyborców m. Lwowa). «Kurjer lwowski», 1895, № 264.

³ Безсоромно.

⁴ «Kurjer lwowski», 1895, № 267.

жицький рух в Галичині», надрукованої у віденському щотижневнику «Die Zeit» і в авторизованому перекладі в «Monitor».

Віденська стаття Франка викликала статтю Тадеуша Романовича в краківській «Nowiej Reformie» «Домашні суперечки українців». Заголовок статті узятий в лапки на знак іронічного сприйняття цих слів з промови Франка на передвиборних зборах 10 вересня. Згадкою про це й розпочав Романович свою статтю. «Коли на зібранні львівських виборців дня 10 вересня хтось згадав про необхідну солідарність поляків для поборювання москвофілів, д-р Іван Франко закинув полякам узагалі, а тодішнім кандидатам зокрема, що не повинні «мішатися до домашніх суперечок українців». Віденська стаття Франка змусила Романовича не тільки вернутися до справи, але й дещо поширити питання. На статтю Романовича Франко відповів широкою статтею «Дещо про польсько-українські відносини» в «Kurjerze lwowskim» і виданою окремо.

Проблема, бути чи не бути українцям в австрійській державі, це наслідок австрійської конституції. «Австрійська конституція це *par excellence*¹ класова конституція, конституція для привілейованих класів. А що заможні та шляхетські класи в східній Галичині зараховуються переважно до польської народності, то й конституційні добродійства в переважній частині вийшли на її користь. Правда, на папері українці отримали рівноправність, але життєва практика виявила щось зовсім інше. Українці мусили незабаром переконатися, що конституція це лише гірше або краще оброблене поле, яке само без пильної праці й боротьби не дає хліба. Переконалися, що за кожну інституцію, на яку мали теоретичне право, треба було вести довгу й тяжку боротьбу, що кожну п'ядь політичного ґрунту треба було здобувати, і то не раз роками. А до такої боротьби, до такої праці відповідних сил було так мало! Отже ж, чи можна дивуватися, що, абсорбовані цією тяжкою щоденною боротьбою, бідні інтелігентні українські сили, ослаблені трохи не щоденною майже дезерцією² очайдухів або кар'єровичів, ледве могли дати їй раду й занедбували ширші, загальнонародні справи, стісняли свій горизонт, марніли в

¹ В повному значенні цього слова.

² Втечею.

нужденній парафіянщині?»¹ В таких умовах сумнів може закрастися іноді в душу навіть найгарячішого українського патріота, а на такому психологічному ґрунті виростало серед українців як полонофільство, так і москвофільство.

«Як мужик із походження і симпатій, як радикал-поступовець з переконань», Франко був твердо переконаний, що «однаково українцям, як і полякам, народам, які позбавлені самостійного народного існування, роздерті поміж кілька державних організмів і терплять у деяких із них, крім загального економічно-суспільного утиску, нерозлучного з сьогоднішнім суспільним устроєм, політичну неволю, щоби́льше, наражені з різних боків на брутальні екстирпаційні² експерименти, не зостається іншого шляху рятунку, як підносити народні маси до народної і громадської свідомості, до участі в цивілізаційному житті, отже, до боротьби за ніколи не застарілі людські права, політичні й національні»³.

Франка не задовольняв галицький демократизм з причин його дивної схильності до принципових поступок, до ненастанного збочування з прямого шляху, з причин його зашкарублювання в рамки тихої кабінетної праці та бюрократичних ідеалів, з причин загальної вузькості його суспільних горизонтів, що роблять його безсилим і несамостійним у конкуренції з переможним шляхетським консерватизмом. «А вже проймаюся просто жалем і обуренням,— писав далі Франко,— бачачи галицьких «демократів», що відкрито кокетують з тими, яких на полі принципів називають своїми противниками, а натомість, щоб догодити тим самим противникам, кидають каміння осудження або навіть наклепи й обмови на той слабкий ще, що робить перші кроки, мужицький і робітничий рух, польський і український народний рух, який я із свого становища при всіх його недоліках, при всій слабості і спорадичності уважаю за найбільше цивілізаційне надбання, за найкращий народний здобуток, якими можуть

¹ І в. Франко. Дещо про польсько-українські відносини (Niесо о stosunkach polsko-ruskich), Львів, 1895, стор. 4—5.

² Радикальні заходи.

³ І в. Франко. Дещо про польсько-українські відносини (Niесо о stosunkach polsko-ruskich), Львів, 1895, стор. 4—5.

похвалитись історія Польщі й Русі в останніх двадцятьох роках»¹.

Помірковані програми не знаходили прихильника в особі Франка, який щодо цього признавався: «Я прихильник поміркованості, але тільки в засобах, у способах діяння і говорення, але ніколи в самій речі, там, де поміркованість означає половинчатість ідей, ампутування ідеалів або, що гірше, де вона прямо маскує брак сталих принципів або брак запалу для справи, признаної за слушну та святу. І якщо через людську слабість я мав би згрішити, то я волів би вже згрішити надміром запалу, браком поміркованості в словах або ділах, ніж тією уявною мудрістю поміркованості, яка ані холодна, ані гаряча»².

Наведені слова треба мати на увазі при читанні його статті про «Мужицький рух в Галичині», в якій він гостро висловився саме про польську шляхту й так званих демократів серед польської інтелігенції, але не про польський народ. Він закинув шляхті, що вона себе вважає за польський народ, що під прикриттям народних інтересів проводить свої власні кастові інтереси, що зовні проголошує принцип автономії, а в країні обтинає автономію громад. Франко визнавав, що не шкодував тяжких закидів і шляхетським консерватистам, і так званим демократам. Одначе він з щирою симпатією писав про польського мужика та про ту частину польської інтелігенції, яка щиро й нелицемірно стає в обороні його інтересів.

Ось чому Франка боляче вразив закид Романовича, що він ніби дише ненавистю до всієї польської інтелігенції. Франко писав: «Вихований в польських школах, вигодуваний польською літературою однаково з іншими, відчуваю себе зв'язаним стількома вузлами з польським суспільством, що розірвання їх коштувало б мені дуже дорого. Поміж поляками маю стількох приятелів, які виявляють до мене своє довір'я, так багато радісних і болючих спогадів в'яже мене з ними, так багато завдячую їм і так щиро в міру можливості я готов віддячуватись їм, що переконування мене в ненависті до всіх поляків звучить у моїх вухах як якась звістка із іншого світу. Як українець, люблю над усе свій народ і свою народність і бажаю в міру своїх сил і за-

¹ І в. Франко. Дещо про польсько-українські відносини, стор. 19—20.

² Там же, стор. 20.

собів сприяти їх піднесенню і збагаченню. Але зневажаю не-
шляхетні, нечесні засоби навіть для досягнення цієї мети,
а нешляхетним, нечесним і прямо дурним засобом було б
кидання зневаг на народ, в якому я бажав би бачити опору
для розвитку й самостійності мого власного народу»¹.

На закінчення свого нападу на Франка «демократ»
Романович писав: «Коли др. Іван Франко на зборах вибор-
ців міста Львова давав мені й моїм сеймовим колегам
лекції патріотизму, деякі польські виборці засипували його
гучними оплесками. Хай же сьогодні вони довідаються,
кому й чому ці їх тодішні оплески додавали охоти»². «Де-
мократ» Романович прямо домагався викинути Франка з
редакції «Kurjera lwowskiego». Він писав: «Торкаюсь тут
прикрої, бо подекуди особистої, справи! Той самий др. Фран-
ко, який горить такою до нас ненавистю, який перед чужо-
земними читачами кидає на нас такі зневаги,— є членом
редакції польської газети, головним редактором якої є
Генріх Ревакович! З погляду на політичне становище
цього редактора це дуже сумно й боляче, а з погляду на на-
родну справу, якій все ж таки польська газета має служити,
дуже небезпечно. Не моя справа вдаватися в розгляд сум-
ління пана Реваковича,— але думаю, що моїм обов'язком
було подати голос перестороги. Хай він дійде до тих, які,
засліплені спільністю радикальних переконань, уявляють
собі, що, не принижуючи свого польського патріотизму,
можуть стояти на одному політичному ґрунті з д-ром Іва-
ном Франком. І хай ті, до яких це належить, задумуються,
чи можна, чи годиться давати вплив на польську газету й
давати щодня голос у польській газеті тому, хто так нена-
видить нас, що перед чужими кидає на всю польську суспіль-
ність такі тяжкі й наклепницькі образи, як це зробив
др. Франко в статті, надісланій до віденської газети «Zeit»³.

У своїй відповіді Франко зазначив, що в закінченні своєї
статті Романович намалював свій власний портрет, дав зні-
мок своєї принципової фізіономії, своєї партійної тактики.
«Утвердивши самого себе в тому переконанні,— писав
Франко,— що моя стаття була продиктована ненавистю до
всіх поляків, до всієї польської інтелігенції, пан Романович
р о б и т ь д о н о с на мене перед патріотичною поль-

¹ І в. Ф р а н к о. Дещо про польсько-українські відносини,
стор. 29.

² Т а м ж е.

³ Т а м ж е, стор. 30—31.

ською публікою як ворога поляків, що дише отрутою ненависті й обкидає образами всю польську інтелігенцію. Наскільки такий донос відповідає моїм дійсним провинам, я старався в'яснити вище; тут тільки зауважу один дивний збіг симпатій. В моїй статті я докоряв галицькій шляхті, що вона занадто спішить, уважаючи себе за цілість польського народу, а польським демократам я закинув, що в найважливіших справах, незважаючи на теоретичні спори, вони йдуть слідом шляхти. Пан Романович зібрав у своїй статті докази, що демократи його автораменту¹ йдуть за шляхтою і в тому, що схильні уважати себе та свою фракцію за загальний народ, за цілість польської інтелігенції»².

Як згидував Франко всяким зрадництвом і продажністю, показує його відповідь на обвинувачення Романовича, ніби Франко постійно відігравав у відношенні до польської публіки роль Валленрода. «А яка ж є основа твердження пана Романовича? Чи я учив львівських виборців патріотизму?» — запитував Франко і відповідав: «Ні, я лише закидав так званим демократам, що вони не досить широко розуміють власні народні інтереси, підпорядковуючись під команду центрального сеймового комітету та пригноблюючи вільну волю виборців, у цьому числі й українців. Чи це валленродизм? Я запитував депутата Романовича про докладніше мотивування його погляду, чому він противний загальному голосуванню, та критикував його проект виборної реформи, опертої на цензі інтелігенції. Я міг помилятися в цій критиці. На жаль, пан Романович не зволив ані одним словом відповісти на моє запитання, але де ж тут із мого боку валленродизм? Чи був, може, валленродизм у внесеному мною протесті проти зловживань властей і різноманітних «сфер» при правиборах? Якщо в цьому випадку «я протестував проти того, що може стати корисним полякам», то цього самого валленродизму допустився також пан Романович, що зараз наступного дня в тій самій ратушевій залі рішуче й урочисто приєднався до цього протесту та як член центрального комітету врочисто вмив руки від участі того ж комітету в тих надужиттях. А! Мій валленродизм виявляється, на думку пана Романовича, в тому, що «я втискаюся поміж поляків таким способом, що можу мати вплив на польські справи». Я міг би прохати пана Романовича вказати мені

¹ Набору.

² І в. Франко. Дещо про польсько-українські відносини стор. 31.

хоч тінь факту, коли-то, де та як я втискався в які-небудь польські організації, або праці, або навіть товариства, коли, де і як я старався виробити собі який-небудь вплив? Я з свого боку міг би панові Романовичеві дати докази, що, незважаючи на запрошення поляків до багатьох польських товариств, організацій, збірних праць, я не хотів туди вступати, воліючи тиху літературну й наукову працю»¹.

На те, що Романович називав Франка шефом українських радикалів, Франко відповідав: «Дійсно, я зараховуюся до української радикальної партії, належу до її засновників, я брав участь у виробленні її програми, а й дальший зріст і розвиток цієї партії завжди лежав і лежить мені на серці, але з теперішньою партійною організацією цієї партії сполучують мене дуже слабкі й нечисленні вузли, а шефом партії я ніколи не був і не є»².

Згадкою про обурення галицьких польських псевдомократів на статтю «Мужицький рух в Галичині» Франко розпочав свою статтю «Галицькі вибори», надруковану в тому ж віденському щотижневикові: «В моїй статті «Мужицький рух в Галичині» я мав накопичити вигадок і оббрехати польську народність і польську шляхту, хоч це, зрештою, синоніми, і злобно очорнити її перед світом! Так читаємо в «Dzienniku Polskim» і «Nowej Reformie», так говорить багато польських патріотів, що в більшості не читали тієї статті. Як добре було б для моєї нещасної країни, якби те, що я написав в цій статті, було справді вигадкою і брехнею! Історія Галичини була б бідніша фактами, сама згадка про які у кожної розсудної людини повинна викликати соромливий рум'янець на обличчі». В своїй статті про галицькі вибори Франко дав правдиву картину подій, зв'язаних із виборною кампанією, хоч сам писав, що його «короткий і сухий вибір може дати про всю багату й різнорідну дійсність хіба таке уявлення, як мішок сухого листа про величного соковитою зеленню убраного дуба»³. За статтею Франка про галицькі вибори писали німецькі й англійські газети.

Виборним шахрайствам шляхетського режиму в Галичині Франко присвятив того ж року ще дві статті у віден-

¹ І в. Франко. Дещо про польсько-українські відносини, стор. 32—33.

² Там же, стор. 33.

³ І в. Франко. Галицькі вибори (Galizische Wahlen). «Die Zeit», Відень, 1895, т. V, № 53, стор. 1.

ському журналі «Die Zeit»: «Паперові гроші пана Тишковського» і «Найновіші галицькі вибори».

При додаткових виборах депутата до віденської державної ради з округу Перемишль — Мостиська — Добромиль селянство висунуло кандидатуру Івана Франка. «Я кандидував у Галичині, — починав Франко статтю про найновіші галицькі вибори, — і випробував «повну законність» галицьких виборів, так сказати, на власній шкурі. Тепер можу оповісти з власного погляду й досвіду. 31 жовтня я не пройшов у виборному окрузі Перемишль — Добромиль — Мостиська «в боротьбі порядку та суспільної гармонії з елементами перевороту». Я вдався в цю боротьбу більше з публіцистичного, ніж із політичного інтересу, і вона принесла дуже багато публіцистично цікавого»¹. Франко одержав під час голосування 122, а його контркандидат, дідич Павло Тишковський — 494 голоси.

Ще в 1891 році Франко в статті «Русько-українська радикальна партія і загальне голосування» показав, яка прірва лежить між основними законами австрійської конституції з їх обіцянками й тим, що в дійсності давала держава. Але численні закони, видані в різні часи і з різною метою, а ще більше практика влади і соціальні відносини обмежували обіцяну в конституції свободу до такого ступеня, що з неї залишалась хіба тільки тінь. Франко писав: «Основний закон обіцяє рівність усіх горожан перед правом. Що ж, коли б те право, перед котрим вони мають бути рівні, само встановлює нерівність. Бо право це — і цивільне і почасти карне — ґрунтується на теперішнім устрою соціальнім, котрий говорить, що особисте значення чоловіка збільшується пропорціонально до капіталу, який той чоловік посідає, то значить, що чим чоловік багатіший, тим більше він значить, а чоловік без капіталу є зеро»².

Франко стверджував, що державні тягарі несуть селяни й робітники, «бо ж вони своїми руками витворюють усе, чим живе й існує держава. Натомість нечисленні верстви непродуктивні, чужеїдні, котрі тільки вимінюють добро, втворене робочими людьми, спекулюють ним або сповняють інші функції суспільні не раз досить двозначної вартості, — громадаєть у своїх руках великий капітал, а з ним разом і найбільшу частину прав, захопують для себе найбільшу

¹ І в. Ф р а н к о. Найновіші галицькі вибори (Die jüngste galizische Wahl.). «Die Zeit», Відень, 1895, т. V, № 56, стор. 82.

² Нуль.

частину того, що держава дає своїм членам. Маємо цілі верстви такі, котрі для того тільки, що вродилися від цих, а не інших батьків, мають сто раз більші права, ніж їх брати від інших батьків»¹.

✓ Саме найчисленніші верстви, що несли найбільше державних тягарів, не мали жодного голосу при виборах. В той час у Галичині нараховувалось біля 6 мільйонів населення, з них понад 3 мільйони припадало на жінок і дітей і 520 тисяч на найбідніших селян і міських робітників, які не мали ніякого виборчого голосу. Правда, 2 мільйони 100 тисяч сільського й маломістечкового населення держава буцімто допускала до голосування, але лиш 537 тисяч із них голосувало як правиборці, які обирали 11 тисяч виборців, що обирали 74 депутати. 374 тисяч міщан більших міст обирали 20 депутатів; біля 3 тисяч капіталістів, купців і промисловців обирали через посередництво промислово-торговельних палат 3 депутати, а 2235 власників більших земельних маєтків — 44 депутати. Словом, один селянський депутат в Австрії репрезентував інтереси 75 тисяч населення, один промислово-торговельний депутат — біля 20 тисяч, а один шляхетський депутат — біля 50 чоловік².

Виборні зловживання, до яких шляхта вміла запрягти урядовців, жандармерію, поліцію та продажні, ласі на легкий заробіток, типи, позбавили Франка депутатського мандата. Довір'я 400 виборців коштувало його контркандидатові 8—10 тисяч гульденів.

За словами Франка, «на перелазі з року 1896 на 1897 рік» його, як того старця, «заскочили дві собаки, дві елементарні пригоди», що забрали йому багато часу й сили, а саме: «вибори і слабість»³.

✓ Вибори до державної ради в 1897 році в Галичині дістали назву баденівських, від прізвища президента австрійських міністрів Казіміра Бадені. Блискучу характеристику цим виборам дав І. Франко на початку статті «Поляки і русини»: «Найновіші вибори у раду державну в Галичині варті особливої уваги не тільки через те, що задля нечуваних навіть у цій країні виборчих надужить і насильств вони стали сумно звісні й далеко за границями Австрії, але й з іншого,

¹ І в. Ф р а н к о. Русько-українська радикальна партія і загальне голосування. «Народ», Львів, 1891, стор. 7.

² «Народ». Львів, 1891, стор. 7.

³ [І в. Франко]. Політична хроніка. «Жите і слово», Львів, 1897, кн. II, стор. 172.

трохи глибшого поводу. Вже те одне, що цим разом східна й західна Галичина були властями трактовані нерівно, що виключно в східній Галичині вийшли найбільші й найнечуваніші надужиття, при котрих убито 10, ранено 30 і арештовано поверх 500 людей, тим часом як у західній Галичині, з виїмком дрібніших, майже самопонятних у Галичині невластивостей, неважаючи на живу агітацію, пішло зовсім мирно, — вже це одне дає найновішим виборам у раду державну особливе п'ятно... Нерівність виборної тактики була докладно розділена між обома братніми національностями, що заселяють Галичину, між поляками і українцями, і то так, що «поляки мусили приймати легше, а русини тяжче трактування»¹.

19510 Вськими беззаконнями шляхта не допускала до обрання депутатами своїх ворогів, оборонців пригнічених і експлуатованих. Радикальна партія затвердила кандидатуру Франка з четвертої курії на округ Перемишль — Мостиська — Добромиль і з п'ятої курії на округ Перемишль — Мостиська — Рудки — Самбір — Дрогобич — Підбуж. Вибори відбулися 11 березня. В цей день стало відомо про нечувані зловживання. Франко отримав 320, його контркандидат 506 голосів. 15 березня відбулись вибори з четвертої курії; Франко отримав 205, його контркандидат 392 голоси.

Хоч радикальна партія здобула два мандати, але «не це є головний тріумф радикальної партії, — писав Франко, — а те, що в боротьбі виборчій на неї звернені були найтяжчі удари, найзавзятіші крики противників, що радикальний метод агітації серед народу всюди робив найсильніший ефект і був адаптований також усіма спосібнішими і щирими народовцями, що радикальна партія і її представники в тій боротьбі своїм ясним, смілим виступуванням здобули собі пошану і прихильність між інтелігентними русинами всіх партій. Можемо сміло сказати: останні вибори — це була вогнева проба для нашої інтелігенції — все, що в ній було трусливе, безхарактерне, підле і продажне, — попритихло, розповзлося або поховалося під крила жандармів та старостів, а що було чесне і щире, без різниці партій, стало як мур обік народу, йшло до боротьби, відбирало штурканці, зносило зневаги або й витирало тюремні кути — і все те вороги наші охрестили одною загальною назвою:

¹ І в. Франко (Р. Ярославич). Поляки і русини. «Жите і слово». 1897, кн. III, стор. 177.

радикали! Що чесне, щире, характерне і народолюбне на галицькій Русі, то все нині стало радикалами, свідомими прихильниками нашої партії чи тільки прихильниками нашого методу праці — і це є великий, пам'ятний тріумф нашої партії при останніх виборах»¹.

Ще раз селяни одностайно висунули кандидатуру Франка при додаткових виборах із сільської курії на округ Тернопіль — Збараж — Скалат. Вибори відбулися 22 червня 1898 року. Вже при виборах комісії було видно, що це буде не обрання, а призначення депутата. До виборів комісії з'явилося виборців-радикалів у Тернополі 140, в Збаражі 110, а в Скалаті 75. Але ні одного з них не допущено до жодної комісії. Коли, наприклад, у Збаражі Франко отримав 103, а його контркандидат 56 голосів, виборчі махінації дійшли до того, що виборці радикали не обрали своєї комісії. При допомозі крадежу голосів пройшов «москвофіл», лікар Омелян Гладишовський, якому нарахували 266 голосів проти 256, зарахованих Франкові. «Коли порахувати лише тих виборців, — писав Франко в своїй статті «Як у Галичині сіють вітер», — що заявляють свою готовність до присяги, то вийде цілком інший результат, як той, що його оголосили урядово, бо покажеться 226 голосів за д-ра Гладишовського, а 296 за д-ра Франка»².

У своїй другій статті («Найновіша виборна комедія в Галичині») Франко ще раз вказав на виборні шахрайства, назвавши самі вибори «негідною комедією». Він заявив: «Мої партійні товариші внесли протести проти цих виборів і хочуть навіть подати справу до суду. Я сподіваюся мало користі з цього — навчений прикладами. Я публікую ці факти й готов судово ствердити їх правду. Чи дійде до цього? Якщо вірити польським і українським клерикальним і реакційним газетам, то треба було захищати на цих виборах бозна-які політичні, соціальні і національні інтереси. Може! Але чи треба було відстоювати їх звичайним шахрайством? Якби відповідні органи були б бачили після виборів незадоволення селян цієї негідною комедією, то, може, були б спостерегли, що тут легкою рукою сіявся вітер. А якщо прийде до того, щоб збирати бурю, то ті самі органи, певно, не будуть у клопоті, де мають шукати винуватих.

¹ І в. Франко. Політична хроніка, стор. 173.

² І в. Франко Як у Галичині сіють вітер (Wie man in Galizien wird säet). «Neue Freie Presse», Відень, 1898, № 12213.

Винуватими будуть, певно, нездатні до нічого радикали, соціалісти й націоналісти»¹.

Як переважно дивилася на Франка галицька польська інтелігенція, можна уявити собі на основі книжки Яна Бадені «Radykali ruscy» з 1896 року. Про Франка єзуїт Бадені писав, що він «відомий польським читачам із оповідань, які появилися у польському перекладі, з часописних розвідок і кореспонденцій, надрукованих за молодших років у соціалістичному «Tygodniku Polsk-ому» і «Prac-i», пізніше, головню, в варшавській «Prawd-i» й «Głos-i», в петербурзькому «Крају», «Przegląd Społeczny-ому», «Ruschi», львівському «Monitor-i», «Kurjer-i lwowsk-ому». Давніше др. Франко був постійним кореспондентом «Крају». Сьогодні порвав зв'язки із ним: «з «Kurjer-ом» є постійно в дуже добрих зв'язках як його співробітник і, може навіть, як говорять у Львові, «найвпливовіший редактор». По-польському, як сам бодай з цього не робить і не потребує робити таємниці, пише для шматка хліба, тому, щоб могли писати й друкувати українські книжки, про які знає, що не оплатяться йому. Пише й по-німецькому, коли почує охоту або потребу поскаржитись на поляків перед ширшими шарами. Для своїх українських літературних, історичних праць має завжди, зовсім природно, відкритий двомісячник «Жите і слово», видаваний у Львові від двох років у поважних, десятиаркушевих зошитах, під редакцією своєї дружини, пані Ольги Франко. Але хоч би перестав виходити радикальний журнал, який досіль у значній частині заповнює сам др. Франко, майже кожна українська редакція,— очевидно, з винятком церковних і урядових часописів,— радо похвалилася б співробітництвом «знаменитого повістяра», «великого», «найбільшого сьогодні», як деякі додають, українського поета. А в додатку цей поет, повістяр, соціолог, український редактор, польський співредактор, польсько-українсько-німецький кореспондент,— бере гарячу участь в активному, політичному житті, виголошує промови, їздить на мітинги, бере участь у різномірних депутаціях, завжди готов кандидувати на депутата. Треба мати на це талант, треба мати й уяву»². Остання стаття Тадеуша Романовича проти Франка мала, без сумніву, вплив на наведену єзуїтську характеристику, що була дальшим, замаско-

¹ І в. Ф р а н к о. Найновіша виборна комедія в Галичині. «Die Zeit», Відень, 1898, т. XVI, № 204, стор. 131.

² J. B a d e n i. Radykali ruscy. Львів, 1896, стор. 25—26.

ваним, закликом до видавця «Kurjer-a lwowsk-ого» проти його, «може навіть, найвпливовішого редактора».

Недопущення Франка до доцентури у Львівському університеті вплинуло, без сумніву, на характер його передмови до польської збірки його «Галицьких образків» — гучної автобіографічної статті «Дещо про себе самого». В мемуарній літературі маємо невірне твердження, що вона написана в 1895 році. Замовлення на збірочку оповідань Франко отримав 17 червня 1896 року. 16 вересня редактор повідомляв Франка, що віддав його новели до друкарні і чекав рукопису його автобіографії, щоб вислати до Кракова. Римська пагінація автобіографічної статті Франка свідчить, що Франко подав рукопис редакторові після того, як новели були набрані.

В передмові Франко відмічав, що в його житті немає нічого гідного уваги, крім «сверблячки писати», крім нахилу спостерігати і вивчати людське життя в його найрізноморідніших проявах, крім не заспокоєної ніколи й нічим гарячки, що змушувала його проїматися стражданнями й радощами, думками та мріями інших людей. В коротенькому своєму життєписі Франко зазначив, що, на великий гнів деяких своїх «ближчих братів-русинів», він відважився скласти на відмінно докторат із славістики у Відні й габілітуватися на доцента української літератури у Львівському університеті. І додав до цих слів з іронією: «Об'єднаній коаліції урядових сфер з інкамерованими¹ українцями вдалось врятувати Русь від такого нещастя, яким, без сумніву, було б моє викладання. «Бійтеся бога, як можна цю людину пустити на університет! Подивіться тільки, в якому він подертому сурдугі ходить!» Так скваліфікував мою кандидатуру, — продовжує Франко, — брат-русин, той самий, який за свою патріотичну працю для добра Русі й Австрії одержує шість чи сім платень². Очевидно, перед таким аргументом моя кандидатура на приватного доцента мусила впасти, а мотив «politisches vorleben»³ лише прикрив чемніше справжню причину»⁴.

В цій автобіографії Франка є три абзаци, в яких автор з такою огидою і ненавистю висловився про українських

¹ Удержавленими.

² Олександр Барвінський, провідник «удержавлених» українців, (тобто націоналістів-«новокурсників». — *Ред.*).

³ Політичне минуле.

⁴ І в. Ф р а н к о. *Obrazki galicyjskie*, Львів, 1897, *Дещо про себе самого* (*Niesco o sobie samym*), стор. III—IV.

«патентованих патріотів», що викликав на себе гнів і цькування всієї української буржуазно-ліберальної інтелігенції. «Насамперед признаюся в тому гріху, що його багато патріотів уважає мені за смертельний,— писав Франко:— не люблю русинів. Проти тієї гарячої любові до «братнього племені», що часто бризкає із шпальт польських реакційних газет, моя сповідь може видатися дивною. Але що ж робити, коли вона правдива? Я вже не в літах наївних і засліплених коханців і можу про таку делікатну матерію, як любов, говорити тверезо. І тому повторюю: не люблю русинів. Так мало серед них я знайшов справжніх характерів, а так багато дріб'язковості, вузького егоїзму, двоєдушності й пихи, що справді не знаю, за що я мав би їх любити, незважаючи навіть на ті тисячі більших і менших шпильок, які вони не раз найкращим наміром вбивали мені під шкіру. Розуміється, знаю між русинами кілька винятків, кілька осіб чистих і гідних усякої пошани (говорю про інтелігенцію, не про селян!), але ці винятки, на жаль, лише стверджують загальний висновок.

Признаюсь у ще більшому гріху, навіть нашої Русі не люблю так і в такій мірі, як це роблять або вдають, що роблять, патентовані патріоти. Що в ній маю любити? Щоб любити її як географічне поняття, для цього я занадто великий ворог порожніх фраз, забагато я бачив світу, щоб запевняти, що ніде немає такої гарної природи, як на Русі. Щоб любити її історію, для цього досить добре її знаю, занадто гаряче люблю загальнолюдські ідеали справедливості, братерства її волі, щоб не почувати, як мало є в історії Русі прикладів справжнього громадянського руху, справжньої самопожертви, справжньої любові. Ні, любити цю історію дуже тяжко, бо майже на кожному кроці треба б хіба плакати над нею. Чи, може, маю любити Русь як расу,— цю расу обважнілу, незграбну, сентиментальну, позбавлену гарту й сили волі, так мало здатну до політичного життя на власному смітнику, але таку плідну на перевертнів найрізномірнішого сорту? Чи, може, маю любити світлу будущину тієї Русі, коли тої будущини не знаю і для світлості її не бачу ніяких основ?

Коли, незважаючи на це, почуваю себе русином і по своїй змозі й силі працюю для Русі, то, як бачиш, шановний читачу, цілком не з причини сентиментальної натури. До цього примушує мене передусім почуття собачого обов'язку. Як син українського селянина, вигодуваний чор-

ним селянським хлібом, працею твердих селянських рук, почуваю обов'язок панщиною всього життя відробити ті шеляги, які видала селянська рука на те, щоб я міг видряпатись на висоту, де видно світло, де пахне воля, де ясніють вселюдські ідеали. Мій руський патріотизм — то не сентимент, не національна гордість, то тяжке ярмо, покладене долею на мої плечі. Я можу здригатись, можу стиха проклинати долю, що поклала мені на плечі це ярмо, але скинути його не можу, іншої батьківщини шукати не можу, бо став би підлим перед власним сумлінням. І коли що полегшує мені нести це ярмо, так це те, що я бачу, як руський народ, хоч він гноблений, затемнюваний і деморалізований довгі віки, хоч і сьогодні він бідний, недолугий і непорадний, але все-таки поволі підноситься, відчуває в щораз ширших масах жадобу світла, правди та справедливості й до них шукає шляхів. Отже, варто працювати для цього народу й ніяка чесна праця не піде на марне»¹.

А що польські публіцисти, навіть типу псевдодемократа Романовича, називали Франка ворогом поляків, він заявив, що не любив «занадто щирих патріотів, тих, що мають уста, повні Польщі, а серце холодне для недолі польського селянина або наймита». Про Франка говорили, що він ненавидить польську шляхту: «Якщо до польської шляхти зарахувати Ожешкову й Конопницьку, Пруса й Ленартовича, Остою і Карловича, — відповідав Франко, — то така думка про мене буде цілком несправедлива, бо цю справжню польську шляхту, цю еліту польського народу ціню і люблю, як люблю усіх благородних людей власного й кожного іншого народу. Що таким самим почуттям не обдаровую того чи іншого галицького шляхтича або й навіть більшої їх частини, то, певно, з причин цілком відмінної натури від тих, які велять мені любити перших»².

13 травня 1897 року у львівській народовській газеті «Діло» появилася без підпису передовиця «Смутна поява». Автором її був один із так званих батьків «нової ери» Ю. Романчук, який, очевидно, хотів звести порахунки з Франком за його дошкульні статті проти себе і своєї групи. Автор порівнював статтю «Дещо про себе самого» з «Крашанкою» Панька Куліша, ставив «Крашанку» вище від спо-

¹ І в. Франко. *Obrazki galicyjskie*. Львів, 1897, стор. IV—XI.

² Там же, стор. VI.

віді Франка та звільняв його з обов'язку бути українським патріотом. «Отже, коли Ви лише з обов'язку руський патріот,— стояло в передовиці,— а не з передсвідчення, не з прив'язання, не з любові, то можете це тяжке ярмо скинути без церемонії». Повчаючи в довгій статті Франка, як треба любити Русь, автор пише: «Але хоч він поет і трохи філософ, а не попав на те, що є найближче, тобто що Руссю є передусім руський народ, а народ є великою родиною»¹.

За українською націоналістичною пресою вдарила на сполох й польська націоналістична преса, називаючи Франка ренегатом. В обговоренні статті Франка і тієї реакції, яку вона викликала, взяв участь львівський тижневик «Monitor». 23 травня (№ 21) тут з'явилася стаття «Баніта Франко», де пояснювалось, що «газетні політики» не зрозуміли статті Франка. «Автор в згаданій передмові, подаючи рід своєї автобіографії, подає кілька, як сам каже, визнань, кілька своїх поглядів на українські справи, і подає дійсно в оригінальній у нас формі, а як показалось, дуже й дуже незрозумілій для наших 'панів газетних політиків: «Не люблю русинів» і «не люблю Русі» — каже автор, отже, готовий ренегат, отже, ославлений зрадник вітчизни, ворог Русі, будованої спільними силами української інтелігенції і бомбастичних брехливих прихильників любові та згоди обох народностей»². В статті зверталася увага на те, що критики Франка забули його слова: «говорю про інтелігенцію, не про селян». «Маленька помилка,— говорилося в статті,— але вона змінює стан справи. Отже, з цього випливає, що д-р Франко говорить лише про інтелігенцію, її називає русинами та її не любить. Але чи слушно не любить? Хто лише знає ближче українські відносини, хто пізнав цю так звану українську інтелігенцію, хто придивився її політиці, той може тільки приплеснути авторові. Кого має любити? Адвокатів, що зі шкіри днуть селянина в ім'я патріотизму, попів, що не кращі від перших, урядовців, що соромляться свого походження, словом, інтелігенцію, яка знає селянина лише з естради на публічних зібраннях, яка коли зробила що, то лише напевно щось негативне або таке, що псує і затримує селянський рух, а селянський рух — це все-таки єдиний український рух?

¹ [Ю л. Р о м а н ч у к]. Смутна поява. «Діло», 1897, № 97.

² «Banita Franko». «Monitor», Львів, 1897, № 21. Баніта—вигнанець. (Ред.).

Кого має любити? Кількох ділків, що самовладно загорнули українську політику в свої руки, роками сварилися і гризлися між собою і довели до того, що їх повага перед народом зійшла до нуля? Чи їх має любити д-р Франко?

Але чи ж усі з української інтелігенції такі, чи всіх ненавидить автор? Ні, бо в тому самому місці говорить: «Розуміється, знаю між русинами кілька винятків, кілька осіб чистих і гідних усякої пошани», і дійсно лише одиниці, це дуже нечисленні одиниці. Отже, немає і ще раз немає за що їх любити. Але чому називає їх русинами, словом, що належить усьому народові? І тут має слушність: повторює лише власні їх слова, вони самі написали собі патент на всеукраїнськість, вони, що політикували, не питаючи народу, чи апробує їх непрошене опікунство. Побиває їх власною ж зброєю і добре, слушно робить!

«Н а в і т ь Р у с і н е л ю б л ю!» — пише автор, отже, згідно з моральністю панів писарчуків — анафема на нього! анафема, незважаючи на те, що тут же, в тому самому вірші додає: не люблю «так і в такій мірі, як це роблять або вдають, що роблять, патентовані патріоти». Бо любов їх — то ніяка любов, послуги їх — то вовчі послуги, отже, гріхом, і то смертельним, грішив би др. Франко, якби любив Русь їх любов'ю.

Не любить українського минулого, а не його історії... Любити це минуле, повне сліз і крові селянської, недолі, спричиненої власною анархією, непорадністю, пихою? Уболівати над ним! Але любити його важко, бо важко любити те, що болить нас, що принижує.

Не любить др. Франко Русі як «повільної і впертої раси», не любить її помилок, отже, побоюється за її майбутнє, жодних основ для якого не бачить, і побоюється слушно, дуже слушно! Бо якщо політика піде віковими шляхами, то майбутнє хіба перевищить сумне минуле. Отже, нічого не любить автор? Навпаки, любить український народ, бо бачить, як український народ, хоч він гноблений, отемнюваний і деморалізований довгі сторіччя, хоч і сьогодні бідний, недолугий і непорадний, але все-таки поволі підноситься, відчуває в щораз ширших масах жадобу світла, правди та справедливості і до них шукає шляхів,

отже, варто працювати для цього народу. А хто хоче працювати і хто працює стільки років, як автор, і працює, як сам говорить і що для нас не є таємним, серед тисячі більших і менших колючок, — той любить народ, для кого працює. А цей народ — то властива Русь, отже, любить її д-р Франко і любить благородною любов'ю, бо любов'ю кільканадцятилітньої праці, без власної користі, без власного «я», без особистих інтересів, любить любов'ю чистою, благородною, великою. Не любить минулого, однак уболіває над ним, що є другим доказом його любові до народу. А тепер, чому автор це підніс? Чому шмагає українську інтелігенцію, чи для власної помсти? Хоч би це робив і з цих низьких причин, мав би рацію, бо мстився б не тільки за себе, але за десятки пропавших українських талантів, які кліка української інтелігенції взяла під ноги й потоптала.

Але ні! Висловлювання дра Франка — це слухний протест всього українського народу, який з кожним днем приходить до переконання, що його політики, за винятком кількох особистостей, про яких згадує автор, це політики власних амбіцій, це ніякі не знавці потреб народу, отже, вже з цього погляду найгірші його опікуни, якщо не що гіршого»¹.

Не може бути двох думок, що без коментаря самого Франка до його передмови ніхто не був здатний написати статтю, надруковану в «Monitor». Більше того, оригінальні думки та їх побудова, стиль і нарікання, що інтелігенція затримує селянський рух, єдиний український рух, наштовхують на здогад, що автором статті був сам Іван Франко.

Велич наведеної відповіді така блискуча, що перед нею бліднуть інші голоси в обороні Франка. В органі радикальної партії «Громадський голос» на питання «Чи Франко любить Русь?» автор підкреслює у поведінці патріотичних фарисеїв щедрість на слова про любов до Русі, зате рідку серед них появу людей, що готові були пожертвувати для неї свою працю, своє щастя, ціле своє майбутнє. Своє розуміння любові до батьківщини Франко виявив, працюючи довгий час на літературному полі й терплячи злидні, пере-

¹ «Banita Franko». «Monitor», Львів, 1897, № 21.

слідкування, арешти, насмішки й зневагу за свою працю, за свій собачий обов'язок. Автор статейки писав, що той любить Русь, «хто працює для неї, хто пише для свого народу, хто бореться за права того народу, хто руський люд робучий ставить осередком своєї діяльності, хто за нього не заважається піти на переслідування, перетерпіти і голод, і злидні, і тюрму»¹.

В чернівецькій «Буковині» в 1897 році з'явилася без підпису стаття «Любить чи не любить (Громи на д-ра Івана Франка)». Хід думок і стиль указують на головного редактора «Буковини» Осипа Маковея. Стаття починається словами: «Цей тиждень для пана Франка тяжкий, громи сиплються на нього і з польських і з руських часописів». Однак громи б'ють не в кущі, але в найвищі дерева. Хто більше працює, спонукує більше говорити про себе й «виставляється на громи з якої-небудь хмари». В жменьці української інтелігенції багато є людей безхарактерних і перекинчиків. В інших народів Франко «був би оздобою; у нас він отруюється розпачем». Не з доброго дива сказав Франко такі слова про любов, але «це результат довголітнього досвіду, тяжкої праці, гірких розчарувань і терпінь»².

У відповідь «Ділу» Франко надрукував у третьому випуску «Життя і слова» за 1897 рік «Декілька афоризмів у альбом «Ділу», прочитавши його статтю «Смутна поява». Ось кілька характерних прикладів: «Любов не обов'язкова, та почуття обов'язку обов'язкове». «Сліпа любов, як сліпа віра, родить фанатизм і нетолеранцію». «Хто твердить: люблю свій народ, а не сповнює своїх обов'язків зглядом того народу,— брехню твердить». «Від народного обов'язку сам бог не може звільнити; нахваляється звільнити від нього сатана»³.

Авторові статті «Смутна поява» Франко відповів поезією, що в «Моему Ізмарагді» 1898 року не має заголовка, а пізніше отримала заголовок «Сідоглавому». Тут автор порівняв свою любов до батьківщини з любов'ю Романчука та йому подібних:

¹ Чи Франко любить Русь? «Громадський голос», Львів, 1897, № 12, стор. 97.

² [О. Маковей]. Любить чи не любить. (Громи на д-ра Івана Франка). «Буковина», Чернівці, 1897, №№ 97 і 98.

³ І в. Франко. Декілька афоризмів у альбом «Ділу», «Життя і слово», 1897, стор. 263—264.

Ти, брате, любиш Русь,
Я ж не люблю, сарака!
Ти, брате, патріот,
А я собі собака.

Ти, брате, любиш Русь,
Як хліб і кусень сала,—
Я ж гавкаю раз в раз,
Щоби вона не спала.

Ти, брате, любиш Русь,
Як любиш добре пиво,—
Я ж не люблю, як жнець
Не любить спеки в жниво.

Ти, брате, любиш Русь
За те, що гарно вбрана,—
Я ж не люблю, як раб
Не любить свого пана.

Бо твій патріотизм —
Празнична одежина,
А мій — то труд важкий,
Гарячка невдержима.

Ти любиш в ній князів,
Гетьмання, панування,—
Мене ж болить її
Відвічне страждання.

Ти любиш Русь, за те
Тобі і честь, і шана,—
У мене ж тая Русь
Кровава в серці рана.

Ти, брате, любиш Русь,
Як дім, воли, корови,—
Я ж не люблю її
З надмірної любови¹.

Поки підняли бурю проти Франка українські націоналісти, Франко, як повідомив «Kurjer lwowski» 11 травня 1897 року, перестав бути його співробітником.

У віденській газеті «Die Zeit» 8 травня 1897 р. появилася стаття Франка про Адама Міцкевича — «Поет зради». Прочитавши уважно твори Міцкевича ще в гімназії, Франко вже тоді звернув увагу на те, що в творчості великого польського поета дуже часто виступає мотив зради. В полеміці з Романовичем Франко кілька разів ужив слово «валленродизм», якого не було в статті Романовича, — доказ, як органічно чужим був йому всякий дух валленродизму та як рішуче відкидав такий закид від себе.

Свою статтю Франко закінчив словами: «Ми розглянули майже всю поезію Міцкевича та сподіваємось, що дали досить доказів на те, що зрада в своїх найрізномірніших формах творила головну тему майже всіх його поезій, що ця зрада — й це найхарактерніше — малюється не як низька риса, як заперечення етичного почуття, але дуже часто як щось героїське, а деколи навіть як щось ідеальне, продиктоване найвищим патріотизмом. Сумний, мабуть, був час, коли геніального поета зіпхали на такі манівці, але сумно стоїть справа і з нацією, яка без застереження уважає такого поета своїм найвищим національним героєм і пророком та годує щораз нові покоління отруйливими творами його духа»².

¹ І в. Франко. Мій Ізмарагд, Львів, 1898, стор. 8—9.

² І в. Франко. Поет зради (Ein Dichter des Verrates). «Die Zeit», Відень, 1897, т. XI, № 136, стор. 89.

За цю статтю польська націоналістична преса з виттям накинулась на Франка, обзиваючи його лайливими словами типу «байстрюк», «падлюка», «скажений пес» та їм подібними. Навіть польські вчені не зуміли тверезо підійти до теми, але підсунули авторові, як причину написання статті, те, що своєю статтею він задумав пошкодити збиранню грошей на побудову пам'ятника Міцкевича у Варшаві. Зате буржуазні польські критики не хотіли вірити, що Франко ще на шкільній парті мав «єретичні» погляди на Міцкевича. В згаданому віденському щотижневику галицький адвокат Генрік Монат дав відповідь на статтю Франка («Die Zeit», № 138), а Франко не забарився йому відповісти статтею «Мої фальшування», надрукованою в наступному номері.

Проти Франка виступила також націоналістична польська студентська молодь, яка в своєму «Відкритому листі» закинула йому наклеп, підлість і донос.

На захист Франка виступили 22 прогресивні студенти. В своїй відповіді студенти порівняли «Відкритий лист» із статтями «тих газет, що здавна чекали лише нагоди, щоб обплювати й розтоптати людину, яка, будучи русином, завжди та всюди подавала нам щиро руку до братерської згоди та співпраці, а чигали на неї лише тому, що прогрес розуміла не як забавку, не як опудало на горобців, але щиро працювала для нього на шкоду певної частини нашого суспільства, але ніколи не на шкоду нашого народу»¹. Не погоджуючись з ставленням Франка до Міцкевича та його творчості в статті, написаній в якомусь великому роздратуванні, прогресивні студенти заявляли, що якщо вільно кожній думаючій людині все інтерпретувати по-своєму, то «таким визначним людям, як др. Франко, передусім»². Думки Франка про польське суспільство прогресивні студенти пояснювали незвичайною нервозністю автора. Щоб відкинути від Франка закид в підлості, вони запитували: «Чи хоч би тінь підлості може впасти на людину, що для вільності своїх переконань зреклась величезної кар'єри, яка усміхалась йому багато разів?»³ Відмітаючи рішуче і з обуренням такі образи, як «підлий», «нікчемний наклепник»; вони, навпаки, цінили Франка за те, що «завжди висловлює свої думки прилюдно з великою цивільною від-

¹ Głosy akademickiej młodzieży polskiej w sprawie D-ra Iwana Franki, Львів, 1897, стор. 10.

² Там же.

³ Там же, стор. 15.

вагою»¹. Далі в заяві двадцяти двох стояло: «Др. Франко це один із найпалкіших речників прогресу в нашій країні. Багато реакційних газет за це віддавна нападало на нього з усякого приводу, зокрема прищеплюючи йому ненависть до поляків. Отже, тепер, після статті в «Die Zeit», ця преса напала на нього з подвійною енергією, а ми переконані, що патріотичний пафос в її устах був попросту маскою, що прикривала заздрість, яку сичі реакції відчують до піонерів прогресу»².

Заява 22 прогресивних студентів Львівського університету разом з листом солідарності 57 студентів Львівської політехніки та краківського «Zjednoczenia» вийшла окремою брошурою під заголовком «Głosy akademickiej młodzieży polskiej w sprawie D-га Iwana Franki».

Про статтю Франка чеський письменник Йосиф Святополк Махар писав: «Др. Франко не вцілив. Розуміємо його положення: українець, син гнобленого поляками народу, особисто діткнений (міністри Мадейський і Рітнер не дозволили йому зайняти місце університетського доцента), хотів влучити своїх противників у найчутливіше місце, в їхню гордість. Польський народ, не маючи своєї держави, своєї вільності, гордиться сьогодні тим своїм місцем, яке зайняв колись у духовному житті між слов'янськими народами. Туди, здається, цілив др. Франко. Та він взяв список із обоюстороннім вістрям: політичним і літературним. Політично дуже добре вимірено. В г о р і, поляки, де ви є слабими, де нестає вам переваги й сили, — там ви є зрадниками, валленродами, цій зраді надаєте ореол патріотизму, героїства, в н и з у ви є тиранами, упирами, деспотами».

Махар виправдував появу статті Франка політичною основою, але закинув йому, що його літературна аргументація слаба і в найвищому ступені несправедлива, бо ідея зради проходить у творчості ряду письменників світової літератури, але ніхто не називає їх поетами зради. Тому Махар зробив висновок, що Франко «влучив у своїх ворогів як політик, але сам себе поранив як літературний критик».

У статті «Русько-польська згода і українсько-польське братання» сам Франко розкрив причину, чому написав статтю про Міцкевича як поета зради. Статтю Франка викликало звертання редактора місячника «Świat Słowiański»

¹ Głosy akademickiej młodzieży polskiej w sprawie D-га Iwana Franki, Львів, 1897, стор. 18.

² Там же.

до наддніпрянських українців. Пройшовши практичну школу того братання, до якого теоретично закликав краківський редактор, Франко висловив свої думки у цій справі й мав нагоду розкрити важливий момент із свого життя. Він писав: «І чим скінчилася моя практика? Певно, кожному галичанинові звісний той факт, той скандал, яким вона скінчилася,— скандал, зрештою, далеко менше мій, далеко більше галицько-польської суспільності і преси. Я не хочу розбирати ані оцінювати його, хоча признаюся, що й досі не жалую свого кроку, як не жалую нічого, що було логічним впливом фактів, сильніших від мене. Та, власне, ті факти, що примусили мене бризнути польській суспільності в очі різким докором, певно, мало кому відомі. Найтяжчий, найстрашніший із них, що захопив мене особисто до глибини душі, захопив, як грім, як нагла хвороба, це були криваві вибори 1897 року. Не будши русином і не живши тоді серед руської суспільності, ніхто не може мати поняття про враження, яке робили тодішні події. Вся перверсія і глибоко десь у крові укрита погорда до простого люду, погорда до закону і законності у галицько-польських верховодів виринула тоді наверх, як олива на воду. Пригадаю лиш один факт — не дуже голосний, але характеристичний. Міністр внутрішніх справ граф Казімір Бадені, їдучи до Відня з інспекції львівського намісництва, де видав докладні вказівки для переводження виборів, зупинився на пару днів у Кракові і там на якімось панському зібранні виголосив промову, в якій з цинізмом, гідним фігурувати в історії польсько-руських відносин, заявив із натиском: «Wyboru w Galicji odbywają sie całkiem legalnie»¹. І це в ту саму пору, коли біля моїх вікон у Львові день у день водили десятки закованих і скатованих давидівських селян (русинів і поляків), яких тягнуто до в'язниці за вбивство виборчого комісара, коли до мене, хворого, немічного і розбитого, день у день і ніч у ніч надбігали розполохані «легальністю» виборів міщани та селяни то з Комарна, то з Цєброва, то з Мостиського, то з Перемиського, то з бозна-яких інших повітів, благаючи поради й бодай захисту, переночувати їх та прогодувати кілька днів, поки минуть страхища легальних виборів. Слова міністра графа Бадені розтелеграфовано скрізь по світі, і заграничні газети не хотіли приймати дописів про галицькі вибори, заслоняючися

¹ Вибори в Галичині відбуваються цілком легально.

тим, що адже ж ексцеленція граф Бадені запевнив торжественно, що вибори відбуваються легально! А львівська прокуратура конфіскувала статті про вибори та дописи з провінції про вбивства, каліцтва та масові арештування, знов-таки на тій підставі, що ексцеленція граф Бадені заявив, що вибори відбуваються легально, значить, усякі дописи про нелегальності мусять бути брехнею.

Та недосить того: в ту саму пору я зазнав іще важкіших ударів від людей і груп, близьких і дорогих мені серед польської суспільності, я побачив, як довкола мене валився весь той світ ідей чи ілюзій, над реалізацією якого я працював, і в хвилину розпуки я кинув каменем у прірву і усунувся набік, покинув назавсіди експериментування з працею на двох загонах і дав собі слово присвятити всю свою працю своєму рідному народові. Одно лише додаю іще: як перед тим, так і потім у мене не було ані зерна ненависті до польської народності, до того, що вона має гарного, високого, щирого та справді людяного»¹.

За власним признанням Франка, брутальна відмова в затвердженні доцентом Львівського університету наштовхнула його до живішої участі в політиці. Він з ентузіазмом включився і в політичне життя радикальної партії.

На четвертому з'їзді партії, що відбувся 29 і 30 грудня 1895 року, Франко головував. Від імені комісії, що запропонувала виправлений проект програми партії, Франко схарактеризував всі зміни в програмі. Усунено давній поділ програми на максимальну і мінімальну. Всі завдання викладено так, що на перше місце поставлено практичні вимоги, тобто такі, які мали здійснитися раніше і мали стати основою для здійснення дальших, більш ширших. Таким чином, твердження про «економічний колективізм» відсунуто на самий кінець економічної програми. Програма закінчувалася твердженням, що «всіма тими реформами простуємо до усупільнення продуктивних засобів і продукції». З програми усунено вимогу «автономії країв», а зате вставлено про «політичну автономію національних територій» і вимогу про створення окремого краю з українських частин Галичини й Буковини та надання цьому краю якнайбільшої політичної автономії. Цією поправкою радикальна партія поступилась «національній групі» партії.

¹ І в. Франко. Русько-польська згода і українсько-польське братання. «Літературно-науковий вісник», Львів, 1906, кн. I, стор. 157—158.

П'ятий з'їзд радикальної партії відбувся 26 і 27 вересня 1896 року. І. Франко зробив доповідь про діяльність керівного органу партії. На підставі звітів він зробив висновок, що радикальний рух міцніє, що переслідування і католицькі місії є найкращим агітаційним засобом. При цьому він повторив слова Лібкнехта «Хай живуть наші приятелі — вороги!» Відмітивши зростання селянської інтелігенції, доповідач підкреслив і хиби радикальної партії, брак інтелігентних провідників і брак солідарності. В своїй політичній хроніці в «Житті і слові» Франко висловився про п'ятий з'їзд, що він був найважливіший з часу першого з'їзду, коли закладено основи радикальної партії. «Був це перший з'їзд, — писав Франко, — на котрім не було ніякої теоретичної, програмної дискусії, на котрім делегати займалися виключно практичними, конкретними справами партії»¹. Підсумовуючи спостереження делегатів, Франко стверджував, що радикалізм захопив уже мало не цілу східну Галичину, що він став селянською партією, в якій інтелігентні люди були не провідниками, а товаришами селян, що він збудив живі сили серед українського народу і став на високому етичному рівні, бо в очах народу радикал був синонімом людини чесною, незаляканою, яка боролася з усякою кривдою і визиском.

На шостому з'їзді радикальної партії, що відбувся 19—21 вересня 1897 року, Франко реферував про викуп панських ґрунтів і про організацію радикальної партії. З'їзд відбувся під враженням кривавих баденівських виборів до державної ради. Відкриваючи з'їзд, Франко сказав, що радикальна партія показувала годину, яка мала бути на українському годиннику, й не дармо вороги охрестили увесь український рух в Галичині радикальним рухом. «Тяжка виборча боротьба, масові арешти, проливання людської крові, повиборчі процеси — все те скріпило нашу партію»², говорив Франко й, дякуючи делегатам за їх доповіді, зауважив, що, на його думку, з доповідей видно, що головними помічниками радикальної агітації були австрійська влада, жандарми й переслідування. На тому ж з'їзді Франко домагався поставити справу поділу Галичини практично й одночасно так, щоб і противники визнали таку постановку справи цілком справедливою.

¹ І. Франко. Політична хроніка. «Життя і слово», 1896, стор. 309.

² М. Возняк. Іван Франко в добу радикалізму. «Україна», Київ, 1926, кн. 6, стор. 134.

Франко взяв участь і в сьомому з'їзді радикальної партії, що відбувся 30 й 31 жовтня 1898 року. У своїй промові він звернув увагу на той факт, що під час виборів в Тернопільщині проти його кандидатури виступили мало не всі попи. «Нехай же не подивуються,— говорив Франко,— що відтепер і ми будемо виступати проти них з цілою силою, тільки не тими способами, яких уживають проти нас вони, але правдою, показуванням їх поступування й ширенням науки»¹. Цей виступ Франка проти церковнослужителів і релігії знайшов своє продовження в ряді публіцистичних статей, таких як «Радикали і релігія», «Радикали і попи», «Єзуїти і радикали».

V В період «наймів у сусідів» Франко видав дві збірки свого поетичного доробку. В двадцятиріччя його перших друкованих віршів вийшла в 1893 році антологія його поезії як друге, вчетверо більше, видання збірки «З вершин і низин». Збірка «З вершин і низин» складається з семи відділів з такими заголовками: «De profundis» («З глибин»), «Профілі і маски», «Сонети», «Галицькі образки», «Жидівські мелодії», «Панські жарти» і «Легенди». Кожний із відділів поділяється ще на ряд тематичних циклів. Збірка відкривається програмною поезією — гімном «Вічний революціонер». Найбільша кількість віршів у збірці припадає на роки, проведені Франком у тюрмі: на 1880 рік — 50, а на 1889 рік — 56.

Вся збірка пройнята революційною ідейністю, духом безстрашної боротьби «за поступ, щастя й волю» рідного народу, вірою в перемогу й прийдешність дня свободи.

З усіх поетичних циклів збірки помітно виділяються поезії циклу «Думи пролетарія», з яких виступає образ самого поета як стійкого революціонера. Написаний в коломийській тюрмі 30 квітня 1880 року вірш «На суді» побудований в плані оборонної промови, яка далі переходить у полеміку й кінчається гнівним обвинуваченням буржуазного суду всього капіталістичного ладу. У вірші «Милосердним» оспівано почуття людської гідності бориславського робітника. Незламність заарештованого революціонера зображена в написаному 3 квітня 1880 року вірші «Semper idem!» («Завжди той самий!»). У вірші «Супокій»,

¹ М. В о з н я к. Іван Франко в добі радикалізму. «Україна», Київ, 1926, кн. 6, стор. 135.

написаному 15 липня 1883 року, поет називає зрадником або боягузом буржуазного діяча, що в умовах жорстокої капіталістичної експлуатації закликає трудящих до спокою. Глибоке розуміння автором соціально-політичного життя бачимо в його написаному 9 квітня 1880 року вірші «Не люди наші вороги», зокрема в таких рядках:

Не в людях зло, а в путах тих,
Котрі незримими вузлами
Скрутили сильних і слабих
З їх мукою і їх ділами¹.

У «Веснянках» поет майстерно поєднує літературно-поетичні форми з народно-пісенними. Це поезії головно алегорично-філософського змісту. Найкраща з них, справжня перлина поезії — «Земле моя, всеплодющая мати».

Цикл «Україна» починається глибоко патріотичним віршем «Моя любов», написаним 27 червня 1880 року, з провідною думкою, що справжня любов до України зливається з любов'ю до трудящих інших націй.

І чи ж перечить ся любов
Тій другій, тій святій любови
До всіх, що ллють свій піт і кров,
До всіх, котрих гнетуть окупи?
Ні, хто не любить всіх братів,
Як сонце боже, всіх зарівно,
Той щиро полюбить не вмів
Тебе, кохана Вкраїно!²

В написаному 21 листопада 1882 року вірші «Ляхам» поет закликає їх до братання, але на демократичній основі.

Братаймося, ляше, та щиро,
Громадою, ділом і миром,
Братаймося, як з рівними рівні,
А не як пани і піддані!
Користі най в'яжуть нас спільні,
А не пересуди погані.
І кожний на своєму полі
Для себе і жиймо й працюймо
Для власного щастя і долі!
Рятуємось в біді, та тямуймо
Докладно слова ті хороші:
Брат братом, а бриндзя за гроші³.

¹ І в. Ф р а н к о. З вершин і низин, Львів, 1893, стор. 45.

² Там же, стор. 72.

³ Там же, стор. 74.

Якщо поет і виливав в окремих віршах деяких циклів особистий сумнів, причиною цього було не тільки особисте, а й народне горе.

В циклі «Оси» поет виступив як блискучий майстер сатиричної поезії. В сатирі «Хлібороб» він узяв з одноіменного вірша Миколи Устияновича перший рядок «Гей, хто на світі кращу долю має» і з гіркою іронією викрив усю брехливість ідилії, яку змалював Устиянович, та показав, як тяжко бідував галицький селянин на своєму клаптику землі, аж «поки в найми не пошкандибає».

З того самого 1880 року, що й «Хлібороб», походять і «Ботокуди», поема, що написана з великою силою іронії і сарказму і виявляє багато спільних рис з «Історією одного міста» Салтикова-Щедріна. В поемі «ботокуди» є символом усього відсталого і консервативного. Ботокуди дивляться на трудящі маси як на робочу худобу.

Франко став новатором і в жанрі сонету (щодо змісту). Щоб «валити панський гніт і царський», поет-революціонер перемінив «тонкий різець Петрарки» на «важкий молот каменярьський» — і створив «Тюремні сонети», гострий політичний протест проти гнобительського режиму тюрми народів — Австрії.

Друге видання збірки поезій Франка «З вершин і низин» — це найкращий здобуток української класичної поезії в ХІХ сторіччі поряд з «Кобзарем» Тараса Шевченка. Цінна вона за цикли: «Думи пролетарія», «Excelsior», «Веснянки», «Скорбні пісні» тощо, цінна і за такі перлини, як поема «Сурка», унікальний в світовій літературі твір про долю єврейки наймички-покритки, що гідний стати побіч «Наймички» Шевченка. Наскрізь реалістичні «Тюремні сонети» викривають умови перебування поета в тюрмі. Філософська поема Франка «Смерть Каїна» своєю образною формою допомагає читачеві дійти до висновку, висловленого поетом пізніше у вірші «Мамо-природо» з циклу «В плен-ері», що людина повинна сама створити рай в своєму нутрі:

Гармонію чуття і волі,
Думок і діл, бажання і знання.

В незакінченій поемі «Нове життя» Франко висловив тверду віру в ясний день людства:

Хоч порох чоловік, та вірю я в той порох.
Я твердо вірю в труд його могучий,

В ті мільйони невсипущих рук,
І твердо вірю в людський ум робучий
І в ясний день по ночі горя й мук¹.

✓ В передмові до другого видання збірки «Зів'яле листя» Франко схарактеризував її як «збірку ліричних пісень, найсуб'єктивніших із усіх, які появилися у нас від часу автобіографічних поезій Шевченка, та притім найбільш об'єктивних у способі малювання складного людського чуття»². В своєму рефераті про Івана Франка, прочитаному в чернігівській «Просвіті» 1908 року, Михайло Коцюбинський писав із захопленням про цю збірку: «У Франка є прекрасна річ — лірична драма «Зів'яле листя». Це такі ніжні вірші, з такою широкою гамою чувства і розуміння душі людської, що, читаючи їх, не знаєш, кому віддати перевагу: чи поетові боротьби, чи поетові-лірикові, співцеві кохання і настроїв»³. Інакше підійшов дехто з тодішніх критиків до характеру «Зів'ялого листя». Стверджуючи, що тодішня літературна критика не зрозуміла характеру збірки його пісень, Франко писав у згаданій передмові: «Найпросторіше писання про неї Василя Щурата в «Зорі» силкувалося осудити її як прояв зовсім зайвого у нас песимізму. Не тільки сам я, але — це стало мені відомо зараз тоді — також значна частина публіки зовсім інакше зрозуміла ті поезії, і я надіюся, що й теперішнє покоління знайде в них не одно таке, що відгукнеться в його душі зовсім не песимістичними тонами»⁴.

На статтю критика Франко відповів поезією «Декадент» з такою заявою про себе:

Який я декадент? Я син народа,
Що вгору йде, хоч був запертий в льох.
Мій поклик: праця, щастя і свобода,
Я є мужик, пролог, не епілог.

Любовна лірика «Зів'ялого листя» вражає своєю силою і глибиною. Ряд віршів написаний в стилі народних пісень: «Зелений явір, зелений явір», «Ой ти, дівчино, з горіха зерня», «Червона калино, чого в лузі гнешся», «Ой ти,

¹ І в. Ф р а н к о. З вершин і низин. Львів, 1893, стор. 218.

² І в. Ф р а н к о. Зів'яле листя, Лірична драма. Друге видання, Київ, 1911. Передне слово до другого видання, стор. 7.

³ М. К о ц ю б и н с ь к и й. Іван Франко, Київ, 1917, стор. 30.

⁴ І в. Ф р а н к о. Зів'яле листя, Київ, 1911, стор. 7—8.

дубочку кучерявий», «Ой жалю, мій жалю», «Оце тая стежечка» й інші. Видатний радянський письменник О. Корнійчук підкреслив, що «ліричні вірші Франка з циклу «Зів'яле листя» стоять на рівні шедеврів світової поезії»¹.

В нарисі про Леся Українку Франко підкреслив як важливу прикмету її таланту — гумор, бо «справедливо сказано, що гумор,— невідлучна прикмета кожного правдивого таланту»². Гумор і сатира — це також невід'ємні частини таланту Франка. Так, до збірника поезій «З вершин і низин» 1893 року увійшло 9 сатир (цикл «Оси»), сатиричний елемент виступає і в ряді оповідань Франка його збірника з 1890 року «В поті чола. Образки з життя робучого люду».

Українська класична література ХІХ сторіччя не має іншої збірки оповідань, рівної збірці «образків з життя робучого люду» Івана Франка.

Франко великий майстер короткого, новелістичного оповідання. В його творчості, за влучним висловлюванням Коцюбинського, «люди діляться на два табори: на кривдників, проти яких він гострить як меч своє слово, і покривджених, яким він оддає своє серце»³. Не покривджених, а цілком зруйнованих австрійським буржуазним ладом людей змалював Франко в оповіданнях «Сам собі винен», «Слимак», «Добрий заробок», «Домашній промисел». Збірник починається двома оповіданнями: «Лешишина челядь» і «Два приятелі», вперше надрукованими в «Дністрянці» (1876), що були помітними віхами в творчому житті Франка, відкриваючи його шлях критичного реалізму. В дитячі та хлоп'ячі роки, в часи перебування письменника в сільській і міській школі вводять читача оповідання «Малий Мирон», «Грицева шкільна наука», «Оловець» і «Schöpschreiben». Тюремне життя зображене в оповіданні «На дні». Жертвою австрійської тюрми став герой оповідання «До світла!»— за свій потяг до книг, до знання. «Хлопська комісія» малює дикий самосуд темних селян над злодієм, а «Цигани»— страшну їх смерть внаслідок свавілля австрійських жандармів. «Історія моєї січкарні»— це сатиричний малюнок консерватизму селянства та його страху перед новаторствами. «Ліси і пасовиська» вводять читача в пан-

¹ О. Корнійчук, Великий каменярь. «Разом з життям», Київ, 1950, стор. 67.

² І. в. Франко. Леся Українка. «Літературно-науковий вісник», Львів, 1898, кн. VII, стор. 22.

³ М. Коцюбинський. Іван Франко, стор. 26.

щизняні порядки в галицькому селі, хоч на папері в 1848 році панщина була «скасована». Жіночому питанню за буржуазного ладу присвячені оповідання «Маніпулянтка» й «Між добрими людьми».

В одній російській статті про Франка Коцюбинський писав про його збірник «В поті чола»: «Тут, на протязі двадцятьох образків із життя робітничого класу, дефілюють перед читачем живі люди, темні, пригнічені жертви соціального ладу, що в поті чола заробляють хліб не тільки собі, але й іншим щасливішим шарам суспільства. Тут, в цих оповіданнях, увесь Франко, з його любов'ю до народу, з енергійним протестом проти всякого роду образ, гніту і несправедливості, з гарячим закликком до праці «на добро пригніченим і покривдженим».

Розвиткові проституції сприяли таємні товариства, що приносили прибутки спритним недолюдкам. Викриття одного з таких підприємств закінчилося у Львові судовим процесом, що дав Франкові тему повісті «Для домашнього вогнища», написаної в листопаді 1892 року польською мовою у Відні. Виправдовуючись перед своїм чоловіком за свою участь в торгівлі дівчатами, героїня повісті розкриває буржуазний погляд на це питання: «А втім, чи ж то я перша, одинокка в тій торгівлі? Ведеться вона то явно, то тихцем від соток літ, і наша шляхта частенько вела її до спілки з жидами. Не віднині йдуть наші дівчата на торги до Константинополя, Смирни та Александрії, а тепер повно їх і в Індії, і в Єгипті, і в Турції, і в Бразилії. І знаєш, коли подумаю, в яких обставинах, в якій нужді, в яким занедбанню і пониженьню жила тут не одна з них, то мені здається, що небагато тратять, а може, не одна багато й зискує, ідучи там. Чи думаєш, що перед усіми я мусила брехати, говорити, що їх потребує до служби? Десятки були таких, котрі прямо говорили мені: «А хоч би ви, пані, продали нас навіть у турецьку неволю, то будемо вас благословити, щоби тільки видобутися геть відси. Адже ж тут не лишається нам ніщо інше, як тільки з моста в воду або на шлях ганьби, та й то навіть сей шлях не охоронить нас від нужди, голоду та неволі!»¹

В казці «Без праці», надрукованій в «Зорі» в 1891 році й виданій окремо, Франко по-філософськи розробив тему

¹ І в. Ф р а н к о. Для домашнього вогнища, Повість, Львів, 1897, стор. 144.

праці як необхідності для людини. Герой казки «пізнав основно, що праця — це не тільки твердий обов'язок чоловіка, але прямо условина його життя, конечно для життя так, як повітря до дихання. Пізнав, що без праці чоловік звільна перестає бути чоловіком, самотійною істотою. Недостачі тої людської самотійності не надгородять йому ніякі скарби, ніякі розкоші, бо все здобує без праці являється чимось чужим для чоловіка, якимось привидом, холодною лудою, котра не насичує духа, а тільки його знеохочує і затроює»¹.

Найяскравіше викриття польської шляхти і буржуазії з їх високою думкою про якусь свою культурну місію щодо українського народу та з справжньою їх роллю не тільки експлуататорів, а й деморалізаторів дав Франко в недокінченій повісті з іронічним заголовком «Основи суспільності», надрукованій в «Житті і слові» 1894 й 1895 року.

На початку 90-х років заяснів повним блиском талант Франка як драматурга. Його шедевром на цьому полі була драма «Украдене щастя» в п'яти актах, надрукована в 1894 році в «Зорі» й видана окремо, та, на жаль, досі не відома в своїй першій редакції.

Франко сам заявив, що темою для його драми послужила народна пісня про жандарма, записана в Лолині 1876 року й надрукована в його праці «Жіноча неволя в руських піснях народних». Подавши текст пісні, Франко писав: «Як бачимо, в новій одежі стара подія — насильний розрив зв'язку родинного. Жінка ломить шлюб церковний і віддається «шандареві» одверто, прилюдно. Муж її, чуючи себе зганьбленим, убиває «шандаря» і сам гине ганьблячою смертю, — от і вся повість»². Шукаючи винуватця, Франко в першу чергу бачив його в нещасливій організації сімейних відносин, яка «не дозволяє легально розірвати зв'язок, уже фактично розірваний, котре насилує любов і серце жінки і через те скривляє їх, зводить на манівці». Далі він обвинувачував жандарма в поганій і нечесній поведінці, «а посередньо ті причини, котрі зробили його безсердечним і нечесним, тобто касарняна деморалізація, — значиться в послідній лінії... Ех, та й нудно ж бо повторяти все одно і то саме, доходити «куди не кинь, все в клин» тисяч-

¹ І в. Франко. Без праці, Казка, Львів, 1891, стор. 64.

² І в. Франко. Жіноча неволя в руських піснях народних, Львів, 1883, стор. 45.

ними дорогами, а все до одного кінця!»¹ Автор не договори́в, не виклав свою думку, але дає зрозуміти, що основний винуватець усіх народних нещасть — існуючий капіталістичний лад.

В пісні маємо лиш одно ім'я Миколи, що перейшло і до драми Франка «Украдене щастя». Микола Задорожний в драмі наймит. Миколин сусід так схарактеризував його: «Гарував чоловік, весь вік робив, аж йому очі з голови лізли, мучився, терпів, — ой господи, скільки натерпівся! Нарешті, дохрапався кусника хліба...»² Жінка Миколи Задорожного — Анна походила з далекого села, з іншого повіту, в якому її батько був найбільшим багатцем. Його рідна дочка болюче відчула на собі всю гостроту боротьби за землю. В Анну закохався син вдови Михайло Гурман, якому один із її братів сказав: «Ти, Михайле, іди в божий час, але про Анну і не думай. Не буде вона твоя, хоч би ми мали її живцем у могилу закопати»³. Сім'я Анни пустила про Михайла чутку, що він загинув на війні в Боснії. Яким обманним способом були одружені Микола і Анна, показує оцей діалог між ними:

М и к о л а. Я був певнісінький, що він давно вже загинув у Босні. Адже ж твій братьо присягався передо мною, що його нема на світі, навіть карту з війська показував. Тільки то біда, що я неписьменний, то й не міг прочитати.

А н н а. Значить, і тебе так само одурили, як і мене.

М и к о л а. Не знаю, пощо їм так конечно забаглося випхати тебе на десяте село.

А н н а. А я знаю. Не хотіли мені нічого дати з вітцівщини. Ну, а якби я була пішла за Гурмана, то той би їм був з горла видер. Ти знаєш, який він чоловік. Боялися його, то й постаралися разом з війтом, що його, одинака в матері, випхано на війну, а потому скористали з часу, щоби мене також випхати в інший бік. Ось і вся мудрість.

М и к о л а. Господи, а я й не догадувався, куди стежка в горох! Чоловік з багатими кумпанії не водив, то й на багатьких штуках не розуміється...»⁴

¹ І в. Франко. Жіноча неволя в руських піснях народних, Львів, 1883, стор. 49—50.

² І в. Франко. Украдене щастя, Драма з сільського життя в 5 діях, Львів, 1894, стор. 56.

³ Там же, стор. 19.

⁴ Там же, стор. 24—25.

Сусідка каже Анні про Миколу: «Чоловіка маєш доброго, тихого, роботящого, що трохи не молиться до тебе»¹, а про їх хату, що це «одна хата в цілім селі, де святий супокій та згода та лад, та любов»². Відбувши військову службу, Михайло Гурман вже біля трьох років був жандармом, а в останній час перевели його на карпатське підгір'я. Народ у Наддністрянщині і боявся жандармів і ненавидів їх. Військова, й зокрема жандармська, служба зовсім здеморалізували Михайла. Анна вирішує за всяку ціну залишитись вірною дружиною, але не так кохання, як сила Михайла бере верх над нею. Про цю силу вона говорить: «У, сила у нього! Вола за роги хопить та й на землю кине. Господи, таких, як мій, то йому ніщо двох у одну жменю. Самим поглядом, здається, наскрізь тебе прошибає, мов розпаленим дротом. Ох, та й боюсь я його тепер! Боюсь, як найтяжчого ворога! І певно, що як він на нас завзявся, то зітре нас на порошок, знищить, зруйнує. Бо хіба ж мій чоловік зможе з ним боротися?»³ Анна бачить, що Михайло погубить їх, застерігає його, що «двоє невинних на душу візьмеш»⁴, стверджує, що Микола «такий добрий, він хробака не розтопче, не то щоб чоловіка вбив», але жандарм Михайло йде своїм шляхом до своєї мети. Він знає від Миколи, що його скривдив вїйт, але цієї справи він не розслідує, тільки кидає підозріння на Миколу, пхає його в тюрму, а коли невинного й випускають із неї, він приписує це собі в заслугу, «бо таки віднайшов правдивого убійцю. Та й то не одного, а цілу кумпанію»⁵. Це не перешкоджає йому залякувати до краю прибитого Миколу дальшим підозрінням. Зводячи сліпо закохану в нього Анну, Михайло говорить про відкрадення їх спільного щастя «наперекір тим, що наше щастя вкрали»⁶, і показує в драмі своє розуміння цього відкраденого щастя, перерване його смертю і заарештуванням Миколи.

Соціально-психологічна драма «Украдене щастя» вражає не тільки глибокою правдивістю зображеного життя народу, але й майстерною високохудожньою будовою,

¹ І в. Ф р а н к о. Украдене щастя. Драма з сільського життя в 5 діях, Львів, 1894, стор. 7.

² Там же, стор. 6.

³ Там же, стор. 25.

⁴ Там же, стор. 20.

⁵ Там же, стор. 42.

⁶ Там же, стор. 30.

ідейністю і народністю. Це один з найвизначніших драматичних творів української класичної літератури, який не має собі рівного в зображенні життя селян в українській драмі.

Зловживання сільської влади (війта і писаря), орендаря і багатіїв у селі змальовані в двох редакціях комедії «Рябина» (1886, 1894). Переслідування, які терпів сільський учитель від сільської влади, багатіїв, орендаря і шкільної інспектури, відображені в комедії «Учитель», в якій вперше в українській літературі змальований позитивний образ учителя.

Глибокою патріотичною ідеєю відданості батьківщині та засудженням зрадництва пройнята романтична драма «Сон князя Святослава»¹, де відтворена боротьба князя Святослава за єдність руських земель. При допомозі Овлура та його дружини Предслави Святослав викрив зрадника воеводу Гостомисла та його прибічників, розгромив і покарав їх. Драма кінчається знаменними словами Овлура, що визначають основну ідею твору:

«Най згине, хто кривавить Русь роздором!»

¹ Цю драму спочатку Франко планував назвати «Світло і в тьмі світить».

ПЕРІОД «ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВОГО ВІСНИКА»

З 1895 року Франко почав співробітничати у виданнях Наукового товариства ім. Шевченка, надрукувавши в 5 томі його «Записок» рецензію на «Сочинения Григория Савича Сковороды, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем». Це було ювілейне видання, присвячене сторіччю з дня смерті письменника-філософа. На засіданні філологічної секції Наукового товариства ім. Шевченка 26 лютого 1895 року голова товариства повідомив секцію, що правління товариства прийняло пропозицію Франка про видання апокрифів. На загальних зборах Наукового товариства ім. Шевченка 4 червня 1896 року обрали Франка заступником голови філологічної секції.

Ів. Франко боронив інтереси Наукового товариства ім. Шевченка у своїх статтях, що друкувалися в «Житті і слові». Він стверджував, що Наукове товариство ім. Шевченка «стоїть на двох стовпах: один — це друк книжок шкільних..., а другий — це невеличка субвенція, яку дає сойм і міністерство просвіти»¹. Франко писав, що «обіцяної на 1896 р. міністерської субвенції для тов. ім. Шевченка не вставлено в бюджет... і що вкінці віце-президент тої ж ради шк. кр. Бобжинський прямо загрозив товариству, що відбере йому друк шкільних книжок і постарается про відібрання субвенції (а він це може зробити!), коли товариство сяк чи так буде надалі підпирати політичні видавництва, головню ж «Діло»².

З того, що Франко став в обороні інтересів Наукового

¹ І в. Ф р а н к о. Політична хроніка, «Жите і слово», 1896, т. V, стор. 67.

² І в. Ф р а н к о. Зміна системи. Там же, 1896, т. V, стор. 160.

товариства ім. Шевченка і його статуту з виразним науковим характером, що поїхав до Відня, запрошений тамошнім гуртком фабіанців, близьких до соціалізму, але не соціал-демократів, з доповіддю про економічне й суспільне положення галицького селянства й при цій нагоді, запрошений провідником віденських соціал-демократів, на дуже численному робітницькому зібранні мав двогодинну промову про український і польський рух в Галичині, в наддністрянській пресі, а головню, в так званому москвофільському «Галичанине», вирости численні підозріння щодо справжніх намірів Франка. «Була хвиля, коли я, бачачи довкола себе глупі докори та цинічні насміхи, думав було покаятися або емігрувати хоч на кубанські степи, та далі успокоївся»¹, писав Франко з приводу спліток на себе в статті «Як я став казенним радикалом».

З кінцем 1897 року перестали виходити «Жите і слово» Івана Франка й народовецька «Зоря», а з 1898 року Наукове товариство ім. Шевченка почало видавати щомісячник, коло 12 аркушів друку, під заголовком «Літературно-науковий вісник». Журнал складався з 6 розділів: I. Оригінальна белетристика й переклади найбільш інтересних і важливих поезій, оповідань, повістей і драматичних творів з чужих літератур. II. Оригінальні й перекладені статті про найважливіші здобутки науки взагалі і про український науковий рух. III. Літературно-критичні студії з українського й чужого письменства. IV. Хроніка літературного й культурного життя українського народу в Австрії і Росії. V. Огляди літератури й життя в слов'янському й загальнолюдському світі. VI. Бібліографія. В редакційному комітеті був і Іван Франко.

На 1898 рік припав ювілей 25-літньої літературної діяльності Франка. Думка відсвяткувати цей ювілей вийшла від гуртка української університетської молоді. За цю ж думку вхопивсь і орган радикальної партії «Громадський голос», бо ж за 50 років Наддністрянщина «не видала більшого чоловіка, пильнішого і спосібнішого робітника на нашій письменській ниві над Івана Франка». Радикали не повинні дозволити кому іншому випередити себе в святкуванні ювілею Франка,— писав орган радикальної партії,— бо ж він «найчільніший наш товариш»².

¹ І в а н Ф р а н к о. Як я став казенним радикалом, Львів, 1897, стор. 103—104.

² «Громадський голос», Львів, 1898, стор. 158.

Для підготовки і проведення ювілею був обраний комітет, на чолі якого став Володимир Гнатюк, що знав особисто Ів. Франка.

Ів. Франко перебував в ці роки у важких умовах. Він захворів тяжко на очі і мусив відмовитись від усякої праці. Таке становище дуже гнітило поета. Проте він знаходить у собі сили, щоб у темній кімнаті писати вірші, які увійшли потім до його збірки «Мій Ізмарагд». Як писав поет у «Передмові» до неї, він віддавна збирав або намічував камінчики для цієї будови. «Та тільки в останнім часі тяжка слабість,— додавав Франко,— що зробила мене на пару місяців неспосібним до іншої праці, дала мені змогу понаписувати найбільшу часть того, що тут надруковано. Значна часть поміщених тут віршів — то правдиві *Schmerzenskinder*¹. Я писав їх в темній кімнаті, з зажмуреними, болючими очима»².

Знаючи, що у Франка є нова збірка віршів, Гнатюк запропонував студентському товариству «Академічна громада» видати її. «Академічна громада» прийняла пропозицію, виплатила 100 злотих гонорару, і на початку 1898 року вийшов «Мій Ізмарагд».

Ювілейний комітет ухвалив улаштувати ювілейний концерт, зібрати потрібні кошти на почесний дар для поета, випустити ювілейні видавництва та зладити портрет на свято. Портрет Франка намалював художник Іван Труш. В часі концерту він висів на сцені, а опісля Гнатюк передав його як подарунок для музею Наукового товариства ім. Шевченка. На ювілейний дарунок для поета молодь збрала коло 700 зол., Наукове товариство ім. Шевченка доклало решту, й на концерті в честь ювіляра передано йому в окремій шкатулці 1000 золотих, як висловився Гнатюк, «до того часу небувалий подвиг для Галичини».

Коли виринула думка про ювілей, найближчі товариші Франка висловлювали сумнів, чи прийшла пора на це, чи він удасться так, щоб не було сорому ні для ювіляра, ні для напрямку, який він репрезентував. Так звані москвофіли відмовили залу «Народного дому», і свято відбулося 30 жовтня 1898 року в залі Поштового клубу в готелі Жоржа (Інтурист). В програму свята входили промови, передання почесних дарунків ювілярові, оголошення при-

¹ Діти страждання.

² І в а н Ф р а н к о. Мій Ізмарагд, стор. IV.

вітальних листів і телеграм та концерт на чолі з «Вічним революціонером» композитора Станіслава Людкевича. Зложений з 12 осіб комітет оголосив програму в «Ділі» за 26 жовтня, а «Діло» за 31 жовтня повідомляло, що зал був заповнений, що «коли д-р Франко ввійшов до залу, повітано його грімкими оплесками». «Діло» хвалило промову Франка, бо він, «виступивши на сцену, сам в дуже розсудливій і тактовній промові схарактеризував, на наш погляд, щиро й зовсім вірно свою літературну діяльність і її значення. Промову його вислухала публіка стоячи». Після свята був «комерс, як звичайно, з безліччю тостів».

Про «Ювілей 25-літньої літературної діяльності Івана Франка» оповів ширше в листопадовій книжці «Літературно-наукового вісника» 1898 року один з його редакторів — Осип Маковей. Свято відкрив голова ювілейного комітету Володимир Гнатюк. Він говорив, що моральний вплив Франка «розтягнувся на величезну більшість нашої молоді», і підкреслив, що «ціла молода генерація наших письменників взувала на його творах, писаних справді кров'ю серця»¹. З інших промовців сеймовий депутат-селянин Степан Новаківський запевняв, що селяни з найбільшою вдячністю дивляться на працю Франка, а майбутні покоління благословлятимуть його працю. Наталя Кобринська почала свою промову ствердженням, що «Іван Франко це талант, що становить епоху у нашому культурно-літературному розвитку», й підкреслила реалізм письменника: «Сміло можна сказати, що реалістичний період і в багатших літературах, як у польській або німецькій, не найшов такого гідного заступника, як наша має в Івані Франку»². Від української молоді Гриць Гарматій запевнив Франка, що молодь перейнялась його ідеалами та сміливо піде шляхом, який він їй указав. Від української радикальної партії промовив Михайло Павлик. Він дякував Франкові за те, що не погордив найдорожчим духовним скарбом українських народних мас, «їх мовою, простою мовою наших народних пісень та оповідань», а, навпаки, поклав її «в основу своєї праці на нашій літературній ниві та показав своїми власними писаннями, що мова та спосібна до найвищих творів мистецтва й науки». Павлик ствердив, що Франко «один

¹ О. М а к о в е й. Ювілей 25-літньої літературної діяльності Івана Франка. «Літературно-науковий вісник», Львів, 1898, кн. XI, стор. 118—119.

² Т а м ж е, стор. 122—123.

із найперших у нас інтелігентних людей полюбив наших простих робітних людей, як рідних братів, порозумів їх гірке життя і голосно на весь світ» промовив в обороні їх прав. Павлик назвав найбільшою, безсмертною заслугою Франка те, що він стояв вірно під прапором української радикальної партії «як проводир і zarazом найпильніший та найспосібніший її робітник. Якби яка інша, навіть висококультурна нація, або хоч певна її партія, мала серед себе такого високоідейного, такого всесторонньо образованого чоловіка, такого спосібного і многоспроможного писателя та невсипущого робітника,— продовжував Павлик,— вона з повним правом гордилась би Тобою і славилась Тебе на весь світ, і Ти й особисто стояв би не так, як стоїш тепер». Павлик підкреслив, що, головнo, завдяки літературним працям Франка «партія наша розворушує своїми принципами та домаганнями щораз ширші верстви нашого робочого народу, і навіть інтелігенцію, яка починає приймати наші принципи бодай на полі політичнім»¹.

Ів. Франко відповів на промови зворушеним голосом. Склав щире подяку організаторам праці, молоді, присутній публіці, товаришам праці і переконань, промовцям і, нарешті, противникам. «За двадцять п'ять літ моєї праці,— говорив Франко,— доля ніколи не скупила мені їх, вони підготували мене наперед, не дали мені застоюватись на однім місці. Я розумію дуже добре вагу боротьби в розвою і вдячний своїм противникам і щиро поважаю тих, що борються зо мною ч е с н и м о р у ж е м»².

Франко порівняв себе з пекарем, який двадцять п'ять літ пік хліб для щоденного вжитку, з муляром, який, муруючи стіну, кладе в неї не тільки гранітові квадрати, але, «як випаде, то і труск, і обломки і додає до них цементу». Своєю працею заповнював люки та шпари і в кожному часі старався відповісти потребам хвилини й заспокоїти злобу дня. «Я ніколи не хотів ставати на котурни,— говорив Франко,— ані щадити себе; я ніколи не вважав свого противника занадто малим; я виходив на всяку арену, коли боротьба була потрібна для прояснення справи. Я знаю, що з моїх творів дуже мало перейде до пам'яті майбутніх поколінь, але мені це байдуже; я дбав поперед усього про теперішніх, сучасних людей.

¹ «Літературно-науковий вісник», Львів, 1898, кн. XI, стор. 126—128.

² Там же, стор. 128.

...Яко син селянина, вигодуваний твердим мужицьким хлібом, я почував себе до обов'язку віддати працю свого життя тому простому народові. Вихований у твердій школі, я відмалку засвоїв собі дві заповіді. Перша — то було власне почуття того обов'язку, а друга — то потреба не-настанної праці. Я бачив відмалечку, що нашому селянинові ніщо не приходитьсь без важкої праці; пізніше я пізнав, що й нам усім, яко нації, ніщо не прийде задармо, що нам ні від кого ніякої ласки не надіятися. Тільки те, що здобудемо своєю працею, те буде справді наше надбання; і тільки те, що з чужого культурного добра присвоїмо собі також власною працею, стане нашим добром. От тим-то я старався присвоювати нашому народові культурні здобутки інших народів і знайомити інших з його життям»¹.

Франко сказав, що він завжди клав головну вагу на здобування загальнолюдських прав, бо, здобуваючи їх, народ здобуває собі також національні права. Тому в усій своїй діяльності письменник бажав бути не поетом, не публіцистом, не вченим, а передусім людиною, освіченою людиною, не чужою в жодному такому питанні, що складає зміст людського життя. «Дехто звиняв мене тим,— говорив Франко,— що важкі обставини життя, конечність заробітку спонукувала мене кидатися на різні поля. Але мені здається, що тут більш причинилася моя вдача, те гаряче бажання — обняти цілий круг людських інтересів. Може бути, що цей брак концентрації зашкодив мені як письменникові, але у нас довго ще будуть потрібні такі, як я, щоб розбуджували інтерес до духовного життя і громадили матеріал, обтесаний бодай з грубого». Так завжди будуються фундаменти і щойно на таких фундаментах і на таких стінах можна здвигнути пишне, сміливе склепіння.

Ювілейне свято наповняло Франка радістю як симптом, «як знак того,— писав Франко,— що в широких кругах нашої громади займається або й сильно вже горить те саме бажання освіти, свободи і широкого індивідуального та громадського розвою, бажання, виразом котрого є мої писання». Вийшовши з самого дна нашого народу, Франко закликав до солідарності з нашим найменшим братом, бо «тільки ненастанна жива стичність з людьми може охоронити наше письменство від манівців, тільки

¹ «Літературно-науковий вісник», Львів, 1898, кн. XI, стор. 128—129.

солідарність з тим нашим бідним, сірим, але конкретним братом охоронить нас від абстракцій і доктринерства, поведе наш національний розвій простою, вірною дорогою».

Франко заявив, що своєї праці не покине ніколи, та й це не жодне геройство, а елементарна сила веде його цією дорогою, сила його мужицької крові. Признаючи, що в його діяльності було чимало помилок, питався, хто, працюючи, не помиляється. Та на свої помилки він дивився спокійно, знаючи, що вони або йому самому або іншим служили застереженням і наукою. А втім, він завжди тримався тієї думки, що хай пропаде його ім'я, але хай росте й розвивається український народ! ¹

Після промови ювіляра комітет передав йому різні дарунки від його прихильників, опісля відчитувалися привітання і телеграми і, нарешті, був концерт, складений в більшій частині з творів Франка. Після концерту відбувся комерс із різними промовами на честь Франка. На промови Франко відповів у веселому тоні:

«Якби в мене було що-небудь з натури когута, то мені повинен би по сьогоднішнім вечорі вирости отакий високий гребінь. На які різні високі гідності мене підносили сьогодні! Зробили мене гетьманом, яким я ніколи не був і не хотів бути; зробили мене керманичем, хоч я, придивившись правдивим керманичам на дарабах на Черемоші, зовсім не мав би охоти ним бути; зробили мене проводирем, хоч я любив лише іти в ряді, пам'ятаючи добре того генерала, про котрого Наполеон казав, що коли він іде в ряді, то дуже добрий вояк, коли ж напереді,— то чистий ідіот». За словами Франка, він любив і любить іти в ряду, але такого ряду не було. І це було його нещастя, бо він крутився, як вівця, і, замість іти протертим уже шляхом, сам мусив проторити його. Одна хиба громади та, що в нас було і є замало людей і до найпростішої роботи. А друга, що в нас така вдача, що люблять вічно штуркати свого флюгельмана, щоб схибив із дороги й не йшов рівно з іншими. Франко «дізнавав цього штуркання безнастанно від своїх і чужих. Оце поштуркування і випихання другого не дозволяє нам іти рівним рядом» ².

Ювілейний комітет видав кілька книжок в честь ювіляра, найперше альманах під заголовком «Привіт д-ру

¹ «Літературно-науковий вісник», 1898, кн. XI, стор. 129—130.

² Там же.

Івану Франку в 25-літній ювілей літературної його діяльності складають українсько-руські письменники», далі «Опис творів Івана Франка за перше 25-ліття його літературної діяльності 1874—1898. Зладив М. Павлик» і літографовані композиції до поезій Івана Франка під заголовком «1874—1898. Ювілейне видання. «Зів'ялі листки»: «Ой ти, дівчино, з горіха зерня» С. Воробкевича, «Не забудь юних днів», «Місяцю-князю», «Розвійтеся з вітром, листочки зів'ялі» й «Безмежне поле в сніжному завою» М. Лисенка та «Вічний революціонер» С. Людкевича. Готувалися ще дві ювілейні речі. В зв'язку з списом творів Франка мала вийти його біографія, яку писав Агафангел Кримський. Написано 36 сторінок, але дальшого рукопису автор не прислав ні тоді, ні пізніше. Комітет бажав видати також трилогію Франка під заголовком «Єзуїт» і надрукував оповідання з неї «Місія» і «Чума». Одначе третього оповідання автор не написав, тому комітет передав надруковані, але не випущені в світ оповідання пізніше Українській видавничій спілці, що випустила їх з додатком інших оповідань поета книгою під назвою «Місія. Чума. Казки і сатири».

В «Передньому слові» до альманаха Володимир Гнатюк висловився, що треба бути великим чоловіком, щоб перенести такі противності, які переніс Франко. «І таким він дійсно є,— продовжував автор. — Його твори перекладають на російську, чеську, польську, болгарську, німецьку, мадьярську, литовську мову. Вони звертають увагу наших сусідів не лиш на автора, але посередньо на цілий народ»¹. Гнатюк кінчав:

«Часи змінюються, та й ми серед них змінємося. Змінюються також погляди на діяльність І. Франка. Охота, з якою поспішили на зазив ювілейного комітету люди різних переконань з складкою і причинилися таким способом до звеличання ювілею поета, дає найліпшу за поруку, що повищий висказ справдиться. Хай же цей факт буде заохотою для нього і осолодою при дальшій так само щирій і безінтересовній праці, хай буде доказом, що його ідеї марно не загинуть, бо є люди, що їх понесуть далеко, широко і здобудуть для них таке місце, яке їм належиться»².

¹ Привіт д-ру Івану Франку в 25-літній ювілей літературної його діяльності складають українсько-руські письменники, Львів, 1898, стор. III.

² Там же, стор. III—IV.

Ювілей 25-літньої літературної діяльності Франка відбувся в час, коли Франко все більше й більше приділяв уваги роботі в Науковому товаристві ім. Шевченка. Ще в 1897 році Франко писав у «Житті і слові», що з усього того, що робилося тоді в Галичині, «крім праці над усвідомленням і політичним згуртуванням мас народних», найвартніші були, на його думку, початки систематичної наукової праці, організовані в цьому товаристві. В 1899 році утворені були в ньому наукові секції, між ними філологічна, керівником якої обрали Ів. Франка. Того ж року, як представник львівської української громади, Франко увійшов до організаційного комітету, що отримав назву національно-демократичної партії. Комітет скликав прихильників нової партії на нараду 26 грудня 1899 року. В запрошеннях на нараду потреба нової партії мотивувалась тим, що щоденні події викривали політичне безсилля українського народу в Австрії, що українці були останніми між народами Австрії і Слов'янщини, що з ними ніхто не рахувався, що над ними переходили до денного порядку при всяких політичних акціях. Нова партія мала «викресати з себе вогонь, розбудити дрімаючі та залучити всі живі сили»¹.

З приводу того, що Франко був в організаційному комітеті нової партії, орган радикалів «Громадський голос» писав, що Франко «був, є й буде крайнім радикалом і не може покинути свого стягу, не може покинути чисто мужицької партії, бо мусив би скасувати і всю свою минувшину і живого себе спалити, а на це не дозволяє попросту його мужицька кров, як він сам це підніс торік на своїм ювілею; зрештою, й дальший розвиток його письменницького таланту вимагає, щоб він стояв на самім чолі найпередовішого руху в Галичині — нашого радикалізму»². Доповідаючи про організування нової партії, «Громадський голос» запримітив, що «З огляду на прийняте до програми багатьох радикальних домагань заснування нової партії це все ж таки перемога радикалізму і значний поступ народовців наперед». Але редакції не подобалось, що до нової партії пристали передові інтелігентні радикали. І редакція уважала день 26 грудня їх живими політичними похоронами й закликала читачів помолитись за їх грішні радикальні душі. «Звісно, — стояло в «Громадському голосі», — останній грім із ясного

¹ Привіт д-ру Івану Франку..., стор. III—IV.

² Нова руська партія в Галичині. «Громадський голос», грудень, 1899, стор. 200.

неба — останній головоломний скок одного з тих інтелігентних радикалів мусить і вас потрясти до глибини душі»¹. А в найближчому номері «Громадського голосу» Анна й Михайло Павлики зверталися спільним листом до Франка та пригадували йому, що народовці викидали його, називали його зрадником, Ефіальтом власного народу тощо. Причиною їх гніву на Франка було те, що Франко закликав селян приставати до нової партії.

На ці закиди Ів. Франко відповів статтею «Голос небіжчика», в якій писав, що в двох номерах «Громадського голосу» в усі дзвони дзвонили по його душі й оголосили його небіжчиком і закликували вірних своєї парафії молитися за його радикальну душу, хоч він чує себе живим і здоровим і «не меншим радикалом, ніж був перед місяцем, і перед роком, і перед десятима роками». Франка дивувало те, що редакція не вияснила своїй громаді, що склонило його покинути дотеперішню радикальну організацію і перейти до нової національно-демократичної. Редакція не подала навіть звіту з останнього з'їзду радикальної партії і з того, що він говорив на ньому. Франко давав коротке вияснення справи, щоб читачі газети, для якої і він «зробив дещо трохи», не вважали його божевільним або запроданцем.

«Я заявив на з'їзді делегатів радикальної партії,— писав Франко,— що чую себе радикалом і правдоподібно не перестану до смерті чути себе ним і працювати для радикалізму. Я заявив, що в радикальній партії, яко організації, бачу дві речі — селянство, котре бажає просвіти, рветься до радикального руху,— і інтелігенцію, котра повинна подати селянству освіту і допомогти йому організуватися. Я виступив проти тої думки декого з інтелігентних радикалів, що селянство мусить само організуватися, само робити політику, виступив проти неї не для того, немовби я думав, що хтось інший має все те робити замість нього, але для того, бо, по моїй думці, т е п е р іще наше селянство не є настільки освічене, настільки освідомлене, щоб могло зробити це само без інтелігентної помочі, поради, без проводу. Справоздання багатьох делегатів із повітів дуже сильно підпирали цю думку.

«Я заявив далі, що та інтелігенція, яка тепер стоїть при радикальній партії, не вистачає на те, щоб організу-

¹ «Громадський голос», 1900, стор. 6.

вати наше селянство в сильну партію. Я вказав на те, що власне о р г а н і з а ц і я була завсіди слабою точкою радикальної партії, що вона була сильна запалом, особистим посвяченням і здібністю своїх членів, але ніколи не була сильна дружністю, вмінням іти рука в руку, підданням волі одиниць під вимоги цілості. Я звернув увагу на те, що теперішня пора вимагає від русинів власне поперед усього о р г а н і з а ц і ї, витворення більшої політичної сили, і висловив свій жаль, що на з'їзді про способи такої організації, про її можливість не сказано було ані одного розумного слова».

Далі Франко спинився на причинах, чому не вдалося радикальну партію так організувати, щоб побіч народних мас до неї належало також більше інтелігенції, чому для тих інтелігентів, які різними часами належали до радикальної партії, вона була лише перехідними сіньми, школою, з якої вони виходили по якімось часі. На думку Франка, головна причина була та, що радикальна партія «не була всенародна партія, а навіть загальною не була політична партія. Це була — даруйте за слово — більше церква, до якої сходяться самі вірні, ніж дійсна партія, де сходяться і зводяться до спільного знаменника різні інтереси. Ми взяли собі взірець із соціал-демократичної церкви, але не взяли її догматів, відси й пішло, що наша церква була слабша, бо наша програма, ближча дійсності, не могла виховувати таких фанатиків та загорільців, як соціал-демократична. І ось із нашої церкви побігли деякі до соціал-демократичної, бо там побачили тверді догми і кам'яні скрижалі».

Оскільки радикальна партія за своїм складом була дуже різноманітна і через те не можна було, як пояснює Ів. Франко, уникнути хитань, непевності, не можна було «завести партійну дисципліну і партійну виключність, бо ж радикальна партія не могла сама в своїх рамках заповнити життя, заспокоїти всіх духовних інтересів не тільки інтелігента, але навіть більше освіченого селянина»¹.

Франко писав, що почувався «насамперед русином, а потім радикалом». Оце й була головна причина, що він виступив з радикальної партії і прилучився до тих, що помагали організувати нову партію, тим більше, що ніколи досі можливість збудування одностайної сильної політичної

¹ «Громадський голос», 1900, стор. 22—23.

організації серед русинів не представлялася такою близькою і ніколи її потреба не була такою наглою і пекучою, як тепер. Чи мала ж би справді велика хвилина застати малих, тіснозорих та в своїх гурткових поглядах заскоружлих людей?

Павлик писав у «Громадському голосі», — кінчав свою статтю Франко, — що «програма і організація національно-демократичної партії майже зовсім близькі до радикальної». З цього можна б зробити висновок, що «члени нової партії наші найближчі союзники», а Павлик бачить у них найбільших ворогів і перестерігає Франка, що в новій партії усі ненавидять його, раді б утопити його в ложці води тощо. «Як ви міркуєте, — писав Франко, — що я мав для особистої приязні і вподоби приставати або лишатися при якійсь партії?.. Надіюсь, що ви й без мене знаєте, якої любові я зазнав у ній від багатьох товаришів і якими рожами встелена була моя (і ваша також) стежка. Пощо ж ви тепер почали вважати мене дитиною, що біжить там, де чічки кращі і де дають меду лизати?»¹

Радикальна партія не виконала найважливішого з тих завдань, задля яких він і дехто з його однодумців уважали можливим пристати до неї, а саме не зробили нічого для зорганізування селянської маси та ведення її до свідомого політичного життя. В початках організування нової партії вона прийняла програму, до укладання якої спричинилися, головню, Володимир Охримович і Франко, але вона не була опублікована в доступному для широкого загалу викладі, хоч була ухвала видати її для селянства з просторими поясненнями. Свою частину праці, економічну програму, Франко і надрукував в органі партії «Свобода» 1900 року під заголовком «Народна програма. Наша економічна програма». Що більше, нова партія перевернула догори дном той план організації, який був ухвалений спочатку. Первісний план вимагав того, що організація мала йти знизу догори й опиратися на виборах, отже, виборні комітети сільські, повітові й центральний, а замість цього організація оперлася на т. зв. організаторах і мужах довір'я, іменованих і наділених мандатами з центра. Це була також одна з причин, що Франко усунувся від участі в політичному житті.

Навесні 1898 року, як згадується в одній літературній характеристиці Франка, на літературних сходинах, ула-

¹ «Громадський голос», 1900, стор. 23.

джених редакцією «Літературно-наукового вісника», поет прочитав свою поему «Похорон». Піддала йому тему поеми легенда про Дон-Жуана де-Теноріо. В архіві Франка збереглися три прозові початки-уривки задуманого твору «Похорон» і один віршований початок-уривок. Текст поеми «Похорон» надрукований в збірці «Поеми» 1899 року. В бенкеті, який влаштувало польське панство з приводу перемоги над плебеями у виборах, бере участь і Мирон.

І я сидів на бенкеті між ними,
Та не було в моєму серці тону
Веселості й свободи ні краплини ¹.

Поет порівнює Мирона з Іудою з біблійної легенди, що продав Христа синедріонові на муки. Мирон згадує недавнє минуле, як він разом з іншими месниками піднялися на боротьбу проти гнобителів народу. В голові виринають згадки про переможні битви над ворогом, славу. А вночі князь перебрався за старця, прийшов до Мирона, прикинувся його ангелом і намовив на зраду:

Я зрадив месників і вибрав зло.
Братів покинув, видав на різницю!..
Ще день минув, а сонце як зайшло,
То нашу славу вклало у гробницю! ²

На бенкеті виступають з промовами князь, граф, барон, генерал і Мирон. В очах князя

Хлоп — то худоба,
А тільки ми одні —
Божа подоба.

...хлоп — то гній
У огорожі,
Тільки пани є в ній
Пишнії рожі ³.

Для графа так само мужик — то панське бидло, хробак, раб. Граф радий бачити трудовий народ темним, безсловесним, обдертим і безвільним.

Він проголошує програму, спрямовану на утиски і переслідування всього передового, думаючого:

¹ І в. Франко. Поеми, Львів, 1899, стор. 91.

² Там же, стор. 94.

³ Там же, стор. 100.

«Або згинем по-жебрацьки,
Або сильними руками
Виб'єм дух з них гайдамацький
Канчуками»,—

Погрожує граф.

Хлоп до праці, не до ради,
До податків, не до складок,
До грабель, а не до шпади,—
Се — порядок.

Його річ — покора й жертва,
Як лиш бульбу, хліб і борщ ма;
Його святощі,— то церква,
Двір і корчма¹.

Генерал звертається до Мирона з такими словами:

Ну, пане Мирон, ви є наш спаситель,
За те від нас вам слава і подяка.
Ще хвилечку заждіть, хай щире слово
Вам висловить старий, тупий рубака.

Ви демократ, плебей і консеквентно
Робили те, що мусили, мій друже.
Ви підняли на нас народ розжертний,—
Як ворога я поважав вас дуже.

Як зрадили свою ви рідну справу,
Як перейшли до тих, що хоч приймають
Услугу вашу, але вам чужії
І рівним вас ніколи не признають,—

Тоді для мене вмерли ви, мій пане,
Сплили, мов гук нестрійного акорду;
Ми визискали вас, та нині маєм
Для вас лишень обридження й погорду.

Не вірте усміхам і компліментам!
Для нас ви ворог, зрадник і простак.
Не ждіть, щоб я свою подав вам руку!
А се здоров'я ваше п'ю ось так!²

При останньому слові генерал кинув із усієї сили пугар об поміст, а в Мироні чи довкола нього залунало: «Зрадця! Зрадця! Зрадця!»

Князь дав слово Миронові, який заперечив слова генерала. Правда, він підняв мужицький бунт, щоб вирвати мужиків із неволі, правда, перемога була близька, але він не хотів так перемогти, він хотів влити в народ ідеал, намагання, віру.

¹ І в. Франко. Поеми, Львів, 1899, стор. 105—106.

² Там же, стор. 113.

Всі ті, що згибли у останній січі,
Ну, чим були б вони в спокійний час?
Раби, воли, що прожили б весь вік свій,
Хиляючись, працюючи на вас.

Тепер вони погибли як герої
І мученицький прийняли вінець.
Їх смерть — життя розбудить у народі.
Се початок борні, а не кінець.

Тепер народ в них має жертви взір
І ненастанний до посвят підпал:
Їх смерть будучі роди переродить,
Вщепить безсмертну силу — ідеал¹.

Зрадою і підлістю здобута перемога не зміцнила зібраних,
а стала для них затрутим хлібом, і від неї вони гнитимуть
далі. Свою промову Мирон закінчив словами:

Ви паразити з водянистим мізком,
Ви неробочі, загрибущі руки,
Ви, у котрих з усіх прикмет звірячих
Лишилися тільки хитрощі гадюки!²

Гамір і скажений крик заглушив промову Мирона.
Вибила дванадцята година, й Мирон «з-поміж трупів, що
не ждуть обнови», вибіг із зали в ясну ніч на вулицю, де
прилучився до військового похорону. Коли довідався, що
це похорон Мирона, похолело в нього серце від такої
відомості, поблідли й затряслися уста. З натовпом Мирон
увійшов через цвинтарну браму на кладовище. З надмо-
гильної промови дізнався, що ховали товариша в боротьбі
за волю, проводиря, будівника величного майбутнього.
Почувши, що «вмер нагло днесь о північній годині», піп
заявив, що не покропить гробу самовбивця, але промовець
пояснив, що він не самовбивець, але впав з рук зрадника,

І не кинджалом вбитий, не мечем,
А словом, що пихою злою диха³.

При останньому прощанні всі цілують трупа. До цього
приневолюють і живого Мирона. Та коли він наближаєть-
ся до свого двійника-небіжчика, кров пускається з очей
і уст трупа. Зібраний над могилою народ признає Мирона
вбивцею і засуджує кинути його живого з трупом у мо-
гилу, так, щоб убитий лежав на вбивці.

Епілог починається тим, що другого дня приятелі

¹ І в. Ф р а н к о. Поеми, стор. 117—118.

² Там же, стор. 118.

³ Там же, стор. 124.

знайшли автора на гробі сильно перестудженого, бо мав тільки нічну сорочку на собі. Коли видужав з гарячки після трьох тижнів, прийшли ясні спомини, як він у ту ніч сидів у важкій задумі при вікні й перед ним виринули важкі питання:

Чи вірна наша, чи хибна дорога?
Чи праця наша підійме, двигне
Наш люд, чи, мов каліка та безнога,
Він в тім каліцтві житиме й усхне?
І чом відступників у нас так багато?
І чом для них відступство не страшне?
Чом рідний стяг не тягне їх до свого?
Чом працювать на власній ниві — стид,
Але не стид у наймах у чужого? ¹

В епілозі Франко звертається до читачів:

Прийміть сей дар! Крім дум моїх важких,
Крім болю серця, й сумніву, й розпуки,
Усе в нім байка, рої мрій палких.

Ті битви, і побіди, й люті муки,
І кров, і блиск, що тьмив у мене очі,
І речі ті, і духи ті, і дуки —

Усе те — чари місячної ночі ².

В поемі Франка маємо відгомони суспільного й політичного життя і натяки на особисті переживання поета в часі виборної акції, аж до статті «Поет зради» включно. Проломові хвилини життя Франка викликали такі твори, як віршований та прозовий «Поєдинок» і поема «Похорон». Посварившись у 1897 році з польською націоналістичною суспільністю внаслідок своєї статті «Поет зради» і, наслухавшись закидів від українських націоналістів, що він зрадник рідного народу, Франко змалював зраду, як великий злочин, а не як геройський учинок, що виступає в «Конраді Валленроді» Міцкевича. В своїй поемі «Похорон» Франко трактує справу принципово й закликає посвятити всі сили народові, бо праця для його ворога — це тяжкий гріх зрадництва.

В промовах учасників панського бенкету в «Похороні» Франка яскраво змальоване суспільне становище селянства, долею якого він завжди проймався.

¹ І в. Франко. Поеми, стор. 127—128.

² Там же, стор. 129.

В 1907 році Франко розпочав рецензію однієї комедії словами:

«Це така комедія, що плакати хочеться. Плакати особливо над тим народом, якого обдурюють, ошукують, обдирають і ще й зневажають... українські патріоти, радикали, націонал-демократи і які там ще їх назви». «Безодня падлюцтва... видає себе за патріотизм, за працю для народу, за пожертвування своїх інтересів для загальних цілей»¹. «І коли таких цивілізаційних гнізд і розсадників такого патріотизму більше, як оте одно, що змальоване в комедії, то справді треба заплакати над тим народом, що його так туманять, обдирають і деморалізують такі патріоти»².

В склад редакції «Літературно-наукового вісника» Франко входив до січневої книжки за 1907 рік включно. Видавцем журналу було Наукове товариство ім. Шевченка, а з червневої книжки 1905 року — Українська видавнича спілка. Про умови початкової праці Франка як редактора можна мати уявлення на основі ухвали правління Наукового товариства ім. Шевченка з 3 листопада 1897 року. Правління товариства визначило зарплату 100 золотих місячно разом двом редакторам: Осипові Маковееві й Іванові Франкові з тим, що Маковей «мав побирати 65 золотих місячно»³. На засіданні 24 січня 1898 року правління товариства піднесло редакторську платню Маковееві до 90, а Франкові до 80 золотих місячно з тим, що вони були обов'язані давати 7 аркушів друку⁴. Щойно, коли Маковей вийшов з редакції, правління товариства ухвалило на засіданні 22 березня 1899 року виплачувати Франкові від першого квітня того року 100 золотих місячно⁵. Відтоді Франко став головним редактором «Літературно-наукового вісника» й на цьому становищі працював до кінця 1906 року, до часу перенесення друкування «Літературно-наукового вісника» до Києва. На місце Маковея увійшов до редакції Володимир Гнатюк, що став відповідальним редактором.

«Літературно-науковий вісник» об'єднував і більш чи менш прогресивні, і реакційні, націоналістичні елементи. Про це свідчить і зміст журналу. З цього приводу в «Перед-

¹ «Літературно-науковий вісник», Львів — Київ, 1907, кн. V, стор. 371.

² Там же, стор. 373.

³ В. Доманицький. Показчик змісту «Літературно-наукового вісника», томів I—XX; Ів. Франко. Передмова, стор. V.

⁴ Там же.

⁵ Там же, стор. VI.

мові» до «Покажчика змісту «Літературно-наукового вісника», томів I—XX (1898—1902)» Франко писав:

«Як орган Наукового товариства імені Шевченка «Л.-Н. вісник» не міг бути органом ані жодної політичної партії, ані жодної літературної школи, навпаки, задля свого становища, як одинокий літературно-науковий орган українсько-руської нації, він мусив давати місце різним поглядам, різним літературним напрямам і змаганням, уважаючи власне одноманітність та уніформ великим лихом, проявом застою. Всякий літературний твір, у якому видно іскру таланту та працю автора, всякий публіцистичний чи критичний голос, подиктований любов'ю до рідного слова і його поваги та щирим змаганням автора до вияснення речі, а не до якихось особистих, побічних цілей, знаходив і знайде й надалі місце на сторінках нашого видання. Редакція, шануючи права своїх співробітників на свободний вислів думки, особливо коли вони підписані і власною особою відповідають за неї, не вважає потрібним у кожному данім випадку зазначувати, чи сама вона згоджується на ті думки, чи ні, це ж у найбільшій частині випадків річ зовсім байдужна, і члени редакції не добирають собі в виданні більшого права, як інші співробітники, і в кожному разі, де вважають, що комусь зроблено кривду, або забирають голос самі, або допускають до голосу когось іншого, ліпше ознайомленого зі справою. Докоряти з цього приводу редакції безпринципністю вважаємо несправедливим, бо, як уже було сказано в «Л.-Н. віснику» при іншій нагоді, поза основними принципами життя культурного й національного, на яких стоїть наше видання, все ясно й непохитно, ми в сфері наукового досліду й артистичної творчості не признаємо для себе обов'язковим ніяких принципів, тобто ніяких наперед узятих поглядів ані догм, і стоїмо тут за одиноким негативним принципом — свободи»¹.

Про важкі початки видання «Літературно-наукового вісника» Франко писав: «Ще не вийшла перша книжка «Л.-Н. вісника», а вже піднялися й залунали прилюдно голоси проти нього. Особливо участь підписаного в редакційнім комітеті дразнила декого з галичан, і ось уосени 1897 року на однім деканальнім соборчику зібрані духовні признали потрібним запротестувати проти видання, якого ще не було на світі, і проти моєї роботи, якої ще не бачили

¹ В. Доманицький. Покажчик змісту «Літературно-наукового вісника», стор. XXXVI—XXXVII.

й не знали, і опублікувати цей протест у клерикальній «Душпастир»¹. 11 листопада 1897 року в Цішках попи «Олеського гуртка конференційного» звернулись з відкритим листом до всіх попів — членів Наукового товариства ім. Шевченка, до редакційного комітету, до якого входив Франко, з проханням старатися запобігти друкуванню в «Літературно-науковому віснику» антирелігійних статей, а в разі неуспішності їх заходів виступити з товариства. Редакція «Душпастиря» солідаризувалася з протестом Олеського гуртка конференційного, бо не тільки особа Франка веліла їй припускати, що «д-р Франко поведе свою роботу і в тім новім «Віснику» на шкоду релігії», але й переконувало її те, що «Вісник» мав зайняти місце «Зорі» та «Життя і слова». Але редакція на першу книжку «Літературно-наукового вісника» в січневому випуску «Душпастиря» за 1898 рік навіть хвалила «поезійки «До Бразилії» Франка й інше, між іншим, «цілу частину наукову, не виймаючи статей І. Франка», але не могла приймати цілої книжки через те, що в ній був переклад «Дневника Адама» Марка Твена. «Розуміється, — писав Франко, — що по виході перших книжок «Л.-Н. вісника» ті голоси ще збільшилися; наперед настроєні проти нового видання критики бачили злочини та підкопи проти різних святощів там, де би були не побачили їх у іншій виданні, добачили мою руку там, де була рука, приміром, добр. Маковея або когось іншого, рівно невинного в ніяких підкопах. До хору тих упереджених... прилучилися голоси й інших незадоволених у «Буковині» та «Руслані», причинилося й те, що один із редакторів, директор Ол. Борковський, знеохочений виступив із редакції»².

Під заголовком «З літературних новин. «Літературно-науковий вісник (Книжка I і II)» появилася в «Руслані» рецензія, підписана криптонімом «Л-В-т». Рецензент писав, що «поезії» Ів. Франка п. з. До Бразилії при всій бездоганності форми своїм змістом сухі і не викликають поетичного враження. Найпоетичніша з них друга з ряду («До Бразилії») якраз, може, тому, що в ній менше спеціальностей емігрантського життя, а більше польоту фантазії». Рецензент поставивсь наскрізь негативно до двох статей

¹ В. Доманицький. Показчик змісту «Літературно-наукового вісника», стор. VI—VII.

² Там же, стор. VII.

Франка «З чужих літератур» і обіцяв в окремій статті, яка так і не появилася, придивитися двом статтям Франка «Із секретів поетичної творчості», зокрема ж поговорити «про повні путаниць і абсурдів «Вступні уваги про критику»¹. Остання дала поштовх Франкові написати і надрукувати в березневій книжці «Літературно-наукового вісника» сатиру «Доктор Бессервіссер», підписану псевдонімом «Не-Феофраст». Вертаючись ще раз до «Літературно-наукового вісника» з приводу виходу його третьої книжки в «Літературних новинах», той самий рецензент писав: «Коли ми заговорили про I і II кн. «Літературно-наукового вісника» об'єктивно, зараз поміж тими, що, може, найбільше нарікали на брак «критики» (читай: славослов'я), знайшлися і невдоволені, і обурені. Були це, розуміється, свої редакції, що на речеву критику відповіли як стій памфлетом, поміщеним в III кн. місячника!»² В своїй статті «З життя і письменства» в червневій книжці «Літературно-наукового вісника» 1898 року Осип Маковей відкрив, що згаданим рецензентом був Василь Щурат³.

В «Літературно-науковому віснику» 1898 року надруковані на початку листопадової книги «Великі роковини. Пролог, говорений перед ювілейною виставою «Наталки Полтавки», в пам'ять столітніх відродин українсько-руської народності». З приводу сторіччя з часу видання «Енеїди» Івана Котляревського відбулись на початку грудня 1898 року ювілейні свята у Львові, Чернівцях, Перемишлі і Станіславі. Повідомляючи про це, «Громадський голос» викрив цензурну замітку до «Великих роковин». «Як у Львові,— стояло в газеті,— так і в Чернівцях буде при тій нагоді в театрі виголошений пролог, написаний для цієї нагоди Ів. Франком під заголовком «Великі роковини», тільки що у Львові цензура не дозволила виголосити майже цілу другу половину того, що було надруковано, а в Чернівцях, певно, дозволять усе. А чому? Бо в Франкові прологу згадано про Хмельницького, а для львівських польських патріотів у цісарських австрійських мундирах ця згадка дуже неприємна»⁴.

¹ «Руслан», Львів, 1898, № 26 (16/X). З літературних новин, стор. 4.

² В. Щурат (Л-В-т). Літературні новини. «Руслан», 1908, № 56 (23.II), стор. I.

³ О. С. Маковей. З життя і письменства. «Літературно-науковий вісник», 1898, кн. VI, стор. 182.

⁴ «Громадський голос», Львів, 1898, стор. 188.

Виступаючи в обороні «Літературно-наукового вісника» 1903 року, Гнатюк боронив його тим, що його головним редактором був Франко. Він писав: «Саме це ім'я вистане на всі мої слова, бо чи є в Галичині хоч один чоловік, що був би відповідніший на редактора літературно-наукового журналу? А прецінь, коли тепер журнал наражений на різні напади, що було б тоді, якби на його чолі став чоловік менше фаховий, менше досвідний, менше інтелігентний та й з меншим знанням? Очевидно, що тепер не здає собі з того ніхто справи, але по довершенім факті відразу змінився б погляд...»¹

Стаття Гнатюка була відповіддю на висловлене в пресі невдоволення редакційними поправками до перекладу статті, яку дав один математик. Гнатюк виявив, що виправив мову перекладу Франко, і продовжував: «Хто бере тридцять літ живу участь у літературі і ще таку, як д-р Франко, хто був редактором стільки журналів і видань, що він, хто знає всі слов'янські мови, крім кількох неслов'янських, і нашу мову так, як він, той, мабуть, далеко компетентніший говорити про чистоту мови і рішити про те, що поправне і непоправне, як математик, навіть геніальний»².

Спорадично Франко співпрацював до 1903 року включно у віденському щотижневику, а з осені 1902 року також у щоденнику «Die Zeit». Тут і надруковані статті Франка про «Львівські неспокої» і «Мужицькі страйки в східній Галичині» 1902 та «Події у Львівському університеті» 1903 року.

З інших справ у житті Франка в тому числі треба згадати, що в часі гостювання шведського письменника й освітнього діяча А. Ніштрема у Львові уладжено вечір в його честь 30 червня 1900 року й тоді Франко мав майже двогодинну доповідь німецькою мовою про упадок і відродження українського народу на політичному, економічному, освітньому, літературному й мистецькому полі.

В 1901 році «Česka narodopisna společnost» іменувала Франка своїм членом-кореспондентом.

В березні в Перемишлі, а в травні у Львові 1901 року Франко дав ряд доповідей під заголовком «Молода Україна»,

¹ В. Г н а т ю к. В справі «Л.-Н. вісника». «Діло», Львів, 1903, № 116.

² Там же, № 124.

надрукованих тоді ж в «Літературно-науковому віснику» під заголовком «З останніх десятиліть ХІХ ст.».

Клопоти з хворою дружиною не перервались і в новому сторіччі, навпаки, прибивали дуже Франка. Про це він у 1901 році писав до А. Кримського: «У мене також клопіт, моя жінка тяжко недужа. У неї літом була руптура, яку оперовано щасливо, а тепер проявилось божевілля на тлі зразу еротичнім, а потім релігійнім. Правда, їй тепер вже ліпше (вона живе в Коломиї, в домі одного знайомого лікаря), але що ця хвороба у неї фамілійна, а організм її дуже вутлий і вичерпаний, то я боюсь, що поліпшення буде тільки хвилеве. Цей останній припадок в зв'язку з тисячними іншими прикростями страшенно прибав мене, і я іноді й сам почуваю страх, що збожеволію». Злидні змусили Франка продати весь наклад збірки його поезій «Із днів журби» за 120 гульденів, які довелось «видати на те, щоб жінка мала вигоду в шпиталі, і за операцію».

В 1901 році Франко купив собі невеличку площу у Львові, по вул. Понінського, й побудував на ній невеличку віллу, до якої спровадився 1902 року.

Газетна звістка з 29 травня 1903 року повідомляла, що «Франко перебував в останнім місяці тяжку хворобу очей, яка зробила необхідною досить небезпечну операцію на правім оці. Операції довершив львівський окуліст д-р Теодор Балабан. Д-р Франко вже майже вернувся до здоров'я».

Лист Франка з лютого 1904 року до Кримського приніс згадку про доручення йому написати статтю про українську літературу для «Энциклопедического словаря» Брокгауза і Єфрона. Редактором історично-літературних енциклопедичних статей був С. А. Венгеров. Він звернувся до постійного співробітника названої енциклопедії Кримського з проханням написати статтю про українську літературу, але Кримський порадив Венгерову звернутися з цим проханням до Франка. Венгеров попрохав Кримського, щоб він сам умовив Франка, і Кримський написав йому про справу, прохаючи його не відмовитись.

У відповіді Кримському Франко писав: «Ну, та й втелюшили ви мені комісію в саму пору, коли, за хворобою Гнатюка на моїх плечах завис увесь «Л. вісник», зависла маса іншої коректи та й Грушевський кричить, щоб лагодити для «Записок» статтю (про Антона Шашкевича, короля балагулів) та й рецензії (от пакосний рід літератури,

для якого треба читати масу зайвини!). Ну, та що вже зробити, — не зробив би я того для жінки ані для брата, спробую зробити для вас, може, й сам дечого навчуся при тім. Бо на лихо собі я тепер зробився монографіст; як роздивлюся добре в деталях якоїсь детальної справи, то й напишу щось хоч крихту подібне до людей, а про цілість, про синтез і загальний образ і думати забув. Нестає думок настільки за вічною коректурою.

Д. Венгерову напишу сьогодні. Не знаю лише, чи поспію зробити йому на час. В усякім разі рад буду зробити якнайкраще і дати річ нешаблонову».

В найближчому листі до Кримського Франко нагадував, що для української літератури в «Энциклопедическом словаре» Брокгауза і Єфрона постійно заангажований проф. Сумцов. «Спроти того, — писав Франко, — дуже можливе, що я напишу статтю, а редактор скаже: вибачайте, ми вже маємо. Тому я до д. Венгерова не писав нічого, а оце звертаюся до вас, може, будете ласкаві написати д. Венгерову, як стоїть це діло. Я статтю підготовляю, але до писання візьмуся аж тоді, як дістану від нього формальні запитання».

Очевидно, Венгеров це зробив, і Франко написав свою знамениту статтю «Южнорусская литература», що появилась в 41 томі «Энциклопедического словаря» Брокгауза і Єфрона. Про стан праці над цією статтею Франко повідомляв в своєму останньому збереженому листі до Кримського, писаному 18 квітня 1904 року: «Не знаю, чи одержали ви мій привіт із Риму, — писав Франко. — Я. оце несподівано для себе самого по зборах Наукового товариства ім. Шевченка відбув з проф. Грушевським у тринедільну подорож до Італії (бачили Венецію, Рим і Флоренцію, були пару день і в Відні). Клопіт, що через це трохи запізниться моя праця для д. Венгерова. Я вже вислав йому огляд усеї старої нашої літератури до Котляревського, і він, як бачу з його листа, досить задоволений моїм писанням, навіть з погляду на мову (я поспробував писати по-московськи). Та оце, на три тижні закинувши всяку роботу і всяке житейское попеченіє, я опинився перед масою пильних праць (треба випускати «Вісник», а з нього ще не надруковано ані одного аркуша!) і надто кваплюся, щоб докінчити працю для Венгерова (вже дійшов до 40-х років XIX в.)».

Франко питав Кримського, чи не прибув би він влітку до Львова, щоб прочитати який-небудь курсик українською

мовою. Це мали бути курси з університетським характером вроді російського вільного університету в Парижі, слухачами яких, крім наддністрянців, могли б бути й приїжджі з Росії. Українські наукові курси тривали від 23 червня до 22 липня 1904 року. Уладило їх «Товариство прихильників української науки, літератури і мистецтва». На цих курсах Франко прочитав 18-годинний «Огляд української літератури від найдавніших часів до кінця ХІХ віку». Франко подав коротку історію української літератури хронологічно, сторіччями, а в ХІХ сторіччі десятиріччями, причому висував у кожному такому періоді найважливіші літературні явища та їх основні, провідні ідеї, а довкола них групував явища підрядного значення.

Слухачі цих курсів мали прекрасну нагоду переконатись, яким страшним нещастям для дослідження історичного розвитку української літератури був 1895 рік, коли польська шляхта і новокурсні та святоюрські лакеї не допустили Франка до доцентури з української літератури та фольклору на Львівському університеті. Один із тих, що гостро відчували горе української літератури з причини страшного скривдження Франка, писав про його лекції: «Самі лекції відзначалися багатим змістом і самостійними поглядами на історію нашої літератури. Лектор ознайомив нас з староруським письменством, з творами духовної літератури, розвинув перед аудиторією свій погляд на рукописну літературу 18-го століття і на безперервність української письменницької продукції од найдавніших часів аж до Котляревського і до початку нової друкованої літератури. В огляді нової літератури, поруч з оцінкою артистичної вартості творів, дав об'єктивний аналіз їх національно-суспільного значення. В особі лектора ми мали перед собою визначний тип літературного критика, котрий сполучав почуття артизму з провідною національно-суспільною думкою, опертою на непохитних щиродемократичних підвалинах. Цікавий по змісту, ясний і переконуючий виклад, завдяки першорядним лекторським здібностям д-ра Франка, захоплював і примушував до пильної уваги. Видно було, що аудиторія щораз більше споріднюється з думками лектора та що ці виклади не минуть для слухачів безслідно. Цей настрій аудиторії виявлявся в розмовах про враження з поодиноких лекцій і в сталій численній участі слухачів на лекціях Франка. Мені доводилось слухати лекції таких видатних російських про-

фесорів, як проф. Ф. Железнов, проф. Челпанов, проф. Лучицький, проф. Дашкевич, доводилось випадково слухати реферати інших відомих лекторів, я порівнював усіх цих людей з нашим лектором, і в душі моїй поставала свідомість, якого талановитого професора української літератури, в особі Франка, ми втратили! Продовжувались виклади, зміцнялась свідомість їх вартості, і разом з тим зростав жаль невимовний, зростало почуття страшенної кривди, заподіяної нам ворогами, дошкульної втрати, вернути котру ніхто вже не зможе. Франко щедро наділяв нас з дорогоцінної скарбниці своїх велесторонніх здібностей, але вороги не дали нам повністю використати цього скарбу»¹.

З доручення Наукового товариства ім. Шевченка й віденського «Товариства для австрійської етнографії», членом-кореспондентом якого був і Франко, відбулася 18 серпня — 24 вересня 1904 року наукова експедиція для досліджень із антропології й етнології. В ній узяв участь і Франко, що вернувся з неї 5 вересня.

Буржуазно-демократична революції в Росії 1905 року викликала підйом у Франка, віддзеркалений, головню, в його тодішніх публіцистичних статтях. Коли після подій 22 січня 1905 року Максим Горький був заарештований і посаджений у Петропавловську кріпость за те, що написав відозву «До російських громадян і до громадської думки європейських країн», Франко виступив у львівському радикальному тижневику «Новий громадський голос» з гарячим протестом проти нового злочину царської влади. В своїй статті «Максим Горький» Франко писав, що «очі всього світу освіченого, всіх свободолюбних людей звернені тепер на російську столицю» і її Петропавловську кріпость. «Очі всього цивілізованого світу звернені на те прокляте місце, бо в його мурах сидить і мучиться знов один із світочів російського народу, одна з оздоб російського письменства — Максим Горький». Франко схарактеризував Горького як натхненного апостола чоловіколюбства й революціонера, в якого «щоразу голосніше звучала ще одна струна — гарячий поклик до боротьби з теперішніми гнилими порядками в Росії, супроти яких усі люди, бідні і багаті, аж надто часто опиняються поза законом, здані на ласку й неласку тупої сили — самоволі». Франко звер-

¹ Привіт Іванові Франкові в сорокліття його письменської праці 1874—1914, Львів, 1916, стор. 167—168.

тав увагу на поганий стан здоров'я Горького: «В петропавловськiм казематi його без теплої одежi, в арештантськiм одязi посадили в холодну, вогку, пониже землi положену комору, що швидко може підкопати його здоров'я. Ось чому очi всього свiту зверненi на Горького». Франко вимагав звільнення Горького з тюрми.

Правда, Франко був постійно страшенно перевантажений редакторською, літературною, науковою і іншою роботою, але все-таки в певній мірі умови праці в «Літературно-науковому віснику» й умови свого хатнього життя він мав на увазі, виливаючи 17 грудня 1905 року своє особисте горе в цьому вірші:

Мій друже, що в нічну годину тиху
оці рядки очима пробігаєш
і в них народному заради лиху
чи власним болям полегші шукаєш,—
коли тобі хоч при одному слові
живіше в грудях серце затріпоче,
в душі озветься щось, немов луна в діброві,
в очах вогонь сльозу згасить захоче,—
благословлю тебе, щоб аж до скону твого
доніс ти серце чисте й щире душу
і щоб ти не зазнав сирітства духового,
в якому я свій вік коротать мушу.

На 1906 рік припало 50-річчя з дня народження Франка. Професор Харківського університету Микола Сумцов присвятив літературній і науковій діяльності ювіляра статтю в «Южном крае». Прочитавши її, Франко писав 10 вересня 1906 року до Сумцова: «Спасибі вам за пам'ять. Я й сам забув (я взагалі не охочий до всяких роковин), а наша галицька суспільність і ніколи не тямилася, чи там кому кінчиться 50 літ. Тим приємніше було мені ваше тепле слово, хоч ви декуди й збільшуйте мої заслуги. Я дуже добре відчуваю свої межі, а головне, ту фатальну, що до 40 року життя не давала мені сконцентруватися на одному і довела до того, що я потратив багато сили і здоров'я на роботу, яка не дала мені нічого, крім мізерного прожитку (згадую свою 10-літню панщину в польській журналістиці)... Та одна думка додає мені сили і охоти до праці, що роблю для своїх, а не для чужих і що хоч дехто, хоч нечисленна громадка, а все-таки прислухається до мого слова».

В Наддністрянщині була повна мовчанка в справі ювілею. Щоденник «Діло» з 29 листопада приніс на першому

місці між «Новинками» статтю «Ювілейний рік Франка» з таким ствердженням: «Цього року минає найвизначнішому сучасному українському письменникові д-ру Іванові Франкові п'ятдесятий рік життя. Українська суспільність у Галичині серед завзятої боротьби за національне, політичне існування цілої нації й економічне існування сільських робочих мас якось неначе призабула про цей ювілейний рік — досить, що перші присвятили нашому письменникові ювілейні статті деякі російські газети», далі два українських журнали «Нова громада» в Києві та «Промінь» у Вашківцях, «коли тимчасом у Галичині про ювілей Франка ніхто не відізвався». Завдяки тому, що в редакції «Діла» сиділи тоді молоді приятелі Франка, тут надрукована ось яка оцінка значення Франка: «Чим є Франко для всієї української і спеціально для галицької суспільності, не потребуємо пригадувати. Поет і белетрист, публіцист, економіст, фольклорист, історик літератури, притім організатор і агітатор,— він довгі роки заповнював своїми літературними працями і своєю публічною діяльністю всі прогалини в нашій народній роботі, доки не підросли на всіх цих полях молоді сили, що дало йому змогу віддатися, головню, літературно-науковій роботі. Були часи, коли Франка за його погляди і його роботу, подиктовані гарячою любов'ю до свого народу, волочили, мов якого злочинця, по тюрмах; були часи, коли з тих самих причин відвернулась від нього наша суспільність; були часи, що його, одинокого відповідного кандидата на кафедру української літератури у Львівському університеті, опорожнену по смерті Омеляна Огоновського, власне за його погляди і діяльність, за те, чим повинна пишатися наша суспільність, не допустили вчити рідної літератури наше молоде покоління... Були часи, що мусили викликати у Франка-поета якнайчорніші рефлексії... Тепер ті часи вже минули, наша суспільність уже щораз більше розуміє і цінить діяльність і заслуги Франка.

Привіт Тобі й від нас в оцім Твоїм ювілейнім році!»

Але п'ятдесятиріччя життя Франка принесло йому признання за його наукову працю над українською і російською літературою від Харківського університету. Рада цього університету, обговоривши на засіданні 11 жовтня 1906 року пропозицію історично-філологічного факультету й відзвів проф. Миколи Сумцова про літературно-

наукову діяльність Франка, одноголосно постановила «признати галицькому вченому дослідникові Іванові Яковичу Франкові ступінь доктора російської словесності без іспиту й пред'явлення дисертації». В своєму рефераті Сумцов писав: «Франко давно вже користується великою славою як історик письменства і етнограф. Широкі знання, обережні методи, що він виробив, інтересний вибір тем, великі спостереження, широчінь і сміливість гіпотетичних висновків, спосіб викладання, проста ділова й одночасно гарна й виразна мова — така вага, вартість Франка як вченого дослідника»¹.

В 1907 році видатні російські вчені Олексій Шахматов і Федір Корш висунули кандидатуру Франка в дійсні члени Академії наук у Петербурзі, але царський уряд і його підпори не допустили до обрання.

Як оповів Франко 1912 року, він у 1907 році, «усунувшись з редакції «Літературно-наукового вісника», подумав одну хвилину, чи не добре було б ще раз поспробувати на основі своєї габілітації з-перед десяти літ досягнути урядове уповноваження у Львівському університеті. Він вніс заяву до деканату філософського факультету, але не діждався ніякої відповіді. Лише приватно він довідався, що його заява була обговорена на засіданні філософського факультету, однак там не запала ухвала надіслати її до міністерства освіти у Відні, але її «відіслано до так званої інгумаційної»² чи то пак гуманістичної комісії, де вона спочива й досі»³. Думка тоді була про кафедру славістики.

Очевидно, думаючи про університет, Франко бажав видобутися з наймів у Науковому товаристві ім. Шевченка. Один із наддністрянців часто розмовляв із Франком в останніх роках перед його хворобою про його особисті справи. В одній з таких розмов влітку 1907 року Франко сказав про себе: «Перших 10 літ я прожив серед переслідувань властей і ворожнечі громадянства, других 10 літ — в неволі наймів у польській публіцистиці, а третіх 10 літ, — як бачите...» Зміст розмови й тон слів не залишав ніякого сумніву, що й працю в Науковому товаристві ім. Шевченка Франко відчував як працю в наймах.

¹ Д. Багалій. Іван Франко jako науковий діяч. «Україна», Київ, 1926, кн. 6, стор. 42.

² Похоронної.

³ І в. Франко. Історія моєї габілітації. «Діло», 1912, № 252.

З початком 1908 року Франко занедужав на прогресивний параліч і на рекомендацію лікаря виїхав до санаторії в Ліпіку в Славонії, де лікувався в березні та квітні. Але замість поліпшення наступило так нагло погіршення, що хворого треба було привезти назад. Його частинно спаралізувало і, по довшому побуті в львівській санаторії д-ра Свйонтковського він прийшов настільки до себе, що міг ходити і по привичці працювати при допомозі сина або секретаря, до самої смерті не втратив ні дивної бистроти розуму, ні критицизму. Помалу Франко дійшов до того, що сам виливав свої думки на папері. За допомогою хворої лівої руки й зубів він устромлював собі перо між пальці правої руки і, притримуючи її лівою, друкував літери. Навіть у часі хвороби не покинула його всебічність його духовних інтересів. Він писав, перекладав, видавав давніше й нове, а в 1912 році почав перекладати на українську мову свої колишні німецькі й польські статті. Франко планував видати їх у трьох томах, але з них вийшов у Львові 1914 року лише перший том під назвою: «В наймах у сусідів».

В 1909 році загальні збори Наукового товариства ім. Шевченка ухвалили виплачувати Франкові до смерті місячну платню в квоті 200 крон, що правління товариства й виконувало.

В 1913 й 1914 роках, аж до вибуху імперіалістичної війни, відбувались по всій Наддністрянщині ювілейні свята в честь 40-літньої літературної і громадської праці письменника, в яких брав участь і ювіляр. На ювілейний дар зібрано коло 30 000 крон, частина яких пішла на утримання поета у воєнному часі. Влітку 1914 року мав повийтись літературно-науковий збірник в честь ювіляра. Але з причини війни вийшли вискладані тоді частини збірника щойно в день похорону Франка під заголовком «Привіт Іванові Франкові в сорокліття його письменської праці 1874—1914». В літературній частині збірника, між іншим, надруковані: «Лука Чекан» Максима Горького, «Из поездки на пепелища Дунайской Сечи. Отырок. Нирвана» Володимира Короленка і «Триптих» Лесі Українки.

Восени 1913 року вийшов у Львові перший том «Студій над українськими народними піснями» Івана Франка, що подав його до Петербурзької Академії наук на здобуття премії Олександра Олександровича Котляревського. Згід-

но з відзивом академіка Володимира Перетца, книгу Франка вшановано малою премією¹.

Восени 1915 року здоров'я Франка так занепало, що видно було наближення кінця. Зиму прожив у Львівському стрілецькому захисті під лікарським доглядом. З захисту писав 9 січня 1916 року до Юлії Шнайдер (Уляни Кравченко). Його здивувала відомість, що її чоловік уже кілька літ учителює в Нагуєвичах. «Я в тих літах кілька разів був у Нагуєвичах у свояків,— писав Франко,— і був би радо відвідав його. Я оце вже майже рік, окрім каліцтва обох рук, хорую на тяжку внутрішню слабість, котра за той час неймовірно ослабила й висушила мене, і бували такі дні й цілі тижні, що я не міг без болю та душності ані лежати, ані сидіти, ані ходити, а щодо вікту², то майже весь цей рік живу на неправдоподібній майже дієті, притім не можу їсти ні хліба, ні булок, ні м'яса звичайного, нічого квасного, нічого сирого, печеного, твердого і т. п. Треба висилювати фантазію, аби придумати їду, не все той сам клеїк, а тут, як на побільшення лиха, загальний брак живності та дорожнеча віктуалів³». Все-таки Франка не опускала тверезість і ясність розуму, добрий гумор і охота до праці. Ствердивши це, Франко продовжував: «Пишу лівою рукою, бачите як, кожную букву окремо, і, хоч помалу йде, волю писати сам, ніж змовчувати, що мусив робити й кілька літ одсмерті сина⁴. Мій матеріальний стан досить забезпечений, і я пишу тепер переважно на запас, кожного дня пару сторінок, останнього року переважно віршами. Коли то доведеться друкувати?»

9 березня 1916 року Франко зладив свою духівницю, в якій записав свій маєток і авторські права своїм трьом дітям, а свої оригінальні й зібрані рукописи, листування і бібліотеку Науковому товариству ім. Шевченка у Львові, де він прожив у невтомній праці більш ніж сорок років.

Навесні 1916 року письменник перенісся до своєї вілли. 23 квітня 1916 року перед полуднем (на так званий великдень) відвідала Франка дружина фольклориста Йосипа Роздольського Ольга. Тоді Франко був уже такий хворий,

¹ В. Н. П е р е т ц. Отчет о деятельности Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук за 1916 год, Петроград, 1916, стор. 11.

² Харчування.

³ Харчів.

⁴ Найстаршого сина Андрія, що помер уночі з 21 на 22 квітня 1913 року.

що півторагодинна розмова утомила його. В своїй віллі закінчив своє трудяще життя один з найвидатніших синів українського народу 28 травня о 18 годині¹. Похороном зайнялося Наукове товариство ім. Шевченка. Його назначено на 19 годину 31 травня. Був ясний, сонячний день. З полудня почали напливати великі маси народу перед віллу: українська молодь з усіх львівських шкіл, українські організації і товариства міста Львова, делегати з провінції, колишні товариші праці покійного поляки: редактор Болеслав Вислоух, поет Ян Каспрович, депутат Ян Стапінський. Тодішня польська преса згадала з пошаною про покійника. З причини воєнного положення країни не було селянства, над політичним і культурним піднесенням якого Франко працював до самої смерті. Кількість учасників похоронного походу доходила до 10000. Ряд промов затягнув похорон до 24 години, коли зорі вкрили чисте вечірне небо.

Наближення Франка до Наукового товариства ім. Шевченка та його керівників (це сталося не пізніше 1895 року) стало причиною дальшого спорадичного збліднення його давніх ідеалів. Здається, цим і треба, головно, пояснювати появу таких статей Франка, як «Соціалізм і соціал-демократизм» у 6 томі «Життя і слова», рецензія на книгу Фаресова «Народники і марксисты» в «Літературно-науковому віснику», кінець «Передмови» до «Мого Ізмарагда» тощо.

«Мій Ізмарагд» Франка вийшов 1898 року, але «Передмова» до нього мала дату 15 листопада 1897. Вона має нумерацію римськими цифрами, отже, вірші збірки не тільки вже були написані, але й почалось уже їх складання.

«Ізмарагд» у давній східнослов'янській літературі це був збірник оригінальних і перекладених статей і притч, який мав на меті дати щось вроді повного курсу практичної християнської моралі. У Франка було здавна бажання написати книжку мовою поезії і в поетичній формі подати сучасному собі читачеві «ряд оповідань, притч, рефлексій і інших проявів чуття та фантазії, теми яких черпані з різних джерел, домашніх і чужих, східних і західних, та які, проте, в'язались би в одну органічну цілість... спільним діапазоном морального чуття і темпераменту, через який

¹ Години подані за московським часом.

пройшли, поки вилилися в ту форму». Займаючись різними питаннями всесвітньої історії і літератури, поет здавна збирав потроху або намічував собі для пізнішого ужитку окремі камінчики, придатні для його будови. Найдавніші вірші збірника мали вже 15 років. «Та тільки в останнім часі,— писав Франко,— тяжка слабість, що зробила мене на пару місяців неспосібним до іншої праці, дала мені змогу понаписувати найбільшу частину того, що тут надруковано. Значна частина поміщених тут віршів — то правдиві «Schmerzenskinder»¹. Я писав їх в темній кімнаті, з зажмуреними болючими очима»... Поет не виключав того, що такий душевний і фізичний стан відбивсь і на фізіономії його книжки, бо «в хворобі чоловік потребує, щоби з ним обходитися м'яко, лагідно, та й сам робиться м'яким, та лагідним, та толерантним. Його обхапує глибоке, ніжне чуття, бажання любити, дякувати когось, тулитися до когось з довір'ям, як дитина до батька». Поет застерігав, що його «моральність значно відмінна від тої катехітичної, догматичної моралі, що у нас видається за одиноко християнську», і був певний, що в своїй основі вона далеко більше зближена до моральності всіх великих учителів людства, «ніж колінопреклонна, поклонобийна та черствосердна моральність багатьох стовпів церкви, покликаних та непокликаних оборонців релігії». Тут Франко й писав про вірші свого збірника: «Храм моєї Матері — Музи занадто святий, щоби робити з нього підсіння перекупок. А поміщені далше твори, що виплили з мого морального чуття,— правдива поезія мусить бути завсіди моральною, бо джерело обох одне і те саме,— нехай говорять самі за себе. Коли вони не зуміють досить ясно висказати того, як мені було на душі при їх складанні, в такім разі, любий читачу, кинь оцю книжку набік як недоладну, безталановиту мазанину. Не серце було порожнє та черстве при її складанні, а тільки снаги не стало вилити словами те, що було на серці»².

Найдавніші вірші «Мого Ізмарагда» походять із 1883 року. «Зоря» 1883 року надрукувала 10 «Приказок», дві з яких мають дату 14 липня 1883,— правдоподібно, того ж дня написані й інші «Приказки». З 105 віршів шістьох відділів з збірника («Поклони», «Паренетікон», «Притчі», «Легенди», «По селах», «До Бразилії») 45 написані й на-

¹ Вистраждані діти.

² І в. Франко. Мій Ізмарагд, Поезії, Львів, 1898, стор. III—VI.

друковані давніше в «Зорі» і «Житті і слові», решта написана переважно влітку 1897 року в часі хвороби.

Тільки три відділи «Мого Ізмарагда»: «Паренетікон», «Притчі» й «Легенди» відповідають змістові прадавнього «Ізмарагда», але й тут треба натиск покласти на займенник «мій» у заголовку книги, бо мораль Франка істотно відрізняється від моралі старохристиянського книжника.

Відділ «Поклонів» обіймає 5 віршів, зв'язаних із передмовою Франка до польської збірки «Галицьких образків» — «Дещо про себе самого», вірш «Декадент (В. Щуратові)» і два вірші в зв'язку з третім коханням: «Поклін тобі, моя зів'яла квітко» й «У садочку в холодочку». Відділи «По селах» і «До Бразилії» — це такі ж реалістичні картини, як і віршовані «Галицькі образки», але з підкресленням настроїв і, так сказати б, внутрішнього життя селянства. Останній відділ «До Бразилії» — це драма наддністрянського еміграційного руху зверненого до Бразилії.

Зміст «Мого Ізмарагда» став зовсім строкатим в його другому виданні під заголовком «Давнє й нове. Друге, побільшене видання збірки «Мій Ізмарагд. Поезії Івана Франка». Книжка вийшла у Львові 1911 року. В «Передньому слові», написаному 30 березня 1911 року, Франко писав, що виданий студентським товариством «Академічна громада» його «Мій Ізмарагд» розійшовся вже досить давно, й ще 1909 року «Видавнича спілка» ухвалила приступити до його нового видання. Але автор уважав за відповідне зробити нове видання не повторенням першого, «але справді новою книжкою, що мала б самостійний літературний інтерес супроти першого видання. Сам характер збірки, що наслідував потроху староруську збірку поучень та оповідань, відому під назвою «Измарагдъ», робив можливим розширення її рамок». Отже, автор постановив передрукувати тут цілий ряд своїх віршів, писаних протягом 32 літ, які не ввійшли в давніші його збірки, а зокрема в друге видання його збірника «З вершин і низин». Автор поширив досить значною кількістю нових поезій давніші відділи, зокрема відділи: «Паренетікон», «Притчі» й «Легенди», а крім того додав два нові відділи: «один просторий розділ із принагідних віршів, писаних протягом 30-ліття 1878—1907, під заголовком «Із злоби дня» і «подав на закінчення збірку віршів, призначених для співу, які почасти ввійшли вже в уста широких мас нашого народу і

подавали в певних хвилинах нашого народного життя оклики, бойові гасла та провідні думки народних рухів». Повністю притакуючи тому, що «різномірність змісту тих розділів відповідає хоч потроху різномірності тих явищ публічного та особистого життя, що заповняли останнє 30-ліття»¹, можна зазначити, що композиційно друге видання збірки не рахувалося з характером не тільки давнього «Ізмарагда», але й навіть першого видання «Мого Ізмарагда».

В 1899 році вийшли у Львові «Поеми» Франка, куди ввійшли: «Істар», «Сатні і Табубу», «Бідний Генріх», «Поема про білу сорочку» й «Похорон». «Передмова» до «Поем» починається таким з'ясуванням значення перекладів чужомовної поезії для народу:

«Коли правда те, що головне значення поезії в тім лежить, що вона розширює нашу індивідуальність, збагачує душу такими враженнями і почуваннями, яких вона не зазнала би в звичайнім житті або не зазнала би в такій силі і ясності, то думаю, що передача чужомовної поезії, поезії різних віків і народів рідною мовою збагачує душу цілої нації, присвоюючи їй такі форми і вирази чуття, яких вона не мала досі, будуючи золотий міст зрозуміння і спочування між нами і далекими людьми, давніми поколіннями»².

На можливий закид, що він літає фантазією в такі далекі часи і краї, чому не співає про сучасне та близьке, Франко в кінці «Передмови» відповів: «Винуватий! Та що пораджу на це? Як умію, так пію. Зрештою, думаю, що не в тім річ, з якої бочки бере поет напій, що подає своєму народові, а в тім, який напій він подає йому, чи чисте покріплює вино, чи наркотик на приспання. Я наркотиками не шинкую»³.

✓ В 1900 році вийшла збірка поезій Франка «Із днів журби», що отримала заголовок від першого циклу, за яким ідуть цикли: «Спомини» і «В плен-ері» та дві поеми: «Іван Вишенський» і «На святоюрській горі. Д. 30 жовтня 1655». Цикл «Із днів журби» з своїми чудовими зразками інтимної лірики: «В парку є одна стежина», «Де я не йду, що не почну», «Не можу забути!», «Вже три роки збираюсь»

¹ І в. Франко. Давне й нове, у Львові, 1911, Передне слово, стор. IV.

² І в. Франко. Поеми, Львів, 1899. Передмова, стор. 3.

³ Там же, стор. 5.

і «З сих солодких, любих слів» стоїть у тісному зв'язку з «Зів'ялим листям». Ці відгомони третього кохання поета правдоподібно скомпоновані рівнобіжно з частинами писаної 1899 року від книжки до книжки журналу «Літературно-науковий вісник» повісті «Перехресні стежки» з відгомонами того кохання.

Однак провідними мотивами збірки є соціальні мотиви. В одному з віршів першого циклу поет звертається до трудящих з такими словами:

Люди! Діти!

До мене! Я люблю вас, всіх люблю!
І все зроблю, що будете хотіти!

Чи крові треба,— кров за вас проллю!
Чи діл,— я сильний, віковічні скали
розторощу, на землю повалю....

Збірку «Із днів журби» буржуазна критика назвала найбільш сумною, а тимчасом тут маємо найбільш бадьорі слова поета про суспільну працю:

Суспільна праця довга, утяжлива,
зате ж плідна, та, головно — вона
одна лиш може заповнить без дива

життя людини, бо вона одна
всіх сил, всіх дум, чуття, стремлінь людини
жадає, їх вичерпує до дна.

Вона одна бере нам все щоднини
і все дає, бо в'яже нас тісніш
з людьми, як діти спільної родини.

Що поза сею працею, то гріш
змарнований, то манівці блуднії,
що запровадять швидше чи пізніш

чи в самолюбства омути бруднії,
чи в нігілізм, чи то в містичну мглу,
що дійсними вважа лиш власні мрії,

а мрією — природу й життя цілу¹.

В другому циклі збірки в хронологічному порядку надруковані спогади поета про його життя і працю переплітаються з глибоким соціальним антагонізмом між вигідним життям і стражданнями селян Наддністрянщини. В своєму житті поет раз зазнав щось такого, що не було повним щастям, але дуже близьким до нього.

¹ І в. Ф р а н к о. Із днів журби, Поезії. Львів, 1900, стор. 14—15.

У біднім, прозаїчним тім життю
се був момент казочний і кипучий,
се був неначе той брильянт блискучий,
що хтось знайшов загублений в смітті¹.

Це спогад про перше кохання.

Поет ходив у село, й серце його щемить від тих картин,
які там бачив: старші при праці, а голі й босі діти без
догляду надворі, маленькі плачуть по хатах, недужому
дідусеві немає кому подати води тощо. Панський двір
немов кричить до хатчини селянина.

Не смій дихнути! Не перестань дрожати!
Хились і гнись! З твоїх занядрів темних
сюди тобі чола вверх не піднять!

Ти дич! Ти варварство! Ти під'яремних
волів житло, притулок хамських рас,
печера, повна лютих гадів земних!

Їх вартість в тім лиш, щоб робить на нас,
їх чеснота лиш послух і покора,
їм слід горіти, щоб наші блиск не згас!

Бо ми держави й церкви є опора,
цивілізації тривкий опліт,
культури кріпость, до борби все скоро!²

Перед багатьма літами такі слова чув поет з уст старого
графа. Відтоді багато мрій зробились дійсністю. Для села
мов не було прогресу, всесвітнє життя минало його, лиш
панський двір цвів і пишавсь, бо ссав усі соки з села.

В третьому циклі поезій «В плен-ері» на фоні мальовни-
чої природи поет висловлює бажання, щоб хоч трохи від-
почив потомлений народ.

Хай він, що був волом весь рік,
робив немов машина,
почує в собі дух живий,
пізна, що й він — людина.

І хай, мов перла, в ум його
западе на свободі
хоч часть тої поезії,
що розлилась в природі!³

У вірші «Ходить вітер по житі» в розмові житніх ко-
лосків з вітром поет дає картину жахливих злиднів зубо-

¹ І в. Франко. Із днів журби, стор. 25.

² Там же, стор. 32—33.

³ Там же, стор. 62.

женого села внаслідок того, що три комахи повзуть по селах,

Де заглянуть у хату,
гине втіха достаток,
ті три черви зовуться:
корчма, лихва, податок¹.

І в цьому циклі маємо бадьорі строфи поета, якими кінчається його другий вірш:

Я ще не старий! Ще сила
є в руках і у душі!
Ще поборемося, доле!
Ну, попробуй, задуши!

Я ще не старий! Не згинув
ще для мене життя зміст,
хоч журба, хоч горе тисне,—
ні, ще я не песиміст!²

Про основу своєї поеми «Іван Вишенський», присвяченої Агафангелові Кримському, що написав широку рецензію на монографію Франка «Іван Вишенський і його твори», поет писав 1911 року: «Основа поеми — печерне життя і смерть Вишенського — тільки в одній часті моя поетична фікція, бо про своє печерне життя згадує Вишенський сам у заголовку свого останнього писання»³. В поемі автор малює перемогу життя над аскетизмом, патріотизму над релігійною мертвотністю. Афонська печера не захистила аскета Івана Вишенського перед нитками, що снувалися до життя. Велике хвилювання у нього викликав павук, що в своє павутинне плетиво спіймав муху. Жертва павука посилила внутрішню боротьбу аскета. Вітер, що цілу ніч скиглив по щербатих скелях, заніс до печери незвичайних гостей — сніжнобілі платочки вишневого цвіту з України. Вишенський знає, що їй важко боротися з єзуїтами й польською шляхтою, бо й сам віддав свої найкращі чуття намагання їй на послугу. Надвечір він побачив барку на морі, що плила здалека. Вранці спустився ківш у печеру, а на дні його був лист посланців з проханням повернутись на Україну та взяти участь у боротьбі з її ворогами. Прощеної до 24 годин відповіді Вишенський не дав. Його мучило питання:

¹ І в. Франко. Із днів журби, стор. 55.

² Там же, стор. 53.

³ І в. Франко. Іван Вишенський, Львів, стор. 31.

І яке ж ти маєш право,
черепино недобита,
про своє спасення дбати
там, де гине мільйон?

Внутрішній голос застерігав його:

Се не божий шлях! Таж навіть
якби в рай ти так дістався,
а твій рідний край і люд твій
на загибель би пішов,—

адже ж рай тоді для тебе
пеклом стане! Сама думка!
«Я міг їх порятувати!»
тобі з неба зробить ад!¹

Смертельна тривога зціпила серце аскета, коли побачив,
як барка впливала з Афонської затоки. Він простяг до
неї свої худі руки й закричав:

Стійте! Стійте! Завернітесь!
Я живу ще! По-старому
ще кохаю Україну,
решту їй життя віддам!
Стійте! Стійте! Завернітесь!²

Але посланці не почули його крику. Вишенський молився,
щоб або барка повернулась, або щоб він птахом залетів
до неї. В певності, що його благання вислухано, він пішов
шляхом, що йшов скісно в море.

Він нічого вже не бачив,
тільки шлях той золотистий
і ту барку ген на морі,—
і ступив — і тихо щез!³

Поема «На святоюрській горі» присвячена Миколі Лисенкові. Вона написана більше з погляду на сучасні поетові польсько-українські відносини, ніж із історичного становища. Після того, як український народ, розгромивши під проводом Богдана Хмельницького польську шляхту, навіки возз'єднався з російським народом, вона вислала до нього своїх послів. У відповідь Богдана Хмельницького королівським посланцям вплетена українська народна казка

¹ І в. Франко. Із днів журби, стор. 104—105.

² Там же, стор. 105.

³ Там же, стор. 108.

про вужа й господаря, яка конкретизує положення Польщі й України після перемог Хмельницького, а в поемі підсилює її реалістичність.

Ще з часів університетських студій Франка цікавило питання проводу й народу. Закінчуючи 1876 року свою повість «Петрії і Добошуки», він вклав в уста Олексія промову до трьох товаришів про народ на Високому замку у Львові: «Його проводирі — то та скеля, що тяжить над «Народним домом», — а нема Мойсея, який би із цієї скелі видобув живучу цілющу воду»¹.

Від того часу, аж до моменту, коли Франко створив поему «Мойсей» в 1905 році, Франко згадував не раз у своїй творчості про роль Мойсея в старому біблійному оповіданні. Його вірш, написаний 27 січня 1895 року:

Серцем молився Мойсей і скорботою духа цілого,
і говорив йому бог: «Що так до мене кричиш?
хоч ти заціпив уста так, що й слова вони не говорять,
але я чую аж тут, як твоє серце кричить,—

перегукується з строфою «Мойсея».

Хоч заціплені міцно уста
і не чуть його мови,
Але серце його розмовля
і кричить до Єгови².

Після того як Франко відбув в 1904 році мандрівку до Італії, художник Іван Труш прохав його написати щось про свою подорож для його журналу «Артистичний вісник», що виходив 1905 року. Франка захопив Мікель Анджело своїм Мойсеєм, і про нього Франко обіцяв написати, як оповідає в своїх спогадах Михайло Мочульський. Десь у березні 1905 року він вертався з Франком із засідання Наукового товариства ім. Шевченка й, захоплений поезіями поета «Із книги Кааф» у березневій книжці «Літературно-наукового вісника», радив йому написати цілу книгу поезій, в яких закріпив би свою філософію життя. Франко всміхнувся і сказав: «а тимчасом я пишу поему, в якій матимете філософію політики»³. Мочульський думав, що Мікель Анджело своїм архітвором спонукав Франка написа-

¹ «Друг», Львів, 1876, стор. 312.

² І в. Ф р а н к о. Мойсей, Поема, Львів, 1905, стор. 73.

³ М. М о ч у л ь с ь к и й. Іван Франко, стор. 112.

ти поему «Мойсей», але тут рішуче більш заважили свіжі враження від подувів весни в царській імперії, ніж враження від подорожі до Італії.

У своїй доповіді «Іван Франко» Михайло Коцюбинський нагадав, як він застав поета при писанні цієї поеми: «Не можу забути одного образу, який вривавсь мені у пам'ять. Це було двароки назад, коли я востаннє бачився з ним. В своїй убогій хаті сидів він за столом босий і плів рибацькі сіті, як бідний апостол. Плів сіті й писав поему «Мойсей». Не знаю, чи попалася риба в його сіті, але душу мою він полонив своєю поемою»¹.

Поема Франка «Мойсей» вийшла в 1905 році у Львові. Автор писав у грудні 1913 року про її тему на початку передмови до польського перекладу своєї поеми: «Чи Мойсей був історичною особистістю, чи ні, це питання досі не розв'язане з браку дійсних історичних свідоцтв, незалежних від староеврейської традиції. Ця традиція, що міститься передусім у п'ятих книгах старого завіту, авторство яких звичайно приписують самому Мойсеєві, є з кінця XVIII сторіччя і досі предметом наполегливої критичної праці численних учених, але вона не може остаточно відповісти рішуче навіть на питання, чи існував Мойсей дійсно, чи ні, хоч рішуче розв'язала питання, що Мойсей не був автором тих п'ятих книг, які звичайно подають з його ім'ям.

✓ Незважаючи на це, Мойсей стоїть перед нами як найвеличніша фігура старовинної історії людства, оточена такою силою глибоко правдивих і часто чудесних деталей, що як не для історика, то бодай для уяви кожної людини і для її поетичного відображення дає невичерпне джерело тем і натхнень. Мойсей уроджений в неволі та в своїй молодості піднесений до життя в королівському палаці, Мойсей убивця і вигнанець, Мойсей пастир, що отримує об'явлення божої волі, Мойсей проти своєї волі проводир народу, що виводить цей народ із урожайної і багатой єгипетської землі на пустиню, а одночасно з неволі на волю, і, нарешті, Мойсей — непризнаний пророк, що через 40 років вів свій народ по пустині і не міг із ним перейти невеликого простору від Єгипту до Палестини, який навіть тодішні мандрівники переходили протягом кількох днів, — ось ряд чудесних тем для поета.

¹ М. Коцюбинський. Іван Франко, стор. 3—4.

В моїй поемі... я опрацював лише цю останню тему й зобразив Мойсея в глибокій старості, на схилі віку, коли він уже близький обіцяної землі, надармо намагається нахилити свій народ, щоб увійшов у цю землю, і, нарешті, тікає від нього, щоб хоч сам дійшов до її межі. Цей короткий, але високотрагічний момент я опрацював у поемі почасти на основі біблійної традиції, а почасти на основі психологічного аналізу, в ХХ піснях, в яких змальовано загострення конфлікту між пророком і народом аж до повного перериву зносин, а в дальшому розвитку акції через ряд спокус і об'явлень до безпосередньої зустрічі та з'єднання з найвищою істотою Єговою. Люди називають це смертю. Розуміється само собою, що, крім історичного інтересу, поема має також символічне значення, а як твір українця, не позбавлена також національного колориту, необхідного з уваги на обставину, що міжнародна тема переходить через призму індивідуального темпераменту і збагачується притім живими враженнями і образами його власної уваги»¹.

В статті «Українська література в 1906 р.» Франко ствердив, що в «Мойсеї» він старався на основі біблійної легенди про смерть Мойсея схарактеризувати протилежність між визначною індивідуальністю і народною масою.

В «Передмові до другого видання «Мойсея» 1913 року Франко писав, що його «поема основана майже вся на біблійних темах». «Основною темою поеми,—читаємо далі,—я зробив смерть Мойсея як пророка, не признаного своїм народом. Ця тема в такій формі не біблійна, а моя власна, хоч і основана на біблійнім оповіданні»² однієї книги так званого П'ятикнижжя. В біблійному оповіданні Мойсей умер в неласці ізраїльського бога. В поемі Франка смерть Мойсея на вершині гори в обличчі бога мотивована тим, що його відіпхнув його власний народ, зневірений його 40-літнім проводом і сумним станом обіцяної країни. Хвилину смерті в поемі автор полишив за поетичною заслоною.

Згідно з словами Франка, на біблійному оповіданні книги Чисел ґрунтується те, що в поемі Франка розповідається з деякими скороченнями про Авірона й Датана як головних противників Мойсея серед ізраїльського народу. Назву де-

¹ І в. Ф р а н к о. *Mojżesz. Poemat*, Львів, 1913, стор. III—V. Передмова має дату: 8—13 грудня, 1913.

² І в. Ф р а н к о. *Мойсей, Поема*, Друге видання з передмовою, Львів, 1913, стор. III. Передмова має дату: 3—4 листопада 1912.

мона Азазеля автор запозичив з так званої книги Левітів. У біблійному оповіданні сам бог показує Мойсеєві Палестину, а в своїй поемі Франко приклав це до ролі Азазеля з заміром зазначити якнайсильніше контраст між про роцькими обіцянками й тим, що дійсно ждало гебреїв у Палестині. Об'явлення про долю, яка чекала гебреїв в обіцяній країні, Франко поклав у роль Азазеля, «як найсильнішу частину демонської спокуси, що може захитати віру навіть найсильнішого характеру. Але не треба забувати,— додавав Франко,— що ця роль Азазеля в моїй поемі є тільки поетичним об'єктивуванням власної психологічної реакції, яка мусила відбутися в душі пророка після того, як його відіпхнув його народ»¹.

Мойсейова притча про те, як дерева обирали собі царя, запозичена з Книги суддів. Біблійна притча доводить, що з царської влади така сама користь, як із тіні від терну, що не може нею захистити всі дерева, але зате може своїм вогнем подерти ліванські кедри. Франко поширив кількість кандидатів на царя і діалогів між деревами та гостро переробив відповідь терну, словом, використав притчу, правда, вільно, але близько до біблійного тексту; його виклад притчі пристосований до загальної ідеї поеми з підкресленням значення народу, а не монархічної влади.

Останнє запозичення з біблії взяте з історії пророка Іллі, що його хотів убити цар Ахав, але він утік на гору Хорів, де з ним розмовляв Єгова.

Крім біблійних запозичень, поет користувався також одним грецьким міфом, а саме про титана Оріана.

Про мету поеми говорить пролог до неї і час її написання. Під текстом поеми маємо дату: Львів, січень до липня 1905, а під прологом: дня 20 липня 1905. До 20 липня поема вже була зверстана. «Випадковим способом,— читаємо далі в спогадах Мочульського,— постав славний пролог до Франкового «Мойсея». Зажурений управитель друкарні Карло Беднарський показав поетові, що на початку надрукованої поеми лишається кілька незадрукованих сторінок, і радив написати передне слово. Поет подивився на білі сторінки і сказав спокійно: «Добре, добре, я щось напишу і принесу». І приніс на другий день — відомий пролог»². Пролог міг зродитися в такому короткому часі тому, що був довго виношений в серці поета.

¹ І в. Франко. Мойсей, стор. ХІ.

² М. Мочульський. Іван Франко, стор. 85.

✓ В пролозі поет висловлює тверезу віру в силу свого народу та його відродження, яке неможливе без бою. Певний того, що надійде час волі для возз'єднаної України, Франко своєю поемою склав своєму народові свій скромний весільний дарунок. Як до героя поеми, так ще більше до Франка в дійсності можна прикласти слова:

Все, що мав у житті, він віддав
Для одної ідеї,
І горів, і яснів, і страждав,
і трудився для неї¹.

Герой поеми залежить зовсім від маси та в своїх настроях відбиває її настрої. Називаючи Мойсея душею душі його співплемінників, поет хотів сказати, що пророк відчував у собі все те, що відбивалось у душі його народу. Ще з більшим правом можна це ствердити в самого автора «Мойсея». Спільним для Мойсея і Франка є послідовна боротьба проти демагогії, реакції й зради.

Якщо противники Мойсея в боротьбі із своїм проводирем використовували іронію і насміх, демагогію і зраду, то вороги Франка до підлот Датана і Авірона долучають шпигунство і доноси, релігійний туман і неуцтво, політичну відсталість і наклепи.

Герой поеми говорить про невимовну любов до ізраїльського народу, й автор «Мойсея» у відношенні до українського народу може повторити слова героя своєї поеми:

Ти мій рід, ти дитина моя,
Ти вся честь моя й слава,
В тобі дух мій, майбутнє моє,
І краса, і держава.

Я ж весь вік свій, весь труд, тобі дав
У незломнім завзяттю,—
Підеш ти у вандрівку століть
З мого духа печаттю.

Але ні, не самого себе
Я у тобі кохаю;
Все найкраще, найвище, що знав,
Я у тебе вкладаю².

В поемі «Мойсей» Франко підкреслив велику, вирішальну роль передової ідеї, нагадуючи zarazом, що рушійною силою історії є народ, народні маси.

¹ І в. Франко. Мойсей, 1905, стор. 12.

² Там же, стор. 50.

В 1906 році у Львові вийшла збірка поезій Франка, що має назву від першого циклу «Semper tiro»¹. Далі йдуть: «Лісова ідилія», цикли: «Нові співомовки», «На старі теми», «Із книги Кааф» і сатира «Страшний суд». Дата «падолист 1900» під «Посвятою поеми «Лісова ідилія» безумовно помилкова, бо вірш міг бути написаний щойно в листопаді 1901 року, не раніш, ніж прийшла до Франка чи до редакції «Літературно-наукового вісника» «Відозва» Миколи Вороного в справі українського альманаха, який задумав видати в Катеринодарі. Вона надрукована на чолі «Хроніки і бібліографії» листопадової книжки згаданого журналу 1901 року під заголовком «Український альманах». До запрошення додана така «Увага»: «Усуваючи набік різні заспівані тенденції та вимушені моралі, що раз у раз зводили наших молодих письменників на стежку шаблону і вузької обмеженості, а також уникаючи творів грубо натуралістичних, брутальних, натомість бажалося б творів хоч з маленькою ціхою оригінальності, з незалежною свобідною ідеєю, з сучасним змістом; бажалося б творів, де було б хоч трошки філософії, де б хоч клаптик яснів того далекого блакитного неба, що від віків манить нас своєю неосяжною красою, своєю незглибною таємничістю... На естетичний бік творів має бути звернена найбільша увага»².

В своєму посланні Миколі Вороному Франко передав його вимоги такими словами:

Пісень давайте нам, поети,
Без тенденційної прикмети,
Без соціального змагання,
Без усесвітнього страждання,
Без нарікання над юрбою,
Без гучних покликів до бою,
Без сварів мудреців і дурнів,
Без горожанських тих котурнів!
Пісень свобідних і безпечних,
Добутих із глибин сердечних;
Де б той сучасник, горем битий,
Душею хвильку міг спочити³.

М. Вороному І. Франко писав, що сучасна пісня не перина і не госпіталь, а

¹ Завжди новак.

² «Літературно-науковий вісник», 1901, кн. XI, стор. 14.

³ І в. Франко *Semper tiro*, Збірка поезій, Львів, 1906, стор. 15.

Вона вся пристрасть і бажання,
І вся вогонь, і вся тривога,
Вся боротьба і вся дорога,
Шукання, дослід і погоні
До мет, що мчать по небосклоні ¹.

Якщо поет покине море загальних питань і пірне в тихий
залив свого серця, він не знайде розкоші раю.

Сучасний поет сучасний тим, що він нещасливий:

Поет — значить: вродився хворим,
Болить чужим і власним горем.
В його чутливість сильна, дика,
Еольська арфа мов велика,
Що все бринить і не втихає:
В ній кожний стрічний вітер грає.
А втихне вітрове дихання,
Бринить в ній власних струн дрижання ².

Не треба жадати від поетів, щоб вони прикривали нас
імлою, рожевим туманом пестоців, океаном містичних
візій, щоб до страви давали нам опій, щоб співали нам
для забави. Але поети:

Най будуть щирі, щирі, щирі!
І що хто в життєвому вирі
Спіймав,— чи радощі, чи муку,
Барвисту рибу чи гадюку,
Алмази творчості блискучі,
Чи каяття терни колючі,
Чи перли радощів укритих,
Чи черепки надій розбитих,—
Най все в свої пісні складає
І співчуття не дожидає.
Воно прийде! Слова — полова,
Але вогонь в одежі слова —
Безсмертна, чудотворна Фея,
Правдива іскра Прометея ³.

Яскраве сформулювання вимог реалізму в посвяті поеми
затмило саму поему, зрештою, недокінчену; після другої
пісні стоять слова: «Третя і четверта пісні колись будуть».
Як далі розвинулась ця романтична історія гедоніста і
молодої лісничихи невідомо, бо поет не закінчив поеми.
До романтичного коня при писанні поеми і до тісного

¹ І в. Франко. *Semper tiro*, стор. 16.

² Там же, стор. 17.

³ Там же, стор. 18.

сплетення уяви й дійсності в ній поет признається в першій строфі «Пролога» до поеми з його першим рядком «На романтичного коня сідаю».

В «Споминах» збірки «Із днів журби» Франко з'ясував роль гаю в своєму житті в цьому сонеті:

Привіт тобі, мій друже вірний, гаю,
Повірнику моїх найкращих дум!
Все чисте, ясне, що лиш в серці маю,
Надихав свіжий запах твій і шум.

На твоїх полянах, в відлюднім плаю
Я розсипав свій жаль, губив свій сум,
У твоїх запахах, неначе в раю,
Окрилювався молодечий ум.

Під скрип могучих конарів дубових
Складались першії мої пісні,
Слабії відгуки твоїх пісень чудових,

А в бурі рев, як громи навісні
Ламали твоїх велетнів корони,
У твоїх криївках шукав я охорони¹.

Безумовно автобіографічний характер мають ці дві октави «Пролога» до «Лісової ідилії»:

В той ліс, як часто я літав думками,
Коли було нестерпно між людьми!
Тут дикими втішався я квітками,
Тут віддихав я повними грудьми,
Тут доторкався тремтючими руками
Великих тайн: хто ми і пощо ми?
Тут силогізмів сіть думок не ловить,
Природа серцю щирю правду мовить.
І був той ліс мені, як рідна мати,
Що вчитькує тривогу навісну.
У спеку клав під тінь розкішну спати
І свистом дрозда знов будив зі сну!
Я плакав, як прийшлося його лишати
І шлях верстать по груді та терну,
Я знав: хоч де кораблик мій приб'ється,—
Найкраще тут минуло й не вернеться².

У збірці «Semper tūo» відображені бойові настрої періоду піднесення революційного руху й буржуазно-демократичної революції в 1905 році в Росії. В збірці маємо переважно зразки філософської лірики Франка, зокрема його ствердження атеїстичних і матеріалістичних поглядів на світ.

¹ І в. Франко. Із днів журби, стор. 35.

² І в. Франко. Semper tūo, Львів, 1906, стор. 20.

Перший цикл закінчують «Конкістадори», написані на вокзалі в Кохавині літнім ранком 26 липня 1904 року. Відважні воїновники Південної Америки XV сторіччя плывуть по бурхливому океані до незвісних берегів і причалюють до затишної пристані. Вони мають схопити в сні сонний город. Щоб не було повороту на старий шлях, провідник велить спалити кораблі. «Конкістадори» — це повна оптимізму бойова пісня. Поет звертається до сучасних йому борців за краще майбутнє з бойовим окликом:

Або смерть, або перемога!
Се наш оклик боєвий!
До відважних світ належить,
К чорту боязнь навісну! ¹

З ідейним змістом вірша про борців за краще майбутнє гармоніює ритмічна будова вірша й символіка звуків.

На третьому місці збірки йдуть «Нові співомовки», що різняться від «співомовок» Степана Руданського, який вбирав приказки й анекдоти у віршову форму, тим, що тут маємо перетворення сюжету, його усучаснення і забарвлення суспільною або політичною ідеєю. Двома «новими співомовками» ілюстровані відносини польської шляхти до українців: одна — «Сучасна приказка», а друга — «Майстер Свирид». В першій приказці, якщо український кум топиться і прохає рятунку в польського, очевидно, шляхтича, чує приказку:

Не тратьте, куме, сили,
Спускайтеся на дно! ²

А якщо український кум хапається берега й чує твердий ґрунт під ногами, кум-шляхтич кричить до влади:

Рятуйте, хто живе!
Рятуйте більшу власність,
Рятуйте панський лан!
Рятуйте трон і вівтар!
Давай обложний стан!

Свою «співомовку» Франко кінчає словами:

А що, як Немезида
Собі одного дня

¹ І в. Франко. *Semper tiro*, Львів, 1906, стор. 12.

² Там же, стор. 62.

Позволить жарт зробити
І ролі поміня?
На своїм ґрунті стане
Русь міцно на ногах.

На дійсно марну працю Петрушевича в даному питанні поет указав уже в першій строфі свого вірша:

Діалект чи самостійна мова?
Найпустіше в світі це питання.
Міліонам треба цього слова,
І гріхом усяке тут хитання.

Мільйонам треба світла, волі, треба вміти, як їх добитись. Поет питає автора статті в «Галичанине»:

Як твій брат із голоду вмирає,
А його ти накормити хочеш,
То чи ждеш, аж срібну ложку купиш,
Чи береш букову, що він має?

Як твоя у річці тоне мати
І кричить: «Рятуй мене, Антошку!»
Будеш ти на гарний човен ждати
Чи їй кинеш першу-ліпшу дошку?

Зви це діалектом, зви жаргоном
Тую дошку, ту букову ложку,
А вона лунає відгомоном
В міліонах серць живих, Антошку,

Поет заявляє, що на чуже багатство ми не ласі, на нього ласа лише жебрацька душа автора статті:

Бідні ми, як коні на припоні,
Збагатить нас труд на рідній ниві:
В діалекті чи хоч би в жаргоні
Будемо багаті і щасливі.

Але й своєї мови ми не соромимся, не цураємося:

Діалект, а ми його надишем
міццю духа і вогнем любови
і нестертий слід його запишем
самостійно між культурні мови¹.

На теми з так званого святого письма поет дає антирелігійні вірші. Так, наприклад, на тему слів псалма, що бог спасе «человѣки и скоты», він стверджує у вірші, що

¹ І в. Франко. *Semper tiro*, стор. 89—90.

немає людини без гріха й що до неба можуть увійти й хижі звірі, якщо святі отримають дозвіл носити зброю. Лиш одне не могло поміститись в голові:

Мали б і всі ті падлюки,
Ті без скону неживі,
Ті перевертні жорстокі,
«Переконані» кати,
Всі ті скоти в людським тілі
Теж до раю увійти? ¹

Ще глибше враження викликає вірш, що починається і кінчається рядком: «Говорить дурень в серці своїм». Мистецький спосіб поета полягає в тому, що в так званому святому письмі стоїть: «Говорить дурень у своєму серці, що немає бога», а поет вкладає в уста дурня: «Єсть бог і єсть він богом моїм» з наведенням доводів з так званого святого письма.

В сатиричній поемі «Страшний суд» Франко трактує християнські вірування в небо й пекло з матеріалістичних позицій. Він змістом різних церковних і релігійних догматів викриває реакційну суть релігії, антисупільну діяльність тих, хто її боронить.

Тут панотчики й владки,
Що кричатимуть довкола,
Позриваються на ноги
І насуплять грізні чола..
І враз крикнуть: «боже, отче!
Чи ж подоба, чи ж потреба,
Щоб сей грішник, сей еретик,
Атеїст ішов до неба?
Де ми сіяли пшеницю,
Сипав він кукіль невіри;
Де щепили ми покору,
Там він гордощі без міри;
Де ми груди надривали,
Щоб добути скрухи лепту,
Його сміх, його наруги
Виводили нас з концепту.
Він ніколи не піддався
Ні намові, ні погрозі;
Він був вовк у твоїм стаді,
Був головня в твоїм стозі.
Він троїв дитячі душі
Явно, славно і нагально!

¹ І в. Ф р а н к о. *Semper tiro*, стор. 97.

Братъ його до неба, боже,
Це, їй-богу, не лояльно...»¹

Коли поет випрошуватиметься від неба та проситиметься до пекла, почує божий голос:

«Пекла просиш ти у мене,
Як би я був пекла ктитор;
Просиш мук і болів, як би
Я був кат і інквізитор.
Випрошаєшся від раю,
Мов від царського салону,
І боїшся серед ясних
Пань там випадати з тону.
Ще й не бачивши, ти моїх
Вибранців на глум здіймаєш!..
Слухай, хлопче! Я питаю:
За кого мене ти маєш?
Я гадав, що ти піднявся
Духом понад ту худобу,
Що собі і бога й чорта
Творить на свою подобу;
Що крізь часове й тілесне
Ти проник в духовне й вічне
І відкинув шкарлупиння
Грубоантропоморфічне.
Чей же на землі даром
Я гострив тебе, як бритву,
Посилав тебе у мир свій,
І гоняв тебе у битву,
І водив тебе, як треба,
На вершини й на низини,
Щоб ти був одним з моєї
Доборової дружини»².

До циклу «Із книги Кааф» увійшли й ті два вірші, надруковані під спільним заголовком «Із дневника» в листопадовій книжці «Літературно-наукового вісника» 1902 року, які зробили сильне враження на Лесю Українку. Це вірші «Опівніч. Глухо. Зимно. Вітер вие» і «Як голова болить!» обидва з 1901 року: перший написаний 20 листопада, а другий 2 грудня. Перший вірш починається такою картиною:

Опівніч. Глухо. Зимно. Вітер вие.
Я змерз. І випало з холодних пальців
Перо. І мозок стомлений відмовив

¹ І в. Ф р а н к о. Semper tiro, стор. 125—126.

² Т а м ж е, стор. 133—134.

Вже послуху. В душі глибока павза.
Ні думка, ні чуття, ні біль — ніщо
В ній не ворухиться...

Нараз немов утопленики простягають до поета опухлі,
зеленуваті руки з болотяного дна. Й немов чути голос,
зойк, ридання, стогін:

Тату! Тату! Тату!
Се ми, твої невродженії діти!
Се ми, твої невиспівані співи,
Перед часом утоплені в багнюці!
О, глянь на нас! О, простягни нам руку!
Поклич до світла нас! Поклич до сонця!
Там весело,— нехай ми тут не чахнем!
Там гарно так,— хай тут не гниєм!¹

Та вже не вийти їм на світло, не вивести вже їх поетові
до сонця, бо він сам лежить у темній ямі, сам ниє, до землі
прибитий, а з диким реготом по його грудях тупоче його
лиха доля. І знов почулось:

Тату! Тату! Тату!
Нам зимно тут! Огрій нас! Лиш дихни
Теплом, що з серця йде, повій весною,
А ми пурхнем, оживемо, заграєм!
Весняним чаром, співом соловейків
Наповнимо твою сумну хатину,
Арабських пахощів на своїх крилах
Нанесемо, коверцем пишнobarвним
Розстелимось під твоїми ногами.
Лише тепла нам! Серця! Серця, Серця!²

Але поетові нізвідки взяти тепла, бо його уста заціпило
морозом, а серце в нього вижерла гадюка. Безнадійністю
пройнятий другий вірш.

Про своє враження від обох віршів Леся Українка
писала 13 січня 1903 року з Сан-Ремо в Італії до Франка:
«Тепер про Ваше «Із дневника». Я розумію Ваше почуття,
що Ви немов соромитесь трохи за ці вірші, але не тим ро-
зумію, щоб признавала слушність такій соромливості, а
тільки тим, що по собі знаю це почуття. Але я думаю, що
власне ті наші думки і почуття чогось варті, які нам або
страшно, або «трохи соромно» нести «геть на розпутьтя
шляхове»,— значить, то щирі інтенсивні почуття, або га-

¹ І в. Ф р а н к о. *Semper tiro*, стор. 114—115.

² Там же, стор. 115.

рячі, або до болю холодні, але не літні, а власне автор Апокаліпсиса дав добру науку не так людям взагалі, як власне поетам та артистам: будь гарячий або холодний, але не теплий.— Я скажу просто: далеко не кожний Ваш вірш одізвався так мені десь аж в глибині серця, як оці картки «Із дневника». Я не знаю, що було з Вами в ту страшну дату, якою позначені вірші, тільки тямлю, бо ч у ю в и р а з н о, що вона була страшна, і я розумію Ваші вірші широко,— може, занадто широко, скажете ви, але пам'ятайте, що я шукаю завжди у творах поета не автобіографії (надто, коли він не хоче мені її дати), а такого чогось, що не його одного обходило б. І я, здається мені, знайшла це раптом, не шукаючи».

Далі Леся Українка пригадувала, між іншим, план задуманої драми, якому Франко мусив «скрутити голову», й думку написати «якийсь роман». «Ще раз,—писала вона,— теж давно (здається, в мій перший побут у Львові) Ви казали, що маєте писати якийсь роман, що він Вам дуже на душі лежав: теми не сказали¹. Пізніше я спитала, що з Вашим романом? Ви сказали щось безнадійне... В той самий раз я прочитала десь у «Kurjer-i», чи що, опис якоїсь вистави господарської, signe² Франко! Тоді ж ішла полеміка, де Вас уживано усякими епітетами салонovими. Тоді ж Ви писали страшну масу дрібних дописів по всіх усядах... Я не знаю, що вийшло з плану Вашого роману, бо, не знаючи теми, не можу її пізнати. І часто я думала про ті «скручені голови», і про ті дописи, і про ту полеміку. Думала і тоді, коли писала свою драму про скульптора серед пуритан в диких пущах перших американських колоній. Думала й тоді, коли мені самій дорікали дехто з товаришів, що я за всякою поезією одбиваюся од реальної корисної роботи. Я пробувала казати, що то вже, може, у мене професіональний гріх, мені ж ставили в приклад — Вас! І знаєте, у мене таки багато того «гарячу» в натурі: подумано — зроблено! і я не одну «голову скрутила», думаючи, що сповняю громадську повинність, видаючи свій час і свою дуже обмежену силу на «корисну» і нікому, навіть мені самій не видну працю. Я й досі не знаю, чи добре то я, чи зле робила, а тільки як я оце прочитала крик і скарги Ваших «дітей», то й мої обізвалися — тим самим тоном!..»

¹ Тому, що далі йде мова про 1887 рік, це може бути лише «Не спитавши броду».

² Позначений.

В збірку «Semper tigo» не попав і щойно в «Давньому й новому» передрукований з липневої книжки «Літературно-наукового вісника» 1903 року вірш під заголовком «О. Люнатикові». Під цим псевдонімом приховався молодомузець Остап Луцький, що 1903 року в Коломії видав збірку буцімто парафраз деяких віршів молодих поетів з сатир під назвою «Без маски. Історія новішої літератури. Причинки—проблеми—дезидерати. Том I. Під заголовком» Іван Храмко (Зі збірки «Із днів журби») Люнатик почав свою парафразу-сатиру:

Вниз котиться мій віз. Пройшли момента,
коли для всіх був всім.

Люнатик глушився над творчістю Франка:

Квилить поезія німа, безрука:
«Не геній ти, а взір лиш продуцента!»
Глум і безсилля — труду мого рента!
Всьо рветься, гасне. Ох, важка розлука!¹

Навівши ці чотири рядки як епіграф до свого вірша, Ів. Франко дав у ньому блискучу відповідь буржуазному декаденту:

Я не геній, синку милий,
Тим ніколи й не хваливсь;
Працював, що було сили,
Перед сильним не хиливсь;
Фарисейству й лицемірству
Я концесій не робив:
Людській кривді, злості й звірству
Я ні раз не підхлібив.
В долі добрій чи злиденній
Чесно, просто йшов весь вік,
І йду досі. Я не геній,
Я звичайний чоловік.

Я для геніїв грядущих
Поле дикее орав,
Шлях серед хашів найпущих
Просікав і протирав;
Для голодних пік сквапливо
Разовий, не панський хліб,
І ставав на всяке жниво,
І в'язав свій скромний сніп.
В сніговійниці студеній

¹ О. Луцький (Люнатик). Без маски, Коломня, 1909, стор. 6.

Рук не закладав назад.
Я не плачу, що не геній,
Та чом ти так сьому рад?

А що часом стогну з болю
І в зневірі сльози ллю,
Се тому, що скрізь по полю
Так багато кукілю,
Що царює баба Бляга,
Так що й краю їй не знать,
І немає ліски мага,
Щоб потвору сю прогнать;
Що характери й сумління
Підгриза якийсь черв'як;
Що молодші покоління
Схнуть і в'януть вчасно так.

Правда, синку, я не геній....
Ех, якби я геній був!
З тих істерій, неврастеній
Я б вас чаром слів добув;
Я б мов вихор вас з собою
Рвав до ясних, світлих мет.
І до жертви, і до бою
Вів би ваш я смілий лет!
Я б вам душі переродив,
Я б вам випрямив хребти,
Я б мужів з вас повиводив,—
Навіть з малп таких, як ти¹.

І в поетичній мові заблистів сатиричний хист Франка в періоді «Літературно-наукового вісника». З цього періоду увійшли до збірки Франка 1906 року «Місія. Чума. Казки і сатири»: «Доктор Бессервіссер», «Із галицької книги битія», «Будяки» та «Хома з серцем і Хома без серця».

Нарис «Не-Феофраста» вперше надрукований в березневій книжці «Літературно-наукового вісника» 1898 року. Це перший і єдиний нарис циклу «Портрети без рамок». Феофраст — знаменитий грецький вчений четвертого й третього сторіччя до Христа. Найбільше відомий з його творів — це твір про характери, спроби індивідуальної характеристики вад і комічних прикмет. Та обставина, що Франко підписав свою сатиру псевдонімом, свідчить про те, що написати її спонукала автора якась реальна особа. Таку спонукку подала авторові рецензія Василя Щурата на «Літературно-науковий вісник» в угодівському щоденнику «Руслан».

¹ І в. Ф р а н к о. Давнє й нове, стор. 245—246.

В своїй німецькій автобіографії для Лексикона Гердера Франко писав у січні 1910 року, чим була для нього праця в згаданому журналі: «Мої заробіткові відносини уклались дещо краще після виходу з польської преси, бо як співредактор і пізніше як єдиний редактор місячника «Літературно-науковий вісник», osnovаного 1898 року Науковим товариством ім. Шевченка у Львові, я отримував місячно забезпечену постійну платню 100 гульденів»¹.

Що предметом сатири автора був українець, свідчить уже сам її початок:

«Хоч з такою архінімецькою назвою, доктор Бессервіссер — то собі чистої крові русин, навіть типовий галицький русин, або, коли хочете, рутенець. Не всі знають його під цією його властивою назвою, бо він криється під різними псевдонімами, та, проте, всі ми знайомі з ним, стрічаємо його на кожному кроці, любимо побалакати з ним. Правда, затоваришувати з ним ближче, заприятелитися якось нікому не вдається. Шановний доктор має в собі щось подібне до наелектризованої палички лаку: зразу притягне до себе деяке легесеньке тіло, а потім зараз відіпхне»².

Але яка б не була спонuka написати сатиру, зображений в ній тип виходить далеко за межі України, він світовий. Про ступінь і обсяг знання свого героя автор сатири пише: «Він не тільки дипломований чоловік, він без сумніву талановитий і знаючий чоловік. Та тут є й гачок. Бачите, є два роди знаючих людей: такі, що щось з н а я ю т ь д о б р е, і такі, що з н а я ю т ь у с е л і п ш е. У других є знання к о м п а р а т и в н е, не релятивне, а власне компаративне. Як би то вам вияснити різницю? Бачите, усе наше знання — релятивне тим, що абсолютна правда самою природою речі закрита перед нами. Люди позитивного знання чують це найліпше і завсіди мовлять: ось тут і тут ми стоїмо на твердому ґрунті правди, наскільки вона взагалі доступна нашому пізнаванню. Люди компаративного знання дивляться на справу зовсім інакше. Їм досить сказати: цей чи той учений сказав те, це, третє, п'яте, десяте. В половині п'ятого у нього на тій і тій стороні є така й така помилка, неодоладність, неконсеквенція. Як можна писати такі абсурди! Я, доктор Бессервіссер, знаю і тверджу, що це абсурд, — значить, я ближче правди, я більший учений від тамтого!

¹ М. В о з н я к. Матеріали до життєпису Франка, стор. 183.

² І в. Ф р а н к о. Місія. Чума. Казки і сатири, Львів, 1906, стор. 165.

Пардон! Я й забув сказати, що наш любий доктор Бессервіссер належить власне до цієї другої категорії, до тих людей, котрі знають усе ліпше, ніж хтось інший, бо всюди знайдуть якусь помилку, значить, я ближче правди, значить, я більший учений від онтого!»¹

Ів. Франкові, як рідко кому з письменників, вдалося намалювати огидний тип дворушника, лицеміра, хамелеона. Ось його риси:

«Він подібний до сонця, бо ось тут сходить, а зовсім у протилежний бік заходить.

Він подібний до місяця, бо дванадцять раз до року міняє свою фізіономію.

Він подібний до зір, бо світить, а не гріє.

Він подібний до вітру, бо шуму багато, а конкретного в руки не зловиш нічого.

Він подібний до моря, бо повно в нім води, а нема що раз напиться.

Він подібний до вогню, бо нема такого твору і такої книжки, з котрої б не міг зробити купки попелу.

Він подібний до Дністра, бо щохвилини робить несподівані закрути, а удає, що пливе наперед.

Він подібний до орла, бо високо літає, а низько сідає.

Він подібний до соловія, бо, спіймавши хробачка, співає тріумфальну оду.

Він подібний до сірничка, бо кінче мусить об когось потертися, щоб заблищати»².

З 1901 року походить сатира Франка «Із галицької Книги битія», надрукована тоді ж у віденському щоденнику «Die Zeit» і в «Громадському голосі» під заголовком «Галицька історія про сотворення світу». Сатира написана з приводу протиалкогольного конгресу у Відні 1901 року. Початок сатири зв'язаний з автобіографією Франка. «Відома приповідка говорить: «Коли два скажуть тобі, що ти п'яний, то лягай спати». Два шляхетні польські графи, Бадені і Пінінський, доказали мені дуже досадно, що я не належу на політичну арену. Отже, я поклався на — історію літератури, етнографію та інші подібні подушки і слухаю джмелів, як говориться у нас»³.

В сатирі Франко викриває шляхту, яка намагалася втримати в своїх руках свої феодальні привілеї на опоювання

¹ І в. Франко. Місія. Чума. Казки і сатири, стор. 165—166.

² Там же, стор. 170—171.

³ Там же, стор. 172.

зруйнованого селянства горілкою. «Галицька історія від початку світу» виглядає так, що «на початку була горілка. Зразу вона була хаотична. Кожний міг її курити, продавати або й пити особисто». Після скасування панщини поміщики зробили своїм право курити горілку. «Це був другий день і називався пропінація». Колишню латинську приповідку про те, що релігія того, чия земля, в галицьких умовах перекладено на «чье село, того й пропінація». «Людність поділено на дві верстви: одні, для яких пиття горілки було обов'язковим, і ті звалися хлопи або бидло, і другі, що в горілці, випиваній хлопами, бачили головне джерело свого добробуту, і ті називалися шляхтичі, а іноді також герої свободи, спасителі вітчизни, мученики національної справи або загально «нація». Нарешті, настав «третій день і називався він викуп пропінації»¹. В новій формі пропінація лишилася в такій же формі, як було з давніх-давен, лише не була приватною власністю, але крайовою. Шляхта отримала гроші, затримала гуральні та корчми й, нарешті, затримала також адміністрацію нового крайового маєтку в своїх руках. Сатира кінчається словами: «А на четвертий день у Галичині ще й досі не світає»².

Сатира «Будяки» надрукована перший раз у «Новому громадському голосі» 1905 року. В ній учитель послав свого учня між людей і велів жити серед них десять літ, брати участь в їх житті і придивлятись їх ділам. Після року учень прийшов незадоволений до вчителя. За рік він бачив силу брехні, фарисейства тощо. Він бачив політиків, які на народних зборах розливалися, буцімто вони були готові йти на муки за народ, а зараз опісля програвали в карти тисячі та прохали кредиту у ворогів свого народу. Він бачив газетярів, що в своїх газетах кидали громи на хрунів та донощиків і самі зараз же доносили ворогам про все, що діялося в їх таборі. Він бачив учителів, що перед молоддю опльовували й гидили науку та лаяли саму молодь за те, що тиснулася до шкіл і завдавала їм клопоту. Він бачив попів, що прилюдно обурювались на кожного, хто хоч не-сміливим слівцем посмів осудити їх хиби, а самі проводили ночі за картами та пиятикою. Він бачив, що агітатори

¹ І в. Франко. Місія. Чума. Казки і сатири, стор. 173.

² Там же, стор. 176.

закликали палити ворогів, а що ніхто не йшов, самі пішли цілувати ворога в руку. Він бачив, що один одного рад би втопити в ложці води, розщипати по кавалочку, а прилюдно кликали всіх до згоди й малювали благодаті єдності.

Учитель оповів учневі, як з толоки стало будякове море, як батько пояснив йому, що тільки поліття викоренило будяки. Закоренились вони тому, що були мокрі роки, а ще поміщик пониже толоки хотів було поставити млин і загатив річку. Земля на толоці нассалась вогкості, галапаси злюбили собі ґрунт і кинулись рости. А після кількох років вирвало гать, ріка поменшала, земля просохла, не стало поліття для будяків, і вони вивелися. На цьому закінчив батько вчителя своє пояснення і додав від себе:

«А не забувай про греблю, про ту греблю, що спиняє свободний біг ріки, що задержує гнилизну і застій і сприяє ростові будяка! Греблю, синку, греблю треба розірвати! Ти бачиш об'яви гнилизни й застою, а не добачив причини, яку треба усунути!»

З уваги, що ця сатира написана при кінці 1904 або в перших днях 1905 року, легко прийти до висновку, що тільки революція усуває причини об'явів буржуазно-націоналістичної гнилизни та застою. Почувши, що гребля «зупиняє свободний біг річки», учень сказав: «Іду й робитиму, що зможу»¹.

В серпневій книжці «Літературно-наукового вісника» 1904 року надруковане оповідання Франка «Хома з серцем і Хома без серця» з такою приміткою автора до нього: «Оце оповідання в скороченій і менше доробленій формі було написане по-німецьки і надруковане в недільнім додатку до віденської газети «Die Zeit», ч. 626, із д. 19 червня 1904»². «Хома з серцем і Хома без серця» — це сатира на двох приятелів, що були майже повністю контрастами один супроти одного й саме ця сила контрасту лучила їх разом. «Перший усе чутливий, — читаємо в оповіданні, — іноді сентиментальний, легко попадав у ентузіазм, усе захоплений високими ідеалами загального ущасливлення з невичерпаним засобом декламацій про свободу, братерство і гуманність, одним словом, незважаючи на свій атеїзм, натура наскрізь релігійна і навіть схильна до сектанства; другий усе скептичний, іноді цинічний, здержливий і мовчазливий серед шумних

¹ І в. Ф р а н к о. Місія. Чума. Казки і сатири, стор. 182.

² «Літературно-науковий вісник», Львів, 1904, кн. VIII, стор. 123.

товариських балачок, робив враження ума вбогого на думки і невисокого льоту, зверненого більше на практичні питання. Перший задля своєї товариської, легко запальної і немов липкої вдачі волочив за собою все цілий хвіст сателітів, прихильників і побожних слухачів; другий, звичайно самотній, ходив якимось боком, своїми окремими дорогами. Знайомі називали для того одного Хомою з серцем, а другого Хомою без серця, розуміється, жартом, бо обидва були хлопці наскрізь чесні і далекі від егоїстичного шкаралупництва»¹.

Обидва Хоми сходилися не раз із собою на ґрунті популярних тоді серед молоді дискусій про народництво та завдання інтелігенції супроти робочої маси; це було в роках 1875—1877.

«Потім,— оповідає автор,— на одну частину молоді найшла нова течія. Говорено багато про бідних пролетарів і твердосердих визискувачів, обмірковувано соціальні проблеми, дискутовано, із більш або менш різкішим дрижанням, про великий соціальний переворот, який ось-ось має надійти і перебудувати цілий світ на нових основах»². В ідеологічних дискусіях двох контрастних приятелів Хома без серця передав свої колишні суперечки з Михайлом Павликом.

За ці роки існування «Літературно-наукового вісника» Франко написав ряд спогадів і оповідань на їх основі з свого дитинства і хлоп'ячих років, як «У кузні», «У столярні», «Гірчичне зерно», «Отець-гуморист», «Під оборогом».

Велике виховне значення має нарис Франка «Мій злочин», надрукований в березневій книжці «Літературно-наукового вісника» 1898 року. Свій нарис автор почав словами:

«Ні, не видержу! Не можу довше видержати! Мушу прилюдно признатися до гріха, хоч знаю наперед, що на душі мені не буде легше від того»³. Перед тридцятьма роками він спіймав пташечку та скрутив їй голову. Враження від доконаного злочину не завмерло по десятиох роках. «Коли на мене звалився перший великий удар нещасливої долі,— писав автор,— коли я, молодий, з серцем, повним жаги, бажання жити і любити, посеред чудового літа сох і в'янув у тюрмі і мусив почувати, як розбивалися всі мої надії, як без милосердя толочено, розтоптувано, без цілі

¹ І в. Ф р а н к о. Місія. Чума. Казки і сатири, стор. 187.

² Там же, стор. 189.

³ І в. Ф р а н к о. На лоні природи і інші оповідання, Львів, 1905, стор. 151.

і без ума нівечено та руйновано все те, що я вважав найдорожчим скарбом своєї душі, тоді серед тривожної, безсонної ночі явився мені той маленький гарний пташок, шпигонули мене в саме серце його сумні, повні тихої резигнації оченята, прошептали мені його повільні рухи ті несамовито страшні слова.

— Ах, моя весна пропала! Я в неволі! Знаю вже, знаю, чим то воно скінчиться!»

Що враження не затерлось і в дальших двох десятиріччях, видно з закінчення нарису:

«І відтоді я не можу позбутися цього спомину. Він затроює мені кожну хвилину щастя, розбиває мою силу і відвагу в нещасті. Він мучить, моє сумління гризотою, і мені здається, що все дурне, бездільне, жорстоке і погане, що я тільки коли зробив в своїм житті, скристалізувалося в конкретний образ цього малого, невинно замордованого пташка, щоб тим докучливіше мучити мене. Тихими ночами я чую, як той пташок тихо-тихо стукає дзюбиком о шибу, і я прокидаюся зо сну. А в хвилинах тривоги і розпукки, коли лютий біль запускає кігті в моє серце і грозить ось-ось зломити силу моєї волі, мені здається, що я сам той маленький, слабосилий голодний пташок. Я чую, що якась уперта, завзята і нерозумна сила держить мене в жмені, показує мені невловимі привиди свободи і щастя та, може, в найближчій хвилині без причини і без цілі скрутіть мені голову»¹.

В книжці «Літературно-наукового вісника» за серпень і вересень 1898 року надруковано та в збірці «На лоні природи» передруковано «Заким рушить поїзд» — першу ластівку в українській літературі з того погляду, що темою твору є поезія машини. Автор подає детальний технічний опис паровоза. Спосіб писання нагадує фільм із робітниками, машиністом, кочегаром, локомотивом.

Написане в лютому 1905 року «Сойчине крило (Із записок відлюдка)» й надруковане в збірці «На лоні природи» має форму листа й рефлексій адресата, а цілком форму листа — новела «Різуни», надрукована 1903 року в збірці «З бурливих літ. Часть I». Про джерело останньої повії Франко в «Передмові» до збірки ось що: «Оповідання «Різуни» основане в першій лінії на оповіданні мого покійного батька, який не раз, хоч і загально, згадував про

¹ І в. Франко. На лоні природи і інші оповідання, стор. 160.

переполох, зроблений на Кальварії приходом великої громади мазурських різунів уосени 1846 р. От тим-то перший нарис цього оповідання в віршованім обробленні входив у склад поеми «Панські жарти», основаної також на батькових оповіданнях. Та пізніше, перероблюючи цю поему для друку, я викинув цей і деякі інші зайві епізоди і пробував обробити звістку про прихід різунів на Кальварію в окремій поемці. Та й цей план я закинув...»¹ Франко почав писати оповідання «Різуні» в кінці 90-х рр., а закінчив його аж 1903 року.

Друге оповідання збірки «З бурливих літ» під назвою «Гриць і панич» передруковане з червневої книжки «Літературно-наукового вісника» 1898 року. Воно в'яже мазурську різню 1846 року з польським повстанням у Львові 1848 року. Франко відчував винятковість, а не типовість свого героя, тому й подав у «Передмові» історичні матеріали, на яких базувався в своїх оповіданнях.

В своїй «Передмові» Франко доводив, що є різниця між повістярем і істориком:

«Певна річ, — писав він, — історична повість не історія, а повістяр, навіть коли він користується історичними документами і малює факти згідно з ними, не повинен таїти перед собою і перед публікою, що він ані на хвилину не перестає бути белетристом, «трувером», тобто винахідником по щасливому вислову середньовікових французів. Історичні документи, навіть хоч як пильно й щедро б він використовував їх, дають йому поодинокові риси до характеристики часу, бліді контури людей і подій. Те, що творить суть артистичного твору — індивідуальне життя, рух і тепло мусить автор надати їм сам. Певна річ, і історик має потроху аналогічне завдання, але лиш аналогічне: він мусить із документів відгадати і відтворити перед читачем духа й характер часу, мусить віднайти поза тисячами дрібниць основну течію, поза відірваними явищами великий закон розвою, поза індивідуальними рисами — типове. Белетрист, навпаки, ловить на льоту самі явища, в вихрі історичних подій він хапається за індивідуальність, виторочуючи її мов червону нитку з різнобарвної тканини, і тільки на тій індивідуальності, мимохідь, немов рикошетом, показує великі історичні події, дає нам глядіти на неї ніби через невеличке

¹ І в. Франко. З бурливих літ, часть I, Львів, 1903, Передмова, стор. IX.

віконце. Його ціль тут, як і всюди інде,— малювання людської душі в її поривах, пристрастях, змаганнях, тріумфах і упадках; чим живіше він на данім історичнім тлі змалює своїх героїв власне як людей, а не як манекени в історичних костюмах, тим кращий і тривкіший буде його твір»¹.

Друга частина збірки «З бурливих літ» не вийшла, сюди мало увійти також оповідання «Герой поневолі», надруковане в січневій книжці «Літературно-наукового вісника» 1904 року.

Влітку 1904 року на мітингу галицьких і буковинських учителів Франко побачився, після звиш п'ятнадцятьох літ від того часу, як стратив його з очей, з героєм оповідання «Батьківщина». В листопадовій книжці «Киевской старины» 1904 року «Батьківщина» вже була надрукована, правда, з помилками. Тому в поправленому тексті вона надрукована в січневій і лютневій книжках «Літературно-наукового вісника» 1905 року з датою: Дидьова, 30 серпня 1904 року. Це оповідання очолило 1911 року збірку Франка «Батьківщина і інші оповідання».

У Прозою і віршем Франко обробляв тему «Терен у нозі». На початку 1902 року Франко вислав німецький текст оповідання в редакцію віденського щоденника «Die Zeit». 4 лютого 1902 року редакція віденського щоденника звернулася до Франка з таким проханням: «Вашу новелу «Терен у нозі» ми прочитали з великою цікавістю. Вона дуже сподобалась нам, і ми бачимо в ній гарний приклад українського рідного мистецтва. Але ми насмілюємось запитати Вас, чи не були б Ви готові скоротити новелу в кількох місцях, виключно самі описи. На нашу думку, гостріше зазначення акції не тільки піднесло б мистецьке враження оповідання, але й зробило б його далеко догіднішим для друкування у нас; в його-бо теперішньому об'ємі ми мусли б розділити його на 3—4 фейлетони, що, певне, мусли б статися коштом мистецького враження». В німецькому тексті оповідання надруковане щойно 1904 року в номерах із 16 по 21 березня вечірнього видання щоденника. Під заголовком «Терен у нозі. Оповідання з гуцульського життя» надрукований український текст у вересневій і жовтневій книжках «Літературно-наукового вісника» 1906 р. Захоплений темою, письменник узявся в 1907 році обробити її в поемі, але закінчив її вже в часі хвороби. І в оповіданні,

¹ І в. Франко. З бурливих літ, стор. VIII—IX.

і в поемі в реалізм Франка влилася сильна домішка фантастики, так само, як і в його оповіданні «Як Юра Шикманюк брив Черемош», закінченому 9 квітня 1903 року у Львові й надрукованому в січневій, лютневій і березневій книжках «Літературно-наукового вісника» 1906 року.

Ще перед оповіданнями «Терен у нозі» і «Як Юра Шикманюк брив Черемош» сильну течію фантастики бачимо в повісті Франка «Перехресні стежки», друкованій впродовж 1900 року на сторінках «Літературно-наукового вісника» й писаній від книжки до книжки місячника. Зразок для головного героя своєї повісті, Євгена Рафаловича, Франко взяв з адвоката Євгена Олесницького, якому письменник симпатизував, як одному з тих, що вийшли з гуртка тієї молоді, яка групувалась колись коло «Дрібної бібліотеки» та для якої Євген Олесницький переклав з російської мови «Значення авторитету в вихованні» Миколи Добролюбова. Олесницький видавав «Русько-українську бібліотеку», в якій вийшло перше книжкове видання «Люборацьких» Анатолія Свидницького й ще перед ними «Галицькі образки» Франка. В своїй конкурсній оцінці творів, присланих на конкурс, він перший, і тоді єдиний, вказав на велику літературну та сценічну вартість «Украденого щастя» Франка. Зокрема цинив Франко Олесницького за його працю над економічним піднесенням наддністрянського селянства.

В своїх спогадах «З-перед четвертини століття» Олесницький оповів, як з кінцем 1878 року Володимир Барвінський почав організовувати окрему студентську громаду на основі політичних і соціальних принципів, на яких стояли тодішні правдяни. Метою Володимира Барвінського було «відтягнути молодь від впливів Франківської групи». В студентській громаді під проводом Барвінського дійшло до того, що на одних сходинах один із її учасників¹ запропонував виключити з студентського товариства «Дружній лихвар» студентів Івана Франка, Івана Белея, Василя Полянського, Василя Білецького й Карла Бандрівського. Хоч у сходинах брав участь і Олесницький, але до того часу мовчав і щойно тоді виступив проти такого остракізму. Щобільше, поставлене внесення викликало в нього протилежний результат. «Я забажав гаряче заглянути чортові в очі,— писав Олесницький,— і познайомитися особисто з таким страшним та небезпечним чоловіком, яким представ-

¹ Андрій Чайківський.

лювано Івана Франка,— і почав шукати нагоди до цього. Нагода трапилась на університеті під час викладів руської літератури покійного д-ра Ом. Огоновського, а кілька днів опісля опинився я на самім дні пекла, тобто в хаті Івана Франка при вул. Кляйнівській, ч. 4, на третім¹ поверсі. Від того часу був я там частим гостем, від того часу почались мої добрі дружні відносини з тим чоловіком, що тривають вище 25 літ і якими щиро горджуся.

На Галицькій Русі не було чоловіка, що мав би такий вплив на сучасну молодь, який мав свого часу Іван Франко. «В моїм житті не мав я другої доби таких рішучих еволюцій у світогляді, яку пережив я як студент перших двох літ університету під впливом Івана Франка»².

В XIX розділі повісті читаємо про Євгена Рафаловича:

«Перед його очима потяглися села, бідні, сірі, з головатими вербами при дорозі, з обломаними садками, болотяними вигонами, обскубанними сірими стріхами, пообвалюваними тут і там плотами. З давен-давна він привик, що його серце стискається при в'їзді в руське³ село, навіть у пору, коли воно пишається у веснянім цвіті вишневих та яблуневих садків або лежить тихо, вигріваючись у літньому сонці. Так немов якась важка меланхолія сидить при воротах кожного села сірою жебрачкою і незримо чіпляється за його полу. А тепер у осінній слотавий вечір ця меланхолія ще важче налягає на його душу. Пусто і глухо по селах. Де-де зі стодоли чути ритмічний клекіт цівів; де-де скрипить надкриничний журавель, тягнеться, бродячи в густім болоті, космата худібка до водопою, їде парубчак на маленьких кониках охляп і ліниво поганяє худобу, з подвір'я чути запізнене трюскотання терлиці. Навіть обороги, високі, повні сіна і сногів, не розвеселяють душі. Ось посеред села мурована корчма з широкою заїзною брамою, відчиненою нарозтіж, мов темна вічно голодна пащека, готова проковтнути всі ті здобутки важкої цілорічної праці. З її вікна визирав бородате, здорове лице орендаря, і Євгенію пригадується завтрішній термін, де орендар стає за свідка проти одного з найчесніших селян, помовляного за крадіж — один із тисячних епізодів вікової боротьби між оцією темною пащекою і селом. А ось і двір

¹ Тобто четвертім.

² Єв. Олесницький. З-перед четвертини століття. «Літературно-науковий вісник», Львів, 1904, кн. IX, стор. 130.

³ Українське.

на горбі, оточений вінком високих ясенів, що ледве мріють, огорнені мрякою, мов велетні в сірих широких плащах. Але двір біліється крізь мряку, мов білі зуби якогось величезного звіра, все готові гризти, калічити і смоктати кров. А он під брамою купка селян — ще обпалених сонцем від літа, але вже скулених, обдертих, присілих порохом, виголоднілих. Стоять з шапками в руках, видно, ждуть пана «жонци»¹, чи прийме завтра на роботу до молочення або до гуральні — хоч по п'ятнадцять крейцерів денно. Коли Євгеній переїздив попри них, вони всі, мов на команду, низенько поклонилися йому, хоч, певно, ніхто з них не знав його. «Пан» — і вони звіку-правіку привикли низько кланятися всякому панові, це одинока «наука», одинока «цивілізація», яку передав їм двір»².

Міські головачі знайшли готову формулу на означення властивого характеру д-ра Рафаловича: «це москаль! Іншої можливості не могли зрозуміти їх тупі мізки. Русин, що не клониться під польське ярмо, не лижеться до польської ієрархії, це або демагог і соціаліст, або москаль. *Tertium non datur*³. Щонайбільше хіба одно й друге разом»⁴.

Про програму своєї економічної праці серед селянства Рафалович снував думки, що з такими жебраками, як наддністрянські селяни, не можна робити жодної політики, ні перевести виборів до сейму чи державної ради. Їх треба організувати до економічної боротьби, закладати по громадах каси позичкові, зсипи збіжжя, крамниці, привчати їх адмініструвати, займатись купецтвом. Потім поширити економічну організацію на цілі повіти, повести систематичну боротьбу з лихварями, шинкарями та лихварськими банками.

В повісті змальоване лише противенство між двором і селянством, а не показане розшарування самого селянства, не протиставлені інтереси сільської бідноти інтересам сільського куркульства. Для боротьби з поміщицтвом висунена потреба політичної свідомості селянина, потреба навчити його користуватися своїми правами. Все для села, якому «потрібні і правники, і лікарі, і вчителі, і газетярі, і письменники, і декламатори, і актори, і купці, і промисловці». Хоч Франко не ідеалізував селянства, а, навпаки,

¹ Управителя.

² І в. Франко. Перехресні стежки. Повість, У Львові, 1899, стор. 131—132.

³ Або — або; одно з двох.

⁴ І в. Франко. Перехресні стежки, Повість, У Львові, 1899, стор. 51.

бачив його обмеженість і відсталість, але він свято вірив у «народ, у непропащу моральну силу рідної нації, в її кращу будучину».

Але лише в малюнку громадської діяльності Рафаловича можна шукати прототипу для нього в громадській діяльності Олесницького. Щождо любовної історії, на Рафаловича Франко перелив свої рефлексії з приводу власного третього кохання. Таким чином, малюнком любовних переживань Рафаловича Франко доповнює «Зів'яле листя». Під впливом свіжого еротичного захоплення в «Зів'ялому листі» душевні переживання поета змальовані ядерними, драматичними словами, а в «Перехресних стежках» охолоджений анатом малює пластичніше фізичний і духовний образ героїні.

Однак і Рафалович, як і його прототип у своїй любовній історії, поставив вище від кохання ту частину почуття, «що тягне його до праці для рідного народу, до тої важкої, ненастанної праці, повної прикростей, абнегації, розчарувань, терпінь і,— хто знає, може, десь там колись пізніх цвітів і плодів,— що та частина його чуття — краща, чистіша частина. Адже це його перший, безпосередній, святий обов'язок. Вихований, вигодуваний хлібом, працею й потом цього народу, він повинен своєю працею, своєю інтелігенцією відплатитися йому. Це перший заповіт, такий, від якого ніщо й ніяким способом не може увільнити його»¹.

Франко знав життя селянства й дав у своїй повісті реалістичні малюнки економічного визиску, політичного безправства й національного гніту селян в останніх десятиріччях минулого сторіччя. Змальована в повісті заборона мітингу буцімто внаслідок того, що будинок грозив життю зібраних, типова для Наддністрянщини, де посади займали злочинні типи й напівідіоти. Про тодішнє судівництво читаємо в повісті, що змінились форми, але лишився дух патримоніального судівництва. «Той сам, хто гнав хлопа на панщину, брав у рекрути, стягав з нього податки, виганяв його з хати за «лінивство» і при кожній з цих нагод міг тисячними способами кривдити його, той сам був його суддею, мав судити про його кривди. Закони, патенти та інтимати² були надруковані в великих книгах, мовою чужою і незрозумілою для народу; але й суддям вони були здатні тільки на те, щоб їх параграфами прикривати свою самоволю, городити собі з них пліт, що забезпечував би їм безкарність

¹ І в. Ф р а н к о. Перехресні стежки, стор. 134.

² Письмові оповіщення.

кривдження і визискування народу. «Завдати когось до суду» — це в народному понятті була страшна погроза, більша, як коли би хто похвалявся: ось я розіб'ю тобі каменем голову. «Хорони мене, боже, від панської карності і людської ненависті» — ввійшло в народну поговорку. Хто йшов до суду, хоч би правда сто раз була по його боці, тремтів і вважав себе нещасливим, бо «панського суду ніхто не певен». Виграти справу в суді значило таке саме щастя, як трапити на лотерею; чи справедливо, чи несправедливо виграна справа, про це питати нікому і в голову не приходило»¹.

Хоч Рафалович організує селянську економічну допомогу, селянські мітинги, на яких викриває злочини державних урядовців і шляхтичів, і як адвокат у численних селянських процесах обстоює права селян, його програма обмежена, не виходить поза рамки націонал-демократичної партії. Але, маючи правдиво зловживання урядових австрійських установ, здирства лихварів і визиск капіталістів, моральний розклад шляхти й буржуазної інтелігенції, міщанський деспотизм у сімейному житті тощо, тим самим повість набирає глибокого пізнавального інтересу.

Остання повість Франка «Великий шум» не дорівнює його кращим повістям. Цьому заважає класове замирення, містичність в окремих випадках, етнографічна докладність в описі весілля з наведенням текстів весільних пісень і т. д. Вона друкувалась від травневої до грудневої книжки «Літературно-наукового вісника» 1907 року і, як «Перехресні стежки», вийшла також окремим відбитком.

Свій заголовок повість узяла з прекрасного малюнка природи бойківського Підгір'я навесні 1850 року: «Іде, гуде великий шум! Великий, зелений шум! Під його подихом стогне могутній Діл, гнуться мало що не до землі стрункі, білі берези, на долині тріщать старі дуби, скриплять і стогнуть осики, заводячи свій жалкий лемент. День і ніч, тиждень за тижнем реве той шум над Підгір'ям; як почало о різдві, то оце вже минув і великдень, а шум хоч би на хвиличку втих. Рве стріхи на хатах, перевертає обороги, розносить соломі зі stodіл, валить плоти та ліси, свистить у верхівках дерев і не дає їм покритися листом, реве та виє між крутими берегами річок, кидаючи довкола глину і каміння, мов зноровлений бугай. Зимою багато людей за-

¹ І в. Ф р а н к о. Перехресні стежки, стор. 166.

копав у снігах, весною боровся з повінню, що від наглої відлиги валами скотилася з гір і покрила долини, затопила поля, брала з собою хати, руйнувала цілі села. Відколи люди затямили, не було таких вітрів, і такої повені, і такої негоди, як та, що нею почався 1850 рік. Люди глухли від ненастанного шуму, гнулись з привички, йдучи по вулиці, бо вітер рвав поли, валив з ніг, а дітьми, як галушками, катуляв по дорозі. Страх ударив по селах. Кинулись орати, і всю пухку землю вітер рве і несе бог знає куди. Рве аж до твердої, суцільної глинки; що виорав, те на пару літ лишається неродючою пустелею»¹.

З великим шумом у природі гармоніював і не менший шум серед бойків: «Але-бо й по селах, по хатах, по церквах і корчмах, по душі народу йде шум не легший, як оцей шум розшалілої природи. Метушаться села, скрізь ідуть суперечки, сварки і лайки, залягає в душах якась глуха ненависть, вибухають, як ракети, дикі погрози і лунають від села до села. Недавно скасована панщина, як недорізаний труп, ворухиться і наповнює серця жахом. Як великі, темносині гусільниці, повзуть по болотистих дорогах довгі швадрони ландсдрагонів, повзуть звільна на захляпаних, задиханих конях від села до села, три, чотири рази до року, весною, в косовицю, в жнива, в копання картопель та збирання кукурудзи, і скрізь по селах, куди вони пройдуть, крізь шум вітру чути свист канчуків, лемент жінок, прокляття чоловіків: це ландсдрагони, на просьбу панів, силою та канчуками гонять селян на панські лани до роботи. Не задармо, за нужденну плату, але селянські душі затверділи, не хочуть без канчука йти на панське поле. «Досить воно насалалося нашого поту і наших сліз,— кричать під канчуками.— Не підем, аби нас озолотити. Нехай собі роблять самі! Нехай подавляться тим, що надрали з нас, а ми не підемо більше робити їм. Хоч би нам гинути на своїх частках, а від них зарібку не хочемо!»— Так лементує хлопське завзяття. Та все-таки язик ландсдрагонських канчуків і в голосніший, і хоч серед сліз, серед прокльонів, серед свисту канчуків, а робота в тих роках по скасуванні панщини таки робилася. Ліниво, мляво, але мусила робитися. Така була воля уряду. А в народній душі шуміло, ревло та клекотіло не згірше, як в ошалілій природі»².

¹ І в. Ф р а н к о. Великий шум, Повість, Київ, 1907, стор. 3.

² Там же, стор. 3—4.

З великою майстерністю Франко відтворив тяжкі умови життя наддністрянського селянства за часів панщини та після її скасування. Незважаючи на те, що під тиском революційних подій австрійський уряд був змушений офіційно скасувати панщину, але після здавлення революційного руху капіталізм приніс селянству нові, ще небачені тиски. І стихійний протест селянства проти нового горя письменник відобразив у своїй повісті. Але серед ослабленого та гнобленого поміщиками селянства почала наростати типова свідомість селян, і з їх середовища вийшли нові борці за інтереси народу.

На тлі, змальованому на початку повісті, розвивається її сюжет із таким закінченням, що між поміщиком села та громадою Грушатичі укладено план викупу сервітутів, за який селяни отримали великий шматок лісу й толоку, а герой повісті жениться з донькою поміщика Суботи. Що сам автор вважав таке розв'язання соціального конфлікту нетиповим, видно з цієї його рефлексії з приводу угоди: «Це була одна з небагатьох у Галичині корисних, добровільних угод у тій справі. Сусідні пани ніколи не могли дарувати її Суботі»¹.

Може, до речі буде навести тут яскраву характеристику попа, як одного з тих, які довгі десятиріччя уважали себе єдиними провідниками народу. «Грушатицький парох отець Квінтіліян Передримірський був статний і поважний чоловік, літ понад 60, з тої генерації попів, що, вихована в аристократично-шляхетським дусі, в ненависті і погорді до мужика, і свій руський патріотизм віднаходила в тих чудернацьких і обскурих викладах на так званих «руських курсах» при Йосифінським Львівським університеті, які слухачам тих курсів та й їх старшим сучасникам, парохам «*antiquae educationis*»², тобто круглим неукам, видавалися верхом премудрості і змістом освіти. Отець Квінтіліян і досі залюбки цитував напам'ять уступи з тих викладів, які мав записані в грубих зошитах, і не признавав понад них ніякої науки... З усім тим він був руський патріот, типовий представник того старого попівського патріотизму, що бачив націю виключно в попівській касті, беріг старанно всі її привілеї і кривим оком дивився на «вторженіє хлопства» в чисту попівську расу. Його ідеалом було

¹ І в. Франко. Великий шум, стор. 116.

² Старовинного виховання.

попівство дідичне, що переходило з батька на сина і держалося століттями певних околиць. Щодо язових оглядів, він був безумовним прихильником церковщини і вживав «хлоськое нарічіє» лише в розмові, борони боже в писанні. Маркіян Шашкевич, Вагилевич, Головацький і інші їх товариші, що в 30-х і 40-х роках, неважаючи на цензурні утиски, пробували класти основи нової, народної літератури, були в його очах молодики, новатори, знаряди польської інтриги, небезпечні агенти революції, яких повинна переслідувати і світська і духовна влада, бо ж і в церковні справи вони вносять розстрій та вільнодумний дух. Та рівночасно він був противником поляків, уважаючи їх усіх за «підшитих революцією» та обурюючися на їх заходи коло златинізування руського обряду, на їх інтриги проти руської ієрархії та на їх зневажливе поводження з руським сільським духовенством»¹.

В повісті піп завзято ворогує з Дум'яком і вмирає від удару апоплексії при розмежуванні Дум'якового й церковного ґрунту. Це викриває в Квінтиліяні Передримірському автора граматики Йосипа Левицького, що 1852 року перенісся зі Шкла до Нагуєвич. У своїй замітці «До життєпису Йосифа Левицького» Франко писав, що люди не любили Левицького за його прикру вдачу та грубіянську поведінку; «особливо дався йому взнаки тодішній громадський писар, таки нагуївський родом, вислужений вояк Кость Дум'як... Той самий Дум'як був, здається, і причиною смерті Левицького. Ґрунт ерекціональний² в Нагуєвичах притикає до громадського; терплячи часті шкоди від громадської худоби, Левицький хотів відгородитися. Дум'як в імені громади підняв з ним сварку, твердячи, що ставить пліт не на межі, а на громадському ґрунті. Було це літом, в гарячий день; суперечка на полі перетяглась трохи не до полудня; Дум'як довів Левицького до лютості; вхопивши кіл, піп підбіг на те місце, де, по його думці, мав стояти пліт, і, вдаривши затесаним кінцем о землю, крикнув: «Ось поти моє!» і в тій хвилині упав на землю, ражений паралічем»³.

Якщо зайшла справа про ґрунт у Нагуєвичах, не тяжко відгадати, що Яць Коваль у повісті це батько її автора, а Грушатичі — Нагуєвичі.

¹ І в. Франко. Великий шум, стор. 34—35.

² Церковний.

³ І в. Франко. До життєпису Йосифа Левицького. «Зоря», Львів, 1886, стор. 84.

ВЕЛИЧ ФРАНКА

Знаменитий російський літературний критик Віссаріон Белінський з'ясував становище великої людини серед свого народу ось як: «Щодо великих людей,— вони здебільшого діти своєї країни. Велика людина завжди національна, як її народ, бо вона тому й велика, що представляє собою свій народ. Боротьба генія з народом це не боротьба людського з національним, а просто-напросто нового з старим, ідеї з емпіризмом, розуму з забобонами»¹. Іван Франко протягом свого життя щиро служив своєму народу; завжди представляв і боронив його інтереси. Ось чому слова В. Белінського про становище великої людини в народі з повним правом можна віднести і до Ів. Франка.

А. О. Жданов підкреслив, що вся російська революційно-демократична публіцистика насичена смертельною ненавистю до царського ладу і пройнята благородним прагненням боротися за корінні інтереси народу, за його освіту, за його визволення від пут царського режиму². У російських революційно-демократичних публіцистів Франко вчився критицизму, а його боротьба за корінні інтереси народу зверталася водночас проти цісарського режиму австро-угорської монархії. Якщо Ів. Франко виховався як публіцист і критик на творах російської революційно-демократичної публіцистики та критики, то твори передової російської художньої літератури, спочатку Льва Толстого

¹ В. Г. Б е л и н с к и й. Собрание сочинений в трех томах, т. III, Статьи и рецензии 1843—1848, Москва, 1948, стор. 664.

² Доповідь тов. Жданова про журнали «Звезда» і «Ленинград», Київ, 1946, стор. 19.

й Івана Тургенєва, навернули письменника на шлях критичного реалізму.

У великій кількості статей, заміток і рецензій Франко виявив незвичайну прихильність до письменників-реалістів. Він вимагав від письменника пильно вивчати життя і знати його добре. Йому подобались твори, засновані на фактах з дійсного життя. Лише при такій умові письменник може дійти до реалістичної простоти і правдивості в своїх художніх творах, а література стати джерелом суспільних відносин і водночас знаряддям у боротьбі трудящих мас за своє соціальне і національне визволення.

Художню творчість Франка характеризує не тільки реалізм, але й глибока ідейність і народність. Щодо цього, він був найкращим продовжувачем творчості Шевченка, епігонам якого він закинув, що вони, відкинувши революційну суть поезії Шевченка, почали наслідувати лише його мову й художню манеру, а в своїх творах не виходили поза межі побутової тематики. В порівнянні з Шевченком Франко пішов у своїй естетиці остільки наперед, що на його естетиці відбився благодійний вплив марксизму.

Основне питання естетики Франка, побудованої на матеріалістичному світогляді, вимагало відображення реальної дійсності в мистецтві, бо лише таке мистецтво має життєвий характер, а беззмістовним і мертвим є мистецтво, відірване від живої дійсності, «мистецтво для мистецтва». Свою матеріалістичну й навіть революційну естетику Франко обґрунтував у боротьбі проти буржуазно-націоналістичного, а в кінці XIX й на початку XX сторіччя проти західноєвропейського занепадницького й декадентського мистецтва. Франко засуджував занепадницьке мистецтво за його безідейність, за його реакційний і антинародний характер. Визнаючи єдність змісту й форми твору, Франко все-таки в боротьбі проти формалістичних тенденцій в мистецтві особливо зазначував перевагу змісту над формою.

В «Передньому слові» до збірки юнацьких віршів «Із літ моєї молодості», написаному 23 травня 1913 року, Франко зробив такий висновок із своєї довголітньої літературної діяльності: «В своїй оце вже близько 40-літній літературній діяльності я переходив різні ступені розвою, займався дуже різномірною роботою, служив різним напрямам і навіть націям, бо доводилося попрацювати немало, крім нашої української, також польською, німецькою та російською мовою. Та скрізь і завсіди у мене була одна провідна думка—

служити інтересам мого рідного народу та загальнолюдським поступовим гуманним ідеям. Тим двом провідним зорям я, здається, не спроневірився досі ніколи і не спроневірюсь, доки мого життя»¹.

В той час, коли Франко виступив на літературне поле, значна частина наддністрянської інтелігенції була цілком віддалена від народу, його життя і інтересів. Крім спорів за мову, вона займалась високою політикою, яка «зводилась до того, щоб як-небудь запобігти ласки правительства, що-небудь, хоч дрібницю, випросить у нього. Це була політика рабів, ідея абсолютизму, бюрократичне «чинопочитание», затхлість, байдужність до живих народних інтересів, повне безсилля в духовній сфері, схоластичність, теологічний та догматичний спосіб думання — от чим характеризується тодішня навіть краща частина галицької інтелігенції»². Реакційна інтелігенція намагалась витворити панську, не мужицьку літературу в штучній, не народній мові, засміченій церковщиною, з темами, далекими від народного життя і живої дійсності. Характеризуючи цю літературу, Франко відмітив у ній всюди брак гарячого чуття, екзотичність тем, млявість і примітивність літературної техніки.

Якими новаторами були Франко та його товариші в своїх літературних виступах, це найкраще з'ясував сам Франко в оцій характеристиці нового напрямку: «Молода генерація виступила на літературне поле з новими окликами, з новим розумінням літератури і її задач. Література мала бути по змозі вірним зображенням життя, і то не мертвою фотографією, а образом, оґритим власним чуттям автора, надиханим глибшою ідеєю. Переважно хлопські сини походженням, соціалісти з переконання, молоді письменники взялися малювати те життя, яке найліпше знали, — сільське життя. Соціалістична критика суспільного ладу давала їм вказівки, де шукати в тім житті контрастів і конфліктів, потрібних для твору мистецтва; в світлі тої теорії набирали глибшого значення тисячні дрібні факти, самі письменники яких були свідками. Не диво, що їх малюнки не виходили ідиліями, що в сучаснім селі, на яке досі галицькі інтелігенти дивилися або очима німецької ідилії XVIII віку, або очима проповідників тверезості та ощадності, молоді письменники віднаходили зовсім несподівані

¹ І в. Ф р а н к о. Із літ моєї молодості, Збірка поезій з п'ятиліття 1874—1878, Львів, 1914, стор. 5.

² М. К о ц ю б и н с ь к и й. Іван Франко, стор. 9.

фігури й події. Тут були і пориви широкого чуття, такого чистого і високого, неважаючи на грубу форму, як і в любого інтелігента, і пориви жорстокості та дикості, сплоджені віковою темнотою; були своєрідні радощі й турботи, забобони і щира віра, злоба й насміхи, сльози й прокляття, одним словом, були люди з таким багатим і різнорідним світом думок та почувань, якого там досі не підозрівано. Молоді письменники не зупинялися перед ніякою драстичністю, перед зіпсуттям і неморальністю, а декому здавалося, що вони навіть залюбки малювали ті темні, патологічні сторони життя. Появилися в літературі якісь напівдикі ідіоти, цигани, жида, жебраки, арештанти—і всюди спосіб малювання був однаковий, то значить, не шаблонний; усюди автори силкувалися проникнути в глиб людини, оцінити ситуацію, в якій вона знаходиться, зрозуміти мотиви її поведінки»¹.

В першій лінії Франко висловивсь тут про свою власну творчість як новатора, яким він був, за словами Михайла Коцюбинського, «не тільки в формі, в літературній манері, а і в своїх відносинах до фактів життя, які він малює. «Село цікавить його не з етнографічного боку, як попередніх письменників, він не ідеалізує сільського життя. Його інтересують соціальні і економічні сторони того життя, гніт, страждання і всяка кривда»².

Влітку 1876 року Франко написав реалістичні картини з селянського життя: «Вугляр», «Лесишина челядь» і «Два приятелі», а в шістьох номерах «Друга» 1877 року й відбитком надрукував три твори з життя бориславських робітників: «Ріпник», «На роботі» й «Навернений грішник» під заголовком «Борислав. Картини з життя підгірського народу», бодай перша з яких була готова до нового року. Перші образи заробітчан змалював Іван Нечуй-Левицький в повістях «Микола Джеря» і «Бурлачка», але Франко пішов значно далі у зображенні робітничого життя і побуту.

Зацікавлення Франка життям робітників виникло на тлі робітничого руху, що саме народжувався у Наддністрянщині, і під впливом познайомлення з марксизмом. Перший том «Капіталу» Карла Маркса Франко мав у своїй бібліотеці вже перед своїм заарештуванням. В 1879 році він переклав двадцять четвертий розділ першого тома «Капіталу»

¹ І в. Франко. Молода Україна, Часть перша: Провідні ідеї й епізоди. У Львові, 1910, стор. 37—38.

² М. Коцюбинський. Іван Франко, стор. 22.

на українську мову, бо «цей важливий розділ Марксової книги — прекрасний культурно-історичний начерк — зрозумілий буде і окремо від цілої книжки, і ми хочемо познайомити з ним нашу громаду», писав Франко в передмові до запланованого видання, на яке не встиг роздобути коштів. В 1879 році він опрацював українською мовою окремі частини «Анти-Дюрінга» Фрідріха Енгельса в такому напрямку, в якому пізніше вийшла книга Енгельса «Розвиток соціалізму від утопії до науки», але не мав коштів на видання свого опрацювання. На початку 1879 року вийшов без подання автора й заголовок його короткий катехізис економічного соціалізму польською мовою, але підпав конфіскації. Для робітників він видав 1881 року книжечку «Про працю». Тоді ж узяв участь у складанні соціалістичної програми, надрукованої в Женеві, й написав популяризацію робітничої програми під заголовком «Чого хоче «Галицька робітницька громада»?»

В найдавніших оповіданнях з життя бориславських робітників Франко малював «ріпників», які бажали заробити грошей в Бориславі, щоб повернутися потім на село й поправити своє господарство. Малюючи цю дійсність, автор скоро зорієнтувався, що тут була справа з новим суспільним класом, класом робітників, і що марні ілюзії селян, бо капіталізм це факт, якого не можна ігнорувати, але на боротьбу з яким треба організувати маси. І Франко створив художню епопею життя і боротьби бориславських робітників 1870—80-х років. У своїй творчості він з глибокою правдивістю змалював зародження і розвиток робітничого руху в Наддністрянщині, жахливу експлуатацію робітників капіталістами, наростання свідомості своїх класових інтересів серед робітників і їх заходи до об'єднання в боротьбі проти своїх гнобителів.

Про період первісного капіталістичного нагромадження мова йде в повісті Франка «Воа constrictor» (Змій-полоз), розпочатій перед заарештуванням і закінченій 1878 року. В Германі Гольдкремері автор змалював історію формування типового капіталіста-хижака від сирітства за його дитинства до часу, коли нагромаджене багатство зробило його всевладним паном Борислава. Найважливіші події в повісті відбуваються протягом однієї доби. В історії формування хижака Гольдкремера найбільшим реалізмом виблискують ті місця повісті, в яких іде оповідання про дитинство Германа, про його мандрівки по селах разом з онучкарем Іци-

ком, бо з такими фактами Франко мав у дитинстві нагоду добре познайомитись.

Розвиток головного героя повісті Гольдкремера становить її сюжет, а експозиційна частина повісті, тобто попередня історія героя, подана в формі спогаду, може, слідом за «Лихими людьми» Панаса Мирного. В цій соціально-психологічній повісті переважають психологічні малюнки, внутрішня мова. В повісті автор викриває лише руїниціську силу капіталізму, показує життя робітників з їх жахливими умовами праці. Її герой Гольдкремер — це втілення, символ капіталізму, що душить усе живе в своїх лещатах.

Пізніше Франко побачив, крім руїниціської, і прогресивну роль капіталізму. Зовсім по-новому автор поставив проблему розвитку капіталізму в другій редакції повісті «Воа constriCTOR», написаній 1907 року. Тут Франко поробив величезні зміни в повісті, головню в її другій половині. В другій редакції автор, крім хижацької сили капіталізму, підмітив також його прогресивну роль, конструктивну силу. Автор змінив передісторію Гольдкремера та ввів нові персонажі до повісті, на баришівнику Вольфі з яких ілюстрував розбійницький період капіталізму перед початком розвитку нафтової промисловості. Однак у визначенні положення робітників у другій редакції повісті «Воа constriCTOR» автор суперечить собі. Ця суперечливість показує, що в 1907 році у Франка не було вже спроможності для такого майстерного зображення соціальних відносин, для такого змалювання цілого ряду образів робітників, сповнених людської гідності, пройнятих великою вірою в своє світле майбутнє, яке бачимо в повісті «Борислав сміється».

Свій провідний твір бориславського циклу, повість «Борислав сміється», Франко написав на фактичному матеріалі з життя бориславських робітників і дав у ній грандіозну картину боротьби робітників проти капіталізму. Тим-то в цій повісті автор найбільше наблизився до правильного розуміння ролі робітничого класу в боротьбі проти капіталізму взагалі. Як блискучий реаліст, письменник відтворив правдиво хитання окремих робітників, що не завжди розуміли свої цілі, з одного, й були довірливими до своїх класових ворогів, з другого боку. Всі симпатії Франка в повісті на боці робітників. Він перший в українській літературі вивів героєм міського робітника, кадрового пролетаря. Образ Бенедя Синиці був новою появою не лише в творчості Франка, але в усій українській і світовій літературі. В Бенедя

Синиці поступово зароджується свідомість робітничої солідарності. В масових сценах Франко змалював психологію робітників, їх пробудження, політичне прозрівання і зріст їх політичної свідомості, їх прагнення,— словом, Франко одним із перших не тільки в українській, а й у світовій літературі відтворив боротьбу робітників, їх перші організовані виступи проти капіталістів.

В повісті «Борислав сміється» Франко створив яскраво індивідуалізовані типи галицьких капіталістів: явного хижака Германа Гольдкремера і підприємця-«ліберала» Леона Гаммершляга. Цей «ліберал» задумував побудувати міст згоди між капіталом і працею. Йому мріялось, що ось уже недалеко те славне «збратання капіталу з працею» і що воно почнеться не відки, а саме від Борислава. Франко зірвав маску «лібералізму» з Гаммершляга, що в часі страйку знайшов спільну мову з явним хижаком Гольдкремером для рішучих дій проти страйкарів. Повість не закінчена, бо не було за що видати дальших номерів «Світу». Після викрадення робітничої каси вона мала закінчитись великою пожежею, час якої Франко в своїх висловлюваннях визначає то на 1868, то на 1873 рік.

До бориславського циклу Франко повернувся 1887 року в оповіданні «Яць Зелепуга», в якому капіталісти не зупиняються навіть перед злочинськими способами боротьби з селянами, що важаться самі видобувати нафту. В оповіданні «Полуйка» показаний протест робітників проти підприємця. Найпізніша з бориславського циклу Франка новела є заразом найкращою. Це «Вівчар», що є єдиним персонажем новели і свою передісторію вставляє як спогад у свою розповідь. Тенденція новели підсилює її художність. Колишній наймит і пізніший промисловий робітник сидить у глибокому вибої і марить за зеленою полониною, але не має охоти повернутися до неї, бо свідомий того, щоб робітниче життя «не в одному ліпше, вільніше, ширше від старого».

Сучасники Франка в Наддністрянщині не зуміли як слід оцінити суспільно-політичного й художнього досягнення Франка в його бориславських оповіданнях і повістях, зокрема в повісті «Борислав сміється». Якщо був би знайшовсь видавець на неї за життя Франка, автор, певне, був би дописав її закінчення. Лише радянська громадськість висловила своє признание для автора в численних виданнях бориславських оповідань та повістей і в схвальних критичних статтях.

З приводу новел і повістей Франка про бориславських робітників і капіталістичних хижаків Коцюбинський висловився, що «Франко змальовує нам широкі і страшні картини життя робітників, картини, що нагадують часом Дантове пекло»¹. Франко «виводить перед читачами цілу портретну галерею таких хижаків — з залізною волею, звірячими кроважадними інстинктами, сухих, упертих і безсердечних»². Але, малюючи в цілому циклі «бориславських оповідань» війну поміж капіталом і працею, Франко не може залишитися тільки холодним, об'єктивним обсерватором. В тих оповіданнях ви бачите більше самого Франка — Франка-борця, який не криє своїх симпатій і антипатій, борця, що часом перемагає в нім артиста... А разом з тим в тих оповіданнях розсипані, як і в природі, розкішні картини, ясні, повні сонця, повітря і красок пейзажі, проходять живі люди, яскраво змальовані в світлі такого психологічного аналізу»³.

Якщо порівняти «бориславські оповідання» з циклом нарисів, так званих «галицьких образків», кидається в очі жанрова відмінність між ними. В «галицьких образках» маємо на першому плані розповідь очевидця, звідсіль у нарисі немає сюжету, бо він слабо розвинений, а твори бориславського циклу значно складніші з композиційного боку. Це не нариси, а новели з окремою увагою на їх сюжети.

Про взаємовідносини новели й повісті в творчості Франка критика висловлюється, що його повісті — це тільки великі новели, а його новели — це інколи справжні повісті, розвинути які до великих полотнищ не дозволяв авторові брак часу. Про велику популярність новели Франко писав: «Новела—це, можна сказати, найбільш універсальний і свободний рід літератури, найвідповідніший нашому нервовому часові, тому поколінню, що вічно спішиться і не має ані часу, ані спокою душевного, щоб читати багатотомні повісті. В новелі найлегше авторові виявити найрізніші сторони свого таланту, блиснути іронією, зворушити нас впливом сконцентрованого чуття, чарувати майстерною формою»⁴.

Майстерною формою і художньою викінченістю деталей відзначається новела Франка «На дні», написана в червні 1880 року, яка малює трагічні переживання інтелігента Андрія Темери. Обставини тюрми дають можливість вивести

¹ М. Коцюбинський й. Іван Франко, стор. 24.

² Там же, стор. 25.

³ Там же, стор. 25—26.

⁴ І. в. Франко. Молода Україна, стор. 78.

перед очима читача цілий ряд жертв капіталістичного ладу: старого робітника єврея, селянина, парубка, Митра, духовно спустошеного інтелігента Стебельського, простакуватого діда Панька та фізично й морально знищеного сільського наймита Бовдура. Життя виведених персонажів подає типові обставини і реалістичну соціальну основу новели, а хід її підготовляє і кінцеву катастрофу, і духовне просвітління Бовдура.

Правдоподібно, в 1880 році, а саме в річницю виходу Ольги Рошкевич заміж, написана й має так само автобіографічний елемент, як і попередня, новела «Із записок недужого», що має форму щоденних записок. Форма щоденника уможливорює використати художній засіб спогаду для експозиційної частини новели, історії трагічного кохання недужого до Олі. Нагоду до спогаду дає раковий суп, який подають недужому і який подавали в домі Олі під час його останнього бачення з нею. В розкритті механізму суспільних відносин у капіталістичному суспільстві виявляється і художній бік новели.

Глибокій критиці життя польської аристократії присвячена драматична картина в одній дії «Послідній крейцер», написана правдоподібно 1879 року, й новела «На вершку», написана на ту саму тему в серпні 1880 року в Березові. Якщо в новелі «Із записок недужого» автор викриває зовнішній бік справи, то в новелі «На вершку» — внутрішній бік життя, внутрішню гнилизну цих суспільних паразитів. Гурток аристократичної молоді бенкетує кілька днів на гроші, які вкрав один із них — Ежен у свого багатого дядька на знак «протесту проти тісних, гнилих обставин», щоб бодай таким способом «зійти з їх фальшивого вершка на дно, туди, де вони й заглянути не ласкаві». Однак Ежен кінчає по-аристократичному — самогубством.

В довгому ряді своїх творів Франко дав широкі картини праці селян, вуглярів, мулярів, шахтарів, лісорубів і інших, зображаючи їх переживання, настрої і прагнення. Такими картинами письменник розпочав свій шлях критичного реалізму. Це були «галицькі образки» або «образки з життя робучого люду», як автор ближче означив свої твори в збірнику «В поті чола», подібного якому не знала українська класична література. Плануючи в 1880-х роках видання «галицьких образків» прозою, Франко навів 24 заголовки. До збірника «В поті чола» не увійшли: «Патріотичні пориви», «Бурсак», «Практичний Денис», «Микитичів

дуб», «Стріча з Олексою», «Піскарський кінь» (не відомий), «Мавка», «Празника ради» й «Записки недужого». Крім чотирнадцятих образків, спільних в рукописному плані та друкованому збірнику, в останньому надруковані ще: «На дні», «Довбанюк», «Домашній промисел», «Маніпулянтка», «До світла» й «Між добрими людьми».

Ще в 1876 році або на початку 1877 року Франко почав писати велику повість з селянського життя, заплановану на кілька томів. Написаний початок заповідався цікаво, бо в ньому змальована боротьба селянської бідноти проти багатіїв.

В своїх реалістичних «галицьких образках» Франко малював крайне зубожіння села, глибокі соціальні суперечності на селі, викривав залишки панщини, зображав гірку долю тих, що рятунку від голодної смерті шукали в промислах, а їх увесь заробіток ішов на заплату податків, виявляв глибокий контраст між прагненнями бідноти до кращого життя і глитайською ненаситністю. В оповіданні «Ліси і пасовиська» автор показав залежність селян від поміщиків і шляхти, яким на руку йшов і суд, і мерзенний український націоналіст-адвокат. А коли громада виявила свою готовність силою відвоювати свої інтереси, поміщик спровадив військо. «Ми перед військом, — читаємо в оповіданні, — попадали на землю, кричали: «Хоч толочте, стріляйте, а ми з сеї землі не вступимося, то наше!» Але військо не стріляло і не толочило, а тільки, поділившись на дві роти, рушило на конях через збіжжя, через плоти, та в село. Прийшлося нам вертати. Два місяці стояли в селі жовніри, що було ліпшого з худоби, — повирізували та поз'їдали, звели нас усіх на нінащо, а коли від'їздили, то пан міг бути спокійний: громада була зломана і зруйнована дочиста і мусила сама податися в його руки»¹.

В ряді «галицьких образків» Франко оповів про дітей, змалював їх психологію, їх найперші поняття, вироблені в оточенні в сім'ї і в школі. Ці оповідання переважно ґрунтуються на дійсних фактах, які широко художньо узагальнені й типізовані. Хоч у центрі цих образків виступають талановиті діти, але реакційна шкільна система була так побудована, що лишала їх цілковитими неуками й виховувала в них страх перед начальством. В цих образках Франко виявився не лише прекрасним майстром у змалюванні

¹ І в. Франко. В поті чола, стор. 189.

дитячої психології, але й незрівнянним педагогом і викри-
вачем реакційного характеру виховання.

Щодо тюремних оповідань — Франко перший з україн-
ських письменників побачив у новелі «На дні» іскру лю-
дяності в людях, кинутих буржуазним ладом на дно су-
спільства. Глибокою правдивістю захоплює читача його
оповідання «До світла».

Із змістом більшості образків у збірнику «В поті чола»
гармоніює драма Франка про злидні й безпросвітність
існування селян «Украдене щастя», яка потрясає своїм
трагізмом.

Якщо в оповіданнях Франко, малюючи вірно правду
життя, притискував тогочасну дійсність, то в поезії він
закликав до революційних виступів. В його вірші «Вічний
революціонер» (1880) вперше в українській поезії з'яви-
лося слово *революціонер* і пролунав бойовий
гімн на честь непереможного революційного руху народів.
Вперше в українській поезії з'явилась у Франка й назва
циклу віршів «Думи пролетаря», що відбивали його рево-
люційну діяльність і зв'язок з революційним робітничим
рухом. Вірші цього циклу написані в роках 1880—1883.

З революційних переконань поета вплили й вірш
«Товаришам із тюрми» з першим рядком «Обриваються
звільна всі пута», і славні «Каменярі», в яких суспільна
роль і сила колективу відображена в титанічних образах
відважних, в одну громаду скутих «каменярів на шляху
поступу». Політична лірика Франка, в якій глибока ідей-
ність виражена з геніальною простотою, не тільки закликала
до суспільно-політичної боротьби, але й до збройної
боротьби, до повалення капіталістичного ладу.

Паралеллю до збірнику оповідань «В поті чола» був
збірник поезій Франка «З вершин і низин», який у порів-
нянні з першим виданням 1887 року вийшов у 1893 році
майже вчетверо збільшеною книжкою. З політичного по-
гляду цей видатний в українській літературі збірник поезій
Франка був вершиною поетичної творчості поета-револю-
ціонера й виразника дум пролетаріату, борця проти вся-
ких видів реакції і співця визвольних прагнень народу.

В нових збірках поезій Франка: «Зів'яле листя» (1896),
«Мій Ізмарагд» (1898), «Із днів журби» (1900) і «Semper
tūo» (1906) підвищувалась техніка вірша з її багатою рит-
мікою та строфікою і з найскладнішими класичними фор-
мами (сонетами, стансами, тріолетами, терцинами, окта-

вами, білим віршем), удосконалювалась ритмічна будова від народнопоетичної до верлібру, але ні одна з них не дорівняла збірникові «З вершин і низин» щодо революційності.

Франко продовжував великі революційні традиції Шевченка, підніс українську поезію на вищий рівень, зробив її виразницею дум пролетаря, настроїв трудового селянства і демократичної інтелігенції епохи капіталізму. В його ліриці відображене матеріалістичне розуміння світу й відносин між людьми. В його поетичній творчості основне місце займає бойова політична, громадська лірика, бо поет дивився на лірику як на могутню зброю, на свою творчість як на служіння народові. Поезії Франка відзначаються широким колом тем і сюжетів, багатством і різноманітністю художньої форми, поєднаної з глибоким змістом. Метафори, епітети, порівняння, художні паралелі розкривають художні образи його поезій.

Революційно-демократичні погляди Франка відбилися яскраво на його сатиричних творах. Блискуча сатира Франка не має собі рівної в українській класичній літературі щодо свого діапазону тем і форм вислову. Зброєю сатири Франко боровся з австрійським цісарським і взагалі з усім капіталістичним ладом, з польською шляхтою і її помічниками: попівством і українською буржуазією, з українським націоналізмом, в сатирі він висміяв так званих москвофілів («Дума про Маледикта Плосколоба», «Дума про Наума Безумовича», «Ботокуди», «Куди діваються старі роки» й ін.), консерватизм молодих наддністрянських інтелігентів («Рутенці»), виборчі шахрайства урядових кругів («Гострий-прегострий староста»), надужиття цензури («Історія одної конфіскати»), внутрішню порожнечу та дворушництво буржуазного інтелігента («Доктор Бессервіссер»), шляхетський привілей на виріб і продаж горілки («Із галицької «Книги битія»), продажність українського буржуазного націоналіста-депутата («Свиня»), його маскування опозиції з одночасним угодством для особистих вигід («Опозиція»), малював крайню нужду трудящего селянства за австрійсько-шляхетського хазяйнування («Казка про Добробит», «Історія кожуха») тощо.

Перлиною поміж сатирами Франка є «Свинська конституція», сатира на буржуазну австрійську конституцію 1867 р. В сатирі викрита нова панщина. За нової панщини «атаман, щоправда, не ходить зі своєю палицею від хати

до хати по селу. Але що хлоп робить? «Хлоп устає до світа, сам від себе бере курку або півкопи яєць та йде до того самого атамана (він називається тепер «пан жондца»), кладе перед ним свій дарунок і просить навколішках, щоби йому дозволив робити панщину на панськім лані. А як прийде без дарунку, то «жондца» дасть йому раз в карк і великодушно дозволить йому умерти з голоду»¹. Далі йде оповідання про те, як свиня за Австрії мала більшу конституційну свободу, ніж селяни.

Глибокою сатирою на сучасний Франкові суспільний лад був і «Лис Микита», що досі користується великим успіхом серед народу. Улюбленою лектурою молоді і старших стали «Пригоди Дон-Кіхота», «Абу-Касимові капці» й «Коваль Бассім». Твори Франка для дітей належать до найкращих творів цього жанру в українській літературі.

Під впливом фольклору, творчості Шевченка й передової російської літератури Франко глибоко вивчав і відображав у своїй творчості народне життя таким, яким воно було насправді, зосереджуючи увагу на найбільш типових явищах за капіталістичної дійсності. Таким чином, він викривав справжню суть конституції цісарської монархії, справжнє обличчя польської шляхти, буржуазної інтелігенції, реакції усяких відтінків. Прозові твори Франка — це одне з найпередовіших явищ української класичної літератури. Переважна їх більшість, побудована на конкретних фактах місцевого життя, мала актуальне політичне значення. Особливу увагу автор присвячував соціальним конфліктам, колізіям і глибокому розкриттю характерів героїв.

Різноманітна за своїми жанрами, проза Франка дуже багата художніми засобами в зображенні характерів і в малюванні картин природи. Чимало оповідань і нарисів автора — це розповідь від першої особи, а з майстерного динамічного діалога письменника критика оповідань Франка зробила висновок про його драматичний талант.

Тому що Франко, пишучи твір, ставив перед собою політично актуальну мету, його твори публіцистично загострені. Від Франка-художника в ряді його творів не можна відділити Франка-публіциста. І знання публіцистики Франка необхідне для дослідження його творчості, зокрема поетичної.

¹ І в Франко. Свинська конституція, Коломня, 1896, стор. 7.

Хоч на творчість Франка без сумніву мав вплив науковий соціалізм, але марксистом він не був. Він популяризував вчення Маркса, але до повного розуміння наукового соціалізму, до розуміння історичної ролі пролетаріату не дійшов. Внаслідок економічної і політичної відсталості колишньої Галичини, внаслідок недостатнього розвитку пролетарського й загальнодемократичного визвольного руху Франко висловлював інколи у своїх окремих статтях помилкові думки про суспільний розвиток, класову боротьбу, про марксизм тощо. Немало заважила в цьому австрійська соціал-демократія, яка в масці марксизму була агентурою національної буржуазії в робітничому русі. Ленін указав на реакційний характер статті Франка «З кінцем року» в «Житті і слові» 1896 року, бо національно-визвольний рух Франко розглядав у відриві від класової боротьби й загальноросійського революційного руху.

Суперечності в світогляді відбилися подекуди і на творчості Франка, але він завжди був вірний принципам демократизму й не переставав викривати сучасну йому капіталістичну дійсність. Малюючи правдиво життя трудящих, робітників, ремісників і селян, життя капіталістів, поміщиків, попівства, сільської буржуазії, урядовців, інтелігенції тощо, Франко в показі життя сучасного йому капіталістичного суспільства та в критиці цього суспільства як художник-реаліст був глибший і бачив далі, ніж в деяких своїх суспільно-політичних і теоретичних статтях. Він дуже вірно відмітив силу реалізму Діккенса. В новелі «Із записок недужого» Франко пише про Олю: «Як палало її лице, коли ми читали в перекладі Діккенсові «Тяжкі часи» та «Різдвяні оповідання», — з якою бистротою духа і ясністю погляду вона вміла в тих оповіданнях відрізнити геніальне підхоплення фактів з життя робітницького від плиткого англійсько-ліберального погляду самого автора на те, як зарадити подібним фактам і чим допомогти бідному народові»¹.

Великою популярністю користується героїчно-романтична повість Франка «Захар Беркут», в якій змальована утопічна картина ідеальної трудової громади з соціальною рівністю в XIII сторіччі, як буцімто прообраз майбутнього безкласового суспільства. Присвячена польсько-українським відносинам повість «Не спитавши броду» лишилась незакінченою.

¹ І в. Франко. Твори, т. IX, Оповідання, Харків, 1927, стор. 224.

В журналістичну працю Франка, як члена редакційної колегії «Kurjera lwowskiego», вводить нас повість «Лель і Полель». З неї ми дізнаємося про третє кохання поета. З двох братів Калиновичів, що вийшли з низів, один здобуває становище адвоката, який сміливо боронить інтереси селян під час їх процесу з поміщиком, а другий стає видавцем і редактором прогресивної газети, здобуваючи собі широку популярність серед трудящих і викликаючи тим самим ненависть серед шляхти. Її інтригам удалось відвести редактора від його прогресивної лінії, від його суспільно-політичних переконань. Цим і зумовлюється його смерть. В повісті автор засуджує космополітичні й націоналістичні тенденції буржуазної інтелігенції.

До творів Франка, які викривають моральну спустошеність шляхти й буржуазії, лицемірний буржуазний лібералізм, облудну мораль, належить повість «Для домашнього вогнища». Викриваючи внутрішню гнилизну шляхетського й буржуазного суспільства, автор гостро протестує проти експлуататорів, що з зубожінням несли ще й деморалізацію в народ.

В порівнянні з «Домашнім вогнищем» слабша з композиційного боку, зате з значно ширшим критичним розмахом писана, недокінчена повість Франка «Основи суспільності», скерована проти поміщиків, польськї аристократії, шляхти, буржуазії і попівства, основ політичної реакції. Історія поміщицької сім'ї Торських у повісті — це історія розгулу та знущення над селянством, а поміщицький двір — це не лише осередок економічного гніту, але й деморалізація села.

Повість «Перехресні стежки» — це документ короткої приналежності Франка до національно-демократичної партії. «Великий шум» походить із часу початків нездоров'я у великого письменника.

Повістям Франка «Для домашнього вогнища» і «Основи суспільності» Коцюбинський закинув поспіх в їх писанні. В своїй доповіді про Франка він зазначив, що «гарно задумані, написані з великим розмахом, з прекрасними деталями, вони часто не задовольняють читача: рядом з високоталановитими сторінками попадаються бліді, не цікаві, так наче робота робилась наспіх, аби скінчити»¹.

¹ М. Коцюбинський й. Іван Франко, стор. 28.

Свої драматичні твори Франко писав для театру, а до нього він ставив високі вимоги: «Коли театр має бути школою життя,— писав він,— то мусить показувати нам те життя, зображувати і аналізувати його прояви, будити в слухачах критику цього життя, будити почуття, що такі і такі прояви є добрі, а тамті погані. А щоб така критика була вірна, мусить бути повною і всесторонньою, опиратися на повнім і широкім зображенні суспільності. Театр, котрий піддає прилюдній критиці тільки деякі дрібненькі явища, осмішує або клеймує тільки деякі невеличкі покутні хиби, а лишає на боці, промовчує або покриває брехнею головні, основні недостатки суспільності, той театр ніколи не стане повністю національним, не буде школою життя або буде злою школою»¹.

Життя села Франко знав прекрасно й відобразив його в своїй знаменитій драмі «Украдене щастя», в своїх комедіях «Рябина» і «Учитель». Майстерний діалог, глибокі драматичні конфлікти, соціальний зміст і висока драматургічна художність забезпечили їм сценічність, а «Украденому щастю» довговічність.

Подвигом Івана Франка є його величезне збільшення перекладного письменства в українській літературі. «Переклади чужоземних творів, чи то літературних, чи наукових,— писав Франко,— для кожного народу є важним культурним чинником, даючи можливість широким народним масам знайомитися з творами й працями людського духа, що в інших краях у різних часах причинялися до ширення просвіти та підіймання загального рівня культури. Добрі переклади важних і впливових творів чужих літератур у кожного культурного народу, починаючи від старовинних римлян, належали до підвалин власного письменства»².

Перекладницькою працею Франко займався від шостого гімназичного класу до самої смерті. Зокрема сильне враження викликає його подиву гідна невсипущість у перекладанні в передсмертних роках. Він перекладав староанглійські та старонорвезькі балади, староісландські пісні, албанські, португальські, італійські й німецькі народні пісні в жовтні 1914 року. В 1914 і 1915 роках перекладав гомерівські гімни та грецьких пародистів. Назву «Старе

¹ І в. Ф р а н к о. Наш театр. «Народ», Львів і Коломня, 1892, стор. 126.

² І в. Ф р а н к о. Каменярі. Український текст і польський переклад. Дещо про штуку перекладання, Львів, 1912, стор. 5.

золото» носить вибір із старогрецьких поетів, зроблений з 14 травня до 18 липня 1915 року. Під заголовком «Публій Овідій Назон у Томіді» поданий вступ і вибір перекладів. Далі йдуть переспіви з Прокопія, Плутарха, Кассія, Діона й Цезаря (між 17 липня і 19 жовтня 1915), віршовані «Образки з життя історії римлян» на основі Валерія Максима Мікробія і різних римських істориків (між 9 серпня 1912 і 13 лютого 1916), віршовані «Оповідання з найдавнішої історії Риму» на основі Діонісія з Галікарнаса і Тіта Лівія (між 28 вересня 1915 і 13 березня 1916). Крім того, він перекладав «Циганські мелодії» і зладив із перекладів старонімецьких поезій «Скарбничку» з зворушливою передмовою, писаною 7 серпня 1915 року. Тут Франко писав: «З довгого ряду літературних праць, особливо поетичних, оригінальних і перекладаних, які я оце вже круглих 5 літ від половини 1910 року приготавляю на запас нашою мовою та для збагачення нашого письменства, вибираю для публікації найновішу «Скарбничку» старонімецького поета з половини XII віку Бонерія». Далі Франко говорить про Бонерія і про книгу його творів, з якої вибрав четверту частину, 25 поезій, і кінчає словами: «Я наповнив цю шкатулку виробами своєї штуки, вложив у неї, як і слід, частину своєї душі, а про решту можу не дбати».

Уже дволітня перекладацька діяльність Франка в передсмертних роках свідчить про його широкий діапазон у цьому напрямку. Що ж щойно говорити про перекладацьку спадщину всього його життя?

Першу друковану збірку його перекладів «Думи й пісні найзнатніших європейських поетів» 1879 року починає «Прометей» Гете. В збірку увійшли два вірші Лермонтова, два Шеллі, шість Гейне й інші. Франко перекладав з російської, німецької, польської, чеської, французької, англійської, італійської, болгарської, сербської, латинської, старогрецької, старослов'янської і єврейської мов. Мало хто з українських перекладачів виявив такий широкий діапазон в збагаченні української літератури перекладами найкращих зразків літератур світу, як Франко.

Перекладаючи твори різних літератур, Франко дбав про те, щоб кожна з них засяяла всіма своїми «оригінальними прикметами, основними особливостями її народного гумору і народного пафосу, властивостями її вислову, лі-

тературного стилю, поетичної техніки»¹. Серед перекладів Франка маємо твори Пушкіна (драматичні твори й інші), Герцена, Чернишевського, Гоголя, Некрасова, Салтикова-Щедріна, Помяловського, Міцкевича, Гавлічка-Боровського, Врхліцького, Гете («Фауст» і інші), Гейне («Німеччина» й інші), Шекспіра, Байрона («Каїн» і інші), Гюго, Золя, Данте, Марка Твена й багатьох-багатьох інших.

В своїй російській статті про Франка Коцюбинський ось що писав про його перекладацьку діяльність: «Віддавши творчості в галузі художньої літератури, Франко поставив собі мету зробити доступними своєму народові багатства європейської класичної літератури. Лише широка знайомість із загальнолюдськими ідеями, які втілили в мистецьку форму літературні таланти всього цивілізованого світу,— виховує людину, дає можливість краще пізнати те, що твориться навкруги нас, з великою користю віддати сили своєму народові».

Франко полишив також велику літературно-критичну спадщину. Він перший з українських дослідників і критиків почав наукове дослідження творчості Тараса Шевченка. Франко високо цинив творчість Шевченка за її революційну силу. Тому, коли українські буржуазні націоналісти, удаючи з себе поклонників Шевченка, спотворювали ідейний зміст його творчості, Франко написав 5 квітня 1880 року в коломийській тюрмі сатиру «Шевченко і поклонники». Ось як вони зустріли апостола правди і науки, якого вижидав Шевченко, тобто тих, що несли революційне слово Шевченка в народ:

Но ті, що змаленьку кормились
Дум твоїх скорбних молоком,
По всьому вітові хвалились
Тобою, своїм співаком,

Ті, як нового гостя вздріли,
Позатикали вуха всі,
А то й в поліцію побігли
Низькопоклонники твої ².

В статтях про тих сучасних письменників, що йшли шляхом реалізму, ідейності й народності та працювали над поглибленням змісту й удосконаленням форми своїх творів,

¹ І в. Франко. З чужих літератур. «Літературно-науковий вісник», Львів, 1898, кн. I, стор. 61.

² І в. Франко. Вибрані поезії, Київ, 1948, стор. 275.

Франко давав їм мужню підтримку (Леся Українка, Михайло Старицький, Михайло Коцюбинський, Василь Стефаник, Марко Черемшина). Зате він гостро виступив 1907 року проти поетів «Молодої музи» в статті «Маніфест «Молодої музи». Був принциповим ворогом усяких антинародних, буржуазно-націоналістичних течій в літературі, модерністів, декадентів, усіх носіїв «мистецтва для мистецтва». З приводу різних літературних мод письменник писав: «Ще не видумано такої літературної формули ані такої моди, що могла би вчинити зайвим талант. Продукція писарських машинок, хоч би й найновішої конструкції, все ще не є літературною, а бездарність, удрапована в філософію всіх песимістів та «надчоловіків», у тумануваті фрази та звуки всіх символістів, сатаністів та декадентів накупі, все ще не здобуде собі нічого більше, крім хвилевого ефекту»¹.

Внаслідок тісного зв'язку Франка з життям народу часто не можна провести межі між його публіцистичними, літературно-критичними та науковими статтями. Темперамент Франка в'язав його художню творчість із публіцистичною, літературно-критичною і науковою. 16 серпня 1898 року він признався в листі до Агафангела Кримського: «Я тільки чую, що і в своїй науковій і публіцистичній праці я вношу свій темперамент і цим способом розбуджую зацікавлення до зачіплюваних мною питань».

Франко вимагав тісного контакту і літератури і науки з життям. Оповівши в ювілейному силуеті Антона Петрушевича, якою далекою була його наукова праця від життя і потреб народу, Франко робив висновок: «Прикмета, дар кожного великого ученого та, що його праці, хоч і якого б далекого закутка людського знання доторкались вони, тисячними нитками в'яжуться з життям, запліднюють його, будять енергію й працю, творять рух і нове життя... Але щоб витворити життя, треба мати в собі запал життя, вогонь любові до життя і до людей, треба мати живе чуття для потреб тих людей. Тільки тоді праця таланту і пильності буде справді плодюча і справді наукова»².

Про свій науковий метод у дослідженні літератури Франко сказав своє слово в часі заходів отримати доцентуру з української літератури й фольклору у Львівському

¹ І в. Франко. З чужих літератур. «Літературно-науковий вісник», Львів, 1898, кн. I, стор. 62.

² І в. Франко. О. Антін Петрушевич, Ювілейна силуетка, «Літературно-науковий вісник», Львів, 1901, кн. III, стор. 192.

університеті. Тоді він подав план лекцій з історії української літератури та широке мотивування його. В ньому Франко нагадав, що на полі науки історії літератури стояли в тодішньому часі проти себе два напрями, дві школи, що різнилились між собою принципово, самим розумінням предмету: критично-естетична й культурно-історична. Критично-естетична школа, «будучи впливом ідеалістичного світогляду», вважала кожний літературний твір «впливом і деї, в першій ряді і деї к р а с и». Франко тримався другої школи, яку протиставив першій. Він схарактеризував її широко й основно, починаючи її характеристику словами: «Виходячи з так званого позитивного чи радше матеріалістичного світогляду, тобто вважаючи все життя і весь розвій земної кулі впливом певних іманентних сил і прикмет матерії, вважаючи відповідно до того і історію людськості впливом розвою і організації людської одиниці і людських громад, впливом фізіології і психології індивідуальної і соціальної, школа культурно-історична думає, що духовне життя, як чоловіка, і народа, і всеї людськості, яко найвищий і найбільше скомплікований вицвіт всего світового розвою, і що зрозуміти його вповні, у всій глибині його і різнорідності його проявів, збагнути закони його прогресу, застою і регресу можна тільки тоді, коли зглибимо, зрозуміємо весь матеріальний підклад того життя, всі ті різнорідні і суперечні з собою явища, змагання і конфлікти особистих, громадських, суспільних і державних інтересів, котрі так чи інакше впливають на підйом людського духа, забарвлюють його творчість, формують його смак, його уподобання, його духовні ідеали. От тим-то зрозуміння духовного життя даної епохи, зрозуміння її смаку, її духовних і літературних уподобань і ідеалів є головною метою дослідів над історією літератури після даної школи культурно-історичної». Цікаве й цінне розуміння занесеного насіння на ниву дослідження у Франка: «Історія літератури, дошукуючись, відки і якими вітрами занесено було на його ниву певне насіння, поряд з тим не залишить слідити, які плоди принесло те насіння на його ниві, в які оригінальні форми виродилась космополітична рослина серед нового оточення». Франко підкреслив, що культурно-історична школа вважає усну словесність «таким самим виплодом національного генія, як і словесність писана, підляглим таким самим постороннім і внутрішнім впливам».

Ніхто не зробив стільки для дослідження української літератури перед «Енеїдою» Івана Котляревського, як Франко. Тут маємо п'ять томів апокрифів, виданих за текстами рукописів українського походження, до перших чотирьох з яких додані глибокі студії про матеріали, в них надруковані. Підкреслюючи, що до такої праці ніхто не був такий покликаний, як Франко, проф. Олександр Брюкнер зазначив, що «ця праця дуже потрібна, бо ж протягом цілих сторіч ці апокрифи належали до духовного корму народу, ширились усною і письмовою традицією, мали вплив на народну творчість». В іншій рецензії той самий учений відмітив велику начитаність Франка, повне панування над глибоконаверстованим матеріалом, яке подвійно імponує при праці здалека від великих бібліотек. Франко завдав собі надзвичайної праці і довів, що «крім російської, жодна інша слов'янська література не має такої повної і такої розумної збірки своїх апокрифів».

Крім ряду дрібніших літературних пам'яток, Франко відкрив і опрацював два тексти старої української драми. Цінними є систематичний огляд двадцятьох кількох рукописів «Карпато-руського письменства XVII—XVIII вв.» Франка, його широкі праці про «Варлаама і Йоасафа», про корсунську легенду про святого Климентія, а головню, монографія про Івана Вишенського, з приводу якої проф. Ягич написав ось що: «Широке знання загальної історії літератури, здібність гострої спостережливості і благодатна ясність малюнка відзначають і цей найновіший твір д-ра Франка та велять нам глибоко пожалкувати, що неласка обставин відбирає такому визначному науковому успіхові його найближчого покликання», тобто праці в університеті.

Про українську літературу XIX сторіччя маємо цілий ряд блискучих літературно-критичних статей Франка, що здобули йому славу найвизначнішого критика в українській літературі, як ось: «Темне царство», «Хуторна поезія» П. О. Куліша», «Осип-Юрій Федькович», «Тарас Шевченко», «Наше літературне життя в 1892 році», «М. Шашкевич і галицько-руська література», «Наймичка» Т. Г. Шевченка», «Леся Українка», «Молода Україна», «Михайло Старицький», «Михайло Павлик», «Володимир Самійленко», «Марія Маркович (Марко Вовчок)», «Іван Тобілевич», «Маніфест «Молодої музи», «Шевченкова «Марія» й інші.

У Франка було кілька спроб «дати нарис історії і літератури та духовного життя українського народу». З приводу сторіччя «Енеїди» Котляревського він дав короткий огляд української літератури до чеського журналу «Slovansky Přehled», надрукований опісля в українському тексті в Чернівцях 1898 року під заголовком «Русько-українська література». Його найкращим оглядом цілості української літератури була стаття «Южнорусская литература» в 41 томі «Энциклопедического словаря» Брокгауза й Єфрона, написана 1904 року російською мовою. Узимку 1907 року звернувся до Франка будапештський професор Ашбот з проханням написати огляд літератури українського народу для мадьярської енциклопедії літературних історій усіх народів, видаваної будапештською Академією наук. «По листовнім порозумінні з проф. Ашботом,— писав у цій справі Франко,— я написав нову статтю, зовсім незалежно від російської, німецькою мовою, яка в Будапешті, з доручення проф. Ашбота і при його співучасті, була одним із його слухачів перекладена на мадьярську мову. Бувши весною минулого¹ року в Будапешті і відвідавши особисто проф. Ашбота в його помешканні, я переконався, що моя стаття в мадьярськім перекладі вже зложена, і доповнив її ще коротенькою згадкою про бочвансько-руське письменство»². Цей нарис історії літератури українського народу на тлі його культурного розвитку вийшов 1911 року в четвертому томі «Загальної історії літератури» й окремо під назвою «Kisorossok» (Малороси).

Весною 1909 року Франко почав переробляти свою німецьку статтю для мадьярського видавництва на українську мову. Але що вона показалаь закороткою для потреб української публіки Франко запланував нарис на 12—15 аркушів друку, доведений до кінця ХІХ сторіччя, однак він розрісся до об'єму понад 25 аркушів і вривався на 1890 році. Так дійшло до «Нарису історії українсько-руської літератури».

Франко полишив по собі також велику спадщину фольклориста, зокрема найцінніше монументальне видання: «Галицько-руські приповідки. Зібрав, упорядкував і пояснив Іван Франко». Видання появилось в роках 1901—

¹ Тобто 1909.

² І в. Ф р а н к о. Нарис історії українсько-руської літератури, Передне слово, стор. IV.

1906 в шістьох книгах «Етнографічного збірника» Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, які складають три товсті томи. Уже з приводу першого тома галицько-руських приповідок Франка проф. Юрій Полівка ствердив, що «в цьому творі виникає для нас одна з найвеличніших збірок приповідок не тільки серед слов'янських літератур» і що «цей твір д-ра Івана Франка має дуже велику вартість не тільки для науки про приповідки, але й для кожного, хто взагалі займається етнографічними студіями».

Дуже прислужився Франко своїми дослідженнями над українськими народними піснями, що становлять гордість українського народу. Що на цьому полі Франко скаже не одне нове слово, вказувала вже його розвідка «Жіноча неволя в руських піснях народних», надрукована без закінчення в «Зорі» 1883 року, а повністю в окремому відбитку. Дослідження Франка над українською пісенною спадщиною завершилися товстим томом «Студій над українськими народними піснями», що удостоїлись малої премії Олександра Котляревського 1916 року російської Академії наук.

Тісно з реалізмом творчості Франка зв'язана її мова. Величезну працю Франко вклав у вироблення літературної мови, головню поетичної, що поступово набирала сили й виразності. «Мовний стиль письменника,— пише дослідник мови Франка Ф. Жилко,— є виявом його творчого методу і багатьма своїми складовими елементами становить істотні ознаки взагалі його літературного стилю. Для формування індивідуального мовного стилю Івана Франка з усіма його особливостями, зокрема лінгвістичними, вирішальне значення мала не стільки західноукраїнська літературно-мовна традиція, як загальноукраїнська літературна мова. Що більш дозрілою була творчість Франка, із зростанням його мовної майстерності, то загальноукраїнські мовні риси виявлялися все виразніше, а натомість зменшувалися західноукраїнські»¹.

Ще 1896 року Франко писав про свою працю над наближенням мови «Лиса Микити» до загальноукраїнської літературної мови: «Я дбав про те, щоб мова моєї переробки, не втрачаючи основного характеру галицько-руського наріччя, все-таки не разила й українців і наближувалася до тої спільної галичанам і українцям літературної мови укра-

¹ Ф. Ж и л к о. Мова Івана Франка, Київ, 1949, стор. 7.

їнської, витворення якої таке дуже потрібне для нашого суцільного літературного розвою»¹.

Прояснивши свій світогляд і розвинувши свій критицизм на творах Шевченка і великих російських революціонерів-демократів та зазнавши впливу ідей наукового соціалізму, Франко не визнавав ні художньої творчості, ні публіцистики, ні науки поза життям, такої, яка не служила б народним інтересам. Окремі промахи, помилки Франка не визначають його творчості і бліднуть при світлі величезних заслуг письменника, як невтомного борця за реалізм, ідейність і народність мистецтва, зокрема літератури, перед усім тим, що в його діяльності було прогресивним, перед революціонером-демократом, перед сміливим борцем проти австро-угорської монархії, буржуазного націоналізму, Ватикану й попівщини, релігії, ідеалізму, перед викривачем усіх лих капіталістичного ладу в художній, віршованій і прозовій, творчості знаменитого письменника і великого мислителя та вченого, перед палким патріотом і невблаганним ворогом зазіхань усяких колонізаторів на українські землі, з одного, і щирим другом російського народу і чутким популяризатором і пропагандистом його передової культури, особливо літератури, з другого боку.

Російським передовим письменникам Франко присвятив, крім дрібніших заміток, широкі статті Іванові Тургеневу та Льву Толстому, чотири статті своєму улюбленому письменникові Михайлові Салтикову-Щедріну, про вплив якого на свою творчість два рази признався в досі відомому своєму листуванні. В кількох статтях про Гліба Успенського Франко перейшов від захоплення його творчістю до критичного ставлення до нього під впливом соціал-демократичної критики. Про Франка як популяризатора передової російської літератури в довгому ряді його статей вийшла моя окрема робота. Любов Франка, як і всіх прогресивних українців, до всього передового в культурі російського народу була міцною і тривкою основою їх русофільства.

Франко був непохитним виразником прагнень українського народу до возз'єднання з російським. 4 листопада 1915 року він писав до Володимира Дорошенка, одного з керівників «Союзу визволення України»: «Очевидно, ваше

¹ І в. Ф р а н к о. Хто такий «Лис Микита» і відки родом? «Лис Микита», Друге, перероблене і розширене, видання, Львів, 1896, стор. 153.

розуміння визволення України відмінне від мого, і я поки що не хочу вам влазити в дорогу».

В своєму рефераті про Франка для наукової ради Харківського університету проф. Сумцов навів паралель між батьком і сином. Сказавши про батька Якова, що «він невпинно дробив тяжким молотом міцне залізо на різні прості селянські потреби», проф. Сумцов писав про сина: «Син його, Іван Франко, став біля ще більш розжареного горна духовних народних потреб. Усе життя своє він молотом проповіді б'є в грізні твердині неправди і темряви. Полум'я ворожнечі не раз його охоплювало і сліпило його очі, але він встояв на небезпечній і відповідалій праці і згодом далеко поширив коло своєї літературної та наукової діяльності»¹.

Щойно після Великої Жовтневої соціалістичної революції настав час для Франка. Його твори почали появлятися щораз новими виданнями у величезних тиражах в оригіналі і в перекладах на мови різних народів неосяжного Радянського Союзу. Його ім'ям названі Львівський державний університет, Київський державний театр, школи, заводи, колгоспи, вулиці й майдани. Його творчість мала і має великий вплив на радянську літературу, зокрема поезію, на творчість Павла Тичини, Максима Рильського, Миколи Бажана й інших.

Найвидатніший драматург Радянської України Олександр Корнійчук так з'ясував причину пошани Франка: «Вірний син України, глибоко і безмежно відданий інтересам свого народу, борець за його свободу і щастя, прапорносець його безсмертної творчої сили — таким знає Франка український народ і за це шанує його з покоління в покоління»².

В коломийській тюрмі 2 квітня 1880 року Франко склав таку «скорботну пісню»:

До моря сліз, під тиском пересудів
пролитих, і моя вплила краплина;
до храму людських змагань, праць і трудів
чень і моя доложиться цеглина.

¹ Д. Багалій. Іван Франко як науковий діяч. «Україна», Київ, 1926, кн. 6, стор. 42.

² О. Корнійчук. Разом із життям, стор. 64.

А як мільйонів куплений сльозами
день світла, щастя й волі засвітає,
то чень в новім, великім людськім храмі
хтось добрим словом і мене згадає¹.

Здавалося, що поет, який закликав «не ридати, а здобувати кращу долю в боротьбі», підійшов до справи в цьому вірші з самого життєвого боку. Але якщо звернути увагу на те, що поет говорить про храм людських намагань, праць і трудів, що день світла, щастя й волі засвітає тільки в новім, великім людськім храмі, то з-за сліз у вірші виринуть борці, шлях яких за повалення старого, капіталістичного й побудову нового ладу скроплений сльозами. І в дні світла, щастя і волі, які приніс новий, соціалістичний лад, мільйони людей згадують добрим словом письменника за його гуманізм, пристрасну любов до народу, зненависть до експлуататорів трудящих, за те, що поет став співцем революційної демократії і в своїх безсмертних творах передав неупинну революційну творчу силу людей праці, за те, що усно та своєю творчістю невтомно боровся проти австрійського монархічного режиму з його системою соціального й національного гніту, проти польської шляхти й українського буржуазного націоналізму, за те, що в часі національних ворожнеч пропагував дружбу народів, зокрема українського й російського, і в шляху волі російського народу бачив той шлях, по якому й український народ засяє у колі вільних народів.

¹ І в. Ф р а н к о. З вершин і низин, 1893, стор. 27.

ЗМІСТ

	Стор.
Від видавництва	3
Освічені шари остронь потреб народу	5
В Нагуєвичах і Дрогобичі	24
За критичний реалізм і передовий світогляд	64
П'ятиріччя прогресивних видань	110
Коли «зблідли давні ідеали»	164
«В наймах у сусідів» і в радикальній партії	201
Період «Літературно-наукового вісника»	307
Велич Франка	377

Відповідальний за випуск *М. П. Леценко*

Художник *М. А. Лихота*

Художній редактор *К. К. Калугін*

Технічний редактор *К. Г. Личаковський*

Коректор *В. Г. Петік*

Михаил Степанович Возняк.

Титан мысли и труда

(Путь жизни и борьбы Ивана Франко)

(На українском языке)

БФ 14036. Здано на виробництво 6/III. 1957 р.

Підписано до друку 24.X. 1957 р.

Формат паперу $84 \times 108^{1/2}$. Папер. арк. 6,313.

Друк. арк. 20,705. Обліково-видавн. арк. 22,285

Ціна 10 крб. 90 коп. Зам. №300.

Тираж 5 000.

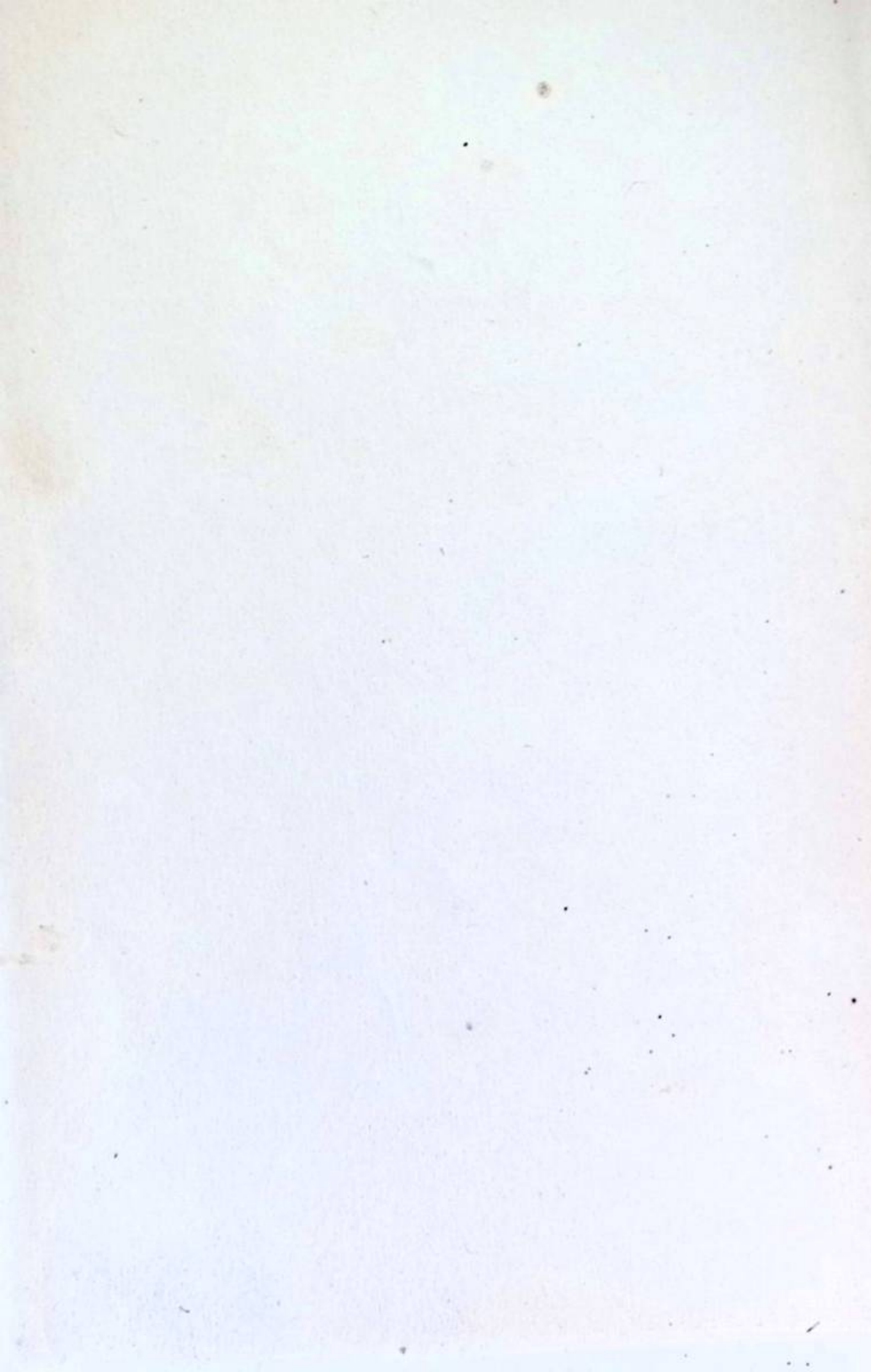
Надруковано з матриць

Книжкової фабрики ім. Фрунзе, Харків,
в 4-й поліграфічній фабриці

Головвидаву Міністерства культури УРСР.

Київ, пл. Калініна, 2.

1017-5-20-1907